T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

TÜRK DIŞ POLİTİKASI AÇISINDAN TEKRARLAYAN ÇATIŞMALAR: ALGI, SÖYLEM, SİYASA

AYŞE KÜÇÜK
15716015

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. FUAT AKSU

İSTANBUL
2020

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

TÜRK DIŞ POLİTİKASI AÇISINDAN TEKRARLAYAN ÇATIŞMALAR: ALGI, SÖYLEM, SİYASA

AYŞE KÜÇÜK
15716015
ORCID NO: 0000-0003-4043-0550

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. FUAT AKSU

İSTANBUL
2020

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

TÜRK DIŞ POLİTİKASI AÇISINDAN TEKRARLAYAN ÇATIŞMALAR: ALGI, SÖYLEM, SİYASA

AYŞE KÜÇÜK
15716015

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 17.07.2020
Tezin Savunulduğu Tarih: 14.09.2020
Tez Oy Birliği ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Fuat Aksu	
Jüri Üyeleri	: Prof. Dr. Gencer Özcan	
	: Doç. Dr. Çiğdem Nas	
	: Prof. Dr. Elçin Macar	
	: Doç. Dr. Helin Sarı Ertem	

İSTANBUL
EYLÜL 2020

ÖZ

TÜRK DIŞ POLİTİKASI AÇISINDAN TEKRARLAYAN ÇATIŞMALAR: ALGI, SÖYLEM, SİYASA

Ayşe Küçük
Eylül, 2020

Edward Azar, kendini yeniden üreten, zaman zaman duraksayan, birtakım dönemlerde ortaya çıkan ve çatışan tarafların kimlikleriyle özdeşleşen çatışmaları tekrarlayan toplumsal çatışma ismiyle kavramsallaştırmıştır. Bu tür "inatçı" çatışmalar, bütün toplumu etkileyen, merkezde yer alan, sıfır toplamlı oyunlardır. Michael Brecher'e göre uzun bir zaman dilimine yayılan ve derin tarihsel köklere sahip açık savaş halleri ve düşmanca etkileşimler tekrarlayan devletlerarası çatışmalardır. Arap-İsrail, Hindistan-Pakistan, Türkiye-Yunanistan çatışmaları bu tür uzun soluklu çatışmaların en bilinen örnekleridir. Bu tür çatışmalar, bazı dönemlerde gündemden düşse, hatta şiddetin üzerinde bir ateşkes yaşansa da daima kendini yeniden üreterek; varlığını devam ettirir. Bu tezde Türkiye açısından tekrarlayan çatışmaların kendisini yeniden üretmesinin nasıl mümkün olduğu bağlamında Türkiye-Yunanistan ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri bağlamında eleştirel konstrüktivist yaklaşımla incelenmiştir.

Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] ilikilerindeki tekrarlayan çatışmalarda tarafların karşıt kimlik inşalarının ve egemenlik sınırları arasında doğrudan bir bağlantının olduğu tespit edilmiştir. Çatışma süreci içerisinde taraflar, bir yandan güçlü "düşman" imajları oluşturarak barışçıl ilişkilerin kurulmasının önüne geçtikleri gibi; diğer yandan, yaşanan her yeni olayla algılarını, söylemlerini ve siyasalarını güçlendirmektedir. Tekrarlayan çatışmalar içerisinde yaşanan her yeni olay, yalnız bugünle ilgili değil; aynı zamanda geçmişle bağlantılıdır. Bu nedenle bu çalışmada süreç analizi metodu benimsenmiştir. Böylece, hem belirli bir tarihsel durumu üreten nedensel dinamiklerin daha iyi anlaşılması; hem de sonuçların birleştirerek genelleme yapılması olanak sağlanacaktır.

Bu tez çatışmacı ilişkilerin nasıl bir algı, söylem ve siyasa biçiminde kendini yeniden ürettiğini göstereceği için aynı zamanda bu ilişki biçiminin hangi yollarla değiştirilebileceğini ortaya koyacaktır. Araştırma, Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerindeki tekrarlayan çatışmalarının yeniden değerlendirilmesini sağlayacaktır. Bu nedenle çatışma analizi, barış çalışmaları, konstrüktivizm gibi konularda uluslararası ilişkiler literatürüne önemli katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tekrarlayan Çatışma, Türk[iye]-Yunan[istan] Çatışması, Türk[iye]-Ermeni[stan] Çatışması, Kimlik, Egemenlik Sınırları

ABSTRACT

PROTRACTED CONFLICTS IN TERMS OF TURKISH FOREIGN POLICY: PERCEPTION, DISCOURSE, POLITICS
Ayşe Küçük
Eylül, 2020

Edward Azar conceptualized some of conflicts which are reproducing themselves, time to time halting, appearing in some periods and identified with the identity of conflicting parties, with the name of "protracted social conflict". This kind of "intractable" conflicts, that affecting all the society and taking place at the center, are zero sum games. Arab-Israeli, Indian-Pakistani, Turkish-Greek conflicts are the most known examples of the protracted conflicts. Such conflicts, even if they fall off the radar and even there happens cease fire after the violence, continue as chronical problems by perpetually regenerating themselves. Michael Brecher terms the overt war conditions in interstate relations which are spreading a long-time frame and containing deep historical bases and hostile interactions, as "protracted interstate conflicts". This research offer purposes to investigate how the regeneration of protracted conflicts is possible, with critical constructivist point of view. It is going to reveal, in the light of what kind of perception, discourse and policy relationship, conflict relationship is regenerating itself. In addition, the study which will be done is going to show the way on how to eliminate iteration tendency of similar conflicts by revealing the similarities and the differences of protracted conflicts.

This thesis purposes to respond the question how is possible that protracted conflicts are reproducing themselves with the critical constructivist point of view. The construction of opposing identities and sovereignty between Turkey-Greece and Turkey-Armenia and the direct connection between disputed territories has a central location in terms of interstate relations. The parties in the conflict process, in the one hand, had prevented the occurrence of peaceful relationship by creating a strong "enemy" image, in the other hand, they had empowered their perceptions, discourses and policies in every new incident. In this study, because of the protracted conflicts are related not only to the present but also to the past, "process tracing" method will be adopted. The conflicts that their process tracing is continuing a long term are an expression of an accumulation and deep roots from the past. Because of this, it should be examined in a holistic manner. Research, since therefore it will provide a different way to re-read the Turkish-Greek and Turkish-Armenian conflicts, will provide an important contribution to the international relations literature on topics such as conflict analysis, peace studies and constructivism.

Key Words: Protracted Conflict, Turkish-Greek Conflict, Turkish-Armenian Conflict, Identity, Sovereignty Boundaries

ÖN SÖZ

Pek çok desteği olmadan doktora sürecini tamamlamak ve bu çalışmayı gerçekleştirmek hayal dahi edilemezdi. Öncelikle, her zaman bilgisi ve ışığı ile yolumu aydınlatan, ufuk açıcı bir danışman olmasının yanı sıra aynı zamanda harika bir insan olan hocam Doç. Dr. Fuat Aksu'nun tedrisatından geçtiğim için onur duyuyorum. Hocam, uzak hayallerimi hayata geçirmeme olanak sağladığınız ve üzerimdeki büyük emeğiniz için teşekkür ederim. Bütün akademik hayatım boyunca sizi örnek alacağım. Buna ek olarak, tez izleme komitemde yer alarak fikirleri ile beni besleyen, olgunlaştıran, daha iyisinin yapılabileceğini belirtmek yerine bunun nasıl mümkün olacağını gösteren Prof. Dr. Gencer Özcan ve Doç. Dr. Çiğdem Nas'a katkıları için müteşekkirim.

Bu Doktora Tezi TÜBİTAK 1001 Projesi (Proje no: 112K172) kapsamında desteklenmiştir. TUBİTAK 1001 (Proje no 112K172) projesi hem hayatımın çok önemli bir parçası oldu, beni cesaretlendirdi, yolumu açtı, bir telefon kadar uzağımda harika arkadaşlar kazandırdı. Dr. Aydın Şıhmantepe, Dr. Ümran Üçbaş, Tuğçe Kafdağlı Koru, ve Zehra Gürsoy'un adlarını anmadan geçemeyeceğim. TUBİTAK projesi bir bilimsel etkinliğin çok daha ötesinde, adeta bir okuldu. Proje içerisinde yer aldığım arkadaşlarıma destekleri, emekleri ve katkıları için teşekkür ederim.

Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün bütün hocaları yüksek lisans ve doktora eğitimim boyunca entelektüel birikimlerini ve katkılarını esirgemediler. Bugün elimden gelenin en iyisini yapmaya çalışıyorsam Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünün bütün hocalarının sayesindedir. Kendilerine şükran borçluyum. Özellikle Prof. Dr. Fulya Atacan başta olmak üzere Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu, Prof. Dr. Ester Ruben, Prof. Dr. Elçin Macar, Doç. Dr. İsmet Akça, Doç. Dr. Helin Sarı Ertem'in isimlerini anmak isterim. Bunun yanı sıra araştırma görevlisi arkadaşlarım Kahraman Süvari ve Elizabeth Elif Paker ve Elif Bali ne zaman yardıma ihtiyacım olsa yanımda oldular. Akademik yönü kadar arkadaşlığı çok değerli olan Dr. Mehmet Turan Çağlar'ın katkılarını unutamam. Dr. Aydın Çakmak ve Dr. Taha Baran tezimi okuyarak beni onurlandırdı. Zaman, katkı ve destekleri için şükran borçluyum. Dr. Hazar Vural Jane ve Dr. Murat Jane dert ortağım oldular. Tez yazım sürecimi İSAM Kütüphanesi ve Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi kolaylaştırdı. Bütün çalışanlarına ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Son olarak, her aşamada desteklerini hissettiğim anne ve babama bu uzun yolda yanımda oldukları için şükran borçluyum.

İstanbul; Eylül, 2020 Ayşe Küçük

İÇİNDEKİLER

ÖZ iii
ABSTRACT iv
ÖN SÖZ v
İÇİNDEKİLER vi
TABLOLAR LİSTESİ viii
ŞEKİLLER LİSTESİ ix
KISALTMALAR x

1. GİRİŞ 1

2. KAVRAMSAL-KURAMSAL ÇERÇEVE 15
2.1. Konstrüktivizm 15
2.1.1. Gerçekliğin Sosyal İnşası 19
2.1.2. Düşünsel Yapılar, Normlar ve Kurallar 22
2.1.3. Kimlik 24
2.1.4. Fail-Yapı İlişkisi 28
2.2. Eleştirel Konstrüktivizm 30
2.2.1. Temsil Pratikleri 37
2.2.2. Kimlik/Farklılık Kavramları 41
2.2. Çatışma, Kriz ve Tekrarlayan Çatışma Kavramları 42
2.2.1. Çatışma Kavramı 43
2.2.2. Kriz Kavramı 47
2.2.3. Tekrarlayan Çatışma 49
2.2.4. Algı, Söylem ve Siyasa Kavramları 64
2.2.5. Tekrarlayan Çatışmalar Bağlamında Algı-Söylem-Siyasa İlişkisi 68
2.3. Dış Politika-Tekrarlayan Çatışma İlişkisi 70
2.3.1. Dış Politika 70
2.3.2. Dış Politika Analizi 72
2.3.3. Günümüzde Dış Politika Analizi Çalışmaları 73
2.3.4. Dış Politika ve Karar Alma Üzerindeki Psikolojik Etkiler 75
2.3.4. Dış Politika Analizinde Tekrarlayan Çatışmalar Nasıl Ele Alınmalı? 78
2.4. Karar[laştırma] ve Temsil Pratikleri 79
2.4.1. Karar[laştırma] 80
2.4.2. Türkiye'de Karar[laştırma] Yapısı ve Karar Birimi 81
2.4.3. Türk Dış Politikası Bağlamında Karar[laştırma] ve Temsil 84

3. TÜRKİYE'NİN TEKRARLAYAN ÇATIŞMALARI 89
3.1. "Hangi Öteki?" Türk Kimliğinin Karşıt İnşası 94
3.2. Türk[iye]-Ermeni[stan] Çatışması 99
3.2.1. Türk[iye]-Ermeni[stan] Çatışmasının Tarihsel Kökleri: "İhanet" Karşısında "İhtilal" 101
3.2.2. Ermeni "Kimliğinin Tutkalı" Olarak Ermenistan Kilisesi 127

3.2.3. Ermeni Diasporası 134
3.2.4. İç Politik Kaygılar 139
3.2.5. Çatışmacı İlişkinin Göstereni: Karşılıklı Algılamalar 155
3.2.6. Üçüncü Aktörler 187
3.2.7. Tekrarlama Dinamikleri ve Siyasa Bağlamında Türk[iye]-Ermeni[stan] İlişkileri 195
3.3. Türk[iye]-Yunan[istan] Çatışması 197
3.3.1. Türk[iye]-Yunan[istan] Çatışmasının Tarihsel Kökleri: "Devrim" Karşısında "İsyan" 201
3.3.2. Lozan Barış Antlaşması ve Ahdi Statü'nün İnşası 217
3.3.3. "Evrensel" Kiliseden "Ulusal" Kiliseye Yunanistan Kilisesi 226
3.3.4. Yunan Diasporası 231
3.3.5. İç Politik Kaygılar 235
3.3.6. Karşılıklı Algılar 243
3.3.7. Üçüncü Aktörler 310
3.3.8. Tekrarlama Dinamikleri ve Siyasa Bağlamında Türk[iye]-Yunan[istan] İlişkileri 319

4. SONUÇ 323
KAYNAKÇA 341
ÖZ GEÇMİŞ 387

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Egemenlik Sınırları ve Kimlik Bağlamında Türk Dış Politikasında Tekrarlayan Çatışmalar 5

Tablo 2: Tekrarlayan Çatışma Biçimleri 55

Tablo 3: Egemenlik Sınırları ve Karşıt Kimlikler Bağlamında Dünyada Tekrarlayan Çatışmalar 57

Tablo 4: Tekrarlayan Çatışmalarda Bağımsız Değişkenler 60

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Çatışmaların Temel Yapısı/Durum-Tutum-Davranış Üçgeni 45
Şekil 2: Tekrarlayan Çatışma İçerisindeki Krizler 52
Şekil 3: Tekrarlayan Çatışmaların Çözümü..... 63
Şekil 4: Tekrarlayan Çatışmalarda Algı-Söylem-Siyasa İlişkisi 69
Şekil 5: İnanç Sistemi ve Ulusal İmajlar 78
Şekil 6: Nihai Karar Birimi 84

KISALTMALAR

AA:	Anadolu Ajansı
AB:	Avrupa Birliği
ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AGİK:	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHI:	Amerikan Helen Enstitüsü
AKEL:	Anorthotikó Kómma Ergazómenou Laoú/Emekçi Halkın İlerici Partisi
ANAP:	Anavatan Partisi
AP:	Avrupa Parlamentosu
ARA:	Armenian Revolutionary Army/Ermeni Devrimci Ordusu
ASALA:	Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia/ Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu
AT:	Avrupa Topluluğu
BM:	Birleşmiş Milletler
CHP:	Cumhuriyet Halk Partisi
DP:	Demokrat Parti
DPS:	Dviženie za Prava i Svobodi/Hak ve Özgürlükler Hareketi
DSP:	Demokratik Sol Parti
DTP:	Demokratik Toplum Partisi
DYP:	Doğru Yol Partisi
EGEAYDAAK:	Egemenliği Antlaşmalarla Yunanistan'a Devredilmemiş Ada, Adacıklar ve Kayalıklar Sorunu
EOKA:	Ethniki Organosis Kyprion Agoniston/Kıbrıslıların Millî Mücadele Örgütü
EOKA-B:	Ethniki Organosis Kyprion Agoniston/Kıbrıslıların Millî Mücadele Örgütü (1971 sonrası)
FIR:	Flight Information Region/Uçuş Haberleşme Bölgeleri
GKRY:	Güney Kıbrıs Rum Yönetimi
GSGA:	General Secretariat of Greeks Abroad/Yurdışı Yunanlılar Genel Sekreterliği
ICAO:	International Civil Aviation Organization/Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü
IMF:	International Monetary Fund/Uluslararası Para Fonu
JCAG:	Justice Commandos of the Armenian Genocide/Ermeni Soykırımı için Adalet Komandoları
KEI:	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
KTC:	Kıbrıs Türktür Cemiyeti
MEB:	Münhasır Ekonomik Bölge
MGK:	Milli Güvenlik Kurulu
MHP:	Milliyetçi Hareket PArtisi

MTA:	Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü
NATO:	North Atlantic Treaty Organization/ Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
PASOK:	Panhelenik Sosyalist Hareket
SAE:	Yurtdışı Helenler Dünya Konseyi
SHP:	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TASS:	Rus Haber Ajansı
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TPAO:	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
UAD:	Uluslararası Adalet Divanı

1. GİRİŞ

Türk dış politikasına genel olarak bakıldığında cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar bazı konuların, sorunların, uyuşmazlıkların, krizlerin ve çatışmaların devam ettiği, tekrar ettiği ve kendini yeniden ürettiği görülmektedir. Bu açıdan uzun bir zaman dilimini kapsayan bir analiz yapıldığında, Türk dış politikasının belirli konular etrafında kendini tekrar eden, -çeşitli uyuşmazlık, çatışma ve kriz alanları bakımından- kronik sorunlardan oluştuğunu belirtmek mümkündür. Bu bağlamda dikkat çeken nokta ise aynı aktörler ile benzer konular etrafında yaşanan uyuşmazlık, çatışma ve krizlerin varlığıdır. Bu nedenle birtakım uyuşmazlıklar, çatışmalar ve krizler zaman içerisinde çözüme ulaşırken bazılarının ise kendini yeniden üretmesinin nasıl mümkün olduğu dikkat çekicidir. Bu tezin temel sorunsalı, bazı çatışmalar çözülürken diğerlerinin kendini yeniden üretmesinin nasıl mümkün olduğunu Türkiye'nin öznesi ya da nesnesi olduğu çatışmalar üzerinden açıklamak olacaktır.

Türk dış politikasının Ermeni[stan] ve Yunan[istan] ile ilişkisinde zaman zaman duran, aniden ülke gündeminin ilk sırasına oturan, hızla tetiklenen ve savaş ihtimalini doğuran bir sürecin var olduğu gözlemlenecektir. Bu açıdan Türk[iye]-Ermeni[stan] ve Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkileri, Türkiye'nin dış politika gündemini sürekli meşgul eden "kronik" konular olarak ele alınabilir. Bakıldığında komşularla yaşanan uyuşmazlık, çatışma ve krizlerin Türkiye'nin dış politika gündemini fazlasıyla meşgul ettiği kolaylıkla gözlemlenebilen bir olgudur. Peki bu olgu, hangi kavramsal-kuramsal çerçeve üzerindenden analiz edilebilir?

Uzun soluklu ve derinlemesine alan araştırmalarının sonucunda literatüre tekrarlayan çatışma (protracted conflict)[1] olarak geçen çatışmalar bu konuda geniş bir analiz çerçevesi ortaya koymuştur. Edward Azar "tekrarlayan toplumsal çatışma" kavramı ile uzun zamana yayılan, çözüm üzerinde bir uzlaşının olmadığı ve bir anlamda çatışan

[1] Bu tez çalışmasında "müzmin, uzamış ve zamana yayılmış" gibi anlamlara gelen "protracted" ifadesinin yerine; çatışmanın kendisini benzer alanlarda, benzer konularda ya da aynı sorun üzerinde sürekli ve düzensiz bir biçimde yeniden üretmesi nedeniyle *tekrarlayan çatışma* ifadesi kullanılacaktır.

tarafların kimliklerine içkin olarak ifade ettiği çatışmaların sürekli tekrarlama eğilimi[2] gösterdiğini belirtmiştir. Edward Azar'ın ortaya attığı "tekrarlayan sosyal çatışma" kavramı, Michael Brecher tarafından uluslararası ilişkiler disiplinine aktarılmıştır. Sosyal çatışmaların tekrarlanmasına ilişkin temel literatürden beslenen uyuşmazlık, çatışma, kriz ve savaş literatüründe otonom aktörler arasındaki uzun soluklu ve tekrarlayan niteliğine sahip çatışmaların nasıl çözümleneceğine ilişkin araştırmalar gerçekleştirilmiştir. ICB (The International Crisis Behavior Project) 440 uluslararası krizden 32'sini "tekrarlayan çatışma" olarak isimlendirerek farklı gelişmişlik düzeylerinde, coğrafyalarda ve zaman dilimlerinde tekrarladığını tespit etmiştir.[3] Bu tür çatışmalar düzensiz olarak ortaya çıkan ve tekrar eden olaylardan oluşan bir süreç yaratır. Brecher'ın belirttiği üzere, derin tarihsel kökleri olan ve kimliğe içkin tekrarlayan çatışmalar içerisinde yaşanan krizler şiddetli tetikleyicilere sahiptir. Bu amaçla, Türk[iye]-Ermen[istan] ve Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinde cumhuriyet dönemi boyunca yaşanan dış politika krizleri tekrarlayan çatışmalar bağlamında incelenecektir.

Türkçe literatürde Türk[iye]-Ermeni[stan] ve Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki çatışmalı ilişkiyi birlikte ele alarak bu ilişki biçiminin nasıl mümkün olduğuna odaklanan herhangi bir çalışma mevcut değildir. Yapılan analizler bazı noktalarda özgündür. Ancak bir takım alanlarda farklara sahip olan bu ilişkileri, Türkiye'nin tek bir aktör (devlet) ile olan ilişkileri bağlamında ele almaktadır. Bununla birlikte Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki ilişkileri inceleyen sayısız analiz yapılmıştır. Bu noktada Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkileri bağlamında Faruk Sönmezoğlu[4], Mustafa Aydın[5], Fuat Aksu[6], Şükrü Sina Gürel[7], Herkül Millas[8],

---

[2] Edward E. Azar, **The Management of Protracted Social Conflict: Theory & Cases** (Dartmouth: Aldershot, 1990), 12.
[3] Michael Brecher, **International Political Eartquakes** (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008), 13.
[4] Faruk Sönmezoğlu, **Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler**: **Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar** (İstanbul: Der Yayınları, 2000).
[5] Mustafa Aydın, Costans Ifantis, **Turkish-Greek Relations and The Security Dilemma in Aegean** (London: Reuthledge, 2004):
[6] Fuat Aksu, **Türk-Yunan İlişkileri: İlişkilerin Yönelimini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme** (Ankara: SAEMK Yayınları, 2001).
[7] Şükrü Sina Gürel, **Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993** (İstanbul: İmge Kitabevi, 2018).
[8] Herkül Millas, **Yunan Ulusunun Doğuşu** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999) ve Herkül Millas, **Geçmişten Bugüne Yunanlılar: Dil, Din ve Kimlikleri** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

Tozun Bahcheli[9], Chrēstos G. Kollias[10], Aleksis Heraklides[11], Süha Bölükbaşı[12] ve Zuhal Mert Uzuner[13] gibi yazarlar ön plana çıkmıştır.

Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkileri bağlamındaki sorunlar, tekrarlayan çatışma bağlamında incelenmediği gibi yapılan analizler çoğunlukla tarihçilerin tekelinde kalmıştır. Uluslararası ilişkiler bağlamında yapılan çalışmalar, istisnalar dışında her iki tarafı da etkileyen, şekillendiren ve tarafların günümüzdeki dış politika davranışlarının arka planını oluşturan tarihsel kökenden çoğunlukla yoksundur. Bu noktada tarihsel arka planda Esat Uras[14], Kamuran Gürün[15], Thomas de Waal[16], Sedat Laçiner[17], Nikolay Hovhanissian[18], Mim Kemal Öke[19] gibi yazarların yayınları sayılabilir. Ancak bu çalışmaların hiçbiri tekrarlayan çatışma bağlamında geçmişten günümüze uzun soluklu çatışma ilişkisini ele almamıştır.

Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkileri her dönem yeni bir kriz ürettiği için tekrarlayan çatışma bağlamına girmemesine rağmen tarafların karşıt kimlikleri bağlamında çok daha fazla çalışılmıştır. Bu bağlamda Türkiye ve Yunanistan'ın tarih boyunca ortaya çıkan askeri veya siyasi temeli olduğu düşünülen pek çok sorunun aslında tarihsel temellere yahut bu temelleri inşa eden "öteki" kurgularına dayanıp; bu kurgudan sürekli bir biçimde beslendiği literatürde vurgulanmıştır.[20] Literatürdeki bu eksikliği gidermek amacıyla Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[istan] arasındaki

---

[9] Tozun Bahcheli, **Greek-Turkish Relations Since 1955** (Boulder: Westwiev Press, 1990).
[10] Chrēstos G. Kollias, **Greece and Turkey in the 21st Century: Conflict Or Cooperation**: **A Political Economy Perspective** (New York: Nova Publishers, 2003).
[11] Aleksis Heraclides, **Yunanistan ve "Doğudan Gelen Tehlike Türkiye: Türk-Yunan İlişkilerinde Çıkmazlar ve Çözüm Yolları**, çev. Mihalis Vasilyadis, Herkül Millas (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2002).
[12] Süha Bölükbaşı, **Barışçı Çözümsüzlük: Ankara'nın ABD ve BM ile Kıbrıs Macerası** (Ankara: İmge Kitabevi, 2001).
[13] Zuhal Mert Uzuner, "Introduction", **Role of Image in Greek-Turkish Relations**, ed. Zuhal Mert Uzuner (Berlin: Peter Lang Publishing, 2018): 13-18.
[14] Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi** (Ankara: Yeni Matbaa, 1950).
[15] Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 7. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005).
[16] Thomas De Waal, **Büyük Felaketten Sonra: Soykırım'ın Gölgesinde Ermeni-Türk İlişkileri**, çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).
[17] Mim Kemal Öke, **Yüzyılın Kan Davası: Ermeni Sorunu (1914-1923)**, 5. bs. (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2001).
[18] Nikolay Hovhannisyan, **Ermeni Soykırımı: Ermeni Kırım**, çev. Atilla Tuygan 2. bs. (İstanbul: Pencere Yayınları, 2007).
[19] Sedat Laçiner, **Türkler ve Ermeniler: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması (1991-2005)**, 2. bs. (Ankara: USAK Yayınları, 2005).
[20] Hercules Milas, "National Perception of the 'Other' and the Persistence of Some Images", **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**, ed. Mustafa Aydın, K. Ifandis (London: Routledge, 2004).

çatışmaların tekrarlayan çatışmalar bağlamında değerlendirilmesi ve analiz edilmesi gerekmektedir. Bütüncül bir analiz için bu ülkeler ve Türkiye arasındaki ilişkilerin temel dinamikleri ile uyuşmazlık, çatışma ve kriz süreçlerinin kimliğe içkin ve bütüncül analize tabi tutulması gerekmektedir.

Bu çalışma, Türkiye ve komşuları -Yunanistan ve Ermenistan arasındaki ilişkileri- "tekrarlayan çatışmalar" bağlamında analiz etmeyi ve bu çatışmaların nasıl inşa edildiğini açıklamayı amaçlamaktadır. Çalışma sonucunda Türk dış politikası açısından tekrarlayan çatışmalar ve bu çatışmaların dinamikleri daha iyi anlaşılacaktır. Böylece genel olarak tekrarlayan çatışmalar, özel olarak ise Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermen[istan] ilişkilerindeki çatışma durum, tutum ve davranışları hakkında öngörülerde bulunmak kolaylaşacaktır.

I. Dünya Savaşı sonrası devam eden 32 tekrarlayan çatışmaya odaklanıldığında, bu çatışmaların en önde gelen sebeplerinin devletlerin egemenlik sınırları ve karşıt ulusal kimlikleri olduğu görülmektedir.[21] Bu araştırma çerçevesinde tekrarlayan çatışmalarda en fazla öne çıkan egemenlik sınırları ve kimlik konusu, Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermen[istan] ilişkileri açısından incelenecektir.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin tekrarlayan çatışmaları karasuları üzerinde herhangi bir uzlaşma sağlanamamış olması nedeniyle Yunanistan[22]; Gümrü Antlaşması'nın imzalanması sonucunda 1990'lara kadar gündeme gelmemiş olan Ermenistan ile olmuştur. Bu noktada belirtilmesi gereken temel nokta, Türkiye ile tekrarlayan çatışma ilişkisi olan ülkelerin ulus devletleşme süreçlerinin Türkiye'nin ardılı olduğu Osmanlı Devleti karşısında gerçekleşmiş olmasıdır. Ayrıca her iki ülkenin de Türkiye'nin egemenlik sınırlarıyla ilişkili -hem kimliğe hem de niyete ilişkin- belirsizliklerin varlığı bu noktada belirtilmelidir. Türk[iye]-Yunan[istan] arasında Kıbrıs, Ege Denizi özelinde deniz yetki alanlarının belirsizliğinin yanı sıra kıta sahanlığı, karasuları, FIR Hattı ve azınlıklar gibi pek çok sorun devam ederken

[21] Dünyada Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra devam eden tekrarlayan çatışmalar arasında temel nedeni egemenlik sınırları ve kimlik olan tekrarlayan çatışmaların listesi için bkz. Tablo 3. Michael Brecher, **The World of Protracted Conflicts** (Maryland: Lexington Books, 2016), 131-132.

[22] Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinde azınlıkların statüsü, Kıbrıs ve Kıbrıs Türk toplumunun statüsü, EGEAYDAK, karasuları, kıta sahanlığı (MEB), hava sahası (FIR), antlaşmalarla silahtan arındırılmış olan adaların silahlandırılması, NATO ve AB eksenli çatışmalar ile ASALA ve PKK gibi terör örgütlerine destek bağlamında çoklu çatışma alanları mevcuttur. Ancak iki ülke arasında egemenlik sınırlarına ilişkin uzun soluklu bütün çatışmaların temelini karasuları oluşturmaktadır.

Türkiye ile Ermenistan arasında yalnızca Nahcivan Krizi yaşanmıştır. Ancak ikili ilişkiler hiçbir zaman düzelmemiştir. Dolayısıyla her iki ülke için de tekrarlayan çatışmanın temelinde kimliğin yanı sıra egemenlik sınırlarının olduğu söylenebilir.

Tablo 1: Egemenlik Sınırları ve Kimlik Bağlamında Türk Dış Politikasında Tekrarlayan Çatışmalar

Ülke Adı	Kriz Sayısı	Krizler	Niyet (Çıkarlar)	Kimlik	Çatışmanın Durumu
Yunanistan (GKRY)	14	1955 6-7 Eylül Krizi 1964 Kıbrıs Krizi I 1967 Kıbrıs Krizi II 1974 Kıbrıs Krizi 1974-1976 Ege Krizi I 1974-1980 NOTAM-FIR Krizi 1981 Limni Krizi 1989-1990 Batı Trakya Krizi 1994-1995 Ege Krizi III 1997 S-300 Füzeleri Krizi 1987 Ege Krizi II 1996 Kardak 1998 Suriye-Öcalan Krizi 2003 Doğu Akdeniz MEB	Karşıt	Karşıt	Tekrarlayan Çatışma
Bulgaristan	2	1935 Bulgaristan 1989 Bulgaristan Göçü	-	-	-
Ermenistan	1	1991 Nahcivan Krizi	Karşıt	Karşıt	Tekrarlayan Çatışma
Rusya	1	1945 Sovyet Talepleri	-	-	-
Suriye[23]	5	1936 Hatay (Fransa) 1957 Suriye 1998 Suriye-Öcalan Krizi 2011 Suriye Krizi 2015 Süleyman Şah Türbesi Krizi	Algısal Düzeyde Karşıtlık Parametreleri	Algısal Düzeyde Karşıtlık Parametreleri	Tekrarlama Potansiyeli?
Irak	2	1958 Irak Krizi 1991 Iraklı Sığınmacılar Krizi	-	-	-
İran	1	1929 Küçük Ağrı	-	-	-

"TDP Kriz Anasayfaları", http://www.tdpkrizleri.org/index.php/tfp-crisis, [25.09.2018]'den faydalanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinde tekrarlayan çatışmanın tespit edilmesi görece kolaydır. Örneğin; TDP Kriz İncelemeleri Grubu'nun gerçekleştirdiği çalışmaya göre

[23] Türkiye-Suriye arasında Arap Baharı sonrasında yaşanan dış politika krizleri göz önünde bulundurulduğunda, 2021 Kasım ayı itibariyle çatışmalı ilişkilerin onuncu yılına yaklaştığımız için gelecekte iki ülke arasındaki ilişkilerin tekrarlayan bir çatışmaya dönüşmesinin olasılığı bulunduğu söylenebilir.

1923-2016 yılları arasında Türkiye 36 dış politika krizinin tarafı olmuştur. Doğrudan ve dolaylı olarak 14 dış politika krizi Yunanistan ile yaşanırken; Ermenistan ile yalnızca Nahcivan krizi yaşanmıştır.[24] Türk dış politikasında toplamda 15 kriz tekrarlayan çatışma içerisinde ortaya çıktığı için bu konuda araştırma yapılması gerekmektedir. Ulus devletleşme sürecinde Türk kimliğinin kurucu ötekileri -1925 öncesi- hem Ermeni hem de Yunan kimliği olmuştur.[25] Bu araştırma aşağıdaki temel sorulara cevap arayacaktır:

- ✓ Uyuşmazlıkların/çatışmaların/krizlerin tekrarlaması hangi açılardan önemlidir?
- ✓ Uluslararası İlişkilerde otonom aktörler [devletler] arası uyuşmazlık, çatışma, krizlerden bazıları kolaylıkla çözülürken ve/ya aktörler [devletler] bunlarla yaşamayı öğrenirken bazı uyuşmazlıkların/çatışmaların/krizlerin yeniden üretilmesi nasıl mümkün olmaktadır?
- ✓ Türk dış politikasında bazı çatışmalar neden ve nasıl kendini tekrar üretmektedir?
- ✓ Türk dış politikasında tekrarlayan çatışmaların kendilerini yeniden üretmeleri neden engellenememektedir?
- ✓ Türk dış politikası açısından tekrarlayan çatışmalar nelerdir?
- ✓ Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışmalarda ön plana çıkan değişkenler nelerdir?
- ✓ Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışmalar özelinde algı-söylem-siyasa ilişkisi nasıl şekillenmektedir?
- ✓ Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] çatışmalarında aktörün kimliği hangi yollardan tekrarlayan çatışmada algı-söylem-siyasa düzlemini etkiler? Bu noktada ön plana çıkan faktörler nelerdir?
- ✓ Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] çatışmalarında kimlik ile egemenlik arasında nasıl bir ilişki vardır?

Yukarıdaki araştırma soruları bağlamında tezde tartışılacak olan hipotezler ise aşağıdaki gibidir:

---

[24] Ayrıntılar için Bkz. "TDP Kriz Anasayfaları", http://www.tdpkrizleri.org/index.php/tfp-crisis, [25.08.2020].
[25] Ömer Turan, Güven Gürkan Öztan, **Devlet Aklı ve 1915: Türkiye'de Ermeni Meselesi Anlatısının İnşası**, (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2018), 34.

H1. Ulus devlet kimliği (aktör kimliği) devletler arasında tekrarlayan çatışmaları doğrudan etkiler.

H2. Tarafların algısındaki çatışmanın derin tarihi köklerin varlığı, tarih ve düşmanlık ilişkisinin sürekli olarak yeniden inşa edildiği anlamına gelir.

H3. Tekrarlayan çatışmalarda tarafların algısal düzeyde herhangi bir kaybı diğer tarafın kazancı olarak (zero-sum game) görmesi çatışma ilişkisini sürekli kılmaktadır.

H4. Tekrarlayan çatışmalarda algı, söylem ve siyasa arasında öznelerler-arası bir ilişki vardır. Bu ilişki çatışmanın sürekliliğine hizmet eder.

H5. Tekrarlayan çatışmalarda algılar gerçekliğin önüne geçer.

H6. Tekrarlayan çatışmalarda egemenlik sınırları ve kimlik devletlerin yaşamsal çıkarlarını temsil ettiği için temel çerçevedir.

H7. Çatışmaların ömrü/sürekliliği ile ilgili tarafların arasındaki egemenlik sınırlarının belirlenmesi arasında tekrarlayan çatışmalarda doğrusal bir ilişki vardır.

H8. Çatışma çözümü süreçleri genellikle yan konular üzerinde güven artırıcı önlemleri geliştirmeye yöneliktir. Esas sorun konuşulamadığı için uyuşmazlık üzerinde müzakere edilmez ve süreç birtakım aşamalardan sonra askıya alınır.

Tekrarlayan çatışmlarda her yeni kriz diğer bir krizin hem nedenini hem de sonucu oluşturur. Bu nedenle bu çatışmaların tek tek uyuşmazlıklar/çatışmalar ve krizler biçiminde değil, bütünsel olarak süreç analizi şeklinde ele alınması gerekmektedir. Tekrarlayan çatışmaların tek tek uyuşmazlıklar/çatışmalar ve krizler biçiminde değil, bütünsel olarak bir süreç analizi şeklinde ele alınması gerekmektedir. Çünkü bu tür çatışmalarda yaşanan her yeni kriz bir diğer krizin hem nedenini hem de sonucunu oluşturmaktadır. Türkiye ekseninde böyle bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu çalışmada, tekrarlayan çatışmaların/krizlerin bütünsel bir süreçsel analizi yapılmaya çalışılacaktır.

Süreç analizi yöntemi (process tracing method) nicel ve nitel çalışmalara uygulanabilecek bir yöntemdir.[26] Süreç izleme, temel olarak nedensellik ilişkisini

[26] David Collier, "Understanding Process Tracing", **PS: Political Science & Politics**, c. 44, s. 4 (2011): 823.

doğru oluşturmayı amaçlamaktadır.[27] Tarihsel bir olaydan hareket edip tarihsel arka plan ile birlikte nedensel açıklamalar yapmak olayların kanıtlanmasına olanak sağlar. Süreç analizi yöntemi ilk kez bilişsel psikoloji alanında kullanılmış olmakla beraber 1979'da Alexander L. George tarafından olay analizlerinde tarihsel açıklamalar yapabilmek ve kanıt gösterebilmek amacıyla siyaset bilimine uyarlanmıştır. Böylece süreç analizi siyaset bilimi olay analizlerinde tarihsel olay çıkarımlarında kullanılmak için sıklıkla başvurulan yöntem haline gelmiştir. Alexander L. George, süreç analizinin makro ve mikro düzeylerdeki analizlerde kullanılabileceğini belirtmiştir.[28] Süreç analizi yöntemi pozitivist ve eleştirel araştırmaların tamamında kullanılabileceği gibi, bu çalışmaların olay analizleriyle birleştirilmesine olanak vermektedir.[29] Valerie M. Hudson'a göre süreç analizi, dış politika analizlerinde teori ile pratik arasındaki boşluğu doldurma ihtiyacından doğmuştur.[30] Bu tez çerçevesinde bütünsel olarak süreç analizinden kast edilen, ayrı ayrı zaman dilimlerinde, benzer ya da birbirlerinden farklı görünen alanlarda ortaya çıkan uyuşmazlık/çatışma/kriz durumlarına tek tek odaklanmak yerine bu olayların örgüsündeki sürekliliğe odaklanmaktır. Çünkü tek tek yaşanan olayların tamamı, bir diğerinin hem nedeni hem de sonucudur. Bu nedenle bütün ilişkiye odaklanılması gerekmektedir.

Tekrarlayan çatışmaların algı, söylem, siyasa başlığı altında inceleneceği bu tez çerçevesinde teorik arka plan konstrüktivizm çerçevesinde kurgulanmıştır. Çünkü, tekrarlayan çatışmalar kavramsal olarak "kimliğe içkin" olarak ele alınmaktadır. Ayrıca konstrüktivizmde algılar çok önemli bir yer tutmaktadır. Konstrüktivizm sağladığı geniş çerçeve ile söylemin rahatlıkla analiz edilmesini sağlamaktadır. Ben-öteki ilişkisi içerisinde şekillenen kolektif kimlik inşasının temelinde karşılıklı algılamalar yatmaktadır. Bireyler geçmişe bakarak günümüzü anlamlandırmaktadır. Bu noktada bireylerin sahip olduğu inanç, tutum ve davranışlar geçmişin eseri olarak ortaya çıkar. Okul, aile, tarih kitapları, dini otoriteler, siyasi liderler, kitle iletişim

---

[27] Jeffrey T. Checkel, "Tracing Causal Mechanisms", **International Studies Review,** c. 8, s. 2 (2006): 363.
[28] Andrew Bennet, Jeffrey T. Checkel, "Process Tracing: From Philosophical Roots to Best Practices", **Simons Working Paper Series in Security and Development**, n. 21 (2012): 7.
[29] Pascal Vennesson, "Case Studies and Process Tracing:Theories and Practices", **Approaches and Metodologies in Social Siences: Apluralist Perspective**, ed. Donatella Della Porta, Michael Keating (Cambridge: Cambridge University Press, 2008): 224.
[30] Valerie M. Hudson, "Foreign Policy Analysis: Actor-Specific Theory and the Ground of International Relations", **Foreign Policy Analysis**, c. 1, s. 1 (2005): 11.

araçları gibi pek çok etmen kolektif belleğin şekillendirilmesine katkıda bulunmaktadır. Kolektif algı bütün bu unsurların bir araya gelmesinin sonucunda oluşur. Özellikle tarih eğitimi kolektif algı inşasında ön plana çıkmaktadır. [31] Ortaya çıkan "ortak biz" tahayyülü sosyal kategorizasyona, kolektif inançlara, imajlara ve kalıp yargılara dayanır. Düşmanlık algısı, hem söylemi inşa eder hem de söylem tarafından inşa edilir. Uzun dönemde devletlerin birbirlerine karşı kolektif algılara paralel siyasalarını şekillendiği görülür. Algı-söylem ve siyasa arasında var olduğu düşünülen özneler-arası ilişki biçimi nedeniyle konstrüktivizm, bu tezin ortaya çıkartılabilmesi noktasında başat teori olmuştur.

Konstrüktivizm uluslararası siyasetin sosyal olarak oluşturulduğunu, inşa edildiğini düşünmektedir. Birbirinden farklı konstrüktivist yaklaşımların varlığına karşı söylem -aktörlerin hem kendilerini ve ötekini hem de dış politika eylemlerini çıkarlarını nasıl tanımladığı ve nasıl şekillendirdiği noktasında- bu yaklaşım çerçevesinde kavramsal olarak analiz edilebilir. Söylem ve söylemin ana unsuru olan dil, siyasi aktörlerin sosyal yapılardan ödünç aldıkları görev, sorumluluklar ve haklar bağlamında toplumun yönlendirilmesine aracılık eder.[32] Konstrüktivizm, kimliğe yaptığı vurgu ile gerçekliğin sosyal olarak özneler-arası anlamlar aracılığı ile inşa edildiğini ifade ederken maddi bir zeminin varlığını reddetmez. Konstrüktivizm, sistemin ve genel anlamda dünyanın sosyal olarak inşa edildiğini iddia etse de post-yapısalcı yaklaşımlardan "gerçekliğin yalnızca dille ifade edildiği" iddiası kadar ileri gitmemektedir. Bu tez çerçevesinde Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkileri bağlamında post yapısalcı yaklaşımların disipline çok değerli katkılar yaptığı göz önünde bulundurulmuştur. Buna rağmen her şeyin söylemden ibaret olduğu düşüncesine mesafeli yaklaşılmıştır. Bu noktada tekrarlayan çatışmalar özelinde, dilden bağımsız bir gerçekliğin de var olduğu ve bu konuda bilgi sahibi olunabileceği düşünülmektedir. Hopf'un da belirttiği gibi, "*tehdit, mevcut olan gücü*

---

[31] Bu konuda bkz. Esra Özsüer, "Tarih Ders Kitaplarında Öteki Kurgusu", **Türk Tarih Eğitimi Dergisi**, c. 4 s. 2 (2015): 165-201; Mehmet Hacısalihoğlu, "Giriş", **Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı**, ed. Mehmet Hacısalihoğlu (İstanbul: BALKAR Yayınları, 2020): 13-43; Betül Ayanoğlu, "Türk-Yunan Ders Kitaplarında Karşılaştırmalı Öteki" (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013); Yıldız Deveci Bozkuş, "Ermenistan" **Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı**, ed. Mehmet Hacısalihoğlu, (İstanbul: BALKAR Yayınları, 2020): 509-576.

[32] Nicholas Onuf, "Constructivism: As a User's Manuel", **International Relations in a Constructed World**, ed. Vendulka Kubalkova, Nicholas Onuf, Paul Kowert (New York: ME Sharpe, 1998): 54.

sizin nasıl algıladığınızla ilgilidir."[33] Bu nedenle, Türkiye açısından tekrarlayan çatışmalar algı, söylem ve siyasa ilişkisi ele alınırken algıların tarihsel olduğu kadar maddi bir gerçeklikten de kaynaklandığı fikri benimsenecektir. Arap-İsrail ya da Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmalarda, çatışmanın temelini oluşturan maddi bir gerçekliğin var olmadığını iddia etmek yanıltıcıdır. Dış politikanın elit merkezli karakteristiği göz önüne alındığında, siyasal alanda karar alım sürecinin (kararlaştırma) bireyler tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu nedenle dost/düşman gibi ayrımların son tahilide devlet adına hareket eden bireyler tarafından oluşturulduğu ortaya çıkar.[34] Bu kapsamda öne çıkan karar[laştırma] sürecini yürüten liderlerdir. Türk dış politikasında meydana gelen tekrarlayan çatışmalar farklı dönemlerde tetiklenmiş ve yine farklı karar alıcılar tarafından süreklilik ekseninde yönetilmiştir. Şaban Çalış'a göre bunun nedeni, ulusal kimlikler değil; devlet kimliğinin, hatta devlet kimliğinin dış politika kimliği ile- özdeş hale gelmiş olmasıdır.[35]

Bu çalışmada konstrüktivizm genel bir çerçeve olarak kullanılırken teorinin "eleştirel" versiyonuna yer verilecektir.[36] Eleştirel konstrüktivizme göre devlet, uluslararası bir özne olarak onun adına kimin konuştuğu, kimin yazdığı ve kimin hareket ettiği gerçeği ile birlikte söylemsel pratiklerin bütünüdür. Bu noktada insanlar onlara verilen anlamlar üzerinden hareket ederler. Krizler belirli sosyal pratiklerin, temsil pratiklerin sonucu olan sosyal inşa süreçleridir. Dolayısıyla kimlik, dış politika ve güvenlik gibi güvensizlik de inşa edilebilir. Eleştirel konstrüktivizm, baskın yapıları kültürel kodlar aracılığıyla doğallaştırır. Alternatif hayat tahayyüllerinin ortaya çıkmasına olanak verir.[37] Bu açıdan değerlendirildiğinde tekrarlayan çatışmaların kökeninde yer alan

---

[33] Helin Sarı Ertem, Kimlik ve Güvenlik İlişkisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: "Kimliğin Güvenliği" ve "Güvenliğin Kimliği", **Güvenlik Stratejileri**, c. 8 s. 16 (2012): 185.
[34] Hakan Yavuz, "Değişen Türk Kimliği ve Dış Politika: Neo-Osmanlıcılığın Yükselişi", **Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik**, der. Şaban H. Çalış, İhsan Dağı, Ramazan Gözen (İstanbul: Liberte Yayınları, 2001): 38.
[35] Devlet kimliğinin inşası hem ülke içinde hem uluslararası düzeyde gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle devlet kimliğinin korunması için mitler üretilir ve kurumlar oluşturulur. Devlet adına karar alan farklı kimlikleri temsil eden kişilerin de tekrarlayan çatışmalarda benzer biçimde hareket etmesi bu kimliğin bir sonucudur. Şaban H. Çalış, "Ulus, Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası", **Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik**, der. Şaban H. Çalış, İhsan Dağı, Ramazan Gözen (İstanbul: Liberte Yayınları, 2001): 24.
[36] Cho Young Chul, "Conventional and Constructivist Approaches to National Security: An Analytical Survey", **The Korean Journal of International Relations**, c. 49, s. 3 (2009): 93.
[37] Runa Das, "Critical Social Constructivism: "Culturing" Identity, (in)Security, and the State in International Relations Theory", **Indian Journal of Political Science**, c. 70, s. 4 (2009): 974.

kimlik ve niyetlere ilişkin algıların "olumsuz" söz, söylem, sembol ve eylemlerle inşa edildikleri gibi uygun enstrümanlar geliştirildiği takdirde barış, dostluk, güven, ortak yarar gibi olumlu nitelikler üzerinden de bir kimliğin hatta ortak bir kimliğin "inşa" edilebileceği en azından teorik açıdan mümkündür.[38]

Tekrarlayan çatışmaların varlığı istikrarsızlık, güvensizlik ve belirsizlik tarafından belirlenmektedir. Bu durum, aynı zamanda ulusal kimliklerde yaşanan ana ve çatışmaya göre istikrarsızlığına yol açmaktadır. Daha sağlıklı bir geleceğin inşa edilebilmesi tekrarlayan çatışmaların çözülmesine ya da en azından tekrarlamalarının önüne geçilmesine bağlıdır. Bu nedenle istikrarsızlığa sebep olan güvenlik/güven[sizlik] algısı/söylemleri -hem bundan beslenen hem de çıktı üreten- siyasa normalleştirilmelidir. Tam da bu nedenle, mevcut çatışmaların/uyuşmazlıkların ya da krizlerin tekrarlayan kriz olma özelliğinden kurtarılması gerekmektedir. Daha istikrarlı ve güvenli bir geleceğin inşa edilebilmesi tekrarlama halinin ve çatışmaların kendisinin çözüme ulaştırılmasına bağlıdır.

Coğrafi olarak bölgesel birçok çatışmanın yakınında ve hatta kendi özelinde tekrarlayan çatışmalara sahip bir ülke olan Türkiye'de çatışma çözümü yaygın biçimde çalışılan bir konu değildir. Çatışmalar özelinde yapılan akademik çalışmalar daha ziyade ya ikili ilişkiler özelinde kalmıştır ya da uluslararası bir çatışma durumunda üçüncü aktörlerin çatışma çözümüne müdahil olma sürecini merkeze almaktadır. Türk dış politikası açısından algının önemine, düşmanlık ilişkisinin devamına ilişkin çalışmalar ise çoğunlukla Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak bu çalışmaların çoğu sadece tarihsel olarak düşmanlığın kurulumuna ve her iki devletin ulus devlet inşa süreçlerinin birbirlerine karşıt olarak gelişme gösterdiğine odaklanmıştır. Buna karşın bu konuda yapılan tüm çalışmalarda 1928-1955 arasındaki Türk-Yunan ilişkilerinin ivmesi ve barışçıl havası vurgulanmaktadır. Bu durum hem tarihsel düşmanlıkların belirli bir zaman dilimde geçerli olduğunu hem de ortadan kaldırılabileceğini göstermiştir. Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkileri ise daha çok "soykırım" iddiaları ya da bu iddiaların reddi bağlamında genelde tarih kökenli akademisyenler tarafından çalışılmıştır.[39] Bu nedenle geçmişten bugüne, Türk[iye]-

[38] Türkiye'nin yakın çevresindeki coğrafyada pek çok devletlerarası tekrarlayan çatışma meydana gelse de akademik anlamda tekrarlayan çatışmalar özelinde bir çalışma, Türkiye'de yapılmış bir tez yoktur.
[39] Bu konuda bkz. M. Hakan Yavuz, "Contours of Scholarship on Armenian-Turkish Relations", **Middle East Critique**, c. 20, s. 3 (2011): 231-251.

Ermeni[stan] ilişkilerinin süreklilik ekseninde çalışıldığını söylemek mümkün değildir. Literatürde yapılmış olan çalışmalar; genel bir süreç okuması yapmakta, ancak çatışmalı ilişkilerin neden ve nasıl devamlılık gösterdiğini açıklamakta yeterli olmamaktadır. Tam da bu nedenle, yapılması gereken çalışma nasıl bir algı, söylem ve siyasa ilişkisi çerçevesinde bu çatışmaların devam ettiğini ortaya koymak olacaktır. Ayrıca, yapılacak çalışma tekrarlayan çatışmalar özelinde benzerlikler ve farklılıkları ortaya koyacağından benzer çatışmaların tekrarlama eğilimlerinin nasıl giderileceğine dair yol gösterme potansiyeline sahiptir.

Devletlerin egemenlik sınırları açısından gerçek sınırların hepsi toprak ile ilişkili olduğu gibi; aynı zamanda egemenliğin sınırları ulusal kimliklerin başat simgeleridir.[40] Brecher'in belirttiği üzere, tekrarlayan çatışmalarda pek çok farklı açıdan kimlik unsuru öne çıkmaktadır. Kimliğe dayanan tekrarlayan çatışmaların etnik, ulusal, dini yahut ırksal temelleri olabilir.[41]

Bu tez çerçevesinde tekrarlayan çatışmalarda en fazla öne çıkan egemenlik sınırları ve kimlik konusu, Türk[iye]-Ermeni[stan] ve Türk[iye]-Yunani[stan] çatışmaları örnekleri üzerinden incelenecektir. Bu bağlamda Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışma, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan; Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma ise 1821 Mora İsyanı'ndan itbaren ele alınacaktır. Bu noktada ifade edilmesi gereken, bu devletlerin ulus devletleşme süreçlerinin Türkiye'nin ardılı olduğu Osmanlı karşısında gerçekleşmiş olmasına rağmen her iki ülkenin de Türkiye'nin egemenlik sınırları ile ilişkili olarak kimliğe ve niyete ilişkin belirsizliklerin varlığıdır. Türk[iye]-Yunan[istan] arasında Ege Denizi özelinde deniz yetki alanlarının belirsizliğinden kaynaklanan sorun devam ederken, Ermenistan'ın Türkiye sınırını açık biçimde tanımaktan kaçınması Türkiye ile Ermenistan arasında tekrarlayan çatışmayı tetiklemiştir. Dolayısıyla her iki ülke için de tekrarlayan çatışmanın temelinde kimliğin yanı sıra egemenlik sınırlarının olduğu söylenebilir.

Lacoste'un da belirttiği gibi, ulus düşüncesi bir taraftan toprağa(teritoryaya) göndermede bulunan; diğer yandan, -iktidar sorununu– bağımsızlık konusunu

[40] Haslings Donnan, Thomas M. Wilson, **Sınırlar: Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları,** çev. Zeki Yaş (Ankara: Ütopya Yayınları, 2003), 83.
[41] Brecher, **The World of**, 132.

gündeme getiren jeopolitik bir fikirdir.[42] Milliyetçilik düşüncesinin gelişmesinin sonucu olan ulus kavramı, dış güçler ve yakın komşularla ilgili ittifak ve düşmanlık ilişkilerini[43] jeopolitik temelinde ele almaktadır. Bu noktada tarihsel anlatıların ve farklı biçimleriyle tarihsel düşmanlıkların olduğu görülmektedir. Michael Brecher her ne kadar *Protracted Conflicts*[44] isimli kitabında tekrarlayan çatışmaların temel olarak egemenlik sınırları, yani bir bakıma ülkesel bütünlük prensibi ile ilişkili olduğunu ifade etmiş olsa da, egemenlik sınırlarını geniş anlamda açıklamamıştır. Gotman'ın belirttiği gibi topraksal anlaşmazlıklar konusunda oldukça kan dökülmüştür.[45] Bunun temel nedeni, coğrafyanın ya da sınırın sadece güvenlik inşa etmek amacıyla kontrol edilmesi değil, aynı zamanda bunun kimlik inşasına ilişkin bir boyuta sahip olmasıdır.[46] Ulus "hayal edilirken" bir toprak parçasının hayal edilmesi, gerçekte sahip olunana değil; egemen olunmak istenen coğrafyaya atıfta bulunulması, hem kimliksel bir mücadeleye hem de o coğrafyayı kontrol eden ya da etme amacı güden bir diğer ülke ile çatışmaya sebep olabilir.

Bu tez iki ana bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde kavramsal-kuramsal çerçevede konstrüktivizm, eleştirel konstrüktivizm, çatışma, kriz, tekrarlayan çatışma, tekrarlayan çatışmalar ile dış politika arasındaki ilişki, karar[laştırma] süreci ve bu süreçte dost-düşman gibi kavramların söz, sembol ve eylemler ile nasıl temsil edildiği soruları üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Türkiye açısından tekrarlayan çatışmalar üç başlık altında değerlendirilecektir. Bu noktada ilk olarak, Türk kimliğinin karşıt inşasına odaklanılacaktır. İkinci olarak Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren ele alınacaktır. Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerindeki tekrarlayan çatışma ise 1821 Mora İsyanı'ndan itibaren incelenecektir. Bu noktada amaçlanan karşıt kimliklerin nasıl kurulduğunu ve yaşanan her krizde bu kimliklerin devletler arası ilişkileri ilgilendiren

---

[42] Yves Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak: Jeopolitik Bugünün Uzun Tarihi** (İstanbul: NTV Yayınları, 2007), 17.
[43] **age**, 12.
[44] Brecher, **The World of**, 104.
[45] Coğrafyacılar, devlet ve toplumlar açısından ülkesellik ve topraksal konular üzerine bu nedenle eğilmişlerdir. Bkz. Jean Gotmann, **The Significance of Teritory** (Virginia:Virginia University Press, 1973).
[46] Sezgi Durgun, "Yer Bilgisinden Ulusal Coğrafya'ya", **Mekân, Kimlik, Güç ve Dış Politika**, der. Gülden Ayman Güler (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2013): 14.

her olayda nasıl güçlendirildiğini taraflar arasında yaşanan krizler esas alınacaktır.

2. KAVRAMSAL-KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Konstrüktivizm

Soğuk Savaş gibi aslında büyük güçler arasında doğrudan doğruya bir savaşın hiç yaşanmadığı bir dönemin barışçıl bir biçimde sona ermesi, Realizm[47] ve Liberalizm[48] gibi ana akım teorilerin yeterliliğinin sorgulanmasına neden olmuştur. Uluslararası sistemin yapısında meydana gelen bu değişiklik, Soğuk Savaş dönemi boyunca göz ardı edilen, üstü örtülen ve hatta pek çoklarının unuttuğu çatışmaların bir anda dünya gündemine gelmesini sağlamıştır. Ne Realizm ne de Liberalizm, uluslararası sistemin yapısındaki bu dönüşümü açıklamakta -başlangıcını açıklama noktasında yeterli olmadığı gibi- yeterli olmuştur. Bu noktada ortaya çıkan pek çok kişisel ya da maddi anlamda okunmasının dışında, fikirsel ve kimliksel nosyon üzerinden başka bir yerden okunmasını gerektirmiştir. Bu, aslında disiplin açısından bir pratik sorunudur. Bu bağlamda uluslararası ilişkiler disiplininde konstrüktivizmin yükselişi, öncelikle bu küresel değişimin uluslararası ilişkiler teorisinin temel sac ayaklarının (Realizm ve Liberalizm) ne de onların "Neo" formları tarafından okunamamış olması gösterilse de aslında bu faktörlerin dışında kalan nedenler de mevcuttur. R. Keohane'nin belirttiği gibi meta-teorik açıdan konstrüktivizm; bir köşesini pozitivizme, diğer köşesini ise post-pozitivizme dayandıran bir üçgenin tabanında yer almaktadır.[49]

Christian Reus-Smit, konstrüktivizmin yükselişini uluslararası sistemde yaşanan değişimin yanı sıra, disiplin içerisindeki refleksivist-rasyonalist[50] tartışmasının eleştirel kuramcıları sadece eleştirmenin ötesine geçmeye ve uluslararası ilişkilerin somut bir analizini yapmaya yöneltmesi ile açıklamaktadır. Neo-Realizm ve Neo-Liberalizm rasyonalist arka plana dayanırken; Post-Modernizm, Feminist Teori, Normatif Teori, Eleştirel Teori ve Tarihsel Sosyoloji refleksivizm içerisinde yer almaktadır. Konstrüktizim, rasyonalizm ve refleksivizmin arasında bir yerde

---

[47] Bkz. Richard Ned Lebow, "The Long Peace, the End of the Cold War, and the Failure of Realism", **International Organization**, c. 48, s. 2, (1994): 249-277.
[48] Bkz. Joseph M. Grieco, "Liberal International Theory and Imagining the End of the Cold War", **British Journal of Politics & International Relations**, s. 11, s. 2 (2009): 192-204.
[49] Robert O. Keohane, "International Institutions: Two Approaches", **International Studies Quarterly** c. 32, s. 4 (1988): 379-396'dan aktaran. Antje Wiener, "Constructivism: The Limits of Bringing Gaps", **Journal of International Relations and Development**, c. 6, s. 3 (2003): 256.
[50] Christian Reus-Smit, "Constructivism", **Theories of International Relations**, ed. Schott Burchill, Andrew Linklater, Richard Devetak (New York, Palgrave Mcmillan, 2005), 217.

konumlandırılmıştır. Rasyonalizm, disiplinin ana akımına egemendir ve farklılıklarına rağmen, Neo-realizm ve Neo-liberalizm temel olarak dünya hakkındaki aynı görüşü (ontoloji) daha da önemlisi, o dünya hakkında güvenilir bilgi olarak kabul edilenler hakkında (epistemoloji) aynı görüşü paylaşır.[51] Oysa ki Neo-realizm ve Neo-liberalizm tartışmasındaki temel fark hangi kurumların uluslararası anarşinin etkilerini giderebileceğine ilişkindir. Bunun dışında uluslararası politikanın temel aktörlerinin devletler olması, siyasetin temel konusunun uzlaşma mı çatışma eksenli mi olduğu, üniter-rasyonel aktörlerin varlığının kabul edilmesi, devlet çıkarının ve dolayısıyla da dış politika davranışının uluslararası anarşi tarafında sınırlandırılması gibi yönlerden benzerdir. Oysa ki refleksivizm, bir dizi birbirinden farklı aktör ve bu aktörler arasında çeşitli örüntüler kurarak politika yapım sürecini rasyonalizden farklı şekilde kurgular.[52] Bir dizi farklı aktör ve bu aktörler arasında farklı örüntüler tanımlar, böylece uluslararası ilişkileri oluşturur. Refleksif teorisyenler, siyaset yapma süreçlerini farklı biçimde okuyarak, bir aktörün konumunu belirleyen şeylerin çok daha geniş bir çıkar kümesi olduğunu vurgularlar.

Christian Reus-Smit, 90'lı yıllarla birlikte uluslararası ilişkiler disiplininde hakim yaklaşımların çeşitlenmesini eleştirel kuramın önermelerini dikkate alan, onu kucaklayan yeni nesil akademisyenlerin ortaya çıkması ve bu yeni nesil akademisyenlerin Neo-realist ve Neo-liberal kuramların incelediği konulara yeniden başka bir açıdan bakması ile birlikte; egemen rasyonalist teorilerin analitik başarısızlıklarına dikkat çeken ana akım akademisyenlerin bu yeni perspektifi coşkuyla kucaklamasına bağlamıştır.[53]

Konstrüktivizm, tam teşekküllü bir kuram olmaktan çok felsefî bir bakış açısı olarak görülmektedir. 80'li yıllardan itibaren "sosyal inşa" ile başlayan çok sayıda makale, kitap yazılmış ve bu yaklaşım, uluslararası ilişkiler disiplinin adeta merkezine yerleşmiştir.[54] Bu nedenle, Emanuel Adler konstrüktivizmi "orta yolcu" bir yaklaşım olarak tarif etmektedir. Konstrüktivizmin orta yolcu bir yaklaşım olarak görülmesinin

---

[51] Steve Smith, "Foreign Policy is What the States Make of it: Social Construction and International Relations Theory", **Foreign Policy in Constructed World**, ed. Vendulka Kubalkova (London: Routhledge, 2001): 41.
[52] **age**, 42.
[53] Reus-Smit, **age**, 195-196.
[54] Stefano Guzzini, "A Reconstruction of Constructivism in International Relations", **European Journal of International Relations**, c. 6, s. 2 (2000): 147.

nedeni -Adler'in belirttiği üzere- maddî, öznel ve özneler-arası dünyanın birbiriyle etkileşerek gerçekliğin sosyal inşasını nasıl yarattığını anlamanın yanı sıra, bireysel olarak aktörlerin de kimliklerini ve çıkarlarını yaratma çabası ile birleştirerek onların bu yapıları nasıl inşa ettiğini açıklamaya çalışmasıdır.[55] Adler, konstrüktivizmin individüalizm, materyalizm, idealizm ve strüktüralizm arasında bir yerde olduğunu ifade ettiği için onu "orta yolcu" bir yaklaşım olarak tarif etmektedir. Konstrüktivizme göre içinde yaşadığımız dünyanın bağlamsal niteliklere sahiptir. Bu açıdan konstrüktivist teori uluslararası sistemin temel özelliklerinin evrensel olduğunu ve bugün bu evrensel niteliklerin geçerli olduğu kadar eski Yunan şehir sistemi tarihlerinde bulunduğunu iddia eden Neo-realizmin tam tersidir.[56]

Konstrüktivizm, kendi içerisinde pek çok ayrıma tâbîdir. Hatta, konstrüktivizmin bir uluslararası ilişkiler teorisi olup olmadığı dahî daima tartışmalı olmuştur. Ted Hopf, yalnızca *geleneksel* ve *eleştirel konstrüktivizm* ayrımı ile yetinmiştir. John Gerard Ruggie ise, *sosyolojik*, *feminist*, *hukuki*, *soy bilimsel*, *özgürlükçü* varyasyonlar ile birlikte çok daha güçlü olan *yorumsamacı* yaklaşımların konstrüktivizm içerisinde yer aldığını belirterek, konstrüktivizmi felsefi arka plana dayandırarak üçe ayırmıştır.[57]

Jeffrey T. Checkel ise konstrüktivizmi, *geleneksel*, *yorumsamacı* ve *eleştirel/radikal* olarak üçe ayırmıştır. Checkel'in belirttiği üzere geleneksel konstrüktivizm, daha çok ABD'de yaygın olup, uluslararası siyasetin şekillenmesinde normların ve kimliğin rolüne odaklanmaktadır. Wendt, Finnemore, Barnett gibi yazarlar daha çok pozitivist epistemolojik yönelime sahip olmakla birlikte; çeşitli teorik yönelimler içerisinde köprü olma iddiasına sahiptirler. Checkel'e göre yorumsamacı ve eleştirel/radikal yazalar daha çok Avrupa'da yaygındır. Yorumsamacı konstrüktivistler "neden" sorusu yerine "nasıl mümkün" sorusuna odaklanırlar. Devlet-fail kimliğinin nasıl yeniden yapılandırıldığına tüme varım yöntemi ile odaklanarak çeşitli söylem tekniklerini

---

[55] Emanuel Adler, "Seizing the Middle Graund: Constructivism in the World Politics", **European Journal of International Relations**, c. 3, s. 3 (1997): 331.
[56] Jill Steans ve diğ., "Social Constructivism", **An Introduction to International Relations Theory Perspectives and Themes** (Harlow: Pearson Publishing, 2010), 183.
[57] Ruggie konstrüktivizmi tasnif ederken pragmatizm ile epistemolojik benzerliği bulunan Kratocwill, Onuf, Adler, Katzenstein gibi yazarları *Neo-Klasik Konstrüktivizm*; Foucaoult, Derrida gibi filozofları temel alan Campell, Asley, JB Walker gibi isimleri *Post-Modernist Konstrüktivizm* ve bu iki görüşün arasında yer alarak realist ontolojiye yakınlık duyan Alexander Wendt, David Dessler gibi isimleri de *Naturalistlik Konstrüktivist* olarak isimlendirmiştir. John Gerard Ruggie, "What Makes the World Hang Together: Neo-Utiliterianism and Social Constructivist Challenge", **International Organization**, c. 52, s. 4 (1998): 880-881.

içerisine alırlar. Eleştirel konstrüktivist araştırmacılar ise araştırmacının kendi yeniden üretimini vurgulayarak teoriye yeni normatif bir boyut eklemektedir. Bu noktada söylem, yeniden vurgulanırken dil üzerinde var olan iktidar ilişkisi de ortaya çıkarılmaktadır. Bu nedenle hem yorumsamacı hem de eleştirel/radikal konstrüktivizmde dile odaklanılmaktadır.[58]

Emanuel Adler, metodolojik anlaşmazlıklar üzerinden konstrüktivizmi 4'e ayırmıştır. İlk olarak *Modernist Konstrüktivizm* ontolojik farklılıkların ortadan kalkmasıyla birlikte standart yöntemlerin yorumsamacı tekniklerle birlikte kullanılmasının bir sakıncası olmayacağını düşünen teorisyenleri bir gruba toplamıştır. Bu grubun içerisinde -Wendt gibi- devlet merkezli yaklaşımı benimseyenler bir alt grup oluşturmaktadır. İkinci olarak, Onuf ve Kratocwill gibi akademisyenlerin uluslararası hukuk ve içtihatları, akıl yürütme, norm oluşturma, kurallara dayanma gibi değerleri temsil eden teorisyenleri *Uluslararası hukuk odaklı konstrüktivistler* olarak ele almıştır. Üçüncü olarak, Ann Tickner gibi anlatıya dayanan toplumsal cinsiyet yapılarından, aktörlerin hareketlerine, sosyal hareketlerden güvenlik çıkarının inşasına odaklı olan akademisyenleri bir başlık altında toplamış ve son olarak *Post Modern Konstrüktivistler* olarak Price, Weber gibi teorisyenleri bir başlık altında ele almıştır.[59]

Eleştirel konstrüktivizm hem ontolojik hem de epistemolojik bağlamda bu tezin arka planını dil ve söylemin analiz edilebilmesine imkân vermesi, teorik olarak algılara dayanan bir temelinin bulunması, devletlerin çıkarlarının kimliklerine bağlı olması ve kimlik inşasının sürekli biçimde gerçekleştirilmesi ve son olarak devletlerin kendisini üreten ve tekrar üreten uygulamaların araştırılması amacıyla kimlik/farklılık kavramlarını esas alması bakımından oluşturmaya uygundur. Ancak konstrüktivistler kendi aralarında yukarıda anlatıldığı gibi pek çok ayrıma tabi olduğundan öncelikle onların ortaklaştığı noktalar üzerinde durulacak olup daha sonra eleştirel konstrüktivizme geçiş yapılacaktır. Bu noktada, konstrüktivist yazarların genel olarak uzlaştığı noktalar şu şekilde sıralanabilir:

- ✓ Gerçekliğin sosyal inşasına ve sosyal gerçeklerin önemine inanma

---

[58] Jeffrey T. Checkel, "Social Constructivism in Global and European Politics", **Arena Working Papers 15/3**, https://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-working-papers/2001-2010/2003/wp03_15.pdf, 2-3, [30.10.2018].
[59] Adler, **age**, 335-336.

✓ Maddî yapıların yanında düşünsel yapılara, normlara ve kuralların önemine odaklanma

✓ Siyasi eylemin şekillendirilmesinde kimliğin rolüne ve eylemin mantığına odaklanma

✓ Aktörlerin ve yapının karşılıklı olarak inşa edildiğine inanmayla birlikte teamül ve eyleme odaklanma.[60]

Bu noktadan sonra konstrüktivizm yukarıda belirtilen başlıklar üzerinden incelenecektir.

2.1.1. Gerçekliğin Sosyal İnşası

Konstrüktivizm, toplumsal gerçekliğin sosyal olarak inşa edildiğini, bütün sosyal ilişki biçimleri gibi uluslararası ilişkilerin de bu sosyal inşa sürecinin sonucu olduğunu iddia eden bir yaklaşımdır.[61] Fierke'nin vurguladığı üzere "inşa etmek", aksi halde var olmayacak bir özneyi ya da nesneyi var etmek anlamına gelir. Bu durumda uluslararası ilişkiler de bütün inşa etme süreçleri gibi doğada bulunmayan ve insanların yaratıcı eylemleri aracılığıyla ortaya çıkan bir eylemdir.[62] Toplumsal dünyanın bir parçası olan uluslararası ilişkiler ancak kolektif bir bilinç, ortak anlayışlar, özneler-arası etkileşimler ve pratikler ile bir anlam ve süreklilik kazanır. Uluslararası ilişkilerde değerler, kurallar, normlar, kimlikler ve söylemler gibi belirleyici unsurlar konstrüktivizmin açıklayıcı kavramları ve teorik kategorileridir. Bu bağlamda bizim gerçek olarak kabul ettiğimiz kavramlar sosyal olarak inşa edilmiştir. Bu da gerçekliğin toplumsal yapı ve mekanizmalar içerisinde ve yine onlar aracılığıyla bilinmesi, ulaştırılması ve anlamlandırılması sürecidir.[63]

Öncelikle konstrüktivizmin "sosyal" kelimesini vurguladığını açıklamak anlamlı olacaktır. Sosyal konstrüktivizm öncelikle aktörlerin toplumdan bağımsız, sabit, değişmez çıkarlarının olduğunu iddia eden "rasyonel seçime" karşı çıkışı temsil

---

[60] Trine Flockhart, "İnşacılık ve Dış Politika", **Dış Politika: Teoriler, Aktörler, Örnek Olaylar**, ed. Steve Smith, Amelia Hadfield, Tim Dunne, çev. Nasuh Uslu, 2. bs. (İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, 2016): 82.

[61] Mustafa Küçük, "Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık", **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, ed. Ramazan Gözen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 325.

[62] K.M. Fierke, "İnşacılık", **Uluslararası İlişkiler Teorileri Disiplin ve Çeşitlilik**, ed. Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Smith, çev. Özge Kelekçi (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2016): 201.

[63] E. Doyle McCarthy**, Bilgi Kültürü**, çev. Figen Yılmaz (İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi, 2002), 15.

etmektedir. Aktörlerin daima çıkarlarını maksimize etmeye odaklı olduğu varsayımının aksine; konstrüktivizm, aktörlerin bizzat kendilerini sosyal varlıklar olarak tanımlamış; çevre ve çevre ile iletişimin de aktörlerin kimliklerini ve çıkarlarını belirlediğini kabul etmiştir. İnsanlar da sosyal dünya içerisinde toplumla birlikte yaşarken aynı zamanda kendi eylemleri ile bu dünyayı inşa etmektedir. Toplumsal bir süreç olan yapılandırma tek bir insan tarafından yapılamaz ancak insanlar ile ilişki içerisinde ortaya çıkar.[64] Bu nedenle structuration/yapılandırmacılık[65] terimi gönüllülük anlamına gelmez. Bireyler her zaman kendilerinin de şekillendirebilecekleri ancak sadece belirli bir bağlam içinde daha geniş olan ortamların bir parçasıdır.[66]

Adler'in de belirttiği gibi bilgiye dair bütün yapılar, toplumun üyeleri ve onların davranışları tarafından ortaya çıkartılmakta, oluşturulmakta ve yeniden üretilmektedir. Aynı zamanda bu durum aktörlerin gerçek algılarını da şekillendirmektedir.[67] Dolayısıyla bu noktada toplumun üyeleri tarafından paylaşılan bilgi de gerçek olarak görülmektedir. İnsanların kendi gerçekliklerini inşa etmesi ve zaman içerisinde gündelik pratiklerin "bilgi" olarak kabul görmesi, sorgulanmaması, karşı çıkılmaması ya da genelleştirilmesi bir çeşit "katılaşma" yaratır. Bu noktada konstrüktivizmin temel iddiası, uluslararası ilişkilerde anarşi, güç, uluslararası sistemin doğası gibi birtakım kavramların insanların üzerinde fikir birliği oluşturması nedeniyle gerçek gibi görüldüğü ve sadece insanların teamülleriyle gözlemlenebilen [68] gerçekler olduğudur.

---

[64] Nilüfer Karacasulu, "Uluslararası İlişkilerde İnşacılık Yaklaşımları", **Post-Modern Uluslararası İlişkiler Teorileri: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar**, der. Tayyar Arı (Bursa: Dora Yayınevi, 2014): 114.

[65] A. Giddens'ın yapılandırmacılık/structurationism teorisine göre aktör-yapı ilişkisi aktif bir inşa süreci içerisinde toplumsal yapı bireylerin eylemlerini etkilerken; bu toplumsal yapı da bizzat bireylerin kendisi tarafından oluşturulmaktadır. Ayrıntılar için bkz. Antony Giddens, **The Constitution of Society: Outline of the Theory Structuration** (Cambridge: Polity Press, 1984).

[66] Steans ve diğ., **age**, 183.

[67] Adler, **age**, 326-327.

[68] Tamamen farklı iki sosyal dünyadan gelen bireyin hayali bir biçimde bir adada karşılaştıklarını hayal ettiğimizde -Robinson Crusoe ve Cuma gibi- bu iki kişinin etkileşime girdiği durumda çok hızlı biçimde tipleştirmeler üretmesi mümkündür. Crousoe, Cuma'nın eylemlerine anlam atfedecek ve yaptığı eylemlere bakarak süreç içerisinde tektipleştirecektir. Cuma da bu eylemlerin karşılığını varsayacaktır. Karşılıklı etkileşim içerisinde eylemler özel davranış kalıplarına dönecek, zaman içerisinde bu eylemler alışılagelmiş bir biçime bürünecektir. Ancak daha sonraları adaya üçüncü bir kişi geldiğinde hayali adanın gerçekliği katılaşacak ve süreklileşme ile aktarılacaktır. Berger ve Luckman'ın belirttiği gibi "gerçekliğin sosyal inşası", Robinson ve Cuma inşa edilmişse de, üçüncü kişiye aktarılır hale gelecektir. Dolayısıyla hayali adadaki üçüncü kişi tarafından kolayca değiştirilmesi mümkün değildir. Peter L. Berger, Thomas Luckmann, **Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi**, çev. Vefa Saygın Öğütle (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2008), 84-89.

Birbirleri ile ilk defa karşılaşan, aralarında daha önceye ait güven ya da güvensizliğe neden olacak hiçbir tarihsel arka plan olmayan, aralarında güç; şöhret ya da fethetme zorunluluğu bulunmayan iki aktörün -öz ve öteki- birbirlerini tehdit olarak algılamasını gerektiren herhangi bir gerekçe yoktur. Ancak öz ve öteki arasındaki bu etkileşim uzun bir süre tekrarlandığında öz ve ötekinin davranışları hakkında nispeten tutarlı bir yargıya varmak mümkün olacaktır.[69]

Konstrüktivizm kavramını uluslararası ilişkiler disiplininde ilk kullanan kişi olan Nicholas Onuf, *The World of Our Making: Rules and the Rule in Social Theory and International Relations*[70] isimli eserinde, kendi teorik bakış açısını ortaya koyarken "*insanların sosyal gerçekleri inşa ettiklerini ya da oluşturduklarını*" belirtmiştir. Onuf'a göre, ancak sosyal bir gerçeklik içerisinde var olabilen insanlar, yine bu sosyal gerçeklikler tarafından inşa edilmektedir.[71] Bunun yanı sıra, Frederich Kratochwill de insan dünyasının aktörlerin eylemleri sonucunda oluştuğunu belirtmektedir.

Konstrüktivizmi uluslararası ilişkilerde popüler bir yaklaşım haline getiren Alexander Wendt, "*Anarchy: What the States Make of it*" isimli makalesinde anarşi kavramının devletlerin bizzat kendileri tarafından inşa edilen bir gerçeklik olduğunu iddia etmiştir. Wendt'e göre anarşi, neorealistlerin belirttiği gibi sistemin zorunlu bir koşulu olmak zorunda olmadığı gibi "verili" de değildir. "Yapı", dünya siyasetinde devletlerin davranışları üzerinde değiştirilemez olduğu düşünülen kısıtlamaları ifade etmektedir. Bu kısıtlamalar ve teşvikler -konstrüktivistler tarafından önemli bulunsa dahî- aynı kısıtlamaların ya da teşviklerin neden aynı aktörü ve yapıyı yeniden üretip üretmediği sorgulanması gerekmektedir.[72] Normlar ve yapılar, özneler-arası anlamın varlığının dışında var olamayacağı için, uluslararası ilişkilerin en önemli kavramlarından biri olan *anarşi* de anlamsızdır. Anarşi, ne devletin üzerinde bir üst otoritenin olmaması anlamında, ne de yeteneklerin dağılımı, devletleri birtakım normlar ve pratikler dışında arzu edilen sistemin yapısı içerisinde sosyalleşebilmesi mümkün olur.[73]

---

[69] Alexander Wendt, "Anarchy What the States Make of it: The Social Construction of Power Politics, **International Organization**, c. 46, s. 2 (1992): 404-405.
[70] Nicholas Greenwood Onuf, **World of Our Making: Rules and the Rule in Social Theory** (Columbia: University of South Carolina Press, 1989), 1.
[71] Onuf, **age**, 1.
[72] Ted Hopf, "The Promise of Constructivism in International Relations Theory", **International Security**, c. 23, s. 1 (1998): 172.
[73] **age**, 173.

Uluslararası ilişkiler teorisi açısından Konstrüktivizm, sosyal ve politik dünyanın nasıl çalıştığına odaklanmaktadır. Bu noktada iki temel varsayım bulunmaktadır. Aktörlerin/devletlerin hareket ettiği çevre, materyal olduğu kadar sosyaldir ve bu ortam aktörlerin/devletlerin çıkarlarını tanımlayabileceği gibi aynı zamanda onları inşa etmektedir.[74] Bu noktada, materyal yapı ile ilgili olarak verilen en belirgin örnek, nükleer silahlar konusunda ortaya çıkmaktadır. Materyal güç kapasitesinin en belirgin unsurlarından biri olan nükleer silahların ya da vuruş kapasitesinin varlığı, Alexander Wendt'in belirttiği üzere doğrudan bir tehdit unsuru değildir ve tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Örneğin; ABD İngiltere'nin ya da Fransa'nın nükleer silahlara sahip olması çok önemsemezken; aynı maddi kapasitenin Kuzey Kore ya da İran gibi bir devlette bulunmasını bir tehdit olarak görmektedir.[75] Dolayısıyla Wendt'in belirttiği gibi nükleer silah üzerindeki "anlam", sadece onların maddi anlamıyla ilgili değildir. Sosyal olarak inşa edilmiştir.

Uluslararası ilişkiler, politika, anarşi, değerler, normlar ve kurumlar aslında sosyal bir inşa sürecinin ürünleridir. Uluslararası politika sosyal bir yapı olarak, insanların birbirleri ile etkileşimleri çerçevesinde oluşturulmaktadır. Bu nedenle konstrüktivist anlamda Dünya hem sosyal hem de materyal bir yapıdır.

2.1.2. Düşünsel Yapılar, Normlar ve Kurallar

Konstrüktivist yazarların özellikle vurguladığı noktalardan biri, uluslararası sistemin yalnızca maddi unsurlar tarafından şekillendirilmediği; düşünsel unsurların da bu noktada çok önemli bir rol oynadığıdır. Askeri güç gibi unsurlar şüphesiz ki uluslararası ilişkilerde önemlidir; ancak, uluslararası sistemin yapısının analiz edilebilmesi için yalnızca maddi unsurları dikkate almak sığ bir bakış açısına neden olacaktır. Maddi unsurların yanı sıra dönemin hâkim olan değer yargılarının, normlarının, uluslararası hukuk kurallarının, söylemlerinin yanında aktörlerin paylaştıkları anlamları da ele almak gereklidir.[76] Çünkü siyasi bir eylem, ancak düşünsel bir yapının sonucunda meydana gelebilir. Konstrüktivizm maddi gerçeklikleri göz ardı etmemekle birlikte, düşünsel yapıların siyasi, toplumsal

---

[74] Jeffrey T. Checkel, "The Constructivist Turn in International Relations Theory", **World Politics**, c. 50, s. 2 (1998): 325-326.
[75] Alexander Wendt, "Constructing International Politics", **International Security**, c. 20 (1995): 73.
[76] Birgül Demirtaş, "İnşacılık", **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular**, ed. Şaban Kardaş, Ali Balcı, 2. bs. (İstanbul: Küre Yayınları, 2014): 162.

eğilimleri ve kimlikleri belirlediğini iddia eder. Bu noktada insanların maddi unsurları kendi yorumları çerçevesinde bir yere oturttuğunu belirtmektedir. Normlar, devletlerarası ilişkilerin kültürel veya kurumsal altyapısını oluşturmaktadır. Bu nedenle normlar, ulusal güvenlik açısından çıkarları veya (doğrudan) devletlerin güvenlik politikalarını şekillendirir. Bunun yanı sıra, devletlerin küresel ya da ulusal ortamlarının kültürel ya da kurumsal unsurları olarak devlet kimliğini şekillendirler.[77]

Uluslararası ilişkilerde Onuf'un konstrüktivizm kavramını yerleştiren önemli teorisyenlerden biri olan Kratochwill, *Rules, Norms, Decisions* isimli eserinde kuralların yalnızca "düzenleyici" değil; aynı zamanda "düzen kurucu" niteliğinin olduğunu vurgulamıştır. Kratochwill'e göre "*kuralın düzenleyici niteliği eylemi düzenleyip bizi eyleme yöneltmekte iken; düzen kurucu niteliği o eylemin hayata geçmesini olanaklı kılmaktadır.*"[78] Normlar ve kurallar, bir devletin kimliğini -yani bir diğer bakımdan çıkarını- belirleyerek davranışlarına yön vermektedir. Düzenleyici kurallar, yaşamın kurumsal temelini oluşturma noktasında etkiye sahiptir. Uluslararası ilişkilerde aktör davranışlarının anlaşılması, tarafların birbirlerinin davranışlarına anlam yüklemeleri düzenleyici kurallar olmadan mümkün olamaz.[79]

Kurallar, insanlara ne yapmaları gerektiğini söyleyen ifadelerdir. Bu noktada "ne" sorusu, insanların davranışlarını tanımlayan ve karşılarına çıkması beklenen durumlarda oluşturduğu standartlar olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla kural, kişilerin kendilerini bir standartla eşleştirmesi ve ona uygun davranışlar geliştirmesi gerektiğini ifade etmektedir. İnsanlar kurala göre hareket eder.[80] Bu noktada gerçekleştirilen sosyal inşa süreci, konuşma ve konuşmanın türevleri-dil, söylem-ile meydana gelmektedir. Konuşmanın yapmak anlamına geldiğini vurgulayan ve *söz edimi* (*speech act*) teorisini temel alan Onuf, "*söylemek yapmaktır: konuşmak, kuşkusuz, dünyayı var etmenin en önemli yoludur*"[81] demektedir. Bir başkasını bir eylemde bulunmaya yönelten konuşma çerçevesinde geliştirilen eylem olarak

---

[77] Ronald L. Jepperson, Alexander Wendt, Peter J. Katzenstein, "Norms, Identity, and Culture in National Security", **The Culture of National Security**, ed. Peter Katzenstein (New York: Columbia University Press, 1996): 17.
[78] Frederich H. Krotocwill, **Rules, Norms, and Decisions: On the Conditions of Practical and Legal Reasoning in International Relations and Domestic Affairs**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 26.
[79] Ruggie, **age**, 871-879.
[80] Nicholas G. Onuf, **Making Sense: Making World: Constructivism in Social Theory and International Relations**, (London: Routhledge, 2013), 4.
[81] Smith, **age**, 52.

tanımlayabileceğimiz söz edimi, tekrarlandığında bir mutabakata dönüşür. İnsanlar sürekli yaptıkları bu eylemi tekrarlayarak onu gerçekleştirmeye devam etmeleri gerektiğini düşündüğü zaman ise bu bir *kural* halini alır.[82] Kurallar edenlerin pratikleri olmasına rağmen; her kuralın beklenen ve beklenmeyen sonuçları olabilir. Kurallar ve onlara bağlı beklenen ve beklenmeyen pratiklerin bütünü kurumları meydana getirir. Kurallar insanların söz edimiyle oluştuğu ve sosyal olarak inşa edildiği için değiştirilmeleri mümkün olsa dahi, başka kurallarda desteklenen ve kurumsallaşan kuralların değiştirilmeleri oldukça güçtür.

Değişimin en önemli kaynağı da aktörlerin kendi aralarındaki pratiklerdir. Sosyal gerçeklik, insan anlayışından etkilenir. Teamüller, kurumlar, insanların paylaşımına bağlıdır. Sosyal gerçeklik ve aktörlerin sosyal dünyaya ilişkin anlayışları anlam sisteminden bağımsız olamaz bir gerçeklik vardır ancak yine de bu gerçeklik insanların anlayışlarıyla sınırlıdır.[83]

2.1.3. Kimlik

Kimlik,[84] uluslararası ilişkiler kuramında dünyayı anlamaya yönelik olarak kullanılan yöntem ve açıklama tarzının merkezine yerleşmiş bir olgudur.[85] Hatta Wendt'e göre kimlik, "*bir şeyi olduğu şey yapan her ne ise odur.*"[86] Hopf, kimliğin üç temel işleve sahip olduğunu belirtmektedir: sana kim olduğunu, diğerlerine senin kim olduğunu söylerken hem sana hem de diğerlerine başkalarının kim olduğunu söyler.[87] Bir bakıma kimlik içerideki-dışarıdaki, ben-öteki ve yerli-yabancı ayrımının gerçekleştiği noktadır.[88]

---

[82] Fulya Ereker, "Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 42-43.

[83] Stefano Guzzini, "Imposing Coherence: the Central Role of Practice in Friedrich Kratochwil's Theorising of Politics, International Relations and Science", **Power, Realism and Constructivism** (London: Routhledge, 2013): 275-282.

[84] Latince'de *idem* kelimesinden İngilizce'ye *identity* olarak geçen kimlik kavramı "özdeşlik" anlamına da gelmektedir. Fırat Mollaer, **Kimlik, Tanınma Mücadelesi ve Şarkiyatçılık** (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 45.

[85] Fuat Keyman, "Kimlik ve Demokrasi", **Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**, ed. Atila Eralp (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005): 219.

[86] Alexander Wendt, **Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi**, çev. Helin Sarı Ertem, Suna Gülfer Ihlamur Öner (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 279.

[87] Ted Hopf, "The Promise of Constructivism in International Relations Theory", **International Security**, c. 23, s. 1(1998): 175.

[88] David Campbell, **Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity**, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992), 72.

Kimlik her şeyden önce, "ötekiler"den ayrılma noktasında inşa edilmekte yani bir bakıma farklılıklar üzerinden tanımlanmaktadır. Geniş bir kabule göre kimlik, "negatif" bir süreç sonucunda inşa edilir. Bu nedenle kimlik farklılıkla ilişkilidir.[89] Bu açıdan birinin kimliği, diğerlerinin ne olmadığıdır. Bu noktada, "ben" iyiyi ve düzeni" simgelerken; "öteki" ise "kötüyü, tehlikeyi ve düzensizliği" simgeler. Bu açıdan değerler dünyasının diğerleri ile aramızdaki ayrımlara göre şekillendiğini belirtmek gerekmektedir. Kimliği "*aktörlerin motivasyon ve davranışlarını belirleyen bir unsur*" olarak kabul eden Wendt' e göre kimlik tanımlarına "ben" ve "öteki" arasındaki bu karşılıklı [ve çoğunlukla negatif çağrışımların yüksek olduğu] etkileşim oluşturmaktadır.[90] "Ben" ve "öteki"ne ait düşünceler kimliğin parçasıdır ve verili bir kavram olmayıp etkileşim halinde oluşmaktadır. Dolayısıyla hem iç hem de dış yapılar tarafından şekillendirildiği söylenebilir. Katzenstein'in belirttiği gibi, "ben" ve "öteki" ilişkisini ima eden kimlik tanımları, tehdit ve çıkar kavramları özelinde ulusal güvenlik politikalarını şekillendirici etkiye sahiptir.[91]

Kimliğin uluslararası ilişkilerde önemi, konstrüktivizm tarafından ortaya konulmuştur. Konstrüktivizm, uluslararası ilişkilerde söz konusu aktörlerin kimliklerinin hiçbir önemi olmadığını ve onları iş birliğine teşvik eden normlarının amacının yalnızca güvenlikten ibaret olduğunu ve bütün aktörler için bu durumun tartışmasız, değişmez ve olarak aynı anlama geldiğini ifade eden uluslararası ilişkiler kuramlarına karşı çıkıştır.[92] Konstrüktivist yaklaşımlar kimliğin önemini vurgularken onun aynı zamanda verili bir olgu olmadığını, zaman içerisinde aktörlerin kendilerini nasıl tanımladıkları ve bu tanımlamaların diğerleri/ötekiler tarafından ne derecede kabul görüp görmediğine bağlı olarak şekillenip değiştiğini vurgular. Esas olan kimliklerin birbirlerine karşıt biçimde nasıl ve hangi toplumsal ve siyasal süreçler çerçevesinde inşa edildiğidir. Bu noktada "düşman" öteki tanımlaması değişmez, sabit ve verili değildir. Çatışmayı doğuran kimliklerin süreç içerisinde başka kimliklere

---

[89] Lünus, Hagström, "The 'Abnormal' State: Identity, Norm/Exception and Japan", **European Journal of International Relations**, c. 21, s. 1 (2014): 125.
[90] Helin Sarı Ertem, "Kimlik ve Güvenlik İlişkisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: 'Kimliğin Güvenliği' ve 'Güvenliğin Kimliği'"**, Güvenlik Stratejileri,** c. 8, s. 16 (2012): 195.
[91] Peter Katzenstein, "Introduction: Alternative Perspectives on National Security", **The Culture of National Security**, ed. Peter Katzenstein (New York: Columbia University Press, 1996): 18-19.
[92] Chris Brown, Kirsten Ainley, **Uluslararası İlişkileri Anlamak**, 2. bs. çev. Arzu Oyacıoğlu (İstanbul: Yayın Odası, 2007), 44.

evirilebilmesi mümkündür.[93] Ancak kimlik inşası, özneler-arası sosyal bir etkileşim süreci olduğu için tek bir düzeye indirgenemez. Çünkü hareketi oluşturan faillerin kendi anlayışlarından ve nedenlerinden ayrılması mümkün değildir.[94]

Aktörün kimliği ister mikro ister makro düzeyde olsun, diğerleri tarafından paylaşıldığı sürece anlam kazanır.[95] Yani algı, ancak diğer aktörler tarafından paylaşıldığı halde kimliğin özneler-arası ya da sistemsel niteliğe sahip olması mümkündür. Bir kimliğin etkileşime girebilmesinin ön koşulu onun diğerleri tarafından paylaşılmasıdır.[96]

Konstrüktivizme göre çatışmaların temel nedeni farklı kimliklerin varlığı değildir. Huntington'un *Medeniyetler Çatışması*[97] kitabında var olduğu gibi kimliğe dayalı çatışma, zorunlu bir koşul olarak görülemez. Konstüktivizme göre, kimlikler çıkarları belirler; ancak kimlik yalnızca çıkarları belirlediği için değil; başlı başına politikanın üretilmesi noktasında çok önemli bir kavramdır. Bu durum özneler-arası pratik ile desteklenir.[98] Wendt'in yaklaşımına göre kimlik değişebilen; ancak değişmesi oldukça zor olan, bir olgudur. Bu nedenle görece stabil bir karaktere sahip olduğu söylenebilir. Wendt'in belirttiği üzere aktörlerin[devletlerin] etkileşime girmeden önce ve sosyal konteksten bağımsız olarak belirlenmiş 4 temel çıkarı vardır. Bunlar: fiziksel güvenliğini korumak ve sürdürmek, otonomi, ekonomik refah ve ortak benliktir.[99]

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra kimlik sorunları dünya gündeminde merkezi öneme sahip olmuştur. Benzer kimlik formasyonuna sahip olan devletlerin neden farklı politikalar yürüttüğü uluslararasarası ilişkilerde önemli bir soru olarak haline

---

[93] Bahar Rumelili, **Constructing Regional Community and Order in Europe and South-East Asia**, (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 24.
[94] Alexander E. Wendt, "The Agent-Structure Problem in International Relations Theory, **International Organization**, c. 41, s. 3 (1987): 359.
[95] Guzzini, Imposing Coherence, 279.
[96] Wendt'in örneğinden gidilecek olursak, John'un kendini çok başarılı bir profesör olarak tanımlaması bu durumun öğrencileri ya da meslektaşları tarafından paylaşılmadığı sürece [yani etkileşim halinde olmadığında] bir anlam ifade etmemektedir. Wendt, **Uluslararası Siyasetin**, 279.
[97] Huntington'a göre, fay hattı çatışmalarının çok büyük bir çoğunluğu, Müslüman ve Müslüman olmayanları ayıran Avrasya ve Afrika'yı kaplayan bir dairenin sınırlarında meydana gelmektedir. Samuel P. Huntington, **Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması** (İstanbul, Okuyan Us Yayınları: 2006), 383.
[98] Maja Zehfuss, **Constructivism in International Relations: The Politics of Reality** (Cambridge: Cambridge Universiyt Press, 2004), 12.
[99] Wendt, Anarchy What, 404.

gelmiştir.[100] Örneğin; Avrupa Birliği içerisinde kendini "Avrupalı" olarak tanımlayan Almanya, "Atlantikçi" olarak tanımlayan İngiltere'den farklı politikalar geliştirmiştir.[101] Anlam ve kimlik, başlı başına inşa edilmiş bir bakıma bitmiş bir süreçten ziyade bir yorumlamanın dayatılmasından meydana gelen bir "ben" ve "öteki" ilişkisinin sonucudur.[102] Böyle durumlarda devletlerin benlik algılarını etkili bir şekilde anlamda tehdit ettiği için ve değişime uğrayan bağlamın, her bir devletin öz kimlik duygusunun içinde olduğu göz önünde bulundurulıdır.[103]

Kimlik kavramı literatürde bireysel ve kolektif olmak ikiye ayrılır. Aynı zamanda bireysel ve kolektif kimlik bir arada inşa edilmektedir. Bireysel kimlik, diğerlerinin kimliğine referans vererek anlam kazanırken; bu kimlik inşa etme süreci hem ülke içerisinde hem de uluslararası toplum karşısında gerçekleştirilir.[104] Devletlerin kimliğindeki değişim veya devlet kimliğindeki değişiklikler, devletlerin ulusal güvenlik çıkarlarını veya politikalarını etkilediği gibi, devlet kimliğinin yapılandırmaları, rejimler veya güvenlik toplulukları gibi devletlerarası normatif yapıları etkiler. Bu nedenle, devlet politikaları hem kültürel hem de kurumsal yapıyı yeniden üretir ve yeniden yapılandırır.[105] Aslında kimlik bağlamında ortaya atılan pek çok fikir, tarihçe ve iddia göz önünde bulundurulduğunda kimlik kavramının mutlak ve eksiksiz olduğunu söylemek mümkün değildir. Şayet kimlik inşa edilebilen bir olgu ise; aynı zamanda, değiştirilebilen ve yeniden inşa edilebilen bir olgu şeklinde ele alınmalıdır. Bu nedenle kimlik kavramının "akışkan" niteliğinin vurgulaması önemlidir.[106]

---

[100] Ruanda'da soykırımı "durduramayan" ABD, neden Kosova'da insani müdahale operasyonuna yeşil ışık yakmıştır? İngiltere neden -1995 yılına kadar- Bosna'ya müdahale etmez iken; Kosova'da NATO'nun müdahalesini desteklemiştir? Devletlerin birbirine benzeyen konularda farklı davranışlar sergilemeleri onların kimlikleri hakkında ip uçları verir.

[101] Jill Steans ve diğ., "Social Constructivism", **An Introduction to International Relations Theory: Perspective and Themes** (London: Roouthledge, 2013): 196-197.

[102] Campbell, **age,** 24.

[103] Brendt J. Steele, **Ontological Security in International Relations: Self Identity and IR State** (London: Roouthledge, 2008), 5.

[104] Rodney Bruce Hall, **National Collective Identity: Social Constructs and International Systems**, (New York: Columbia University Press, 1999), 33.

[105] Jepperson, Wendt, Katzenstein, **age**, 17.

[106] Neil Renwick, "Re-reading Europe's Identities", **Identities In International Relations**, ed. Jill Krause, Neil Renwick (London: Palgrave McMillan, 1996): 155.

2.1.4. Fail-Yapı İlişkisi

Giddens'ın belirttiği üzere yapılanma kavramı, "*toplumsal hayatın tekrara dayalı ilişki içerisinde yapı ile eylemin karşılıklı bağımlılığını*"[107] ifade eder. Dolayısıyla yapılanma, failer ve yapıların birbirlerini karşılıklı olarak inşa ettiği argümanına dayanır. Konstrüktivizm açısından fail, "yapabilen", "icra edebilen" ve "yapıyı dönüştürebilen" aktördür. Failler, kurallar ve kurumlar sosyal bir yapı içerisinde var olurlar. Konstrüktivizm açısından yapı, en yalın haliyle kurumların ve faillerin içinde faaliyet gösterdikleri şey biçiminde ifade edilebilir. Konstrüktivizm, yapının temelinde yatan şeyin dışarıdan da yüklenmesi mümkün olan kurallar, kurumlar ve tercihler örüntüsünün varlığı olduğunu iddia etmektedir. Ancak yapı kavramının anlamı hakkında disiplin içerisinde bir uzlaşı mevcut değildir. Bu bağlamda, yapının objektif, nesnel bir gerçeklik mi, yoksa yalnızca insanların kafasında var olan bir gerçeklik mi olduğuna dair tartışmaların varlığı ontolojik karışıklığa yol açar.[108]

Wendt'in Bhaskar, Bourdieu, Giddens gibi yapılanmacı sosyal teorisyenlere atıfla konstrüktivizme eklemlediği fail-yapı ilişkisi, insanların ve kurumların içinde, yaşanılan toplumu dönüştürmeye ve yeniden üretmeye yönelik aktörler olduğunu vurgular. Bu nedenle toplum, bu aktörler arasındaki etkileşimi yapılandıran sosyal ilişkilerin bir ürünüdür. Bu nedenle fail-yapı ilişkisi, kuramsal anlamda birbirine bağlı olup ve yine birbirini etkilemektedir. Bu nedenle hem yapı hem de fail davranışın açıklanmasıyla yakından ilişkilidir. [109] Konstrüktivizmin ontolojiye ilişkin kabulünde, varlıklar ile yapı arasındaki ilişkilerde bir öncelik sırası bulunmamaktadır. Bu durum, uluslararası ilişkilerde fail ile yapı arasında, hangisinin diğerini ürettiğini belirlemek ya da bu konuda bir seçim yapma zorunluluğu ortadan kaldırır.[110]

Konstrüktivizme göre fail ve yapı arasındaki ilişkiyi belirleyen şey ise "kurallar"dır. Toplum ile birey arasındaki bağı oluşturan kurallar, pratikler ve bunların oluşturduğu

---

[107] Antony Giddens, **Sosyal Teorinin Temel Problemleri: Sosyal Analizde Eylem, Yapı, Çelişki** (İstanbul; Paradigma Yayıncılık, 2005), 212.

[108] Gould'a göre yapı, sadece "akıllarda" var olan bir kavram iken; Wendt'e göre, bireylerin "dışsal gerçekler" olarak karşıladıkları sosyal olgulardır. Sezgin Kaya "Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, c. 63, s. 3 (2008): 88.

[109] Alexander E. Wendt, Uluslararsı İlişkiler Kuramında Yapan-Yapı Sorunu", **Uluslararası İlişkiler**, c. 6, s. 23 (2009): 7.

[110] Bu çerçevede konstrüktivizm fail-yapı ikiliğini, her ikisine de eşit derecede etkinlik verecek biçimde kurgulamaya çalışmaktadır.

kurumlardır.[111] Adler, Giddens'ın aktörlerinin hem kurumsallaşmış normlara hem de çıkarlarına göre hareket ettiğini belirtir. Bu bağlamda konstrüktivizmin temel hedefinin hem teorik hem de ampirik sosyal kurulara ve sosyal değişime faili ve yapıyı kombine etmek suretiyle onun açıklanmasını sağlamaktır. Dolayısıyla yapının ikiliğinin sosyal değişimi mümkün kıldığının vurgulamasına dayanır.[112] Örneğin Ted Hopf, konstrüktivizmin yapıya fazlaca önem atfettiğini iddia etmektedir. Yapılanma mantığı gereği, fail uygulamaları bir değişim olasılığını mümkün görmesine rağmen; aktörler, günlük eylemleriyle kendilerini de sınırlamaktadır.[113] Rutinleşmiş teamüllerin içselleştirilmesi, teamülün günlük yaşantının ve sosyal kurumların temeli olmasını sağlamakla sınırlı kalmaz; aynı zamanda hem yapıyı[114] hem de kimliği oluşturur.[115]

Devletlerin bu sosyal yapısı ise paylaşılan bilgi (shared knowledge), maddi kaynaklar (material resources) ve uygulamaları (practices) kapsamaktadır. Bu sosyal ilişkiler ağı ve yapısı, bir aktörün uluslararası ilişkilerde çatışmacı mı, uzlaşmacı ve dayanışmacı mı, yoksa izolasyonist mi olduğunu ya da olacağını belirlemektedir.[116] Bu yapısal özellikler, nesne için belirgin olduğu kadar; özne açısından da mevcuttur. Aktörler, etkileşim sırasında kurallar ve kaynaklardan yararlanır; ancak, bu etkileşim süreci kuralların ve kaynakların yeniden inşa edilmesine neden olur.[117] Konstrüktivizm Wendtçi bağlamda ele alındığında yalnızca devletler aktör olabilmektedir. Oysa ki, "devlet" olarak isimlendirilen entite, aslında tekil bir varlık değildir. Bu açıdan Wendtçi bir yaklaşım ile devletlerin içerisine bakmak mümkün değildir. Steeve Smith'in de ifade ettiği gibi, ancak dış politika analizi yapılması halinde devletler temel bir aktör olarak ele alınarak onların içerisine bakılması mümkün olur.[118] Onufçu bir perspektif ile "sosyal birlikteliklerin" aktör olabildiği düşünüldüğünde, bir kuruma,

---

[111] Kısmet Mekin, "Uluslararası ilişkiler Sosyolojisi: Yapı-Amil Tartışması", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 235.
[112] Emanuel Adler, "Seizing the Middle Graund: Constructivism in the World Politics", **European Journal of International Relations,** c. 3, s. 3 (1997): 325.
[113] Hopf, **age**, 180.
[114] Bu noktada yapıdan kast edilen, uluslararası sistem iken; aktör/failden kast edilen ise devlet ve devlet dışı bütün oluşumlardır. Wendt'e göre devletler sadece maddi güç ve çıkarlardan değil, aynı zamanda onu şekillendiren sosyal ilişkilerin bütününden oluşmaktadır.
[115] Flockhart, "İnşacılık ve", 88.
[116] Bilgehan Emeklier, "Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistomolojik Paradigma Tartışmaları: Postpozitivist Kuramlar, **Bilge Strateji**, c. 2, s. 4 (2011): 162.
[117] Giddens, **Sosyal Teorinin**, 214.
[118] Smith, Foreign Policy is, 38.

bir partiye ya da siyasi bir yapıya odaklanılabilir. Devleti üniter, verili bir varlık olarak ele almak -Singer'in belirttiği- analiz düzeyi sorunu[119] sorunu ortaya çıkacaktır.

Sosyal bilimlerde fail-aktör tartışmasının temelinde sosyal yaşama dair iki temel gerçeklik vardır: İnsanlar ve onların oluşturdukları örgütler aslında amaçları olan aktörlerdir; toplum ise amaçları olan bu aktörlerin karşılıklı etkileşimleriyle oluşan sosyal ilişkilerin tamamından meydana gelir. Bu iki gerçeği birlikte ele alırsak, faillerin ve sosyal yapıların teorik olarak birbirlerine bağımlı oldukları veya ancak karşılıklı olarak varlıklıklarının anlamlı olacağını kavrayabilmemiz mümkün alacaktır.[120]

2.2. Eleştirel Konstrüktivizm

1990'ların ortalarından itibaren giderek yaygınlaşan Wendtçi (devlet merkezli) Konstrüktivizm ile arasına mesafe koyan bir grup kendini "eleştirel konstrüktivist" olarak tanımlamaya başlamıştır. Bu grubun öne çıkan isimleri arasında Mark Laffey, Raymond Duvall, Jutta Weldes, Roxanne Doty, David Campbell gibi isimler bulunmaktadır. Ancak bu isimlerden -örneğin Roxanne Doty kimi zaman David Campbell- post yapısalcı olarak isimlendirildiği için öncelikle eleştirel konstrüktivistler arasında keskin bir ayrımın bulunmadığını vurgulamak gerekmektedir.

Eleştirel konstrüktivizm, İngiltere ve Avrupa'da ise postyapısalcı, feminist ve postkolonyal uluslararası ilişkiler teorileri ile beraber, reflektivist yaklaşımlar adı altında yürütülen tartışmanın bir parçası olsa da uluslararası ilişkiler disiplininin kıyısında yer almaktadır.[121] Dünya üzerinde pek çok farklı insan topluluğu, aktör, sosyal ya da toplumsal grup var olduğu için aynı anda çoklu sosyal gerçekliklerin bulunup bulunmadığının sorgulanması anlamlıdır.[122] Konstrüktivizmin tekçi bir anlayışa dönüşmesinin eleştirilmesi ise oldukça doğaldır. Bu tez açısından eleştirel

---

[119] David Singer, "Uluslararası İlişkilerde Analiz Düzeyi Meselesi", **Uluslararası İlişkiler**, c. 3, s. 11 (2006): 3-24.
[120] Sezgin Kaya "Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, c. 63, s. 3 (2008): 88.
[121] Bahar Rumelili, "İnşacılık/Konstrüktivizm", **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçleri**, ed. Evren Balta (İstanbul; İletişim Yayınları, 2014): 166.
[122] Himadeep Muppidi, "Critical Constructivism", **The Politics of the Global** (Minneapolis: University of Minnesota, 2004), 20.

konstrüktivizmin seçilmesinin önemi, söylemin kimlik/farklılık ekseninde analiz edebilmesine olanak sağlamasıdır.

Eleştirel konstrüktivistler, çok ve çeşitli pratikler dışında devletin ontolojik bir statüsünün olmadığını savunmaktadır. Bu durumda eleştirel konstrüktivistlere göre devlet, kendi kimliğini tekrar ve tekrar üreten bir sürecin eseridir. Devlet kimliğini üretmek, yeniden üretmek ve kontrol etmek devletin istikrarı ve güvenliği açısından hayatidir. Bu bağlamda kimlik inşası sürekli olarak gerçekleşir. Eleştirel konstrüktivist çalışmalarda devletin kendisini üreten ve tekrar üreten uygulamaların araştırılması için kimlik/farklılık kavramları esas alınır. Eleştirel konstrüktivist teori teori, aynı zamanda pratiktir. Baskın yapıları doğallaştırmadan bir sağduyu dönüşümü sağlamak için kurallar ortaya koyarak alternatif dünyaları görüntülemeyi kolaylaştırır.[123] Devlet, uluslararası bir özne olarak onun adına kimin konuştuğunun, kimin yazdığının ve hareket ettiği ile birlikte söylemsel pratiklerin bir araya gelmesidir.

Eleştirel konstrüktivistler, ana akım konstrüktivistleri öncelikle tutarlı epistomolojik bir pozisyonlarının olmaması yönünden eleştirmişlerdir. Örneğin Roxanne Doty, Wendt'in bir yandan Neo-realizm ve Neo-liberalizm gibi geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerine eleştirel bir meydan okuma denemesi gerçekleştirirken; diğer yandan disiplin içerisinde birliği, istikrarı ve düzeni sağlamaya çalıştığını, ancak teorisinin bu iki hedef arasında gidip geldiğini iddia etmektedir.[124] Bu noktada Doty'nin temel eleştirisi, devletlelerin sosyal olarak inşa edilmesine rağmen -Wendt'in kavramsallaştırmasıyla yalnızca üniter varlıklar olarak inşa edilebileceği yönündeki- pozitivist bir çerçeveden ele alması ve teorisini yine bu noktadan üretmesidir. Eleştirel konstrüktivistler, bu epistomolojik tutarsızlıkarın konstrüktivizmin ana akım uluslararası ilişkiler teorisine getirdiği eleştirileri zayıflattığını iddia etmişlerdir. Ted Hopf da eleştirel konstrüktivistlerin geleneksel konstrüktivistlerle karşılaştırıldığında daha tutarlı bir yerde bulunduğunu vurgulamıştır.[125]

Maja Zehfuss ise Wendt'in düşüncelerinde sosyal gerçekliğin dışarıda bir yerde var olduğunu belirtmiş ve onun bu gerçekliği anlatma çabası içerisine girdiğini ifade

---

[123] Cho Young Chul, Conventional and Constructivist Approaches to National Security: An Analytical Survey, the **Korean Journal of International Relations**, c. 49, s. 3 (2009): 93.
[124] Roxanne Lynn Doty, "Desire all the Way Down", **Review of International Studies**, c. 26, s. 1, (2000): 137-139.
[125] Hopf, **age**, 181.

etmiştir. Zehfuss'a göre, Wendt'in Waltz'dan ayrıldığı nokta, uluslararası ilişkilerin sosyal olarak inşa edildiğine -yani verili olmadığı- ilişkindir.[126] Ayrıca Zehfuss'a göre Wendt'in kimlik anlayışı tutarlı değildir. Wendt, kimlik oluşumuna odaklanmış ve onu tek bir kimliğe -yani devlet kimliği- yoğunlaştırmıştır. Bu da Wendtçi anlamda kimliğin tekil olmasına ve yalnızca devletler tarafından uluslararası etkileşime girmeden önce oluşturulması anlamına gelmektedir. Bu açıdan Zehfuss, Wendt'in kimlik nosyonunun, "gerekli olduğu kadar problemli" olduğunu ifade eder. Çünkü Zehfuss, kimlik kavramı sabit ve verili değildir; sürekli biçimde yeniden kurulur ve dönüşür.[127]

Zehfuss'un belirttiği üzere, kimlik değişimi hem 'mümkün' olan hem de 'stabil' bir olgudur. Zeyfuss'un verdiği örnek bağlamında ilerlenecek olursa; Fedaral Almanya Cumhuriyeti'nin Soğuk Savaş sonrası, 1990 Körfez Savaşı sırasında, askeri olmayan bir aktör olarak uluslararası alanda hareket etmesine ve sadece savunmacı olarak güç kullanımına izin veren bir anayasaya sahip olmasına rağmen; hızlı bir kimlik dönüşümü yaşamış ve uluslararası misyonlara katılım göstermiş, Kosova'da NATO operasyonunda yer almıştır. Oysa ki, Wendt'in yaklaşımına göre böyle bir kimlik dönüşümünün yaşanması "imkânsız"dır. O halde Almanya'nın kendi ülkesel sınırları dışında güç kullanmama ya da sadece savunma amacıyla güç kullanma prensibini ihlal etmiş olduğu düşünülebilir. Zeyfuss, bunun nasıl mümkün olduğunu sorgularken sistemdeki değişimin "bir daha asla" savaşa girmemek şeklinde bir prensibi ve kimliği olan Almanya'nın Soğuk Savaş dönemi boyunca uluslararası toplumdan aldığı güvenlik desteğini daha sonra bir borç gibi görüldüğünü ve uluslararası barışı ve güvenliği koruma noktasında kendine yeni bir rol biçtiğini iddia etmiştir. Tam da bu nedenle Zeyfuss, Wendt'in analizinde değişmesi zor olarak tarif edilen kimlik nosyonunun eklemlenen, yeniden eklemlenen ve sürekli yarışan bir konumda olduğunu vurgulamaktadır.

Dolayısıyla kimliğin teoride yer alması, kimlik değişiminin sadece ilk aşamada mümkün olması bakımında Wendt'in teorisi açısından -konstrüktivizmin diğer eleştirel ve yorumsamacı yorumlarının aksine- sorun çıkarttığını belirtmiştir. Bu

---

[126] Maja Zehfuss, **Constructivism in International Relations: The Politics of Reality** (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 12-15.
[127] Maja Zehfuss, Constructivism and Identity: A Dangerous Liaison", **European Journal of International Relations**, c. 7, s. 3 (2001): 340-341.

nedenle Zehfuss'a göre Wendtçi anlamda kimlik-dış politika ilişkisi tehlikeli bir ilişkidir.[128] Çünkü kimlik, konstrüktivizmin temel kavramlarından biri olduğu için yalnızca kimlik inşası ile değil; kimlik değişimi ile ilgilenilmesi gerekmektedir. Kimlik inşası açısından ötekileştirme süreçleri bu noktada önem kazanmaktadır.

Her kimlik, buna karşı bir diğerini varlığını gerektirdiği için konstrüktivistler Post-modernizmin tersine, dil felsefesi üzerinden değil; sosyal psikoloji üzerinden argümanlarını geliştirirler. Normal şartlar altında kimlik kavramı zamana ve mekâna göre değişken olsa da birtakım noktalarda yapışkan nitelikleri mevcuttur. Dolayısıyla kimliğin değişimi ya da dönüşümü aktörlerin yeni ilişkiler içerisinde sosyalleşmeleriyle mümkün olabilir.[129] Gerçekten de Avrupa Entegrasyonu üzerine yapılan çalışmalar, ulusal kimliklerin inatçı olduğu için sosyalleşmenin sağlanabilmesi için çok uzun bir sürece ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir.[130] Hangi dış politika uygulaması gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, kimliğe alternatif oluşturacak bütün diğer olasılıkların önüne geçilmesi ve onu etkisiz hale getirilmesi gereklidir. "İç" ve "dış" politika çekişmesinin doğası, belirli bir uygulamanın etkinliğinin, tehlikenin temsil edilmesinden daha fazla keskinleşmeyeceği anlamına gelir.[131] Kimlik kavramını, eylemleri ontolojik olarak önceleyen üniter bir varlık olarak kavramsallaştırmaktan ziyade, "tekrarlama süreci" sürekli devam eden, her zaman tamamlanmamış olan bir dizinin var olunan andaki sonucu olarak ele almak gerekmektedir.[132] Cambell'in belirttiği gibi hiçbir devlet, söylem öncesi, istikrarlı bir kimliğe sahip değildir; ve hiçbir devlet, bir politik topluluğun oluşması için uyumlaştırılması gereken alanlar arasındaki gerginlikten ve bu tür bir uyumlaştırmanın yerine önceki ve kararlı bir kimliğin oluşturulması talebinden ayrılamaz.[133]

---

[128] **age**, 327-339.
[129] Steans ve diğ., **age**, 197.
[130] Örneğin kendi içerisinde- özellikle BREXIT sonrası- son derece tartışmalı olan AB kimliğinin "öteki" korkusuyla değil, ayrılma korkusuyla geniş anlamda sınırlar oluşturmuştur. Bahar Rumelili, **Constructing Regional Community and Order in Europe and South-East Asia**, (London: Palgrave McMillan, 2007), 51.
[131] David Campbell, **Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity**", (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992): 78.
[132] Bernd Bucher, Ursula Jasper, "Revisiting 'identity' in International Relations: From Identity as Substance to Identifications in Action", **European Journal of International Relations**, v. 23, n. 2, (2017): 292.
[133] Campbell, **age,** 105.

Emanuel Adler bilgiye dair bütün yapıların, toplumun üyeleri ve onların davranışları tarafından ortaya çıkartıldığını, oluşturulduğunu ve yeniden üretildiğini belirtmektedir. Bu durum, aynı zamanda aktörlerin gerçek algılarını da belirlemektedir.[134] Toplumsal olarak paylaşılan bilgi de "gerçek" olarak görülmektedir. Dost-düşman ayrımı tarihsel süreçte üretilirken, anlatılar ve sembollerle sürekli kılınır. Konstrüktivizm, aktörlerin bizzat kendilerini sosyal varlıklar olarak tanımlamış çevre ve çevre ile iletişimin de aktörlerin kimliklerini ve çıkarlarını belirlediğini kabul etmiştir. İnsanlar da sosyal dünya içerisinde toplumla birlikte yaşarken; aynı zamanda, kendi eylemleri ile bu dünyayı inşa etmektedir. Toplumsal bir süreç halinde ortaya çıkan inşa, tek bir insan tarafından yapılamaz ancak insanlar ile ilişki içerisinde ortaya çıkar.[135] Bu noktada Eleştirel Konstrüktivizmin ulusal çıkarın inşa edilmesi ve anlamlı bir nesne olarak paylaşılan ortak değerler çerçevesinde anlaşılmasını vurgulamaktadır. Ulusal çıkarların kavramsallaştırılması konusu aslında bir "yorumlama" ve bir "cevap üretme" konusudur. Bütün bu süreç ise dil-yani söylem- temelli olarak işlemektedir. Bu nedenle ulusal çıkar "paylaşılan dil" sayesinde üretilir.[136] Bu noktada insanların hareket etmesine neden olan anlamlar, özneler-arası olarak inşa edilmiştir. Devletler, kendi özneler-arası anlamlarını inşa ederken kendi kimliklerini belirledikleri gibi çıkarlarını da belirlerler.[137]

Eleştirel konstrüktivistler kendilerini söyleme odaklanma, daha önce de belirttiğimiz devletin nesneleştirilmesine yönelik eleştiriler –devletlerin analizin odak noktası yapılması- yönüyle geleneksel konstrüktivistlerden ayrılmaktadır.[138] Bu noktada söylem, tarafsız olmadığı gibi gerçeklik de tek yönü de değildir. Dil ve söylem üzerine odaklanma, söylemin inşa ettiği yapıların vurgulanması ve bütün bu inşa süreçleri içerisinde var olan güç ilişkilerinin dikkate alınması eleştirel konstrüktivizmi post-yapısalcı söylem teorisine yakınlaştırarak Giddens'ın yapılandırmacı anlayışını

---

[134] Emanuel Adler, "Seizing the Middle Graund: Constructivism in the World Politics", **European Journal of International Relations,** c. 3, s. 3 (1997): 326-327.
[135] Nilüfer Karacasulu, "Uluslararası İlişkilerde İnşacılık Yaklaşımları", **Post-Modern Uluslararası İlişkiler Teorileri: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar**, der. Tayyar Arı (Bursa: Dora Yayınevi, 2014): 114.
[136] Jutta Weldes, **Constructing National Interest: The United States and the Cuban Missile Crisis**, (Minneapolis: University of Minnesota Press,1999): 4.
[137] **age**, 10.
[138] Zeynep Arkan, "Via Media vs. Critical Path: Constructivism(s) and the Case of EU Identity", **All Azimuth**, c. 3, s. 2 (2014): 25.

canlandırmaktadır.[139] Bu noktada söyleme yapılan vurgu, onun gerçekliği/hakikati inşa edici yönü üzerinden yapılmaktadır. Metodolojik olarak ise eleştirel konstrüktivistlerin çoğulculuğa daha yatkın olduklarını belirtmek mümkündür. Ancak eleştirel konstrüktivistler, maddi bir gerçekliğin olmadığını iddia etmemektedirler. Bu bağlamda bir maddi gerçeklik daima vardır. Ancak bu gerçekliğin anlamını oluşturan şey "söylem"dir.

Eger maddi gerçekliklerin bir anlamı varsa; bu anlam ancak ancak söylem aracılığıyla kurulabilir. Dolayısıyla maddi gerçeklik, aslında kendi doğal süreci içerisinde kurulmaz. Buna paralel olarak; dünya siyasetindeki konular, sorunlar ve hareketler, söyleme bağımlıdır. Campbell'in belirttiği gibi "tehlike" aslında nesnel bir durum değildir. Bu, bir tehdit haline gelebilecek olan konulardan bağımsız biçimde var olamaz.[140]

Eleştirel konstrüktivistlere göre anlam, özneler-arası bir temelde etkileşimler sayesinde yaratılır. Bu açıdan, anlam bireysel veya kolektif değil; yalnızca toplumsal bir fenomendir.[141] Weldes'in belirttiği gibi gerçek olarak algıladığımız şey ya da şeyler sosyal olarak inşa edilmiştir. Gerçekliğin inşa edilme süreci ise güç ilişkilerinin maddeselleştirilmesi ve kanunlaştırılması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla baskın bir inşa sürecine işaret eder. Eleştirel konstrüktivitlerin amacı, bu baskın yapıların ortaya çıkartılmasını sağlamaktır.[142] Ayrıca, eleştirel konstrüktivistler kendi iddialarının koşullarını da sorunsallaştırmaktadır. Eleştirel Konstrüktivizm'i refleksif tartışmanının bir parçası yapan da tam da budur.[143] Bu noktada sosyal olarak inşa edilmiş "çıkar" kavramının doğası önemli hale gelmektedir.

Morgenthau'nun belirttiği gibi "*siyaseti zenginlik ve servet olarak tarif edilen çıkar kavramıyla anlaşılan) ekonomi, ahlak(ethics) ve din gibi konulardan ayrı ve bağımsız*

---

[139] Georg Simmerl, "A Critical Constructivist Perspective on Global Multi-Level Governance. Discursive Struggles Among Multiple Actors in a Globalized Political Space", (Unpublished Manuscript, Freie Universität Berlin, 2011), 5.
[140] Campbell, **age,** 1.
[141] Arkan, **age**, 26.
[142] Jutta Weldes, "Bureaucratic Politics: A Critical Constructivist Assessment", **Mershon International Studies Review**, c. 42, s. 2 (1998): 217.
[143] Jutta Weldes, Mark Laffey, Hugh Gusterson and Raymond Duval, "Introducton: Constructing Insecurity", **Cultures of Insecurity: States, Communities, and Production od Danger**, ed. Jutta Weldes (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999): 13.

bir eylem ve anlayış konusu ve alanı"dır.[144] Dolayısıyla, çıkar Morgenthau'nun yaklaşımında hem objektif bir kategoridir hem de evrenseldir. Ulusal çıkar, bütün dış politika kararlarının altında yatan itici güçtür. Dış politikada hiçbir eylem ya da karar ulusal çıkara aykırı olarak sunulamaz. Siyasal iktidarlar doğrudan doğruya ulusal çıkara referans vermese bile bulunduğu konum itibariyle ulusal çıkarları koruyacak ve geliştirecektir.[145] Oysa ki, eleştirel konstrüktivistlere göre çıkar üretilir, yeniden üretilir ve aktörlerin söylemsel pratikleri yoluyla dönüştürülür. "Çıkar" olarak kavramsallaştırılan ve ifade edilen şey, aktörlerin tanımladıkları durumların ve onların karşı karşıya geldiği olayların temsil edilmesidir. Uzgel'e göre ulusal çıkar gerçekliğe değil algılamaya yönelik bir kavramdır. Ulusal çıkarın asıl işlevi, belli görüş, düşünce ve politikalara meşruiyet kazandırmaktır.[146] Ana akım uluslararası ilişkiler çalışmalarında (kişisel ya da ulusal) çıkar, devletler ve diğer sosyal aktörlerin davranışlarını anlama ve açıklama noktasında önemli bir kavram olarak görülse dahi, çıkarın neye göre/hangi amaçla ve nasıl inşa edildiği belirsizdir. Ulusal çıkar kavramı sübjektif tanımlamalara açıktır.[147] Bu nedenle belirlenen eylem noktasında aktörün çıkar temsilinin ne olduğunun süreç içerisinde izlenerek ortaya çıkartılması gerekmektedir.[148] Weldes'in belirttiği üzere ulusal çıkarın temsil edilmesi noktasında:

- Özne-nesne ve onların arasındaki ilişkiler
- Politika yapıcıların yüz yüze geldiği problemler
- Politika yapıcıların o problemler karşısındaki duruşu
- Politika yapıcıların bu tarz problemlere yaklaşırken çıkarları[149] verilidir.

Varlıkların nesnel ya da dış tehditlere karşı korunması biçiminde ele alınan "güvenlik" kavramı, aktörleri ve onların ifade ettiği güvensizlikleri doğal ve uluslararası sistemin doğasının bir parçası olarak görme eğilimindedir. Tam da bu nedenle "güvenlik" devletlerin ya da diğer aktörlerin güvenliği biçiminde ele alınır. Bu bağlamda

---

[144] Hans J. Morgenthau, **Uluslararası Politika Cilt 1**, çev. Ünsal Oskay, Baskın Oran (Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 1970), 4.
[145] İlhan Uzgel, **Ulusal Çıkar ve Dış Politika: Türk Dış Politikasının Belirlenmesinde Ulusal Çıkarın Rolü 1983-1991** (Ankara: Metis Yayınları, 2004), 53-54.
[146] **age**, 66.
[147] Ramazan Gözen, **İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye'nin Dış Politikası**, (Ankara: Palme Yayıncılık, 2009), 6.
[148] Himadeep Muppidi, "Critical Constructivism", **The Politics of the Global** (Minneapolis: University of Minnesota, 2004), 21-22.
[149] Weldes, Bureaucratic Politics, 220.

"güvenlik açmazı"[150] kaçınılmaz, ebedi, güç ve güvenliğin sürekli istikrarsız olduğu devletlerin ve diğer aktörlerin böyle bir durumda ilişki geliştirdiği varsayımına dayanır. Bu açıdan güvenlik çalışmalarında güvenlik tehditleri kaçınılmaz olarak görülür ve aslında bütün tartışma bu güvensizlik üzerinden ilerler. Bütün güvenlik çalışmaları devletlerin güvensizliklerini ele alır ve sorunsallaştırır. Bunun yapılmasıyla devletlerin ve diğer toplulukların ve onların güvensizliklerinin kültürel olarak üretildiği gerçeği göz ardı edilir. Aslında eleştirel konstrüktivizm, güvensizliğin doğal değil; sosyal ve kültürel bir üretim olduğunu ifade eder. Güvensizlik nesneleri ve güvensizliğin kendisi bu noktada ontolojik olarak birbirinden ayrıdır. Güvensizliğe kültürel ve sosyal inşa olarak bakılmalıdır. Kimlik ve güvensizlik karşılıklı inşa sürecinde üretilir.[151] Güvensizliğin kendisi "ben", "öteki" ya da "çoklu ötekiler" karşısında kimlik inşası çerçevesinde üretilmiştir.

2.2.1. Temsil Pratikleri

Anlam, temsiller içerisinde üretildiği için, birtakım söylemlerin ortaya çıkması, dolaşıma girmesi ve sosyal bir gerçeklik halini alması temsil pratikleri -yani söylemler- aracılığı ile mümkün olur. Dolayısıyla anlamın özneler-arası niteliği, dünyayı temsil etmek ve onu anlamak için sağlanan kategoriler dışında bir şey değildir.[152] Kimlik ve güvensizlik, -hem "ben" hem de "öteki"- verili değildir. Temsil sürecindeki bireyler devlet adamları, yetkililer, ulusal hareketi üyeleri, liderler, editörler yahut internet kullanıcıları, kısacası herkes hem kendilerini hem de ötekileri tanımlamaktadır. Özneleri ve nesneleri popülerleştirmek güvensizlik yaratmak suretiyle kimlikleri ve çıkarları oluşturmaktadır.[153]

---

[150] Güvenlik açmazı uluslararası ilişkilerde bir devletin kendi güvenliğini arttırmak için gerçekleştirdiği eylemlerin diğer devletlerin tepkisine sebep olmasından dolayı güvenliği arttırma girişiminin güvenlikten ziyade güvensizlik yaratacağına işaret eder. Özellikle Nearealist bilim insanları uluslararası ilişkilerde güvenlik açmazının devletlerarası çatışmanın en önemli nedeni olduğunu belitmektedir. Bkz. Robert Jervis, "Cooperation under Security Dilemma", **World Politics**, c. 30, s. 2 (1978): 167-214.

[151] Jutta Weldes ve diğ., "Introducton: Constructing Insecurity", **Cultures of Insecurity: States, Communities, and Production od Danger**, ed. Jutta Weldes (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999): 9-11.

[152] Weldes, Bureaucratic Politics, 218.

[153] Weldes, ve diğ., Introducton: Constructing Insecurity, 14.

2.2.1.1. Baskın ve Yarışan Temsiller

Bazı temsillerin birtakım söylemler aracılığıyla ortaya çıkması anlam ile mümkün olur. Bu noktada kurumsal güce eklemlenmiş olan söylem "baskın" hale gelirken; diğer söylemler "yarışan" konumdadır. Yarışan söylemlerin baskın temsilleri bozması ve yeniden ifade etmesi tehlikesi karşısında baskın söylemler gerçek ya da muhtemel zorluklara cevap üretebilmek amacıyla çoğaltılır.[154] Bir aktörün kimliği, hangi çıkarların koruma altına alındığı sorusu üzerinden sorgulanmalıdır.[155] Bu noktada inşa edilen kimlik, tehdit olarak inşa edilen şeyin ona yeniden anlam yüklemek, yeni bir dönemin varlığıyla birlikte yeni anlamlar yüklemek için fırsatlar verebilir. İç konsolidasyon, devletin gücü, kimlik/farklılık kavramları ekseninde gözlemlenebilir.[156] Bu süreç, yalnızca realist eksende değil, aynı zamanda ulusal çıkar, ve dünyaya ilişkin fiziksel gerçekliklerin ötesinde daha ayrıntılı bir anlam dizisine dayanır. Bu nedenle krizler yalnızca bu yarışın sonucu olarak değil; aynı zamanda sosyal ve kültürel olarak da inşa edilir.[157]

Baskın temsiller yalnızca bir dönemle sınırlı kalmamakta krizlerin üzerinden çok uzun zaman geçtikten sonra dahi, tarihsel anlatılarda varlığını sürdürür. Tarihsel anlatılarda farklı temsiller söz konusu olsa dahi baskın temsillerin yarışan temsilleri "sessizleştirebilir."[158] Ballinger'e göre, asıl ilginç olan nokta, bu anlatıların toplumsal

---

[154] Weldes, **age**, 219.

[155] Weldes, ABD'nin kendini "lider" olarak tanımlamasının ona harekete geçmek için ona "yeterli garantileri sağladığını, haklı bir sebep sunduğunu" ileri sürmektedir. Bu açıdan ABD, demokrasiyi koruma ve yayma işlevi açısından bunu bir "zorunluluk" biçimde ele almış ve bu temsili aktarmıştır. Küba Füze Krizi'nde ABD'nin karşısında olan düşman kimliği "totaliter rejim" olarak temsil edilen ve milyonlarca insanı köleleştirmiş bir yapı olarak görülürken; bunun karşısında ABD özgür dünyanın lideridir. Ayrıca, ABD'nin Ulusal Güvenlik Konseyi kararında (1950) kendi toplumunu korumak için uygun bir dünya düzenini garanti ettiği gibi bir iddiaya sahiptir. Özgürlüklerin birbirinden ayrılamayacağı düşüncesine paralelel olarak, özgürlüğe yönelik bir yerdeki tehdit, her yerdeki özgürlüklere karşı tehdit olarak inşa edilmiş ve bu düşünce dünya düzeni açısından ABD'ye misyon yüklemiştir. Latin Amerika'ya demokrası ithalatı bu açıdan meşru olarak görülmüştür. ABD açısından Küba Krizi'nde küresel özgürlüklerin patronu olma halini ve özgür bir ülke olarak bizzat kendisini tehdit ettiği düşüncesi bütün kriz sürecinde temsil edilmiştir. Sahip olunan güvenlik imajının korunması öncelenmiştir. Weldes, **Constructing National Interest,** 200- 220.

[156] **age**, 220.

[157] Sovyet füzelerinin Küba'da konuşlandırılmasının 1962 Küba Füze Krizi'ne neden olduğu düşünüldüğünde – ABD'nin füzelere olan itirazı, ciddi bir dış politika krizi ile karşı karşıya kaldığı algısı ile birlikte ulusal çıkar, dünyaya ilişkin fiziksel gerçeklerin ötesinde daha ayrıntılı bir anlam dizisine dayanmaktadır.- Küba Füze Krizi'nin sosyal ve kültürel olarak inşa edildiği sonucuna varılabilir. Jutta Weldes, "The Cultural Production of Crisis: U.S. Identity and Missiles in Cuba", **Cultures of Insecurity: States, Communities, and Production od Danger**, Ed. Jutta Weldes, Mark Laffey, Hugh Gusterson and Raymond Duval (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999): 60.

[158] Bu noktada Ballinger, Trieste'den göç etmek zorunda kalanların diğer grubu "etnik temizlik" ile ilişkilendirdiğini vurgulamıştır. Anlatıların genel olarak "ihanet" iddiları üzerinden geliştiğini ve bunun

hafıza ve kimlik çerçevesinde üzerinden çok uzun zaman geçmesine rağmen varlığını sürdürmesidir. Anlatılar, politika yapıcıların olduğu kadar kamunun da yararlandığı, mitleri ve mecazları yeniden inşa ettiği ve devlet kültürünün bir parçası haline getirmektedir.[159] Güvenlik çalışmalarında farklı grupların toplumsal hafızalarının ve buna bağlı olan söylemlerin incelenmesi, farklı tarihselliklerin yeniden değerlendirilmesine olanak sağlayacaktır.[160]

Genel deneyimlerin özneler-arası yorumlanması, sorunların çeşitli konular bağlamında çerçevelenmesi, fikirlerin tanımlanması ve onlara ortak anlamlar yüklenerek harekete geçirmesi bağlamında üretilen çıkarlar, aktörlerin söylem pratikleri yoluyla dönüştürülmektedir. Bu durumda devletlerin çıkarları olarak ifade edilen şeyler de tanımlanan durumların ve onların karşı karşıya geldiği olayların temsil edilmesidir. Anlamlar bu temsiller içerisinde üretilir ve bu da birtakım söylemleri mümkün kılar.[161] Cox'un belirttiği gibi "*yapılar sosyal olarak inşa edilirken nesnel dünyanın bir parçası*" haline gelmektedir.[162] Dolayısıyla paylaşılan fikirler, siyasi davranışı hem kısıtlayıcı hem de şekillendirici etkiye sahiptir.

Temsil pratiklerinin kendisi bir bakıma gücün kaynağıdır. Güç/iktidar ilişkisi bazı söylem ve aktörlerin önünü açarken diğerlerini marjinal hale getirmektedir. Güç ilişkileri politika yapımında önemlidir ve bu bağlamda temsil pratikleri de güç ilişkisine içkindir. Söylem bunları bir araya getirmektedir. Foucault, bilginin üretiminde gücün önemini vurgulamıştır.[163] Söylem, kurumsal güce eklemlenmiş olduğu için ya da kurumsal güç niteliğinde olan gücü yeniden ürettiği için tekrarlayan çatışmalarda bu pratiklerin görülmesi olasıdır. Örneğin; statükoyu savunan söylemler genel anlamda daima daha baskın konumdadır. Özellikle devlet adamları statükocu söylemleri devletin sesi biçiminde inşa ederken; aynı zamanda o söylemi meşru da

---

çok farklı şekillerde işlediğinin altını çizmiştir. Bkz. Pamela Ballinger, "The Politics of the Past: Redefining Insecurity along the Worlds Most Open Border", **Cultures of Insecurity: States, Communities, and Production od Danger**, ed. Jutta Weldes, Mark Laffey, Hugh Gusterson, Raymond Duval (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999): 80.

[159] Jennifer Milliken, "Intervention and Identity: Reconstructing West Korea", **Cultures of Insecurity: States, Communities, and Production of Danger**, Ed. Jutta Weldes, Mark Laffey, Hugh Gusterson, Raymond Duval (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999): 93.

[160] Ballinger, **age**, 88.

[161] Weldes, Bureaucratic Politics, 218.

[162] Robert W. Cox, **Approaches to World Order**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 99.

[163] Bkz, Michael Foucault, **Özne ve İktidar**, çev. Işık Ergüden, Osman Akınbay, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), 19.

kılmaktadır.[164] Bu noktada yarışan söylemler ise bir azınlık tarafından gündeme getirilmeye çalışılırken kısıtlı etkiye sahip olmaktadır.

Bu tez çerçevesinde kimlik inşası sürekli biçimde gerçekleştirildiği için post-pozitivist bir metodoloji kullanılma gereği duyulmuştur. Kimliğin sürekli olarak kendini yeniden üretmesi, devletlerin kendinini üreten ve yeniden üreten uygulamalarının araştırılabilmesi için kimlik/farklılık kavramlarının esas alınması, gerçekliğin sosyal biçimde inşa edilirken materyal zeminin de varlığını reddetmemesi eleştirel konstrüktivizmi bu tez açısından başat teori haline getirmiştir.

2.2.1.2. Güç İlişkileri

Baskın ve alt toplumsal gerçeklerin nasıl üretildiği ve sosyal siyasal ve toplumsal aktörlerin bu gerçeklikleri nasıl yarattığı, sosyal kimliklerin ve sosyal güçlerin etkileri birinci analitik alan iken; ikinci analitik alan, devletler gibi farklı aktörlerin uygulamalarının ve bu aktörlerin stratejilerinin baskın kimlikler yaratması ile ilişkilidir.[165] Kimlik ve ötekilik, kendi kimliği ile ikili ilişki içerisindedir. İnşa ettiği gibi onu tehdit eder.[166] "*Bir şeyin sosyal olarak inşa edildiğini söylemek, onun aslında var olmadığını söylemek değildir*".[167]

Michael Barnet ve Raymond Duvall çıkar kavramı gibi, güç kavramının da sosyal ilişkiler içerisinde üretilmiş olduğunu, aktörlerin kapasitelerini kendi koşulları altında etkileyip şekillendirdiğini[168] belirtmektedir. Dolayısıyla yazarlara göre güç kavramsal olarak iki boyutta incelenmelidir: İlk olarak, 'güç'ün yer aldığı sosyal ilişkilerin çeşitleri üzerinde genel anlamıyla ve ikinci olarak olarak aktörün kapasitesini etkileyip sürdüren sosyal ilişkiler üzerinde spesifik anlamıyla.

Güç, ya belirli aktörlerin bir öz niteliği ve etkileşimleri ya da aktörlerin sosyal kimlikleri olan sosyal varlıkları ve kapasitelerini oluşturan toplumsal bir süreçtir. Hangi iktidarın çalıştığı toplumsal ilişkilerin doğrudan ve toplumsal olarak kendine özgü, hangisinin ise dolaylı ve toplumsal olarak yayılma derecesi ile ilişkilidir. Birinci

---

[164] Weldes, **age**, 221.
[165] Muppidi, Critical Constructivism, 21.
[166] Jutta Weldes ve diğ., "Introducton: Constructing Insecurity", **Cultures of Insecurity: States, Communities, and Production od Danger**, ed. Jutta Weldes (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999): 11.
[167] **age**, 12.
[168] Michael Barnett, Raymond Duvall, **Power in Global Governance,** ed. Michael Barnett, Raymond Duvall (Cambridge: Cambridge University Press, 2005): 8.

boyutta aktörün hareketlerini ve diğerlerinin durumunu belirler. Başkalarının üzerinde ya da başkalarıyla birlikte etki gösterebilir.[169] Zorunlu güç, maddi kaynaklarla sınırlı değildir, normatif ve sembolik gücü de içerir. Ana akım uluslararası ilişkiler çalışmaları güç konusuna takıntılı olsa da gücü tek boyutuyla -zorlayıcılık çerçevesinde- ele alıp devletler arasındaki ilişkisel boyutuna odaklanmaktadır.[170] Oysa ki güç, yalnızca zorlamadan ibaret değildir. Güç kavramı, kurumsal (kısıtlamalar ve kurallar), yapısal (aktörlerin kapasitesinde farklılık inşa etmek ve kendi aralarındaki ilişkiyi yapıya bağlamak), prüdüktif (söylem tarafından anlamlı pratiklerin inşa edilmesi pratikler, sorumluluklar ve yükümlülükler çerçevesinde iletilmesi bağlamında) ve son olarak zorlayıcı anlamıyla olmak üzere 4'e ayrılır. [171] Buna ek olarak, her güç inşası aynı zamanda bir direniş yaratır. Dolayısıyla gücün de özneler-arası inşa edildiği belirtilmelidir[172]

2.2.2. Kimlik/Farklılık Kavramları

Eleştirel konstrüktivist güvenlik çalışmalarında devletin kendisini üreten ve tekrar üreten uygulamaların araştırılması amacıyla kimlik/farklılık kavramları temel alınmaktadır. Fark kimlik ile, kimlik ise farklılıkla tanımlandığı için[173] farklılığın kimlik ile; kimliğin de farklılık ile inşa edildiğini vurgulamak gerekmektedir.

Her zaman ve mekânda sabit bir "öteki"nin var olamayacağı düşünüldüğünde, kimliğin ilişkisel niteliğinin vurgulanması gerekmektedir. Bu durumda kimlik hiç bitmeyen, asla tamamlanmayan ve her zaman bir dış temsil biçiminde kurgulanan bir üretim süreci olarak algılanmalıdır. Daima devam eden bu süreç boyunca kimlikler performatif olarak oluşturulmuştur. Bu durum aslında feminist çalışmalarda, özellikle Judith Butler'in Cinsiyet Belası isimli kitabında, toplumsal cinsiyet üzerinden ortaya atılmıştır. Butler performatifliği tanımlarken şunu ifade etmiştir: "*Öz beklentisi, kendisinin dışında konumlandırdığı şeyi üretir… performatiflik tek seferlik bir edim değil, [bir] tekerrür ve ritüeldir[…] doğallaştırılmasıyla etkilerini gösterir, bir*

---

[169] **age,** 9-10.
[170] Mark Laffey, Jutta Weldes, "Policing and Global Governance", **Power in Global Governance**, ed. Michael Barnett, Raymond Duvall (Cambridge: Cambridge University Press, 2005): 59.
[171] **age**, 61.
[172] **age**, 68.
[173] William A. Connolly, **Kimlik ve Farklılık: Siyasetin Açmazlarına Dair Demokrarik Çözüm Önerileri** (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 9.

bakıma, kültürel olarak sürdürülen zamansal bir süreç olarak kavranmalıdır."[174] Aslında Butler performatiflik kavramı ile nesnelerin söylemin dışında ya da arkasında var olamayacağını, onun içerisinde ve ancak onunla birlikte var olacağını vurgulamıştır. Performatiflik, ontolojik etkiler tarafından oluşturulan bir araçtır. Anayasası bir eylem değil bir faaliyettir; konu nihai bir ürün değil, devam eden, her zaman eksik bir yineleme sürecinin etkilerinin bir dizisidir.[175] Kimlik ve güvensizlik karşılıklı inşa sürecinde üretildiği için kimlikler daima bağımlı ve ilişkiseldir. Bu açıdan kimliğin performatifliğini vurgulamak gerekir.[176]

Farklılık, kimliğin mantığına yerleştirilen bir gerekliliktir. "Ben"in tanımlanabilmesinin ön koşulu olarak özdeş olunmayan bir "ötekilik" inşa edilmesi gereklidir. "Ben"liğin kimliğini daha saf ve esaslı hale getirmek için sıklıkla "öteki"lik dışlanmasını ve marjinalleştirilmesini içerisine alır. Oluşturulan kimlikle birlikte, bir iç/dış ikiliği tanımlanır. Buna göre içinde olanın kendi grubunun "iyi", "birincil" ve "orjinal" olduğu düşünülürken; "dışsal", "tehlikeli", "ikincil" olan "ötekini" oluşturur. Dışarıda olanların dışlanması ve marjinalleştirilmesinin yanı sıra ötekine karşı uygulanan şiddet meşru görülürken içeride farklı olanları "evcilleştirmek" bir gereklilik olarak algılanabilir. Farkın dönüştürülme süreci, barışçıl bir sürece işaret etmediği gibi, tam aksine, zorlayıcı pratiklere dayanabilir. Dolayısıyla farklılık hem kimlik tarafından inşa edilirken hem de yine onun tarafından bozulur.[177] Örneğin Jutta Weldes, Creating National Interest isimli kitabında ABD'nin Küba füze krizininin stratejik denge -ABD-SSCB arasında Soğuk Savaş dönemi boyunca devam eden yarışın- ABD'nin müttefiklerine karşı olan temsillerinin Kennedy yönetimi tarafından Amerikan halkına yönelik olarak açık bir tehdit olarak temsil edildiğini belirtmiştir.[178]

2.2. Çatışma, Kriz ve Tekrarlayan Çatışma Kavramları

Çalışmanın bu bölümünde geniş anlamda çatışma kavramı ele alınacak olup, daha sonra kriz ve tekrarlayan çatışma kavramlarına yer verilerek Dünya üzerindeki

---

[174] Judith Butler, **Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi**, 4. bs. çev. Başak Ertür (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 20.
[175] Mark Laffey, "Locating Identity: Performativity, Foreign Policy and State Action", **Review of International Studies**, c. 26, s. 3 (2000): 431.
[176] Weldes ve diğ., Introducton: Constructing Insecurity, 11.
[177] Cho Young Chul, Conventional and Constructivist Approaches to National Security: An Analytical Survey, **the Korean Journal of International Relations**, c. 49, s. 3 (2009): 90-91.
[178] Bu nedenle Küba Füze Krizi'nde ABD "çoklu tehdit algısına" sahiptir. Weldes, **Constructing National Interest**, 45.

tekrarlayan çatışmalara değinilirek onların ayırt edici yönleri üzerinde durulacaktır. Böylelikle, bilinen örnekler üzerinden ilerlenerek hem konunun uluslararası ilişkiler literatüründeki önemi ortaya konulmaya hem de tekrarlayan çatışmaların yani süreklilikleri vurgulanmaya çalışılacaktır.

2.2.1. Çatışma Kavramı

Çatışma, sosyal bilimler literatüründe psikolojiden sosyolojiye siyaset biliminden ve uluslararası ilişkilere kadar pek çok disiplinde farklı açılardan ele alınmaktadır. Ancak en basit tanımıyla çatışma, "*iki ya da daha fazla tarafın karşılıklı olarak düşmanca ilişkiler geliştirmesi ile rakiplerini zor durumda bırakmak ve zarar vermek amacıyla zorlayıcı eylemlerde bulunması ya da güç kullanması*" olarak tanımlanır.[179] Bununla birlikte çatışma kavramı, uyumsuzluk ve çatışmaya konu olan olaylardaki farklı pozisyonlar biçiminde ele alınabilir.[180] Galtung'un da belirttiği üzere, "*her çatışmanın temelinde bir çelişki yatar*."[181] Dolayısıyla çatışmanın "*ilgili tarafların ihtiyaçları, çıkarları veya endişeleri için bir tehdit algıladıkları konusunda anlaşmazlığı*" biçiminde görülmesi mümkündür.[182]

Deutch'ın belirtiği gibi çatışma, temelde birbirine uyumsuz faaliyetler ortaya çıktığında meydana gelmektedir.[183] Düşmanca ilişkinin kaynağı/nedeni yalnızca somut, ekonomik çıkarlarla ya da güç ile ilişkili değildir; bu durum, kimlik ya da değer yargılarına kadar genişletilebilir.[184] Coleman'a göre çatışma uyumsuz hedefler, inançlar, değerler, dilekler, eylemler ve/veya duyguların deneyimidir. Birbirine zıt olan eylemler tarafları engeller, ikili ilişkilerini zorlaştırır, müdahale eder ve hatta taraflara zarar verir. Bu deneyimler, insanlar arasında meydana gelebildiği gibi gruplar arasında ortaya çıkabilir. İfade edilebilen ya da ifade edilemeyen anlaşmazlık,

---

[179] Ted Gurr, **Why Men Rebel** (Princeton: Princeton University Press, 1970), 19.
[180] Niklas L.P. Swanström, Mikael S. Weissmann, **Conflict, Conflict Prevention and Conflict Management and Beyond: a Conceptual Exploration**, CACI & SRSP Concept Paper, (Washington & Uppsala, 2005): 7.
[181] Johan Galtung, **Çatışmaları Aşarak Dönüştürmek: Çatışma Çözümüne Giriş**, çev. Havva Kök, (Ankara: USAK Yayınları, 2009), 2.
[182] Bu noktada çatışmanın tarafları ifadesi en az iki tarafın varlığını, anlaşmazlık ifadesi fiziksel ya da refaha ilişkin, tehdit ifadesi algılanan ya da gerçek anlamıyla ihtiyaç, çıkar endişe ifadesi ise soyut ya da somut duruma ilişkin olabilir. "Understanding Conflict", https://pjp-eu.coe.int/documents/1017981/7110680/3-Understandingconflict.pdf/0f63c846-6942-4e8f-83c0-3626f2f73dfa, [05.03.2019].
[183] Bkz. Morton Deutsch, **The Resolution of Conflict** (New Haven: Yale University Press, 1973).
[184] Ho-Won Jeong, **Understanding Conflict and Conflict Analysis** (Los Angeles: Sage Publications, 2008), 6.

çatışmanın tarafları ya da çatışmanın dışındaki gözlemciler tarafından deneyimlenebilir. Bu tür deneyimler, farklı önem düzeylerinde -yüzelselden varoluşsal kaygılara kadar- merkezi -birinin kimliğinden saydınlığa ve gerçeklik duygusuna kadar- yaygın -diğer çatışmalar ve deneyimlerle olan bağlantı sayısı özelinde ya da süreye göre- farklılık gösterebilir.[185]

Literatürde uyuşmazlık ve çatışma kavramları sıklıkla -yanlış olarak- birbirinin yerine kullanılmaktadır. Uyuşmazlık, taraflar arasındaki görüş ayrılığının yalnızca sözlü aşamada kalan hali biçiminde ele alınmalıdır. Burton, uyuşmazlık ve çatışma kavramları arasında kesin bir ayrım ortaya koymuştur. Burton'un belirttiği üzere, çatışma mevcut normlar, ilişkiler ve karar alma kurallarının doğasına yönelik ciddi mücadeleler bağlamında ele alınmalıdır.[186] Mitchell'in belirttiği üzere çatışma durumlar, davranışlar ve tuttumlar -her ne kadar bu kavramlar birbirlerinden analitik olarak ayrı kabul edilseler dahi[187]- arasında birbirleriyle yakından ilişkili bir süreci ifade eder. Bu nedenle öncelikle çatışma durumu (conflict situations), çatışma tutumları (conflict attitutes) ve çatışma davranışları (conflict behaviours) kavramları tanımlanması ve açıklanması gereklidir.

Çatışma durumları, iki veya daha fazla sosyal varlığın veya tarafın karşılıklı olarak birbiriyle uyuşmayan hedeflerinin olduğunu algıladıkları herhangi bir durumu ifade eder.[188] Çatışma durumunda var olan değerler sistemi, yetersizlik algısı, maddi kaynaklara yönelik fiziksel kısıtlamalar uyuşmazlığın kaynağını oluşturur.[189] Her çatışma durumu, temel olarak tarafların birbirlerine karşıt hedefler geliştirmesinden kaynaklanır. Bu noktada hedef uyumsuzluğu aslında öznel bir ifade olduğu için psikolojik faktörler çatışmalarda ön plana çıkar.[190] Çatışma tutumları, çatışma durumlarına eşlik eden ve bir çatışma durumuna dahil olmaktan kaynaklanan

---

[185] Peter T. Coleman, "Characteristics of Protracted, Intractable Conflict: Toward the Development of a Metaframework–I", **Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology,** c. 9, s. 1 (2003): 6.
[186] Öte yandan, "uyuşmazlık" terimi, yönetim sorunlarına ve belirli politikaların uygulanmasına ilişkin tatminsizliğin kontrol edilmesi ile ilişkilidir. Bkz. John W. Burton, **Violence Explained: The Sources of Conflict, Violence and Crime and their Provention** (Manchester: Mancester University Press, 1997), 18.
[187] Galtung çatışma kavramını yapı, tutum ve davranışların birbirini etkilediği dinamik bir süreç olarak kabul etmiştir. Johan Galtung, **Peaceful By, Peaceful Means: Peace and Conflict Development and Civilization** (London: Sage Publications, 1996), 72.
[188] Christopher R. Mithchell, **The Structure of International Conflict**, (London: Palgrave McMillan, 1981)17.
[189] **age**, 18.
[190] **age**, 21.

psikolojik durumlardır. Hem ortak tutumlar, duygular ve değerlendirmeler, hem de algılama (perception) ve yanlış algılama (misperception) çatışma tutumuna dahildir. Çatışma tutumları ve algılarının, temel olarak çatışmaya neden olan faktörlerden ziyade; bir çatışmaya girmenin geriliminden kaynaklanan etkenler arasında değerlendirilmektedir. Buna karşın düşmanlık, yanlış algılamalar gibi bileşenleri içeren güçlü çatışma tutumlarının anlaşmazlık yaratacağı açıktır. Ayrıca, önceki çatışma deneyiminin bıraktığı miras, gelecekteki davranışları etkileyecek önyargılara ve düşmanlık kalıntılarına neden olacaktır. Bu nedenle, çatışma tutumları gelecekteki anlaşmazlıkların kaynakları haline gelebilir. Kuzey İrlanda ya da Kıbrıs çatışmaları çatışma tutumları ve algıların gelecekteki çatışmaya kaynaklık etmesinin belirgin örnekleridir.[191] Bu nedenle çatışma tutumu ve algıları ortak beklenti, duygusal yönelim ve çatışma durumuna dahil olan algı kalıpları olarak genişletilmesi gereklidir. Çatışma tutumu öfke, güvensizlik, kızgınlık, küçümseme, korku, kıskançlık veya "ötekinin" niyetlerinin şüphe duyulması gibi duygusal yönelimler ile birlikte düşmana dair tutarlı bir inanç yapısını korumaya gayret eden, kendi bilişsel sürecine uygun olmayan bilgileri kabul etmekten davranışları içerir. [192]

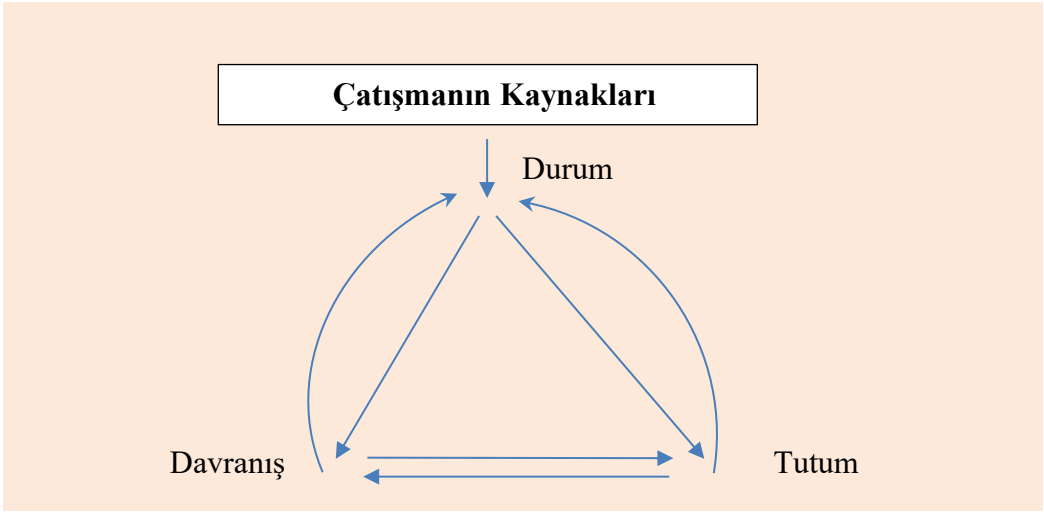

Şekil 1: Çatışmaların Temel Yapısı/Durum-Tutum-Davranış Üçgeni

Christopher R. Mitchell, **The Structure of International Conflict**, (London: Palgrave McMillan, 1981): 55.

[191] **age**, 27-28.
[192] **age**, 29.

Çatışma davranışları ise, bir tarafın herhangi bir durumda, karşı tarafa yönelik olarak, rakibinin amaçlarını terk etmesini veya değiştirmesini sağlamak amacıyla yapılan eylemler biçiminde ele alınabilir.[193] Ancak çatışma davranışları Mitchell'e göre ve çatışma durumu otomatik olarak şiddet unsurunu içermek zorunda değildir. Daha çok çatışma davranışında esas olan doğrudan ya da dolaylı olarak karşı tarafı etkilemektir. Mitchell'in bakış açısıyla çatışma durumu, çatışma tutumu ve çatışma davranışları arasında birbirini etkileyen ve dönüştüren bir ilişki vardır. Dolayısıyla geniş bir açıdan bakıldığında çatışma kavramı, taraflar arasında uyumsuz hedeflerin varlığı, tarafların yaşadığı psikolojik koşullar ve tarafların tartışmaya/çatışmaya neden olan bir dizi hedefe ulaşmak amacıyla kullandığı pek çok davranışla ilgili dinamik bir süreçtir. [194]

Çatışma, küresel sistem içerisinde yer alan bütün devletlerde, bütün zamanlarda, bütün güç seviyelerinde, bütün siyasi rejimlerde, bütün ekonomik gelişmişlik düzeylerinde ve bütün coğrafyalarda görülür.[195] Çatışma, yalnızca şiddet-davranış ekseninde- ya da düşmanlık -tutum ekseninde- tanımlanmamalıdır. Dahası, çoğu durumda çatışma kavramı gibi tutum ya da davranışlardan ziyade, algılara yöneliktir. Çatışma kavramını ele alırken çatışma ve rakibin niyetleri genellikle öznel algılara göre tanımlandığından, algı kavramının temel bir kavram olarak çatışmaya dahil edilmesi gereklidir.[196] Çatışmalar hakkında açıklayıcı bir yaklaşım sunabilmek için anlaşmazlığın kaynaklarının duygular, tutumlar ve algıları belirleyen bir süreçte yatttığını ve bunların rakip/düşman taraf seçimini, farklılaşma alanın hangi konu üzerinde olduğunu uygun görülen davranışı etkileyebileceğini dikkate almak gereklidir.[197]

Çatışmanın pek çok çeşidi vardır. Bu noktada çatışma fenomenini "düşman" kavramı üzerinden yaratılan kötü "öteki" olarak okuduğumuzda devlet-sistem düzeyinde küresel sistemin resmi olarak bağımsız olan unsurları olan egemen devletlere odaklanılması gerekmektedir.[198] Michael Brecher devletlerarası çatışmayı en temelde üçe ayırmıştır. Bunlardan biri olan "tekrarlayan çatışma"dır.[199] İkincisi "kriz" ve

---

[193] **age**, 29.
[194] **age**, 32.
[195] Michael Brecher, **The World of Protracted Conflicts** (Maryland: Lexington Books, 2016), 3.
[196] Swanström, Weissmann, **Conflict, Conflict Prevention.**
[197] Mithchell, **age,** 26.
[198] Michael Brecher, **International Political Eartquakes**, (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008), 6.
[199] Örneğin Hindistan-Pakistan arasında 1947'den itibaren devam eden "Keşmir" üzerindeki tekrarlayan çatışma çeşitli zamanlarda -defalarca 1947-48, 1965-66, 1990 ve 2001-2002- tetiklenmiştir.

sonuncusu "savaş"tır.[200] Devletlerarası çatışmaları anlamak için kitlesel düzeyde toplumlar ve mikro düzeyde bireyler-arası çatışmaların dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü çatışma, karşılıklı olarak birbirleriyle ilişki içerisinde olan devletler arasında algı ve tercihleri, davranışları etkileyen bir süreci ifade etmektedir.

2.2.2. Kriz Kavramı

"Uluslararararası ilişkilerde istisnai durum değişiklikleri"[201], "dönüm noktaları" olarak kabul edilebilen kriz kavramının farklı tanımlamaları mevcuttur. Charles F. Hermann'a göre *"kriz, karar alıcının temel hedeflerine yönelik tehdidin durumun istenmeyen bir hale evirilmesi karşısında kısa zamanın ve sürpriz durumun ortaya çıkmasının bir kombinasyonudur."*[202] Bu açıdan Hermann'a göre kriz olarak tanımlanan durumsal değişikliklerin temel önceliklere yönelik bir tehdit oluşturması, aniden ortaya çıkması ve sürpriz olarak değerlendirilmesi, son olarak da karar alma birimini kısa zaman diliminde tepki vermeye zorlaması gerekmektedir. Michael Brecher ise krizlerin zorunlu olarak bir "sürpriz" unsuru içermesi gerekmediğini ifade etmiştir. Buna göre, kısıtlı bir zaman dilimi içerisinde, yüksek önceliklere yönelik tehdit algılamasının varlığı ve normal dönemden çok daha yüksek askeri düşmanlık unsurunu içerisinde barındırması ve savaşa yol açması gibi güçlü bir ihtimal mevcuttur. Brecher, mevcut durumsal değişikliğin kaynağı ülkenin kendi içerisinden olabildiği gibi, uluslararası çevreden de kaynaklanabileceğini ifade eder.[203] Richardson'a göre kriz, iki veya daha fazla devlet arasında, spesifik bir meseleyle ilişkili ve karar alıcıların algılarında ciddi bir savaş riskinin olduğu akut bir çatışmadır.[204] Ancak bu tez çerçevesinde TDP Kriz İncelemeleri Grubu'nun kriz tanımı esas alınacaktır.[205] Buna göre kriz, karar alıcının dış politika gündemini meşgul

---

[200] Brecher, **age**, 6.
[201] Fuat Aksu, "Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, c. 15, s. 59 (2018): 66.
[202] Charles F. Hermann, "Crisis", **The Oxford Companion to Politics of the World**, ed. Joel Krieger (New York: Oxford University Press,1993): 206.
[203] Brecher, Wilkenfeld, **A Study of Crisis**, 31.
[204] James L. Richardson, **Crisis Diplomacy: The Great Powers since the Mid-Nineteenth Century**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 12.
[205] Daha geniş bir tanımlama yapmak gerekirse; Türk Dış Politikası Kriz İncelemeleri Grubu'na göre krizin tetikleyicisi olan eylem:
- ✓ "Karar alıcının dış politika gündemini meşgul edebilecek herhangi bir konuda ortaya çıkar,
- ✓ Zamanlama bakımından aniden ortaya çıkar veya belli bir zaman dilimi içerisinde gelişir,
- ✓ Karar alıcının algısında ve/ya gerçekliğinde temel değer ve önceliklerinde bir değişiklik yapmaya zorlar,
- ✓ Bu durum karar alıcı bakımından risk, tehlike, tehdit veya saldırı olarak algılanır,

edebilecek herhangi bir konuda aniden veya belli bir zaman dilimi içerisinde gelişen, karar alıcının algısında ve/ya gerçekliğinde temel değer ve önceliklerinde bir değişiklik yapmaya zorlayan, karar alıcı bakımından risk, tehlike, tehdit olarak algılanan ve kuvvet kullanma olasılığını arttıran eylemlerdir.[206]

Hermann'a göre krizler en temel olarak üçe ayrılabilir. Hermann'a göre "sistemik" krizler, "uluslararası çatışmadan doğan" krizler ve "idari/karar alma" krizleri olarak incelenebilir.[207] Michael Brecher'ın tanımlamasına göre aktör düzeyindeki krizler dış politika krizleri, sistem düzeyindeki krizler ise uluslararası krizler olarak ifade edilmektedir. Bunun dışında krizlerin ise özelliklerine göre, farklı kıstaslar kullanılarak türlere ayrılabilmesi mümkündür.[208] Brecher, krizlerin iki temel düzeyde incelenmenin kapsamlı ve açıklayıcı bir yaklaşım sunacağını belirtir. Bu nedenle Brecher'e göre krizler, mikro düzeyde -aktörü merkeze alarak- ya da makro düzeyde -sistemik çerçevede- incelenmektedir. Hermann'ın yaklaşımına göre farklı kriz tanımları sadece tanımsal farklılaşmayı belirtmemekte; aynı zamanda farklı analiz seviyelerini, teorik ve pratik ilgi alanlarını ifade etmektedir.[209]

Raymond Cohen, tehdit algısının krizlerde temel belirleyici olduğunu vurgulamıştır. Burada vurgulanması gereken tehdit, bir aktörün diğerine yaptırım yapması bağlamında aktif taahhüt anlamında değil; pasif tehlike olarak öngörülmesidir.[210] Dolayısıyla bir tehdidin varlığı, onun algılanması ile ilişkilidir. Krizler, rasyonel seçim teorileri[211] (Allison), psikolojik alana odaklanan karar alma teoriler[212](Holsti),

---

✓ Bu algısal durum dolayısıyla karar alıcı mevcut kısıtlı seçenekler arasında bir tercih yapmak ve karar almak zorundadır. Karar alıcının alacağı karar dolayısıyla doğrudan muhatabı olan aktör ve/ya aktörlerle bir askeri çarpışma-savaşa girme olasılığı bulunmakla birlikte bu durum her zaman ortaya çıkmaz." Fuat Aksu, **Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Kriz Yönetimi Süreç Analizi** (İstanbul: Dış Politika ve Kriz İncelemeleri Yayınları, 2017), 32.

[206] Bkz. Fuat Aksu, "Protracted Conflicts and Foreign Policy Crises in Turkish Foreign Policy", **New Concepts and New Conflicts in Global Security Issues,** ed. R. Kutay Karaca, Fatma Zeynep Özkurt (İstanbul: İstanbul Gelişim University Press, 2017): 67.

[207] Ayrıntılar için bkz. Charles F. Hermann, "Crisis", **The Oxford Companion to Politics of the World**, ed. Joel Krieger (New York: Oxford University Press, 1993): 205.

[208] Bkz. Fuat Aksu, **Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Kriz Yönetimi Süreç Analizi** (İstanbul: Dış Politika ve Kriz İncelemeleri Yayınları, 2017): 45.

[209] Hermann, **age**, 205.

[210] Raymond Cohen. "Threat Perception in International Crisis", **Political Science Quarterly** c. 93, s. 1 (1978): 95.

[211] Bkz. Graham T. Allison, Philip Zelikow, **Essence of Decision: Explaining Cuban Missile Crisis,** (New York: Longmann, 1999), 13-48.

[212] Ole R. Holsti, "Theories of Crisis Decision Making", **International Conflict and Conflict Management**, ed. Robert Mathews (Canada: Parantence Hall, 1989): 67-82.

bürokratik siyaseti inceleyen siyasal teoriler[213](Halperin-Allison), hasım/düşman tarafların etkileşimine odaklanan teoriler[214] (Oran Young-Snyder-Diessing) ya da sistemik/deterministik teoriler[215] (Waltz) ışığında farklı biçimlerde ele alınmaktadır. Bu teorilerin her birinde araştırma soruları bağlamında krizlerin farklı yönlerine odaklanılmıştır. Ayrıca savaş ve çatışmada olduğu gibi krizler, devletlerin çıkarlarını yönlendirerek ulusal çıkarların yeniden şekillendirilmesini sağlayan çok önemli dönüşüm süreçleridir.[216]

2.2.3. Tekrarlayan Çatışma

Yapılan araştırmalarda literatüre "protracted conflict" olarak geçen çatışmalar uzun soluklu ve derinlemesine alan araştırmalarının yapılmasını gerektirmiştir. Edward Azar'ın "tekrarlayan toplumsal çatışma" olarak isimlendirdiği uzun zamana yayılan ve çözüm üzerinde bir uzlaşının olmadığı ve bir anlamda çatışan tarafların kimliklerine içkin olarak ifade ettiği çatışmalar sürekli tekrarlama eğilimi[217] gösterir. Ancak bu noktada esas olan, benzer alanlarda, benzer konularda ya da aynı sorun üzerindeki çatışmanın sürekli olarak kendisini yeniden üretmesi olduğu için onları *tekrarlayan çatışma* olarak isimlendirmek daha uygun olacaktır. Tekrarlayan çatışma, ayrık olaylar kümesi değil; bir süreçtir.[218] O halde, tekrarlayan bir çatışma içerisinde gerçekleşen tek bir olaya odaklanmak olayın bütün boyutlarıyla ele alınmasını imkânsızlaştırdığı söylenebilir.

Bu süreçteki çatışma halinin varlığı, ilişkilerin "görünür" kısmı hakkında bilgi verse de daha derinlerde değerler, çıkarlar, duygular, algılar, davranışlar, ihtiyaçlar, umutlar, korkular, bilgi, inanç, değer ve inanç farklılıkları, hedefler; ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve toplumsal faktörler, karşılanmayan ihtiyaçlar, adaletsizlikler ve

---

[213] Graham T. Allison, Morton H. Halperin, "Bureaucratic Politics: A Paradigm and Some Policy Implications", **World Politics**, c. 24, s. 1 (1974): 40-79.
[214] Glenn Herald Snyder and Paul Diesing, **Conflict Among Nations: Bargaining, Decision Making, and System Structure in International Crises** (Princeton: Princeton University Press, 2015), 22-27 ve Oran R. Young, **Politics of Force: Bargaining Durin the International Crises** (Princeton: Princeton University Press, 2015), 6-25.
[215] Kenneth Waltz, **Man, State, War: A Theoretical Analysis** (Columbia: Columbia University Press, 2001), 16-41.
[216] Weslwy W. Windmaier, "Constructing Foreign Policy Crises: Interpretive Leadership in the Cold War and War on Terrorism", **International Studies Quarterly**, c. 51, s. 1 (2007): 779.
[217] Edward E. Azar, **The Management of Protracted Social Conflict: Theory & Cases**, (Dartmouth, Aldershot, 1990), 12.
[218] Michael Brecher, Patrick James, "Patterns of Crisis Management", **Journal of Conflict Resolution**, c. 32, s. 3 (1988): 429.

eşitsizlikler, ayrımcılık ve baskılar, diyalog eksikliği, güç ve statü arayışları[219] gibi pek çok unsur bulunmaktadır. Bu dinamiklerin her birinin "öteki" ile girilecek herhangi bir ilişkide çatışma doğurması beklenen bir durumdur. Ancak çatışmaların çözümlenemez, tekrarlayan hale gelmesinin temel nedeni, çatışmanın söz konusu aktörlerin kimlik ve niyetlerine ilişkin algılarının bir parçası haline gelmesidir.

Kimlik ile birlikte çatışmaya konu olan sorun hakkındaki kuvvetli farklılıklar, çatışmaların tekrarlayan bir hale gelmesinde etkilidir. Tekrarlayan çatışma içerisinde gelişen toplumsal bölünme, çatışma içerisindeki olanları da şekillendirir. Böyle bir çatışmada taraflar arasında sivillere karşı şiddet uygulanır, uzun süreli kavga hali devam eder, büyük bir mülteci nüfusu ile uzun dönemli kavga yaygınlaşan kavga, sürgün edilmiş toplumların varlığı çatışmanın devamına hizmet eder.[220] Udayakumar'ın da belirttiği gibi, "*şayet çatışma bir çıban ise, tekrarlayan çatışma onun uzun zamandır göz ardı edilmiş ve iltihaplı bir yaraya dönüşmüş hali*"dir.[221]

Tekrarlayan çatışmaların uzun zaman dilimi boyunca varlık göstermesi, karmaşık, köklü ve genellikle şiddet ve zorlayıcı etkileşimlerin çatışmanın taraflar arasında sürekli yenilenmesine neden olmaktadır. Şiddet içeren zorlayıcı davranışların değişimi tekrarlayan bir etkileşim modeli oluşturur.[222] Günümüzde devam eden pek çok ihtilafın nedeni, çatışma davranışlarının etki-tepki silsilesi arasında sıkışmasıdır. Böyle bir durumda çatışma hali rakip tarafından yalnızca bugüne yönelik değil; tarihsel bir cevap olarak algılanmaktadur.

Çatışma süreci içerisinde tarafların birbirlerine yönelik düşmanca algıları, söylemleri ve siyasa, birbirini besler şekilde inşa edilmiş ve her iki tarafın da kimliğinin mütemmim cüzü haline gelmiştir. Çatışma, kimliğe içkin hale gelmiş olduğu için taraflar, halklar, karar alıcılar ve devlet adamları tarafından içselleştirilmiştir. Bir öteki devlet ile tekrarlamakta olan çatışmanın bir tarafı olan devlet açısından çatışma; politika oluşturma sürecindeki kaygıları ve istekleri belirler konuma gelmektedir. Bu

---

[219] Aksu, **age**, 24.
[220] Marcus Nilsson, Joakim Kreutz, "Protracted Conflicts: Issues or Dynamics at Stake?", **New Routes**, v. 15, n. 4 (2010): 4-5.
[221] S. P. Udayakumar, "Futures of Protracted Conflicts", **Futures**, v. 36, n.1 (2004): 380.
[222] Christopher R. Mitchell, "Conflict, Social Change and Conflict Resolution: An Enquiry", 4, https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Dialogue_Chapters/dialogue5_mitchell_lead-1.pdf, [10.02.2019].

bağlamda derin tarihsel kökenleri olan düşmanlık algısı ve düşmanca söylemler siyasayı belirleyen ontolojik bir kategori oluşturmaktadır.

Edward Azar'ın ortaya attığı tekrarlayan sosyal çatışma kavramını Michael Brecher uluslararası ilişkilere taşımıştır. Bu açıdan sosyal çatışmaların tekrarlanmasına ilişkin temel literatürden beslenen uyuşmazlık, çatışma, kriz ve savaş literatüründe otonom aktörler arasındaki uzun soluklu ve tekrarlayan niteliğine sahip çatışmaların çözümüne ilişkin olarak araştırmalar yapılmaktadır. Örneğin ICB (The International Crisis Behavior Project) 440 uluslararası krizden 32 tanesini "protracted conflict/tekrarlayan çatışma" olarak isimlendirerek farklı zaman dilimlerinde tekrarladığını belirlemiştir.[223]

Azar'a göre toplumsal grupların kendi kimliklerine dayalı temel ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldıkları dönemler, tekrarlayan toplumsal çatışmaların ortaya çıktığı süreçlerdir. Azar, bu yetersizlik algısının devletin ve tarafların uluslararası bağlantılarının karmaşık bir sonucu olarak görmektedir. Ayrıca, Azar'a göre sömürgeciliğin bıraktığı miras, yerel tarihsel sürecin etkisi ve toplumun çok kimlikli doğası gibi geçmişten gelen faktörlerin tekrarlayan toplumsal çatışmaların ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktadır. Tekrarlayan toplumsal çatışmalar çatışmalar ırk, etnisite, din ve kültür temelli olarak bölünmüş heterojen ve çok kimlikli toplumlarda daha yaygındır.[224] Azar, Juredini ve McLaurin'e göre tekrarlayan sosyal çatışmalar aşağıdaki tanımlayıcı karakterlere sahiptir:

1. Çok yüksek risk düzeyi,
2. Uzun bir zaman dilimi boyunca devam eden düşmanca etkileşimler
3. Şiddet ve çatışmanın yoğunluğunda aralıklı dalgalanmalar ya da açık bir savaş hali,
4. Toplumun bütün unsurlarını içerisine alarak ulusal kimlik ve sosyal dayanışmanın aracı haline gelmesi,
5. Zaman içerisinde varlığını sürdürmesi ve belirgin/ayırt edilebilen bir sona erme noktasının bulunmamasıdır. [225]

---

[223] Brecher, **International Political**, 13.
[224] Yasin Atlıoğlu, "Suriye İç Savaşı ve Müzmin Toplumsal Çatışma", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, c. 73, n. 1 (2018): 131-132.
[225] Edward E. Azar, Paul Jureidini, Ronald McLaurin, "Protracted Social Conflict; Theory and Practice in the Middle East", **Journal of Palestine Studies,** c. 8, s. 1 (1978).

Tekrarlayan bir çalışma, uzamış niteliği nedeniyle kolaylıkla tespit edilebilir.[226] Tekrarlayan devletler-arası çatışmaların temel bulmacalarından biri de iki taraflı askeri tırmanmanışın gerçekleşmesinin ardından bir ilerleme yaşanması ve onu bir anlaşma sürecinin takip etmesidir.[227] Ancak bu anlaşma süreçleri, Oslo Barış Süreci örneğinde olduğu gibi sürdürülememekte ve çatışmalı ilişkiye çoğu kez bu süreçlerin işletilmesinden geri dönülmektedir.

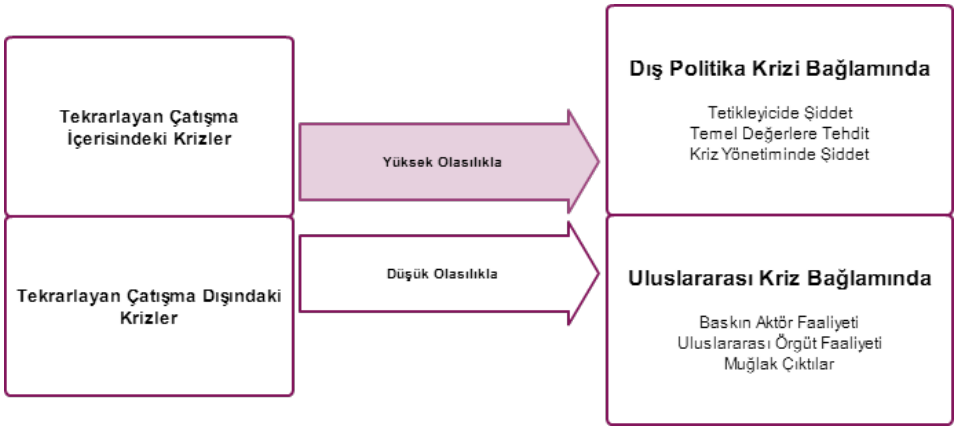

Şekil 1: Tekrarlayan Çatışma İçerisindeki Krizler

Fuat Aksu, "Protracted Conflicts and Foreign Policy Crises in Turkish Foreign Policy", **New Concepts and New Conflicts in Global Security Issues**, Eds. R. Kutay Karaca and Fatma Zeynep Özkurt, (İstanbul: İstanbul Gelişim University Press, 2017): 71.

Daniel Bar-Tal, süregiden bu çatışma ortamından bireylerin nasıl etkilendiğini anlamaya çalışırken bu tür çatışmaları, intractable/inatçı çatışmalar olarak isimlendirmiştir. Bar-Tal'a göre inatçı çatışmalar, toplumun bütün unsurlarını içerisine alan, merkezi ve sıfır toplamlı oyunlardır. Dolayısıyla bu tür bir çatışma içerisinde taraflardan birinin kazanması ya da kazandığının düşünülmesi dahi kabul edilemez bir durum olarak algılanır. Bar-Tal, çatışmaların arka planını sosyal kimlik ve sembolik değere bağlarken; çatışmanın altında yatan nedenin ya da endişenin kaynağını toprağa, otonomiye, kendi kaderini tayin hakkına, kaynaklara, ekonomik eşitliğe, kültürel özgürlüğe, özgür dini pratikler ve temel değerler ile ilişkilendirmiştir.[228] İnatçı

[226] Sri Lanka örneğinde olduğu gibi "bir devleti paylaşan iki ulus arasında"; Çin-Tayvan çatışmasında olduğu gibi ya da "aynı ulustan gelen iki farklı devlet" arasında veya Çin ve Tibet örneğindeki "bir devlet ile bir ulus" arasında veya Hindistan-Pakistan örneğinde olduğu gibi iki ülke arasında bir bölgeye ilişkin (Keşmir) veya pek çok devlet ile farklı bir etnisite arasında tekrarlayan çatışma ortaya çıkabilir. Udayakumar, **age**, 381.

[227] Avad Heifetz, Ella Segev, "Escalation and Delay in Protracted International Conflicts", **Mathematical Social Siennces** c. 49, s. 1 (2005): 19.

[228] Daniel Bar-Tal, "Socio Psychological Foundations of Intractable Conflicts", **American Behaivoral Scientist**, c. 50, s. 11 (2007): 1433.

çatışmalarda bütün bir toplum değil çok az sayıda grup üyesi yaşanan olaylardan doğrudan etkilense de, çatışma deneyimi diğer grup üyelerine liderler, kitle iletişim araçları ve diğer grup üyeleriyle etkileşim gibi kanallarla yayılır.[229] Ancak her kriz tekrarlayan çatışma olarak isimlendirilemez. Tekrarlayan çatışma "egemen devlet arasında, en az on yıl süreli, üç ya da daha fazla krizin yaşandığı, savaş ya da daha hafif şiddet unsurlarını içeren ve/veya taraf olan ülkelerin müttefiklerini ya da patronlarının da dahil olduğu kimliğe içkin" olaylardır.[230] Bu açıdan çatışmanın yalnızca zaman bakımından uzun süreli olması değil; tarafların kimliğinin temel bir parçası olması özel bir öneme sahiptir. Bununla birlikte tekrarlayan çatışmaların büyük riskleri bulunmaktadır. Örneğin taraf devletler, çatışma sürecinde Hindistan-Pakistan örneğindeki gibi nükleer silah edinebilir; özellikle yaşanan çatışma sınırdaş devletler arasında ise en yüksek düzeyde yayılmaya eğilimlidir. Hatta, birbirlerine yakın güçleri olan rakipler çatışmayı bizzat kendileri yaygınlaştırma yolunu izleyebilir. Böyle bir durumda tekrarlayan çatışmanın bütün bir bölgeyi etkileyebildiği gibi kimi hallerde küresel tehdit halini alabilir.[231]

Michael Brecher'a göre tekrarlayan çatışmaların derin tarihsel kökleri vardır. Tekrarlayan çatışma içerisinde gerçekleşen krizler, diğer krizlere nazaran daha şiddetli tetikleyicilere sahiptir. Bu nedenle, tekrarlayan çatışmalar içerisinde yaşanan krizlerde temel değerlere yönelik tehdit algısı daha güçlü hissedilir. Kriz yönetiminde şiddete başvurma ihtimali ise daha fazladır. Brecher ve James'in belirttiği gibi çatışmanın tarafları arasındaki uzamış düşmanlık ilişkisi, karşılıklı güvensizlik ve çatışma sürecinde şiddetle müdahale edileceğine dair beklenti oluşturur. Birçok alanda çatışmanın tarafları arasındaki derin uyuşmazlık bu beklentiyi güçlendirir. Periyodik olarak şiddete başvurma hali ise şiddet unsurunun yeniden güçlenmesine sebep verir.[232]

Tekrarlayan çatışma içerisindeki krizler diğer krizlere nazaran yüksek tehdit içermektedir. Bu tür krizlerin derin tarihsel köklerinin olması, onların diğer krizlere

---

[229] Michal Reifen Tagar, Christopher M. Federico and Eran Halperin", "The Positive Effect of Negative Emotions in Protracted Conflict: The Case of Anger", **Journal of Experimental Social Psychology**, c. 47, s. 1 (2007): 158.
[230] Brecher, **The World of**, 4.
[231] Saira Khan, **Iran and Nucleer Weapons: Protracted Conflict and Ploriferation** (London: Routledge, 2010), 42.
[232] Michael Brecher, Patrick James, "Patterns of Crisis Management", **Journal of Conflict Resolution**, c. 32, s. 2 (1988): 432.

nazaran daha şiddetli tetikleyicilere sahip olmasını sağlar. Çatışmanın/krizin tarafları gerginliği çok hızlı bir biçimde tırmanmasına neden olduğu için tekrarlayan çatışmalar içerisinde yaşanan krizlerde temel değerlere yönelik tehdit algısı daha güçlü hissedilir. Bu durum da kriz yönetiminde şiddete başvurma ihtimalinin çok daha artmasına neden olur. Bu kriz aşamasında tarafların çözümden ziyade dış politikada kazanılacak bir zaferin peşinde olduğu için yapılan müzakereler günü kurtarmanın dışında çözüme katkı sunmamaktadır. Çünkü tekrarlayan çatışma içerisindeki krizlerde kriz, sadece o anın ve o tetikleyicinin bir parçası değil; bütün bir geçmişin hesaplaşmasıdır. Dolayısıyla tekrarlayan çatışmaların en önemli zorluğu, taraflarının birbirlerini tanımamalarının, birbirleriyle iletişim kurmayacak olmalarının, müzakere etmeyeceklerinin ve kendilerini müzakere edilmiş bir çözüm ile bağlamayacaklarının nedenlerini anlamaktır.[233]

Tekrarlayan bir çatışma içerisinde fiziksel ya da sözlü şiddetten, diplomatik, siyasi ve ekonomik boykota, küçük olaylardan, krizlere, ciddi askeri çatışmalara ve topyekûn savaşa kadar pek çok olay yaşanması mümkündür.[234] Tekrarlayan çatışma içerisinde savaşlar, krizler, küçük ya da büyük boyutlu çatışmalar düşmanca ilişkiler çerçevesinde oluşturulabilir. Sorunların erken çözüme ulaştırılamaması düşmanca ilişkilerin kalıcı bir aşamaya gelmesine sebep olarak "kurumsallaşmasını" sağlar.[235] Brecher'in belirttiği üzere bütün tekrarlayan çatışmalar, uzun bir zaman dilimine yayılmıştır. Bu noktada bazı tekrarlayan çatışmalar onlarca yıl devam ederken bazıları yüzlerce yıl devam edebilir. Ayrıca yoğun dalgalanma haline ek olarak çatışma durumunun devam etmesi bütün tekrarlayan çatışmaların en belirgin özellikleri arasındadır. Bu tür çatışmaların büyük çoğunluğu, bir savaş deneyiminin ardından duraksadıktan sonra -örneğin; Hindistan-Pakistan- şiddet deneyimine geri dönmüştür. Bu durum, tekrarlayan çatışmaların üzerinde çözüm sağlanamayan niteliğini vurgular. Çatışma tarafların kimliğine içkin ve hatta kimliğin kurucu unsuru olduğu için çözüm sağlamak bir yana üzerinde müzakere etmek dahi güçtür. Tekrarlayan çatışmalar açısından bir diğer önemli özellik, şiddet unsurunun her zaman zorunlu bir koşul

---

[233] Bu konuda bkz., Harold H. Saunders, "We Need a Larger Theory of Negotiation: The Importance of Pre-negotiating Phases", **Negotiation Journal,** c. 1, s. 3, (1985): 249-262; Yahia H. Zoubir, "Protracted Conflict and Failure to Achive Prenegotiation in Western Sahara Conflict", **Humbolt Journal of Social Relations**, c. 20, s. 2 (1994): 2.
[234] Brecher, **International Political**, 6.
[235] **age,** 13.

olmamasıdır. Örneğin Soğuk Savaş dönemi (1945-1989) boyunca, bütün dünyada etkilerini gösteren ABD-SSCB çatışması hiçbir zaman doğrudan şiddet kullanımı boyutuna ulaşmamamıştır. Buna rağmen çok büyük bir dönemi şekillendirmiştir. Diğer tekrarlayan çatışmalar ise değişken şiddet düzeyine paralel sürekli savaş hali - örneğin, Vietnam Savaşı 1946-1975- ile karakterize edilmiştir. Ancak tekrarlayan çatışmaların tamamı, geniş bir yelpazeye yayılan yoğun düşmanlık ilişkilerine sebep olmaktadır.[236]

Tablo 2: Tekrarlayan Çatışma Biçimleri

Tekrarlayan Çatışma
Küresel Sistem Çatışması (Dünya Savaşı)
Savaş
Devletler-arası Kriz
Devlet-içi Tekrarlayan Çatışma
Devlet-içi kriz

Michael Brecher, **The World of Protracted Conflicts** (Maryland: Lexington Books, 2016), 3-4'den alınarak hazırlanmıştır.

Tekrarlayan devletlerarası çatışma, pek çok olay ekseninde ısrarlı düşmanlık[237] ilişkisinin varlığına işaret eder. Arap-İsrail örneğinde de görüldüğü gibi sıklıkla birçok krizin üzerinde çoklu sorunları içerisine alır.[238] Uluslararası çatışma, tekrarlayan çatışmadan ayrı olarak da ortaya çıkabilir; ancak bu durumda, uzun süredir devam eden anlaşmazlıkların önceden görülmemiş bir durumu, periyodik şiddet mirası ya da aynı rakipler arasında birikimli olarak yayılma etkileri tekrarlayan çatışmanın temel belirleyicileri bulunmaz.[239]

Tekrarlayan çatışma kavramı kalıcı rekabet (enduring rivalry) kavramına benzemektedir. Goertz ve Diehl, üç unsur üzerinde durmuştur: Bunlar rekabet gücü, zaman ve mekânsal tutarlılıktır.[240] Ancak bu tür rekabetlerin yeterince uzun süre

[236] Michael Brecher, **A Century of Crisis and Conflicts in the International System: Theory and Evidence Intellectual Odessey III**, (Cham: Palgrave McMillan, 2018): 131-132.
[237] Michael Brecher and Patrick James, "Patterns of Crisis Management", **Journal of Conflict Resolution**, c. 32, s. 2, (1988): 429.
[238] **age**, 430.
[239] **age**, 430.
[240] Kalıcı bir rekabet kavramı, devletler-arası davranışı bir dizi ayrık olay yerine zamana bağlı bir süreç olarak incelememizi gerektirir. Goertz ve Diehl iki devlet arasında tekrarlayan, askerileşmiş çatışma ilişkisini anlatmak ve bu devletlerin birbiriyleriyle savaşa daha yatkın olduklarını belirtmek için "kalıcı

devam etmesi onları kalıcı hale getirmektedir. Aslında, bu tür rekabetlerin tüm devletler-arası savaşların yarısından fazlasını oluşturmaktadır.[241] Bennet'e göre "*iki devletin aralarındaki bazı sorunların uzun süre boyunca çözülmediği, birbirlerine karşı çıkma konusunda önemli kaynaklar (askeri, ekonomik veya diplomatik) sağlamalarına ve nispeten sık diplomatik olduğu bir iki taraflı veya tartışmalı statükonun askeri sorunları devletlerden biri veya her ikisi tarafından yapılır.*"[242] Michael Brecher da tekrarlayan çatışma kavramının kalıcı rekabet kavramına benzer; ancak ondan farklı olduğunu belirtmektedir.[243] Çünkü Brecher'a göre kalıcı rekabet kavramında var olan askeri çatışmanın kendini yeniden üretmesi iken; tekrarlayan çatışmalarda askeri bir çatışmanın varlığı bir ön koşul değildir.[244] Tekrarlayan çatışma aynı aktörlerin zaman içerisinde tekrarlayan krizleridir. Bu tekrarlama süreci hali, onları bütün krizler arasında en tehlikeli türlerden biri yapmaktadır.[245]

2.2.3.1. Tekrarlayan Çatışmaların Arka Planı

Michael Brecher, tekrarlayan çatışmaları tespit ettikten sonra bu çatışmalarda öne çıkan konuları egemenlik sınırları (teritoryal problemler), kimlik, güç rekabeti, ekonomik kaynaklara erişim, ideoloji, siyasi ve ekonomik sistem bağlamında sıralamaktadır.[246] Brecher'ın yaptığı tasnife göre, tekrarlayan çatışmalarda en fazla öne çıkan sorunların "egemenlik sınırları" ile "kimlik" konularıdır. Bu bağlamda 21 tekrarlayan çatışma "egemenlik sınırları", 15 tekrarlayan çatışmada ise "kimlik" ön plana çıkmıştır.[247] Ayrıca, tekrarlayan çatışmalarda bu alanlardan birinin ya da birkaçının aynı anda yer alabilmesi mümkündür.

Devletlerin egemenlik sınırları, kaçınılmaz bir biçimde toprak ile ilişkilidir. Aynı zamanda toprak/teritorya ve egemenliğin, ulusal kimliklerin başat simgelerindir. Bu

---

rekabet" kavramını kullanmıştır. Gary Goertz, Paul F. Diehl, "(Endurinng) Rivalries", 222-223, https://pestuge.iliauni.edu.ge/wp-content/uploads/2017/12/Gary-Goertz-and-Paul-F.-Diehl-Enduring-Rivalries.pdf, [10.02.2019].

[241] Camoron G. Thies, "A Social Psychological Approach to Enduring Rivalries", **Political Psychology,** c. 22, s. 4 (2001): 694.

[242] D. Scott Bennet, "Security, Bargaining, and the End of the Interstate Rivalry", **International Studies Quarterly**, c. 40, s. 2 (1996): 160.

[243] Brecher, **International Political**, 7.

[244] Brecher, **The World of**, 7.

[245] Michael Coloresi and William R. Thompson, "Strategic Rivalries, Protracted Conflict, and Crisis Escalation", **Journal of Peace Research**, c. 39, s. 3 (2002): 285.

[246] Brecher, **The World of,** 132.

[247] **age**, 132.

nedenle tekrarlayan çatışmaların özellikle-en yoğun olarak- egemenlik sınırları ve kimlik temelli alanlarda ortaya çıkması kaçınılmazdır.[248]

Tablo 3: Egemenlik Sınırları ve Karşıt Kimlikler Bağlamında Dünyada Tekrarlayan Çatışmalar

EGEMENLİK SINIRLARI	**KİMLİK**
1. Ekvator-Peru	1. Arap-İsrail
2. Honduras-Nikaragua	2. Kosta Rika-Nikaragua
3. Litvanya-Polonya	3. Ekvator-Peru
4. Etiyopya-Somali	4. Etiyopya-Somali
5. Kosta Rika-Nikaragua	5. Finlandiya-Rusya
6. Hindistan-Pakistan	6. Türk-Yunan
7. Finlandiya-Rusya	7. Batı Sahra
8. Almanya-Fransa	8. İran-Irak
9. İtalya-Yugoslavya-Arnavutluk	9. Yugoslavya
10. Polonya-Rusya	10. Chat-Libya
11. Yugoslavya	11. Gürcistan-Rusya
12. Irak-Kuveyt	12. Afganistan-Pakistan
13. Gürcistan-Rusya	13. Arap-İsrail
14. K. Vietnam-ABD	14. Türk-Yunan
15. Angola	15. Angola
16. Chat-Libya	
17. Afganistan-Pakistan	
18. Çin-Japonya	
19. Arap-İsrail	
20. Türk-Yunan	
21. Tayvan Boğazı	

Michael Brecher, **The World of Protracted Conflicts** (Maryland: Lexington Books, 2016), 129-137'den faydalanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Holsti'nin belirttiği üzere, Vestfalya Barışı ile I. Dünya Savaşı arasındaki savaşların yaklaşık yarısında tespit edilen fiziksel alanın(teritoryanın) kontrolü, erişimi ve/veya mülkiyeti içeren tartışmalar üzerinden meydana gelmiştir. Toprak özelinde egemenlik sınırları her ne kadar donmuş çerçeveler biçiminde ifade edilmeye çalışılsa da- hatta devletlerin egemenlik sınırları sıklıkla sabit, değiştirilemez ve ebedi görülse dahi- sınırlara ve topraklara yüklenen anlam nedeniyle tekrarlayan çatışmaların bu noktalardan ileri gelmesi kaçınılmazdır.[249] Holsti, 1648-1989 yılları arasında çatışma

[248] Haslings Donnan ve Thomas M. Wilson, **Sınırlar: Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları,** çev. Zeki Yaş, (Ankara: Ütopya Yayınları, 2003), 83.

[249] Teritoryal birimlerin sosyo-mekânsal sistemin bir parçası olarak ortaya çıktığı ve toplumsal eylem ve toplumsal bilinçte oluşturulduğu ve tanımlandığı süreç, "toprakların kurumsallaşması" olarak adlandırılabilir. Bu süreç, egemenlik oluşumunun farklı yönlerini içerir. Sınırlar bölgesel, fiziksel ya da sembolik alanlar olarak inşa edilirken aslında dinamik bir süreç işlemektedir. Ancak bu süreç sınırlanan mekânın algısal olarak durağan olduğu fikrini vurgulanırken; egemenliğin oluşum süreci sabit gösterilmeye çalışılır. Zira egemenlik alanı sabit ya da sosyal semboller kullanılarak ülkeye ait kılındığı gibi, bireyler ve kurumlar coğrafi alanı kendine ait kılmak için anlatılar üretmektedir. Anssi Paasi,

üreten konuların büyük ölçüde teritorya nedeniyle ortaya çıktığını göstermiştir.[250] Bu açıdan sosyo-mekansal etkiler ya da teritorya aslında sabit biçimde algılanmanın aksine, tartışmaya ve çatışmaya eğilimlidir. Aynı zamanda teritorya bağımsız bir devlet olmanın temel göstergelerinden olduğu gibi, teritoryal bütünlüğü sağlamak bütün devletler için temel değerdir. Brecher'in belirttiği üzere tekrarlayan çatışmalarda pek çok farklı açıdan kimlik unsuru öne çıkmaktadır. Kimliğe dayanan tekrarlayan çatışmaların etnik, ulusal, dini yahut ırksal temelleri olabilir.[251] İnsani gelişme açısından kimlik ve kimliğin tanınması temel ihtiyaçlar arasında yer almaktadır. Kimlik grupları, çeşitli ihtiyaçların ifade edildiği ve yerine getirildiği özel bir araç konumunda bulunmaktadır. Bu nedenle, bir grubun temel ihtiyaçlarının engellenmesi veya reddedilmesi, gruplar-arası çatışmalara yol açar. Dünya sahnesinde kimlik grupları, yani ırk, dini, etnik veya kültürel gruplar arasındaki en yıkıcı ve zorlayıcı çatışmaların hayal kırıklığına ihtiyaç duymaları nedeniyle ortaya çıktığı öne öne sürülmektedir. Bununla birlikte, kimlik grupları, ortak bir sosyal kimliğin etrafında grupların oluşturduğu her yerde örgütlerde ve topluluklarda bulunur ve bu kimliğin tanınması veya saygınlık, güvenlik veya kontrol için ihtiyaçlar reddedilirse, o zaman çatışma da benzer şekilde ortaya çıkar.[252] Gruplar-arası olan bu durumun yayılması halinde tekrarlayan çatışmanın da kimlik eksenli olarak şekillenebilir. Hatta, egemenlik sınırlarından ardından tekrarlayan çatışmalar en çok kimlik eksenli olarak ortaya çıkmıştır.

Vasquez'e göre, güç mücadelesi iki aktörün aşırı rekabet ve genellikle yarışmacıların konularının öncelikli olarak birbirlerine karşı tutumlarıyla yönettiği psikolojik düşmanlık ile karakterize ettikleri yarışmacı bir ilişki biçimi olarak ele almaktadır. Bu durumda, bir devletin ilgili güç mücadelesi bağlamındaki dış politika kararları, rakip devletin dış politikasına karşı koymak ve bu rakibe yönelik kazanımları reddetmek için verilir.[253] Güç mücadelesi, iki devletin rekabetinden kaynaklanabilir. Dolayısıyla bu

---

"Territory", **A Companion to Political Geography**, Edition: 1st, Eds: Agnew John, Mitchell Katharyne, Toal Gerard, (Oxford: Blackwell, 2003): 114.

[250] Kalevi J. Holsti, **Peace and War Armed Conflicts and International Order** (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 307.

[251] Brecher, **The World of**, 132.

[252] Ronald J. Fisher, "Intergroup Conflict", **The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice**, Second Editon, ed. Morton Deutsch, Peter T. Coleman, Eric C. Marcus, (San Francisco: Jossey-Bass, 2006): 180.

[253] John A. Vasquez, **The War Puzzle**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 75-76.

noktada devletlerin güç hiyerarşisinde birbirlerine yakın durumda olmaları ile bağlantılı olarak, mücadeleyi sürdürme kapasiteleri artar. Bunun dışında literatürde devletlerin var olan statükodan memnun olmamalarıyla da güç mücadelesi ilişkilendirilmiştir.[254] Almanya-Fransa arasında Alsas-Loren bölgesinin egemenliği için yıllarca süren mücadele, Soğuk Savaş ya da Kore Savaşı güç mücadelesiyle kolaylıkla ilişkilendirilebilecek olan tekrarlayan çatışma örnekleridir.

Ekonomik kaynaklara erişim, özellikle iç savaşlar bağlamında fakirlik ile bağlantılandırılsa da kaynak savaşları (resource wars) terimi, çatışma ile stratejik kaynaklar arasında doğrudan bir bağlantı kurar. Bu kaynaklar çoğunlukla petrol, doğalgaz ya da değerli madenler olabilir. Soğuk Savaş sırasındaki kaynaklar hakkında stratejik düşünce, kaynak arzı bağımlılığından kaynaklanan kırılganlık ile kilit kaynaklara erişim konusunda rekabettin uluslararası çatışmaların kaynaklık edebileceği gibi potansiyele odaklanmıştır. Ancak yalnızca çatışma ile ekonomik kaynaklara erişim arasında bir ilişkiselliğin olduğunu düşünmek, çatışma ilişkisinin diğer niteliklerini göz ardı edeceği için indirgemeci bir bakış açısı yaratabilir. Buna rağmen Philip L. Billion'un da vurguladığı üzere ekonomi ya da ekonomik kaynaklara erişim ile çatışma arasında bir korelasyon mevcuttur.[255]

Örneğin Demokratik Kongo Cumhuriyeti ile Ruanda arasında 1996'dan günümüze kadar devam eden tekrarlayan çatışma ekonomik kaynaklara erişim üzerinden ilerlemiştir. Ancak çatışmacı ilişkiyi doğuran tek neden ekonomik kaynaklara erişim olmayabilir, çoğu örnekte başka nedenler bulmak mümkündür. Her ne kadar çağdaş çatışma politik, etnik ya da dini farklılıklar ile ilgili görünse de aslında bu çatışmaların genelde ekonomik ve politik bir temeli mevcuttur.[256] Siyasi ve ekonomik sistem bağlamında ideoloji, dünyayı anlamak için belirli bir yolu destekleyen ve grup üyeleri ile ötekiler arasında ilişkileri şekillendiren bir dizi siyasi inanç olarak tanımlanabilir. Arasında tarafların müttefiklerinin de dahil olduğu ideolojik çatışma yaşanmıştır.

---

[254] Brandon Valeriano. "The Steps to Rivalry: Power Politics and Rivalry Formation", PhD Thesis, (PhD Thesis, Graduate School of Vanderbilt University, 2003), 25-30.
[255] Philip L. Billion, "Economic and Resource Couses of Conflict", **SAGE Handbook of Conflict Resolution**, ed. Jacop Berkovitch, Victor Kremenyuk, I. William Zartman (London: Sage Publications, 2009): 217-220.
[256] Graham K. Brown, Frances Stewart, "Economic and Political Causes of Conflict: An Overview and Some Policy Implications", Crise Working Paper No:81, 33, https://pdfs.semanticscholar.org/f083/0e83ec84a0470ecd8dd4d52040e5dc20adf3.pdf, [02.03.2019].

Tekrarlayan çatışmalar açısından ideoloji, doktrinler, anlatılar, semboller gibi pek çok unsuru içeren ve düzenleyen bir düşünce topluluğu olarak ele almak gereklidir.[257] Bir devletin neden bir çatışmaya dahil olduğunu, devlete ve devlet karşıtı olan ve çatışmanın nasıl çözüleceğine dair bir anlatı ortaya koymaktadır. Tam da bu nedenle anlatılar, diğer devletlerin görüntüleri ile dış politika davranışları arasında bir köprü görevi üstlenir.[258] Tekrarlayan çatışmalar, soyut ve somut nedenler üzerinden ikiye ayrılabilir. Teritorya, taraflar arasındaki güç mücadelesi, ekonomik kaynaklara erişim çatışmanın somut nedenleri olarak gösterilebilecekken; kimlik, ideoloji ve liderler arasındaki rekabet tekrarlayan çatışmaların soyut nedenleridir.

2.2.3.2. Tekrarlayan Çatışmaların Sürekliliği

Tekrarlayan çatışmanın sürekliliği başlangıcında var olduğu gibi bir nedensellik zincirine sahiptir. Bu noktada çatışan hedeflerden tarafların/rakiplerin yeteneklerinin dengesi, bu çatışmanın tırmanışının kaynaklarını nasıl algıladıkları, bu onların çatışmayı sürdürme eylemlerdir -ki siyasi düşmanlık, şiddet, ekonomik ayrımcılık, sözlü düşmanlık ve propaganda gibi farklı biçimlere sahip olabilir- tekrarlayan çatışmanın devam etmesine ve kendini yeniden üretmesine neden olur.[259] Bu noktada çatışan hedefler teritorya, güç, ideoloji, maddi kazanç, taraflar arasındaki yeteneklerin dengesi uyumsuz hedeflerin kaynağını oluşturur.

Tablo 4: Tekrarlayan Çatışmalarda Bağımsız Değişkenler

Somut	Soyut
Tartışmalı Bölge (Teritorya)	Kimlik
Güç Mücadelesi	İdeoloji
Ekonomik Kaynaklara Erişim	Liderler Arası Rekabet

Michael Brecher, **The World of Protracted Conflicts** (Maryland: Lexington Books, 2016), 144'den faydalanılarak hazırlanmıştır.

Psikolojik çevre tarafından algılara dönüşen bu durum kararları belirleyerek; çatışmanın devam etmesine neden olan siyasi uygulamaları haline gelmektedir. Siyasal uygulamalarının düşmanlık, şiddet, ekonomik ayrımcılık ya da sözsel düşmanlık ya da propaganda olması ise çatışma spirali/sarmalı yaratır.[260] Anat Niv

---

[257] Juan E. Ugarriza and Matthew J. Craig, "The Relevance of Ideology to Contemporary Armed Conflicts: A Quantitative Analysis of Former Combatants in Colombia", **Journal of Conflict Resolution**, c. 53, s.3 (2012): 450.
[258] Laura Roselle, "Strategic Narratives of War: Fear of Entrapment and Abandonment During Protracted Conflict",1, http://ssrn.com/abstract=1536526, [05.03.2019].
[259] Brecher, **The World of**, 141.
[260] **age**, 142.

Solomon, çatışmanın tarafları arasındaki sarmal şeklindeki ilişkinin gelecek etkileşimler üzerinde kalıcı etkiler yarattığını vurgular.[261]

Bu noktada tekrarlayan çatışmanın başlangıcında var olduğu gibi sürdürülmesinde de en önemli neden teritoryadır. Bağımsız bir devlet olmanın temel koşulunun teritorya olması nedeniyle genel olarak çatışma spiralinin de bu noktadan devam etmesi anlaşılanilir bir durumdur. Bu noktada etnik ve ulusal kimlik tetitoryal bütünlük karşısındaki durumu ya da kaybedilmiş bir teritorya üzerinde kontrolü yeniden tesis etme çabası olabildiği gibi, bunun kritik önemde bir değişken olduğunu vurgulamak önemlidir. Bu karar ilişkinin kritik bir birleşimidir ve karşılıklılık için özellikle önemlidir, çünkü yerleşik geri besleme döngüsü, olaya dahil olan iki oyuncu arasındaki gelecekteki etkileşimler üzerinde kalıcı bir etkiye sahiptir.[262] Dean G. Pruitt and Jeffrey Z. Rubin çatışmanın karşı tarafına yönelik olan olumsuz tutumların üç temel psikolojik mekanizma aracılığıyla sürdürülme eğiliminde olduğunu vurgulamaktadır.[263]

Tekrarlayan çatışma içerisindeki olumsuz çevrimler, tarafların birbirlerine zarar vermekle meşgul oldukları düşüncesine dayanır. Bir çatışma spirali, uzun bir döneme yayıldığında tarafların çatışma deneyimlerinden kaynaklanan geri bildirim döngü nedeniyle çatışma süreklilik kazanır.[264] Brecher ve Wilkenfeld da tekrarlayan çatışmaya katılan taraflar arasında karşılıklı şüphe ve düşmanlığın olumsuzluk döngüsünü derinleştirdiğini[265] vurgulamaktadır. Bu noktada tekrarlayan çatışmanın tek bir konu özelinde olma halinden giderek uzaklaşılması, zamanla taraflar arasındaki ilişkinin daha karmaşık bir hale getirdiğini vurgulamak gerekmektedir. Ayrıca, zaman zaman nükseden periodik şiddet var olan etkileşimin normal bir parçası haline gelerek şiddet kültürünü derinleştiririr.[266] Bu nedenle tekrarlayan çatışmalar, "gittikçe daha

---

[261] Solomon, **Cooperation and Protracted**, 4.
[262] Brecher, **age,** 144.
[263] Bunlar: seçici algı- insanlar mevcut tutumlarını onaylama eğiliminde olan algıları seçme ve mevcut tutumlarını onaylamayan bilgileri göz ardı etme eğiliminde olmaları-; kendini gerçekleştiren kehanet -düşmana ilişkin olumsuz beklentinin karşı tarafı kışkırtması ve diğer tarafın beklenen hareketi yapmasıyla birlikte kısır döngüye dönüşmesi ve otistik düşmanlık -insanların sevmedikleri kişilerle etkileşimi ve iletişimi koparma eğilimlerinden kaynaklanmaktadır. Dean G. Pruitt, Jeffrey Z. Rubin, **Social Conflict: Escalation, Stalemate and Settlement**, (New York: Random Hause, 1986), 122.
[264] Solomon, **age,** 6.
[265] Michael Brecher, Jonathan Wilkenfield , **A Study of Crises** (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997), 5-7.
[266] Bkz. Michael Brecher and Patrick James, "Patterns of Crisis Management", **Journal of Conflict Resolution**, c. 32, s. 2 (1988): 426-456.

karmaşık ve ölümcül hale gelen" ve ilgili taraflara "yüksek maliyetler" ve "büyük tehlikeler" doğuran ve gelecek açısından ciddi "güvenlik açıkları" yaratan süreçlerdir.[267]

Anat Liv Solomon, karşılıklı düşmanca etkileşimlerin -literatürde genellikle zorlayıcı eylemlerin yine zorlayıcı eylemlerle karşılık bulacağının vurgulanmasının aksine- pozitif bir yöne de evrilmesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Bu bakış açısından aynı biçimde iş birliğine yönelik olan eylemler de benzer biçimde -iş birliğine yönelik- karşılık bulması mümkündür.[268] Çatışmayı çevreleyen düşmanlık, rakiplerin ikili karşılıklı bağımlı ticarete odaklanmalarını veya savaşları tetikleyen anlaşmazlıkları çözmek için anlaşmaları kolaylaştırmak için önleyici diplomasiyi kullanmalarını engellemektedir.[269] Ancak teorik olarak bir çatışmanın nasıl inşa edilmesi münkünse, sona erdirilmesi de aynı şekilde mümkündür. Çoğunlukla literatürde tekrarlayan çatışmalarda tarafların çatışma sarmalına sıkışmış oldukları vurgulanmaktadır. Sıkışma, bir tarafın bir hedefi çok uzun bir süredir sürdürmesinden; zaman, enerji, para ya da başka kaynaklarının çok önemli bir kısmını buna harcamasından ve bu açıdan dışarıdan bir yaklaşım ile haklı görülmesinden kaynaklanabilir. Bu durumda taraflar -Vietnam örneğinde ABD'de özelinde yaşandığı gibi- kazanamayacakları bir savaştan çekilmek yerine onu sürdürmeye yönelebilir.

---

[267] Devletler, diğer stratejilerin yanı sıra, caydırıcılık, silah kontrolü, iç politik ve ekonomik reformlar, birbirine bağımlı ticaret, önleyici diplomasi, arabuluculuk ve tahkim yoluyla savaşlar kadar tekrarlayan çatışmaları da önlemeye çaba harcaması gerekir. Her ne kadar bu seçeneklerin çoğu savaşlardan kaçınmak için devletler tarafından kullanılsa da rakiplerine karşı nefret geliştiren, birkaç krizle meşgul olan ya da savaşlarla mücadele eden tekrarlayan çatışmalarda caydırıcılığın dışında bu stratejilerden herhangi birini kullanması mümkün olmamamıştır. Anat Niv Solomon, **Cooperation and Protracted in International Affairs: Cycles and Reciprocity** (Cham: Palgrave Mcmillan, 2017): 6-7.

[268] **age**, 4.

[269] Saira Khan, **Iran and Nucleer Weapons: Protracted Conflict and Ploriferation** (London: Routledge, 2010), 30.

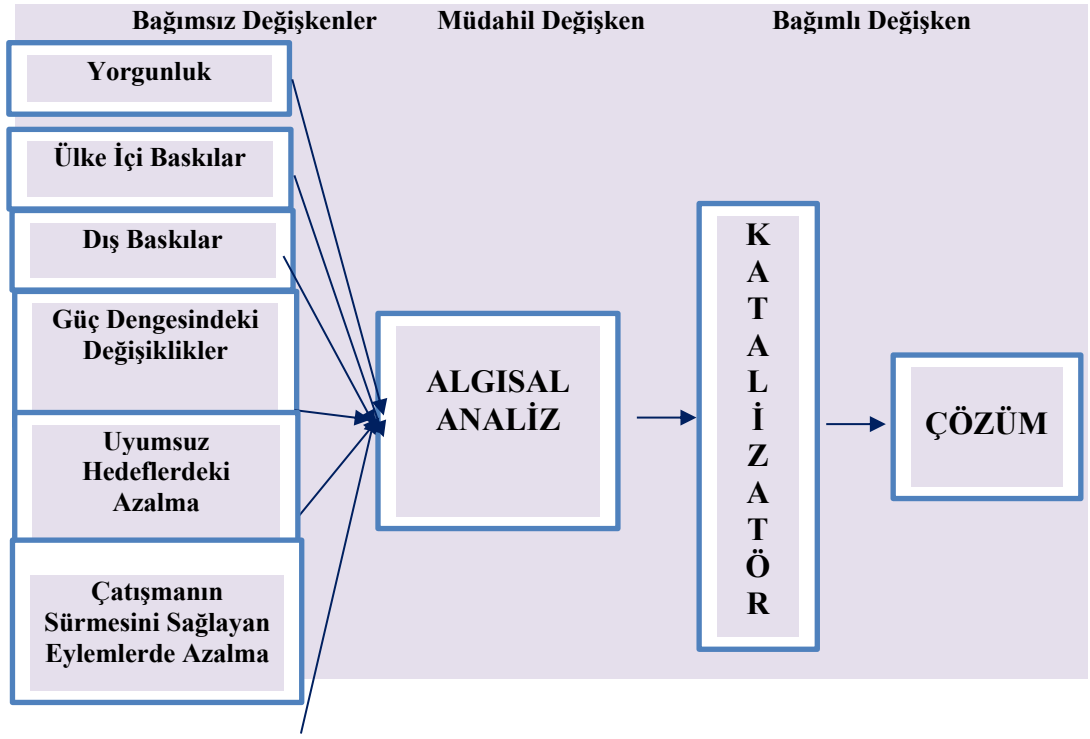

Şekil 3: Tekrarlayan Çatışmaların Çözümü

Michael Brecher, **The World of Protracted Conflicts** (Maryland: Lexington Books, 2016): 145-146'dan alınmıştır.

Çatışma ilişkisi yüksek bir düşmanlık seviyesine yükseldiğinde, müzakere masasında bir anlaşmaya varmak çok daha önemlidir. Zira, bir anlaşmaya varılması tarafları birbirlerine verdikleri zarardan kurtaracaktır. Taraflardan birinin uzlaşma sağlamayı kazançlı görmesi halinde sağlanacak anlaşma cazip bir seçenek olarak ortaya çıkar. Bu durum, çatışmanın öteki tarafında bir ikilem oluşturur. Çatışmayı arttırarak, zımni pazarlığın hızını artırabilir, çatışmayı daha erken bitirebilir ya da onu tırmandırarak nihai bir anlaşmaya varılması için gerekli koşulları belirleyebilir. Öte yandan, saldırganın çatışma sürdüğü sürece tırmanmanın maliyetine katlanmak zorunda kalacaktır. Hasım/rakip anlaşmaya varılmasında daha az kazanç görürse, saldırgan taraf beklemediği düzeyde bir anlaşmaya varabilir. En kötü durumda, rakibin çatışmanın yükseltilmiş seviyesine bile yerleşmek yerine, süresiz olarak savaşmayı tercih ettiği bir durum oluşabilir. Bu aşamada, daha fazla tolere edilebilecek, daha önceki düşmanlık düzeyini azaltmak veya onu sürdürmenin imkânsız hale gelmesi

riski bulunmaktadır.[270] Aslında bu durum bireylerin ve grupların çatışma davranışına aşırı bağlılık geliştirmelerinden kaynaklanır. Bir çeşit tuzak olarak da değerlendirilebilen bu durumda aşırı taahhüt geliştirilmesi tarafların çatışmaya girdiği zaman ve çabayı "yatırım" olarak gördükleri halde ortaya çıkar. Böyle bir durumda çatışmadan çekilmek yapılan bütün yatırımı kaybetmek anlamına gelecektir.

Çatışma, sıfır toplamlı bir oyun olduğunda taraflar çabalamayı sürdürmek, yatırımını güçlendirmek ve çatışmaya harcanan zamanı ve yatırımları haklı çıkarmaya çabası içerisine girmektedir. Çatışmadan çekilmenin, yapılan bütün yatırımları değersiz ve anlamsız getirecek olması çatışmayı daha dayanıklı kılmaktadır.

Ancak çoğu zaman çatışma çok yüksek düzeye tırmandığı için kazanılacak "ödül"ün tarafların yatırımlarından daha az değerli olduğunu unutmamak gerekir. Tekrarlayan bir çatışmada tarafların kendi kazançlarını maksimize etme endişesisinin öncelikle kayıpları minimize etme kaygısına sebep olduğunu; ancak bir tarafın kaybedeceğinden emin olunduğunda ise "hasımın" daha fazla kaybeden tarafta yer almasını sağlamakta ısrar etmektedir.[271] Böyle bir durumda hedeflerin değiştirilerek yeni bir inşa sürecine girilmesi gereklidir. Çatışmanın sona ermesi için ise yorgunluk, iç baskı, dış baskı, güç dengesindeki değişimler, çatışan hedefler arasında gerileme, çatışmanın sürmesini sağlayan bütün hareketlerde yaşanan değişim çerçevesinde yeni bir algı yaratılması ile mümkün olabilir.[272]

2.2.4. Algı, Söylem ve Siyasa Kavramları

Algı[273] hem konstrüktivist uluslararası ilişkiler çalışmaları hem de çatışma analizi çalışmalarında hayati bir yerde bulunmaktadır. Konstrüktivizmde "dost", "düşman", "rakip" gibi unsurların belirlenmesini algılamalara bağlıdır. Çatışma analizi çalışmalarında ise algı, var olan tekrarlayan çatışmaların temelini oluşturmaktadır.

---

[270] Avad Heifetz, Ella Segev, "Escalation and Delay in Protracted International Conflicts", **Mathematical Social Siennces**, c. 49, s. 1 (2005): 19.
[271] Pruitt, Rubin, **Social Conflict**, 122.
[272] Michael Brecher, **A Century of Crisis and Conflict Interantional System** (Cham: Palgrave Macmillan, 2018): 133.
[273] Algı kelime anlamıyla, "*bir şeye dikkati yönelterek, duyular yoluyla o şeyin bilincine varma*" ve "*idrak*" olarak tanımlanabilir. Aslında algı, izlenimden farklı olarak "*bilinçli bir farkına varmadır, duyumları bilince ileten bir olaydır.*" Bir başka açıdan ise "*nesnelerin bilinçte yansıması*" olarak ifade edilebilir. Algı Mad, Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.54f61fe98f7b73.53717660, [03.03.2019].

Zira her tekrarlayan çatışma temel olarak bir düşmanlık algısının varlığına dayanır. Tekrarlayan bir çatışmanın varlığı halinde, genel politika olarak isimlendirebileceğimiz siyasa da tarafların birbirlerine yönelik düşmanca algıları ve söylemlerinden temel alarak şekillenir. Dolayısıyla tekrarlayan çatışmanın tarafları açısından temel siyasa var olan çatışmanın sürdürülmesine ve kendini çatışma içerisinde yaşanan her yeni olayla birlikte yeniden üretmesine hizmet eder. Bir hasım devlet ile tekrarlamakta olan çatışmanın içerisinde bulunan bir devlet açısından çatışma siyaset sürecindeki korku ve istekleri belirler konuma gelmektedir. Lena Hansen'in vurguladığı gibi, dış politika kimliğin temsiline dayandığı gibi aynı zamanda dış politikanın formüle edilmesi kimliklerin üretildiği ve yeniden üretildiği süreçlerdir.[274] Bu açıdan siyasanın dış politikada uygulanması gereken bir "kural" ya da "genel ilke" olduğu düşünülebilir.

Dilsel dönüş ile birlikte dilin yalnızca toplumsal dünyadaki gerçekleri yansıtan basit bir ayna biçiminde ele alınamayacağı, kendisi dışında var olamayan bir toplumsal gerçekliği oluşturduğu kabul edilmeye başlanmıştır.[275] Dil, bir konu hakkında bir temsil oluşturmaya hizmet eden ifadeler grubudur.[276] Söylem, kullanılan dil ve dil pratiği ile ortaya çıkar. Ancak bu noktada aktarılmaya çalışılan dil kullanımı yalnızca cümle, paragraf ve metin gibi dilbiliminin klasik öğeleri ile sınırlı değildir. Söylem, sosyal, siyasi, kültürel ekonomik alanlar gibi hayatın diğer yönleriyle ilişkili bir meta eylemdir.

Söylem konusu üzerinde ortaya çıkan akademik literatür, söylemi öncelikle dil ve dilin yapısı üzerinde araştırmaya başlamış; daha sonra konuşmalar, metinler ve hatta görüntüler üzerinde söylemin analiz edilmesine kadar gelişmiştir. Gündelik dilde söylem basit bir ifade ile "tutarlı ya da rasyonel bir konuşma" olarak tanımlanmaktadır. Aristotales'ten bu yana söylem siyasal anlamda yalnızca haklı ve haksız olanı belirlemek amacıyla değil; devlet içerisindeki bütün grupların paylaşılan değerler ve

---

[274] Lene Hansen, **Security as Practice: Discourse Analysis and the Bosnian War** (London: Routhledge, 2006), 1.
[275] K.M. Fierke, Knud Erik Jorgenson, "Introduction", **Constructing International Relations: The Next Generation**, ed. K.M. Fierke, Knud Erik Jorgenson (London: Routhledge, 2001): 7.
[276] Senem Aydın-Düzgit, **Türklük, Müslümanlık, Doğululuk: AB'nin Türkiye Söylemleri**, çev. Barış Cezar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015), 11-12.

algılarına ya da alt toplumsal gruplarına toplum içerisindeki bütün güç ilişkilerini aktaran bir araçtır.[277]

Siyasi birliktelikleri tanımlayan değerler, algılar ile paylaşılır. Dolayısıyla her söylemin bir algı ürettiği gibi; aynı zamanda algıların da söylemlere yansıtıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Dil, eylem, etkileşim, değerler, inançlar, semboller, nesneler, araçlar ve yerleri bir araya getirilmesi; başkalarının sizi belirli bir türden -kimlik gibi- tanınmasını sağlar.[278] Bu açıdan dil, paylaşılan algılara göre neyin kabul edildiğini, iletildiğini, ifade edildiğini, paylaşıldığını ve neyin "doğru" neyin "yanlış" neyin yanlış olduğunu belirleme işlevine sahiptir.[279] Söylem hem algıları şekillendiren hem de onun içerisinde faaliyet gösterilen bir olgudur. Roxanne Lynn Doty'nin de belirttiği gibi eleştirel konstrüktivist çalışmalar Foucault, Derrida, Laclau ve Mouffe'ın[280] çalışmalarını temel alarak söylemi yapılandırılmış ve ilişkisel bir bütünlük içerisinde merkeze almıştır. Söylem, aynı zamanda bir konu hakkında belirli bir türde bilginin oluşturulmasını, inşa edilmesini ya da açıklanmasını mümkün kılan eylemdir. Bunu yaparken aynı konunun başka açılardan oluşturulması -yani diğer yolları- sınırlar.[281] Eleştirel Konstrüktivizm'in de vurguladığı gibi baskın temsiller, yarışan temsilleri öncelikle dil aracılığıyla, söylemsel olarak sınırlar.

Foucault'a göre söylem her şeyden bağımsız, aniden ortaya çıkan bir şey değildir ve bu nedenle ifadeler basit cümleler olarak görülemez. Foucault'a göre söylem, dil aracılığıyla bilgiyi üretmek ve sosyal davranışları şekillendirmek bağlamında -linguistik bir anlamda- değil; davranışlarla bütünleşmiş bir anlamda ele alınmalıdır. Bu açıdan anlamlı davranışlar ancak söylem içerisinde inşa edilse dahi ulaşılan bilgi ve anlam dil yoluyla değil; söylem ile üretilir. Bu bağlamda, anlamı olan şeylerin bilgisine erişebilmeyi sağlayan ve bilgiyi oluşturan söylemin ta kendisidir. Söylem her

---

[277] Paul Chilton, **Analysing Political Discourse: Theory and Practice** (London: Routhledge, 2004), 5.
[278] James Paul Gee, **An Introduction to Discouse Analyzsis: Theory and Method**, (London: Routhledge, 1999), 18.
[279] Chilton, **age,** 5.
[280] Mouffe ve Laclau'ya göre söylemsel bütünlük içerisinde bütün kimliklerin ilişkisel olduğu gibi bütün ilişkilerin de zorunlu bir karakteri vardır. Mouffe ve Laclau'ya göre, her nesne bir söylemin sonucu olarak meydana geldiği için Realizm/İdealizm tartışmasının düşüncenin dışında bir söylemin var olup olamadığı ile bir ilişkisi yoktur; bütün söylemsel yapıların maddi karakteri vardır. Dolayısıyla söylemsel olan ya da olmayan pratik biçiminde bir şey yoktur. Her nesne, bir söylem nesnesidir; dilsel pratik olarak söylemsel bütünlükler kendini yapılaşmış olan toplumsal anlam üretimi içerisinde bulmalıdır. Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru**, çev. Ahmet Kardam, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 170-172.
[281] Stuart Hall, **West and the Rest: Discourse and Power** (Cambridge: Polity Press, 1992), 201.

bir epistemik dönemde farklı şekillerde bilgi, özne, nesne ve davranış biçimlerini üretir.[282] Ortaya çıkan ifadeyi çerçeveleyen, sınırlarını çizen başka bir deyişle var oluşunun koşullarını belirleyen bir ifade alanı vardır. Bundan dolayı Foucault "*kendi başına, nötr ve bağımsız bir ifade yoktur, daima bir serinin ya da bir bütünün üyesi olan, başka ifadeler arasında belli bir rolü oynayan, onlardan destek alan ve onlardan kendini ayıran bir ifade vardır*"[283] demektedir.

İfadeler ya da söylemler kendi kendilerine ortaya çıkan, dolaşıma giren ve yaygınlaşan şeyler olmadıklarına göre bir biçimde inşa edildikleri iddia edilebilir. Bu nedenle söylem, şayet inşa edilmişse -aynı zamanda kurgulanmış, belirli bir hedefe kanalize edilmiş, belirli bir amacı olan ve kasıtlı- eylemler biçiminde ele alınmalıdır. Bu nedenle Foucault, söylenen şeylerin tam olarak söylendikleri haliyle değerlendirilmesi gerektiğinin altını çizer. Söylenen şey ve söylem Foucault'a göre bir bakıma söyleyen (özne/süje) tarafından yaratılan bir mittir. Ancak söylem spekülasyonun aksine farklı kendi içerisinde yaşanmış olgulardan reel kesitler taşır.

İktidar ilişkilerini analiz etmenin amacı, gizlenmiş temel gerçekleri ortaya çıkarmak değil, belirli temsillerin bilgi ve kimliklerin üretilmesinin altında yatan nedenleri ve bu temsillerin çeşitli eylemleri nasıl mümkün kıldığını incelemektir. Böyle bir iddia maddi dünyanın varlığını reddetmez, aksine maddi nesnelerin ve öznelerin söylem içinde olduğu gibi oluştuğunu öne sürer.[284] Bu noktada söylem, belirli bir "gerçekliğin" bilinebileceği ve üzerinde harekete geçilebileceği ifade etmektedir. Yani bir söylemden bahsedilmesi yalnızca bir metni, metin grubunu ya da konuşmayı ifade etmez; aynı zamanda bu metinlerin ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlandığı sosyal uygulamaları da içerisine alır. Doty, söylemin "yapılandırılmış bir bütünlük" olarak adlandırılmasının onun sabit olduğunu ifade etmek anlamına gelmediğini belirtmektedir. Tam tersine, Doty'e göre söylem tamamen açık uçlu bir ifadededir. Bu nedenle daima eksiktir. Söylem içindeki kısmi sağlamlık, kişinin bir şeyleri anlamlandırmasını, birinin "bilmesini" ve birinin "bildiklerini" hareket etmesini sağlar. Bu ikili hal, yani kısmi sabitleme gerçeği ile birlikte nihai kapatmanın

---

[282] Ufuk Bircan, "Micheel Foucault'da Dil ve Söylem", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, s. 28, y. 14 (2016): 88.
[283] Ali Balcı, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Devlet Söylemine İlişkin Bir Dönemleştirme: Foucault'cu Bir Yaklaşım", (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 9.
[284] Roxanne Lynn Doty, **Imperial Encounters: The Politics of Representation in South-North Relations** (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996), 5.

imkansızlığı, kilit öneme sahiptir. Bu açıdan Doty, Derrida'nın farklılaşmaya dair anlayışını vurgulamaktadır. Ona göre anlam, sadece farklılaşmanın bir sonucudur, aynı zamanda ertelemenin bir sonucudur; yani, işaretin doğru hareket ettiği varsayılan eksiklikle karşılaşmanın ertelenmesidir. [285]

2.2.5. Tekrarlayan Çatışmalar Bağlamında Algı-Söylem-Siyasa İlişkisi

Uluslararası ilişkilerde konstrüktivist yaklaşımlar, teşvikler ve çıkarları anlamlandırma noktasında etkileşim yoluyla sürdürülen özneler-arası anlayışların rolünü vurgular. Bu tür bir özneler-arası anlayış biçimi kolektif ve sürekli nesnel bir inancın yokluğunda dahi varlığını sürdürmektedir. Bu noktada failler/aktörler ya da politika yapıcıları/karar alıcılar, beklentiler olmadan ve belirsizlik durumunda bilgiyi hem gerektiği şekilde kullanamamak hem de eksik bilgi ile karar almak zorundadır.[286] Dolayısıyla bu durum ulusal çıkar kavramı çerçevesinde karar alıcıların dış politika uygulamalarında var olan duruma/soruna/olaya anlam yüklemelerine neden olur.

Eleştirel konstrüktivist bir çerçeveden bu anlam özneler-arası inşa edilir. Uygulayıcılar tarafından interaktif sosyal bir kontekste inşa edilen çıkarlar yine onlar tarafından yeniden inşa edilir ve süreç içerisinde dönüştürülür. Bu türden çabaların incelenmesinde krizlerin sosyal olarak inşası, anlayış ve çıkarların bu tür olaylar özelinde yorumlanmasının altını çizer. Krizler, bu noktada yalnızca dışsal şoklar olarak anlaşılamaz. Normların oluşmasına öncülük eden kişiler ve "epistemik topluluklarca" desteklenir.[287] Tekrarlayan bir çatışmaya sahip olan ülkelerde ikili ilişkilerde yaşanan her krizde düşmanlık algısı, söylem ve siyasa arasında özneler-arası ilişki biçimi vardır. Mitchell'in çatışma tutum, durum ve davranış üçgeninde var olduğu gibi algı-söylem-siyasa ilişkisinde de özneler-arasılık işler. Düşmanca algılar, söylemi belirlediği gibi siyasa da bu düşmanca algılardan beslenir. Ulusal çıkar, bu düşmanca algının sonucu olarak ortaya çıkar. Aynı şekilde siyasadan da tersine bir düşmanlık ilişkisinin oluşturulması mümkündür. Ancak esas olan algı, söylem ve

---

[285] **age**, 6.

[286] Weslwy W. Windmaier, "Constructing Foreign Policy Crises: Interpretive Leadership in the Cold War and War on Terrorism", **International Studies Quarterly**, c. 51, s. 1 (2007): 782.

[287] **age**, 784. Ancak epistemik topluluklar bilgiyi üretme ve onun içerisinde hareket etme noktasında belirleyici oldukları ölçüde kendi içerisinde kısıtlayıcı teamüllere sahiptir. Epistemik bir toplululuğun sahip olduğu statü, toplumsal gereklilikler bir gruba ait olma dinamikleri içerisinde bilginin paylaşılmasını gerektirir. Tam da bu nedenle kısıtlayıcıdır. Ayrıntılar için bkz. Hüsamettin Arslan, **Epistemik Cemaat: Bir Bilim Felsefesi Denemesi** (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2018).

siyasa arasındaki döngüsel ilişkidir. Bu ilişki tekrarlayan çatışmanın sürmesine, kendini yeniden yaşanan her yeni krizle birlikte üretmesine olanak sağlar. Örneğin; Kıbrıs Sorunu konusunda Türkiye'nin temel siyasası, Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanmasının -Enosis'in- önüne geçilmesi olarak belirlenmiştir. Bu noktada Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde algı-söylem-siyasa ilişkisinin sonucu olarak da Türkiye-Yunanistan arasındaki çatışma varlığını sürdürmüş; kendini her yeni krizde yeniden üretmiş ve bu ilişkinin bir sonucu olarak çatışma günümüzde dahi tekrarlamaya devam etmesine neden olmuştur. Benzer bir örnek Türkiye-Ermenistan ilişkileri özelinde de verilebilir. Ermeni Sorunu'nda Ermeni siyasası "soykırım" iddialarını kabul ettirmemek iken; Türkiye tam olarak bütün siyasasını bu iddiaların reddi üzerinden oluşturmuştur.

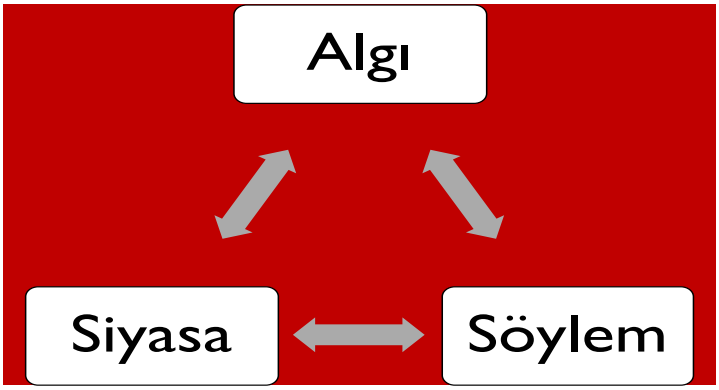

Şekil 4: Tekrarlayan Çatışmalarda Algı-Söylem-Siyasa İlişkisi

Algı-söylem-siyasa ilişkisi açısından temel olan anlamların birtakım temsiller -ya da algılar- üretilmesi nedeniyle birtakım söylemlerin mümkün kılınmasıdır. Bu açıdan anlam da konstrüktivist yaklaşımlar açısından özneler-arası inşa edildiği için -onun özneleraraşılığı- dünyayı temsil etmek için kategoriler sunmaktadır. Devletlerin öznelerarası inşa edilen kimlikleri ve çıkarları kendilerinin ürettiği bir şey olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Devletlerin çıkarları ve kimlikleri yalnızca sistem tarafından verilmez bu aynı zamanda kimlik ve çıkarlar açısından kollektif anlamlar ortaya çıkaran bir yapıyı inşa eder. Went, öznelerarası inşa edilen kimlikler ve çıkarları da hesaba katmaktadır. Bu açıdan eleştirel konstrüktivist yaklaşım anlatılırken belirtildiği gibi özneler-arası olarak inşa edilen devletlerin çıkarları ve kimliklerini kolektif olanın oradan çıkarılması ve üretilmesi için analiz edilmesi gerekmektedir. Anlamların devletler arasında üretiminden kimlik ve çıkarın ayrılması mümkün değildir. Bu bağlamda, kolektif anlam zaten üretilmiştir -en azından bir kısmıyla-

siyasi ve kültürel kontekst içerisinde varlığını sürdürmektedir.[288] Anlamlar açısından bakıldığında devletlerin genel ya da ikili ilişkilerindeki ulusal çıkarlarına ya da siyasalarına uygun olan temsillerin -tekrarlayan çatışma açısından karşı tarafın düşman olduğu algısı- baskın bir temsil yaratır. Bu açıdan başka anlamların varlığı -Weldes'in dediği gibi yarışan temsiller- mümkün olsa da statükoyu korumaya yönelik olan bağımlı değişken çatışmanın vearlığını sürdürüp kendini her yeni olayda ya da krizde yeniden üretmesi baskındır. Bu açıdan devletlerin kimliklerini ve çıkarlarını belirlediği durumda yarışan temsillerin yeterince etkili olamadığı bilinmektedir.[289]

2.3. Dış Politika-Tekrarlayan Çatışma İlişkisi

Siyaset bilimi ve uluslararası ilişkilerde pek çok kavramda olduğu gibi dış politikanın üzerinde uzlaşılmış bir tanım bulunmamaktadır. Bunun yerine, çeşitli yazarların kendi araştırmalarına faydalı olacak ve yine o araştırmanın ölçülerini geliştiririp kısaltacak ölçülerde farklı tanımlar ortaya koyduklarını belirtmek mümkündür. Aslında dış politika kavramsal açıdan literatürde verili olarak ele alınmamış ve üzerinde büyük tartışmalar gerçekleştirilmemiştir. Bu nedenle Charles Hermann, dış politikanın aslında "ihmal edilmiş" bir kavram olduğunu ifade etmektedir. Hermann'a göre bu ihmal, *"dış politikanın daha yeterli ve kapsamlı açıklamalar yapmasının önündeki en ciddi engellerden biridir*."[290] Bu bağlamda öncelikle çeşitli yazarların dış politika tanımlarına yer verilecek olup daha sonra dış politika analizinin gelişim süreci aktarılarak tekrarlayan çatışma ile dış politika ilişkisi kurulmaya çalışılacaktır.

2.3.1. Dış Politika

Breuning'in de belirttiği gibi dış politika çalışmalarının odak noktasında devletlerin diğer devletler karşısında ya da uluslararası çevrelerine yönelik davranışlarını anlama arzusu yatmaktadır.[291] James Rosenau'ya göre dış politika, ulus devletlerin dış

---

[288] Weldes, **Cultures of Insecurity**, 8-10.
[289] Weldes, Bureaucratic Politics, 219.
[290] Charles F. Hermann, Gregory Peacock. "The Evolution and Future of Theoretical Research in the Comparative Study of Foreign Policy", **New Directions in the Study of Foreign Policy**, ed. Charles F. Hermann, Charles W. Kegley, James N. Rosenau (Taylor &Francis, 1987): 13-32'den akt. Laura Neact, **Studying Foreign Policy Comaparatively: Cases and Analysis**, 4th Edition (Lanham: Rowman & Littlefield, 2019), 7.
[291] Marike Breuning, **Foreign Policy Analises: A Comparative Introduction** (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 5.

davranışlarıdır.[292] Christopher Hill'e göre dış politika uluslararası ilişkilerde bağımsız bir aktör -genellikle devletler- tarafından yürütülen dış ilişkilerin toplamıdır.[293] Ancak bu tanımlar sadece genel eğilimleri anlamamıza yardımcı olsa dahi, bireysel hareketleri, tercihleri ve kararları kavramsal çerçevenin dışında bırakır.[294] Dış politika, uluslararası çevrede yayılmış olan bağımsız siyasi otoritelerin hareketlerini düzenleyen bir dizi kural ya da eylemdir.[295] Bir başka açıdan dış politika bir ülkenin kendi sınırları dışındaki çevre ile olan etkileşimlerinin tamamıdır.[296] Bu açıdan en kapsamlı dış politika tanımı Derek Beach tarafından ortaya konulmuştur. Derek Beach'e göre dış politika, hem yabancı ülkelere karşı gerçekleştirilen davranış eğilimleri hem de hem de bir devlet ya da diğer kolektif aktörün uluslararası sistemdeki kolektif aktörlere yönelik olarak gerçekleştirdiği bütün faaliyetlerdir. Dış politika eylemleri, beyannamelerin kabul edilmesinden, konuşmaların yapılmasından, anlaşmaların müzakere edilmesinden, diğer devletlere ekonomik yardım verilmesinden, zirveler aracılığıyla diplomatik faaliyetlerde bulunulmasından ve askeri güç kullanımına kadar çok çeşitli araçlar kullanılarak gerçekleştirilebilir.[297] Dış politika, biri devletin egemenlik alanının "dışını"; bir diğeri egemenlik alanını "içini" olmak üzere iki farklı alanı ilgilendirse de, bu alanların birbirleriyle sürekli bir etkileşim içinde olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle iç ve dış politika ayrımının uzun zaman önce önemini yitirdiği[298] ifade edilmektedir.

Gencer Özcan'ın da belirttiği gibi dış politika denildiğinde, siyasal iktidarın "dışarı" olarak tanımladığı ilişkiler bütününe bakış açısını anlatan bir kavramdan söz edilmektedir. Bu halde dış, dışarısı ve yabancıya karşı inşa edilmiş devletlerin ve diğer öznelerin inşası ve meşruluğu, sosyal olarak tanımlanmış iktidarların sınırlarının belirlenmesi ve iç ile uluslararasını ayıran sınırların güvenliğini[299] sağlayan bir

---

[292] James N. Rosenau, "Introduction: New Directions and Recurrent Questions in the Comparative Study of Foreign Policy", **New Directions in the Study of Foreign Policy**, ed. Charles Hermann, Charles W. Kegley, James N. Rosenau (Winchester: Undwin Hyman, 1989): 2.
[293] Christopher Hill, **The Changing Politics of Foreign Policy** (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2003), 3.
[294] Derek Beach, **Analyzing Foreign Policy** (London: Palgrave McMillan, 2012), 2.
[295] Jean-Frederic Morin, Jonathan Paquin, **Foreign Policy Analysis: A Toolbox** (Cham: Palgrave MacMillan, 2018), 3.
[296] Breuning, **age**, 5.
[297] Beach, **age**, 3.
[298] Ramazan Gözen, **İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye'nin Dış Politikası** (Ankara: Palme Yayıncılık, 2009), 4.
[299] Ali Balcı, "Discors ve Pratik Olarak Dış Politika", **Uluslararası İlişkiler**, c. 3, s. 15 (2007): 65.

performans olduğu da görülür. Bu anlamıyla dış politika bir yönelim -bir siyasal iktidarın başka iktidar odakları ile ya da başka devletlerin egemenleri ile ilişkilerini nasıl kurgulayacağı sorusu üzerine yoğunlaşılır. Böyle anlaşıldığında ise dış politika bir tasarımdır. Son olarak dış politika siyasal iktidarın diğer iktidarlar alanlarında takıldığı tutum anlaşılabilir. Bu açıdan uygulamaya odaklanılırsa dış politika bir eylem olarak algılanır.[300] Dış politika daha eleştirel bir yaklaşımla iç ve dışı ayıran inşa edici bir söylemler ve pratiklerin bütünüdür.

Dış politika nasıl tanımlanırsa tanımlansın, sonuçta devletlerin dış politika çıktılarından söz etmek gerekecektir.[301] Ancak ve ancak böyle bir tanım yapıldığında bir devletin ya da devlet olmayan kolektif bir aktörün hem diğer devletlerle ulus-üstü kurumlar ve devlet dışı aktörlerle olan ilişkileri analiz edilmesi mümkün olur. Bu bağlamda bir devletin -ya da kolektif aktörün- dış politikasının bileşenlerini genel bir trend ya da spesifik hareketler olarak görmeye odaklanır.[302] Dış politika analizi, öncelikle içerisinde yaşanılan dünya tarafından etkilenen ve onu etkileyen bireylerin karar almasına dayanır. Bu bağlamda, son tahlilde karar alım sürecini gerçekleştirenler devlet adına hareket eden ve onun adına bu süreci yürüten insanlar olduğu için, dış politika analizi karar alıcılar ve karar[laşt]ırma[303] sürecine odaklanmaktadır.[304]

2.3.2. Dış Politika Analizi

Farklı dış politika tanımları verildikten sonra, dış politika nasıl analiz edilebileceğine odaklanmak gerekmektedir. Bir disiplin olarak dış politika analizinin nasıl geliştiğini tarihsel süreç içerisinde aktarmak bu açıdan faydalı olacaktır.

Dış politika analizi temel olarak II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmış ve üç paradigmatik kaynak yaratmıştır. Bu bağlamda Snyder, Bruck, Sapin karar almaya

---

[300] Gencer Özcan, "Dış Politika Analizi", **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, der. Evren Balta, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 327.
[301] Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, 4. bs. (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2005): 168.
[302] Beach, **age**, 4-5.
[303] "Decision making" ile "decision taking" kavramları çoğunlukla birbirlerinin yerlerine kullanılmakla birlikte aralarında nüans bulunmaktadır. "Decision making" sürece; "decision taking" ise kararın alındığı ana işaret eder. Bu nedenle "karar alma" ya da "karar verme" yerine; bütün bu sürece işaret edilmek istendiği için karar[laştırma] ifadesinin kullanılması uygun bulunmuştur.
[304] Valeri M. Hudson, **Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory** (Lanham: Rowman & Littlefield, 2014), 6.

odaklanarak dış politika analizini dış politika çıktıları çerçevesinde ele almıştır.[305] Dış politika analizinde "birinci jenerasyon", Karşılaştırmalı Dış Politika Analizi dönemi olarak adlandırılmaktadır.[306] Bu bağlamda onlara göre karar vermeye odaklanma en temelde örgütsel davranış ile ilişkilidir.[307] Aktörlerin içinde bulundukları iletişim ve enformasyon ağı ile motivasyonları önemlidir. James Rosenau, *Pre-Theories and Theories of Foreign Policy*'de ulus devlet davranışına odaklanılmasını ve bu noktadan hareketle karşılaştırmalı olarak hareket edilmesini önerir. Bu bağlamda Rosenau, genel ilkeler ile gerçekliğin karmaşıklığını gidermek amacıyla orta düzey bir teori geliştirilmesini amaçlamıştır.[308] Ayrıca Rosenau, David Singer'in birey, sistem düzeyindeki analizine ek olarak dış politika analizinin üç düzeyde -birey, devlet ve sistem- yapılması gerektiğini belirtmiştir. Herold ve Margaret Sprout "*Man-milieu Relationship Hypotehesis in the Context of International Politics*'de dış politika çıktılarına odaklanılmasını ister. Bu kapsamda devletlerin dış politika yükümlülüklerini açıklamak amacıyla karar vericilerin ve bireylerin içerisinde bulundukları psiko-sosyal çevresine odaklanılması gerektiğini vurgulamıştır.

Dış politikada analiz düzeyleri, ele alınan konunun incelenmesine yardımcı olan sezgisel araçlardır. Bir ananliz seviyesinin varlığı, bir kameradaki farklı objektifler gibi bize konuya dair farklı görüşler ifade edilmesine olanak sağlar. Sorularımızı tek bir seviyesinde ortaya konulması anlayışın yalnızca o seviyede görüntü vermesine olanak sağlar. Bir çalışmayı tek bir seviyede çerçevelemeyi seçmek, bilgin konuyu daha iyi yönetmesine yardımcı olur.[309]

2.3.3. Günümüzde Dış Politika Analizi Çalışmaları

Dış politika analizi çalışmaları, SSCB'nin dağılmasıyla beraber düşünüldüğünde sistem düzeyindeki analizlerin tek başına dış politikayı anlamada yetersiz kaldığını

---

[305] Richard C. Snyder, H.W. Bruck, Burton Sapin, **Foreign Policy Decision Making (Revisited)**, (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 82.
[306] Laura Neack, Jeanne A. K. Hey, "Generational Change in Foregn Policy Analysis", **Foreign Policy Analysis: Continiuty and Change its Second Generation**, ed. Laura Neack, Jeanne A. K. Hey Patrick J. Haney, (New Jersey: Prentice-Hall, 1995): 2-3.
[307] Valeri M. Hudson, "Dış Politika Analizi'nin Tarihi ve Evrimi", **Dış Politika: Teoriler, Aktörler, Örnek Olaylar,** ed. Steve Smith, Amelia Hadfield, Tim Dunne, çev. Nasuh Uslu, 2. bs. (İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, 2016): 16.
[308] **age,** 16.
[309] Laura Neact, **Studying Foreign Policy Comparatively: Cases & Analyzses**, 4th Edition, (Lanham: Rowman & Littlefield Publishing, 2019), 9.

ortaya çıkartmıştır. Soğuk Savaş sonrası demir perdenin dağılmasıyla birlikte aktör merkezli dış politika analizi çalışmaları önem kazanmıştır.

Bu bağlamda daha sonraki sorular ise:

- Aktör spesifik analizlere odaklanmak amacıyla ulus devlet düzeyinin altına bakma taahhüdü,
- Gerçek dünyanın karmaşıklığı ve genel aktör teorisi arasında arabirim olarak orta düzeyli teori geliştirme taahhüdü,
- Çoklu analiz düzeylerini kapsayan çoklu nedensel açıklamalar getirme taahhüdü
- Sosyal bilim yelpazesine erişimden teori ve bulguları kullanabilme taahhüdü
- Dış politika karar alımını çıktılar kadar önemli görme taahhüdü[310] soru formüle etmenin en az analizin kendisi kadar önemli olması noktasında kendini göstermeye devam etmektedir.

Mikro düzeyden makro düzeye kadar ilerlerken; dış politika analizini açıklamak amacıyla birtakım sorular ortaya konulmuştur. Ancak günümüzde dış politika analizi çalışmaları, daha eklektik bir yaklaşım sergilemektedir. Bu noktada sorulan sorular liderin kişiliğinin dış politika davranışını nasıl değiştiğine ya da liderlerin danışman seçimi ve tercihlerinden hangi dış polika konularıyla ilgilenmeyi tercih edip onun açısından öncelikli alanların neler olduğuna; liderin grup oluşturma kapasitesi ve grup çalışmasına yatkın olup olmadığına yahut liderin kendisine kararları konusunda yardımcı olan grubun yapısı ve işleyişini nasıl şekillendirdiğine kadar farklı sorular ekseninde değerlendirilmektedir. Grup odaklı dış politika analizi çalışmalarında ise problemin grup tarafından nasıl tanımlandığı ve problem çerçevesinin nasıl çizildiği, seçeneklerin nasıl üretildiği, grubun öğrenme sürecinin nasıl işlediği, grubun hafızasının karar alma noktasındaki seçimlerini nasıl etkilediği incelenmektedir. Toplumsal algıların nasıl değişeceği sorusu üzerinde durulur. 'Toplumun algısı nasıl değişir' sorusu ekseninde şartların değişiminin lider ve toplum davranışını nasıl etkilediği, ulusal rol davranışının yeniden tasarlanıp tasarlanamayacağı, iç politikadaki mücadelelerin dış politika üzerindeki etkisi, politika sistemin yapısı ve dış politikaya yansıması ya da sistem değişikliğinin dış politika üzerindeki etkilerine odaklanılır.

---

[310] Hudson, Dış Politika, 32-33.

2.3.4. Dış Politika ve Karar Alma Üzerindeki Psikolojik Etkiler

Dış politika analizinde ve karar[laştırma] sürecinde psikolojik etkilerin üzerinde durulmasınının temelinde karar alıcıların bir boş levha -tabula rassa- olarak değerlendirilemeyeceği anlayışı yatmaktadır. Karar alıcı da diğer insanlar gibi inançlar, değerler, tutumlar, hafıza ve algılara sahiptir. Dolayısıyla da pek çok şeyi aynı anda temsil eden bireyler oldukları unutulmamalıdır.[311] Bu noktada hem bireyin özellikleri, bireysel özellikler ön plana çıkmaktadır.

Alexander George'un operasyonel kodların bir aktörün siyasi yaşama dair olan bütün inanç setlerini kapsadığını belirtir.[312] Bu amaçla Alexander George, bireyin etik ve normatif inançları rasyonel karar alma ile bilişsel limitlerini operasyonel kod analizi ile bir araya getirmektedir. Alexander George operasyonel kod analiziyle siyasi kararlarına yön veren aktörün/liderin araçsal ve felsefi inaçlarını ölçmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda aktörün felsefi inaçları kapsamında siyasi "hayatın doğasını nasıl gördüğü" -çatışma ya da harmoni mi- ve rakip imajı, "geleceğe dair bakışı" -umutlu ya da pesisimist mi- "temel değer ve özlemleri"nin ne olduğu, "gelecek öngörüsünün hangi anlamda ve ne ölçüde" olduğu, aktör açısından "değişimin rolü" gibi parametrelere odaklanır. Aktörün araçsal inançlarında ise "siyasi hedeflerinin seçimi", "hedefleri sürdürmesi", "risk hesaplaması ve kontrolü", "istediği hedeflere ulaşmaya yönelik çabalarının zamanlaması" gibi parametrelere odaklanır.[313]

Margaret G. Herman psikolog olarak CREON projesine katkıda bulunmuş ve dış politikada geliştirdikleri tutumlara bakarak lider tiplerini belirlemeye çalışmıştır. Margaret Hermann, hükümetlerin dış politika davranışlarını üç tür karar biriminin etkilediğini ifade etmektedir. Bunlar: baskın lider, tek grup ve koalisyon (otonom aktörler) olarak ifade edilmiştir.[314] Jervis'in *Perception and Misperception in International Politics*[315] isimli kitabında karar alıcıların sahip oldukları bilgiyi daha

---

[311] **age**, 23.
[312] Alexander L. George, **The "Operationel Code": A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision Making**, (Santa Monica: RAND Cooperation,1967): 11.
[313] **age**, 18.
[314] Margaret G. Hermann, "How Decision Making Units Shape Foreign Policy: A Theoretical Framework", **International Studies Review**, c. 3, s. 2 (2001): 56-57. Ayrıca bkz. Margaret G. Hermann And Charles Hermann, "Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An Emprical Inquiry", **International Studies Quarterly**, c. 33, s. 4 (1989): 363-365.
[315] Robert Jervis, **Perception and Misperception in International Politics** (Princeton: Princeton University Press, 1976), 145.

önce sahip olduğu inançlar var olmaksızın özümsemesinin imkânsız olduğunu vurgulamıştır. Algılar yalnızca psikolojik değil sosyal alanda da diğerlerini tanıma ve anlamlandırma süreçleri açısından etkindir. Algı sosyal biliş, izlenim oluşumu, kategorizasyon, şemalar, stereotipler, günlük psikoloji gibi başlıklar altında irdelenir.[316] Bireysel olanın gruplar arasında da geçerli olduğu göz önüne alındığında ve kimlik oluşumunun "sosyal bir inşa süreci" olduğu düşünüldüğünde, gruplar arasında iç grubu kayıracak, "ben" ile "öteki"nin farkını ortaya koyacak sosyal kategorizasyon ya da şemanın etkin olduğu söylenebilir.[317] Sosyal inşa sürecine dahil olan devletler arası çatışma aktörleri; otomatik olarak ötekileşmekte ve düşman kategorisine sahip olmaktadır. Bu toplumsal iç dinamik, devletin politikasını hem etkilemekte hem meşrulaştırmakta hem de çözümlenemezliğe negatif katkı sağlamaktadır. Zira, Holsti'nin belirttiği üzere karar alımında algılar hem hayati bir yerde bulunmaktadır hem de karar alıcılar yalnızca nesnel gerçekliklere bağlı değil, kendi kafalarındaki imajlara göre hareket ettiği için algılama ve inançlar bilişsel süreçte bütünleyici rol oynar. Üstelik bu durum yalnızca karar alıcının kendi ülkesine ilişkin kararları için geçerli değildir. Uluslararası arenada da ulusal imajlar uluslararası sitemin dinamiklerinde belirleyici hale gelmiştir. Algıların davranışlar açısından anlamlı biçimde organize edilmesi için tercihlerin sıralanması ve hedeflerin oluşturulması inanç sistemi ile bağlantılıdır. Böylece karar alımında, inanç sistemi ile hedeflerin oluşturulması arasında ne yapılması gerektiğini belirten bir ilişki biçimi mevcuttur. Dolaylı olarak inançlar; tarama, seçme, filtreleleme, bağlantı kurma, yeniden düzenleme, organize etme, raporlama sürecinde rol oynar. Yani, algılanan şey daha önceki bilgilerle birleştirilerek görülen gerçeklik değiştirilebilir. Algılamalar, seçilen dünya imajına uymadığı için bilinçten uzaklaştırılır.[318]

---

[316] Algı (sosyal) mad. Nuri Bilgin, **Sosyal Psikoloji Sözlüğü: Kavramlar, Yaklaşımlar** (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2003), 23.

[317] Helin Sarı Ertem'in belirttiği gibi, uluslararası ilişkilerde bireye ait nitelikler sıklıkla devlete atfedilir. Burada amaçlanan sosyal aktörlerin nasıl oluşturulduğu, yeniden üretildiği ve kalıcı hale geldiğini göstermektir. Helin Sarı Ertem, "Geleneksel Amerikan Kimlik ve Güvenlik Algısının 11 Eylül Sonrası ABD Dış Politikasına Etkisi" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2010), 50.

[318] Ole R. Holsti, "The Belief System and National Images: A Case Study", **Conflict Resolution**, c. 6, s. 3: 244.

K. J. Holsti tarafından "*National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy*"[319] isimli makale ile aktarılmıştır. Holsti'nin yaklaşımı, liderlerin ülkenin kimliğine dair bir imaja sahip olduklarını ve devletlerarası ilişkilerde nasıl davranacaklarının da bu imajlar –yani ulusal rol kavramları- tarafından belirlendiğini ifade etmektedir. Bu durum büyük teorilerin dışında dış politika analizine yeni bir soluk getirmiştir.

Holsti, rol kavramını George Herbert Mead'in "sosyal benlik" üzerine yaptığı çalışmalardan esinlenerek dış politika analizine aktarmıştır.[320] Ancak Holsti'nin uluslararası ilişkilere aktardığı haliyle Rol Teorisi, devletlerin yerine dış politika karar alıcılarının kendi kendilerine bir rol üstlenmesine dayanır.[321] Stephen G. Walker'in 1987 yılında yayınladığı "Role Theory and Foreign Policy Analysis" isimli kitabı liderlerin bilişsel tepkilerini Holsti'nin metodolojisine eklemiştir. Bu noktada Walker'ın amacı, rol teorisi ile siyasal pratik arasındaki boşluğu doldurmaktır. Walker, rol teorisini dış politika analizi açısından güçlendirmiştir. Walker, ikincil kaynakları kullanarak iki farklı veri bankasından yararlanmıştır. Ancak yaptığı çalışmada ulusal rol kavramları ile dış politika davranışları arasında "zayıf bir bağlantı" bulmuştur.[322]

---

[319] Ole R. Holsti, "National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy"**, International Studies Quarterly**, c. 14, s. 3 (1970): 233-309.

[320] Mead'e göre bebekler ve çocuklar çevrelerindeki bireyleri taklit ederek öğrenme sürecine başlarlar. Bu öğrenme sürecinin en önemli yollarından biri de oyunlardır. Çocuklar bu oyun sürecinde kendilerini dışarıdan başkalarının gözleriyle görüyormuş gibi hareket ederler. Anthony Giddens, Philip W. Sutton, **Sosyolojide Temel Kavramlar** (Ankara: Phonenix Yayınları, 2014), 314-315. Bu noktada Mead'in altını çizmek istediği nokta bir çocuk oyununda dahi rolün varlığının diğerlerinin kabulüne bağlı olduğudur.

[321] Holsti, National Role Conceptions, 233-309.

[322] J. B. Walker, "Role Theory and Foreign Policy Analyses an Evaluation", **Role Theory and Foreign Policy Analyses** (Newyork, Duke University Press, 1987).

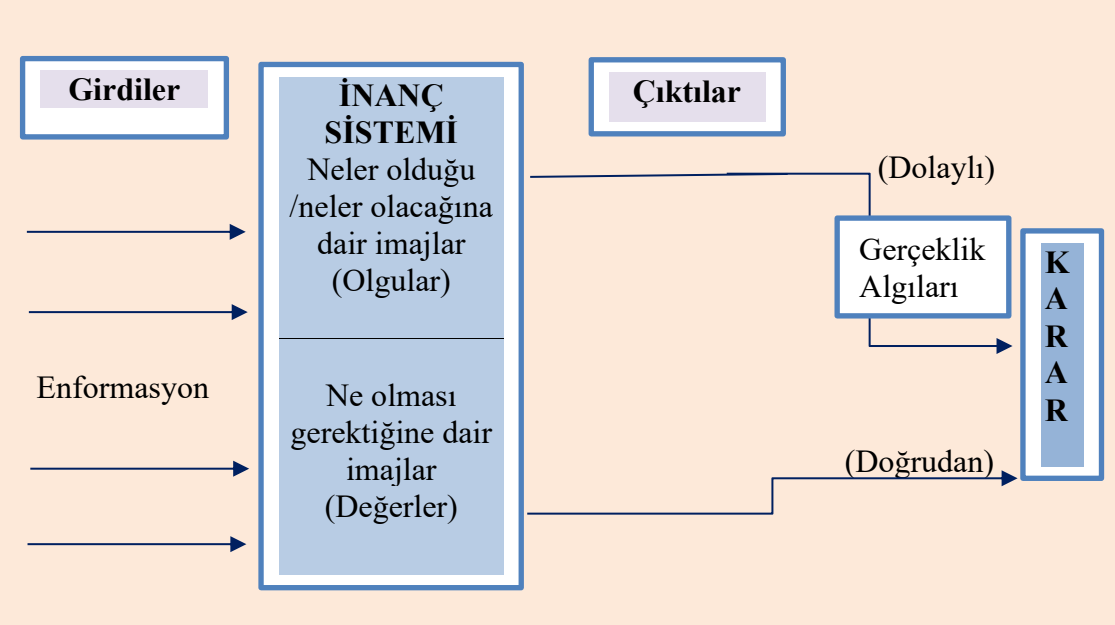

Şekil 5: İnanç Sistemi ve Ulusal İmajlar

Ole R. Holsti, "The Belief System and National Images: A Case Study", **Conflict Resolution,** c. 6, s. 3: 245.

2.3.4. Dış Politika Analizinde Tekrarlayan Çatışmalar Nasıl Ele Alınmalı?

Bir ülkenin tekrarlayan bir çatışmaya sahip olması bütün dış politika yönelimini, karar ve çıktılarını etkiler. Bu nedenle tekrarlayan çatışmaların dış politikanın bütün alaliz düzeylerinde düzeylerinde -sistem, devlet ve birey- belirleyici olduğunu[323] belirtmek mümkündür.[324]

Tekrarlayan çatışmalar yaygın olmasına rağmen dış politika analizinde bağlamında az çalışılan konulardan olduğu için bilinen örnekler üzerinden ilerlemek faydalı olacaktır. Örneğin 1947'den itibaren devam eden Hindistan-Pakistan arasındaki tekrarlayan çatışma çatışması, hem her iki ülkenin ikili ilişkilerini etkileyip şekillendirmiş; hem bölgesel yaklaşımlarını şekillendirmiş, ittifaklarını belirlemiş hem de ulusüstü aktörlerle olan ilişkilerinin de mihenk taşı olmuştur. Tekrarlayan çatışma içerisinde

[323] Ayrıntılı bilgi için bakınız. Radesh Basrur, "India-Pakistan Relations: Between War and Peace", **Engaging The World: Indian Foreign Policy Since 1947**, ed. Sumit Ganguly (New Delhi: Oxford University Press, 2016): 21-48.

[324] Hindistan ve Pakistan arasındaki tekrarlayan çatışma, bölgesel bir problemden uluslararası düzeye taşındığı gibi, 1974 yılı itibariyle -hem Hindistan'ın nükleer denemeleri hem de 1998 itibariyle de Pakistan'ın nükleer güç olduğunun nükleer denemeler ile resmiyet kazanmasıyla birlikte- Dünya gündeminin en önemli sorunlarından biri halini almıştır. 1971'de Keşmir kaynaklı olmamakla birlikte, Hindistan-Pakistan arasında tekrar bir savaş yaşanmış olsa da 1972 yılında imzalanan Simla Antlaşması Keşmir'de taraflar arasında mevcut olan ateşkes hattını "de facto" sınır tanımlamıştır. Ayrıntılar için bkz. Elif Bali Kurtarır, "Pakistan", **Dünya Siyasetinde Doğu Asya**, ed. İsmail Ermağan (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016): 459-460.

Hindistan ateşkes hattında var olan statükoyu savunurken; Pakistan ise o statükoyu değiştirmeyi hedeflemiştir. [325] Hindistan için hem ulusal güvenliği açısından Keşmir çatışması bir tehdit olup, Hindistan kimliğinin ötekisini oluştururken; Pakistan açısından Keşmir bölgesinin Müslüman nüfus ağırlığına sahip olması nedeniyle hem egemenlik sınırlarına ilişkin bir sorun hem de hayati bir kimlik sorunudur. Her iki ülke de var olan tekrarlayan çatışma nedeniyle alt kıtada meydana gelen her çatışmada Hindistan ile Pakistan sürekli karşı karşıya gelmeyi sürdürmektedir.[326]

Bu çalışma ekseninde dış politika analizi ise, Türk dış politikasının tekrarlayan çatışmaları üzerinden süreç analizi metodu ile gerçekleştirilecektir. Böylelikle, derin tarihsel kökenlere sahip tekrarlayan çatışmanın hem başlangıcına hem de bütün sürecine odaklanılarak çatışmalarda algı-söylem-siyasa ilişkisini izlemek mümkün olacaktır. Böylece uzun dönemli olarak Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın ülkelerin dış politika gündemlerini nasıl şekillendirdiği ortaya konulacaktır.

2.4. Karar[laştırma] ve Temsil Pratikleri

Eleştirel Konstrüktivizm'in teorik arka planını anlatırken ulusal çıkarın aslında aktörlerin/devlet adamlarının ya da politika yapıcılarının karşı karşıya geldiği olayların kurumsal güç bağlamında temsil edilmesi olduğunu ifade etmiştik. Genel anlamda mevcut seçenekler arasından birini tercih etmek anlamına gelen karar alma -ya da karar[laştırma]- dış politika özelinde mevcut seçenekler arasından ülkenin ulusal çıkarlarına en uygun politika ve davranış biçimini seçerek uygulamak biçiminde tarif edilebilir.[327] Peki ulusal çıkar kimler tarafından inşa edilmektedir? Bu başlık altında ulusal çıkarları belirleyen, baskın temsil pratiklerini hangi aktörlerin gerçekleştirdiği sorusuna Türkiye örneği üzerinden cevap aranacaktır.

---

[325] Bu açıdan Keşmir Çatışması, Pakistan'ın hem tek büyük dış politika mücadelesi hem de hayati kimliğini oluşturmuştur. Tekrarlayan çatışmaların pek çoğunda yaşandığı gibi pek çok denemenin ardından en son ilerleme kaydedilen 2008 yılında Hindistan-Pakistan arasında bir barış süreci başlatılmış ancak; bu süreç, Mumbai terör saldırılarıyla kesintiye uğramıştır. Deepali Raghunath Khaire, "Pakistan's Incoherant Claim on Kashmir", **Understanding Pakistan: Emerging Voices From India**, ed. Mathew Joseph C. (New Delhi: Monahar Publishers, 2015): 410.

[326] Nebi Miş, "Keşmir: Bağımsızlık Mücadelesinde Bitmeyen Savaş", **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları 2. Cilt**, ed. Kemal İnat, Burnanettin Duran, Muhittin Ataman (Ankara: Nobel Yayın, 2010): 443.

[327] Haydar Çakmak, "Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Uygulama Yöntemleri", **Türk Dış Politikası 1919-2002**, ed. Haydar Çakmak, 2.bs. (Ankara: Platin Yayıncılık, 2012): 39.

2.4.1. Karar[laştırma]

Karar alma dış politika analizinin merkezini oluşturacak kadar önemli bir süreci temsil etmektedir. Beach'e göre karar alma süreci, iki analitik aşamadan oluşmaktadır: (1) tercih yapabilmek için bilgilerin toplanması ve işlenmesi ile (2) karar alma evresidir. Gerçekte bu iki aşama, birbiri ile örtüşebilir. Yani süreç boyunca bilgiler toplanır ve yeni bilgiler neticesinde hedefler yeniden güncellenir.[328] Dış politika kararlarına ilişkin analiz çerçevesinde birbiriyle ilintili üç kavram üzerinde durulmalıdır. Bunlar karar alma birimi[329], karar alma süreci[330] ve karar alma yapısıdır. Karar alma birimi, bir dış politika gündemine dair nihai kararı veren siyasi sorumluyu [aktörü] tarif ederken "karar alma süreci" nihai kararı veren aktörün de içinde yer aldığı yapının kararları oluştururken geçirmiş olduğu süreci tarif etmektedir. Karar alma yapısı ise dış politikaya ilişkin olarak aktörün dayanmış olduğu hukuki, siyasi ve bürokratik mekanizmaların bütünüdür.[331]

Dış politikaya ilişkin kararların yürütme erkinin sorumluluğunda olduğu göz önünde bulundurulduğunda nihai karar biriminin (decision unit) ülkelerin siyasal rejimlerine ve devlet bürokrasisinin oluşumuna göre farklılık gösterdiği bilinmektedir. Karar alma birimi, ülkenin rejiminin yapısına göre- açık, kapalı ve melez rejimlerde- birbirinden farklıdır.[332] Siyasal rejimler dış politika şayet bir tiyatro oyunu olarak düşünülürse, bu oyunu kurallarını oluşturan unsurlar bütünüdür. Bu yönüyle oyunda yer alan her aktörün yetki alanlarını belirleyen siyasi rejimler yazılı/yazısız kurallara, normlara ve ilkelere bağlı olarak yürütülür.[333] Nihai karar birimi, bir devlette toplumun ve devletin kaynaklarını bağlayacak biçimde taahhüt gösterebilen ve bu noktadaki karar başkaları tarafından geri alınamayacak kişi, kurum ya da birimdir.[334] Dış politikada gündelik

---

[328] Beach, **Analyzing Foreign**, 97.
[329] Valerie M. Hudson, "Foreign Policy Analysis: Actor-Specific Theory and the Ground of International Relations", **Foreign Policy Analysis**, c. 1, s. 1 (2005): 21.
[330] Marijke Breuning, **Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction** (Hampshire, Palgrave Macmillan, 2002), 7.
[331] Ümran Üçbaş "Neoklasik Realizm ve Türkiye'de Dış Politikanın Süreçsel Analizi", (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 63.
[332] Siyasal rejim, en dar anlamda anayasa ve yasalar (seçimler, seçimlerin finansmanı, parti yasaları, meclis içtüzüğü vb.) olarak da görülebileceği için, anayasanın değişikliğe uğradığı zamanlarda siyasal rejimin değişmekte olduğu ve siyasal rejim değiştiğinde ise siyasal sistem değiştiği söylenebilir. **age**, 67.
[333] Ersin Kalaycıoğlu, "Anayasalar Hakkında bir Not", https://sarkac.org/2017/03/anayasalar-hakkinda-bir-not-ersin-kalaycioglu/ [12.12.2019].
[334] Esra Çuhadar, "Dış Politikada Karar Birimleri", **Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi,** Cilt I, ed. Ertan Efegil, Rıdvan Kalaycı (Ankara: Nobel Yayınları, 2012): 295.

işleyişte karar birimi alt seviyedeki aktörlerden oluşurken herhangi bir kriz, ya da çok daha hayati durumlar olan tekrarlayan çatışma içerisindeki krizlerde, bu karar alma biriminin üst düzey katılımcılardan oluşması beklenir.[335] Devlet adına karar alma yetkisi, siyasal rejimin niteliğine göre anayasa ve yasalar tarafından hükme bağlanır. Son tahlilde nihai karar biriminin kararı, devletin resmi görüşü ya da "ulusal çıkarı" olarak inşa edilmektedir. Tam da bu nedenle, devlet adına karar alma yetkisine sahip olan gerçek kişilerin ulusal çıkarı bizzat temsil ettiği -ya da baskın temsili gerçekleştirdiği- inşa ettiği bazen de dönüştürdüğü söylenebilir. Peki Türk dış politikasında nihai karar birimi nedir? Ulusal çıkarı kim ya da hangi aktör ya da aktörler temsil etmektedir.

2.4.2. Türkiye'de Karar[laştırma] Yapısı ve Karar Birimi

Margaret ve Charles Hermann, dış politikada karar birimlerini temelde üçe ayırmıştır. Bunlar:

1. Tek bir kişinin seçim yapma ve muhalefeti bastırma gücüne sahip olduğu durumda "baskın lider (dominant leader)"

2. Çeşitli bireylerden oluşan bir grup halinde karar alındığında "tek grup (single group)"

3. Tek başına karar alma ve diğerlerini zorlama yeteneğine sahip birbirilerinden farklı birey, grup ya da kurum temsilcininin bulunması halinde "çoklu otonom aktörler" (multiple autonomous actors)dir.

Karar birimi yaklaşımı her örnek olay özelinde, birbirinden farklı biçimde ortaya çıkabilmektedir. Türk dış politikasına genel olarak bakıldığında, nihai karar merciinin anayasal anlamda Başbakan ve Bakanlar Kurulu olduğu görülmektedir. Ancak kimi dönemlerde baskın bir liderin başbakan ya da cumhurbaşkanı olarak diğer seçenekleri bastırması mümkün olmuş; kimi zaman da karar alma sorumluluğu başbakan ve bakanlar kurulunda olmasına rağmen; dış politika kararları üzerinde başka aktörler -örneğin Milli Güvenlik Kurulu ya da askeri bürokrasi- etkili olmuştur.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin dış politika karar[laştırma] sürecine genel olarak bakıldığında, alınan kararların hangi ulusal ve uluslararası ortamda ortaya çıktığı ve

---

[335] Fuat Aksu, "Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, c. 15, s. 59 (2018): 69.

hangi karar birimi tarafından oluşturulduğu farklılık göstermiş olduğu görülmektedir.[336] Her örnek olay özelinde olayın kendi özgün şartlarına göre karar alma birimi birbirinden farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Her ne kadar, Türk dış politikasında "baskın" liderlerin etkisi, tekrarlayan çatışmalar ve krizler açısından belirgin olsa da, özellikle koalisyon hükümetlerinin hakim olduğu dönemlerde tekrarlayan çatışma ya da bir dış politika krizi söz konusu olduğunda karar[laştırma] alma konusunda ikna edilmesi gereken tarafların sayısı artmaktadır. Türkiye 1991'den 2002'ye kadar geçen süreçte farklı koalisyon hükümetleri tarafından yönetilmesi[337] nedeniyle dış politika kararları koalisyon sürecindeki pazarlıklardan etkilendiği gözlemlenmiştir.[338]

Türk dış politikasında karar alma bağlamında incelendiğinde 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarının her birinin nihai karar alma birimi bağlamında ele alınmasına ihtiyaç duyulacaktır. Buna ek olarak, 16 Nisan 2017'de gerçekleştirilen Anayasa Değişikliği Referandumu ile birlikte yürütme erkinin bütün görev, yetki ve sorumluluklarının cumhurbaşkanına aktarıldığı göz önünde bulundurularak -bu tarihten sonra nihai karar biriminin cumhurbaşkanın bizzat kendisi olduğununun altını çizmek gerekse de- bu tez çerçevesinde ele alınacak olan tekrarlayan çatışmaların geniş bir kısmı, parlamenter sistemin Türkiye'de uygulandığı dönemde gerçekleşmiştir. Ayrıca, nihai karar birimi ekseninde dış politika kararlarına odaklanıldığında, anayasal mekanizma 2017 yılındaki anayasa değişikliğine kadar başbakan ve bakanlar kurulunu işaret ettiği vurgulanmalıdır. Ancak kimi dönemlerde cumhurbaşkanlarının kimi dönemlerde de başbakanlar karar almada etkin olmuş hatta bizzat "temsili" kendileri gerçekleştirmiştir.[339] Bu açıdan baskın liderlik örneği sergilediği gibi, aynı zamanda

---

[336] **age**, 72.

[337] Bu yıllar arasında 1991-1993 DYP-SHP Hükümeti, 1993-1995 DYP-CHP Hükümeti, 1995-1996 ANAP-DYP Hükümeti, 1996-1997 RP-DYP Hükümeti, 1997-1999 ANAP-DSP-DTP Hükümeti ve son olarak 1999-2002 DPS-ANAP-MHP Hükümeti Türk dış politikasında koalisyon hükümetleri açısından etkili olan hükümetler olmuştur. Binnur Özkeçeci-Taner, "Koalisyon Hükümetleri ve Türk Dış Politikasının Oluşturulması", **Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi,** Cilt I, ed. Ertan Efegil, Rıdvan Kalaycı (Ankara: Nobel Yayınları, 2012): 275.

[338] Şüphesiz ki bu dönem Türkiye'nin koalisyon hükümetleri tarafından yönetildiği tek dönem değildir. Siyasi tarihimiz açısından 26, 27, 28. ve 29. Hükümet dönemleri (1961-65 arası) ve 35, 36 (geçici koalisyon) ve 37. Hükümet dönemleri 39 ve 41. ve 42. Hükümet dönemlerinde koalisyon hükümetleri kurulmuştur.

[339] 1987 Ege Denizi -Kıta Sahanlığı- Krizi'nde Başbakan Turgut Özal, geçirdiği kalp ameliyatı nedeniyle hastanede tedavi görürken Yunanistan Başbakanı Papanderu'yu arayarak krizin yönetilmesini bizzat sağlamıştır. Muhittin Demiray, "Turgut Özal Dönemi Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Politikası", **Türk Dış Politikası: Cumhuriyet Dönemi I**, ed. Mustafa Bıyıklı (İstanbul: Gökkubbe, 2008): 259.

Türkiye'nin ulusal çıkarlarını da bizzat kendi kararları ekseninde temsil etmiştir. Bu nedenle cumhuriyetin ilanından günümüze kadar bir analiz yapıldığında, aynı zamanda da bir genelleme de yapmak gerekeceğinden, dış politikada karar birimlerine farklı anayasal dönemlerde değinilmesi gereklidir.

Türkiye, cumhuriyet döneminde yürülükte bulunan anayasalarında benzer ilkelerle yönetilmiştir. Bütün bu anayasal zemin, cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulunun bütün benzer yetkilere sahip olmuştur. Buna karşı karar[laştırma] gerçekleştirenin kim olduğunun dikkatle incelenmesi gereklidir. Zira, Cumhuriyet'in ilk yıllarında -1923-1938 arasında[340]- Cumhurbaşkanı olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün, Tek Parti döneminde İsmet İnönü'nün, Adnan Menderes'in, Turgut Özal'ın, Süleyman Demirel'in ve R. Tayyip Erdoğan'ın "baskın lider" olarak tanımlandığı dış politika analizi çalışmalarına rastlanmaktadır. Bununla birlikte baskın lider özellikleri gösteren bir kişinin her olayda, her tekrarlayan çatışmada ya da her krizde aynı biçimde mi davranıp davranmadığı konusu çoğu kez belirsizdir. Bu noktada aynı liderin farklı bir davranış biçimi gerçekleştirmesinin örneklerine rastlanmıştır. Tam da bu nedenle nihai karar biriminin ne olduğu sorusunun örnek olaylar özelinde dikkatle incelenmesi özellikle önemlidir. Siyasal sorumlu baskın lider olmak zorunda olmadığı gibi baskın lider de her zaman siyasal sorumlu değildir.

[340] Savaş Biçer, "Cumhuriyet'in İlk Dönemi Türk Dış Politikası (1923-1938)", **Türk Dış Politikası Aktörler, Krizler, Tercihler, Çözümler** (Ankara: Barış Kitap, 2017): 71.

2.4.3. Türk Dış Politikası Bağlamında Karar[laştırma] ve Temsil

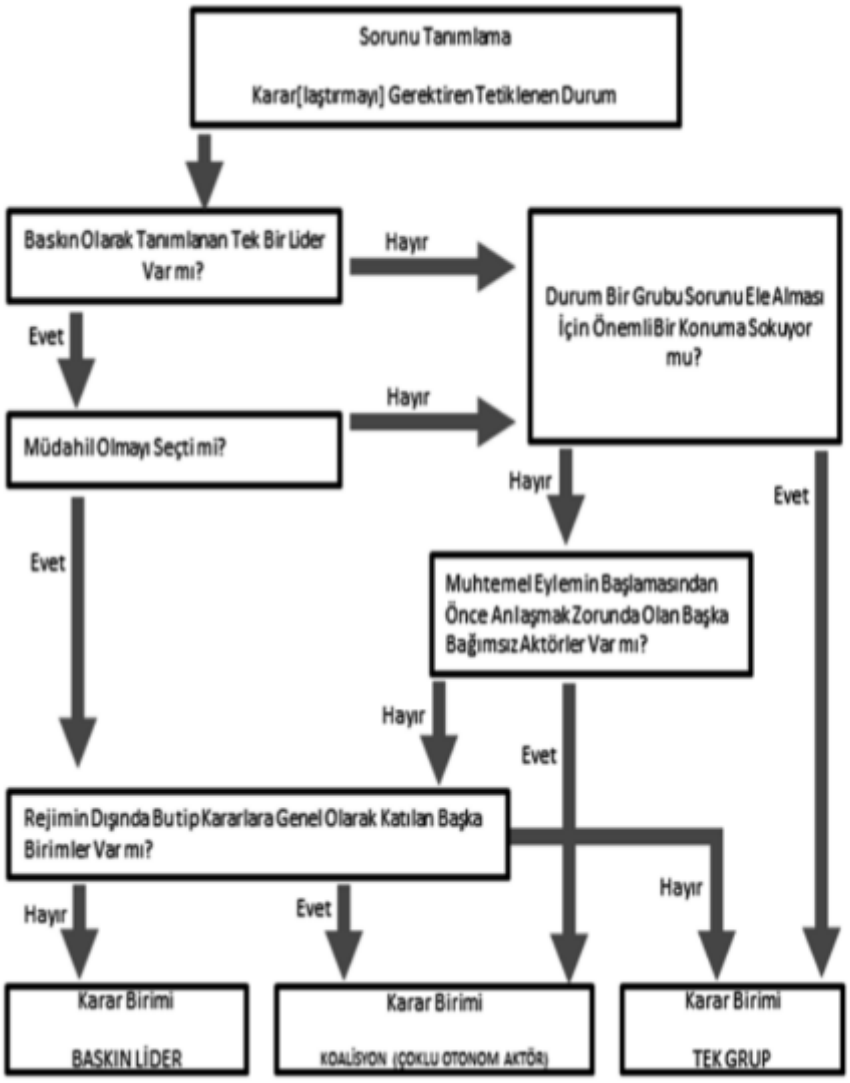

Şekil 6: Nihai Karar Birimi

Fuat Aksu, "Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, c. 15, s. 59 (2018): 70.

Temsil pratikleri ve karar alma açısından Türk dış politikasında karar alma birimine yaklaşıldığında bu temsili kimin ya da nasıl inşa ettiği sorusu ön plana çıkmaktadır.[341]

[341] Bu aşamada Maja Zehfuss, Küba Füzeleri Krizi özelinde yaptığı çalışmasında temsil pratiklerini ortaya çıkartan, belirleyen ve dönüştüren yerin ABD özelinde Ulusal Güvenlik Konseyi (National Security Council) bağlamında ele almış ve baskın temsilin orada inşa edildiğini vurgulamıştır. Bu noktada ABD'nin anayasal sistemi açısından başkan, dış politika kararlarında tek başına yetkili olup, Ulusal Güvenlik Konseyi'nin ona danışmanlık yapması etkilidir. Bu nedenle, ABD'de temsil pratikleri Ulusal Güvenlik Konseyi'nde gerçekleştirilir.

Bu bağlamda "kim temsil eder" sorusunun Türkiye açısından karşılığının çok etkili olduğu dönemler olsa da Milli Güvenlik Kurulu olduğu söylenemez. Zira, karar[laştırma] konusunda en yetkili organ Bakanlar Kurulu'dur. Ayrıca Gencer Özcan'ın belirtiği gibi Dışişleri Bakanlığı dış politika kararlarının sadece uygulama aşamasında değil oluşturulma aşamasında da etkin biçimde rol almaktadır.[342]

1924 Anayasası dış politikayı belirleme yetkisini "*hakimiyet bila kay-ü-şart milletindir*"[343] diyerek Meclis'e verirken; dış politikanın yürütülmesinden cumhurbaşkanını ve icra vekilleri heyetini -bakanlar kurulu- sorumlu tutmuştur. Ayrıca cumhurbaşkanının yetkileri sembolik düzeyde tutulurken; onun gerçekleştirdiği işlemler hakkında sorumluluğu da başbakan ve ilgili bakana yüklemiştir. Hükümetin genel siyasetinden icra vekilleri heyeti kolektif olarak sorumlu tutulmuştur. Bu açıdan dış politika kararlarının alınması ve uygulanması kapsamında yürütmenin görev, yetki ve sorumluluğundadır.[344] Ancak bu dönemde Atatürk, İnönü'nün diplomatik tercih ve manevralarının temsil ettiğini belirtmek mümkündür.[345]

1961 Anayasası, aynı 1924 Anayasasında olduğu gibi, "*egemenlik kayıtsız şartsız Türk milletinindir*" ifadesini kullanmış ve "*millet egemenliğini anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır*"[346] demiştir. Ayrıca, 1961 anayasası çift meclisli bir sistem öngörmesine rağmen -Cumhuriyet Senatosu- yine yürütme yetkisini cumhurbaşkanı ve bakanlar kuruluna bırakmıştır. Devletin başı sıfatıyla cumhurbaşkanı milletlerarası antlaşmaları onaylama[347] yetkisine sahip olup, başbakan hükümetin genel siyasetinin yürütülmesinden sorumlu olarak tarif edilmiştir. Geenel siyasetten bakanlar kurulunun birlikte sorumlu olduğunu ve her bakanın kendi görev ve yetki alanına giren konulardan ayrıca sorumlu olduğunu vurgulamıştır. 1961 Anayasası'nın bir diğer özelliği de Anayasa Mahkemesi, Milli Güvenlik Kurulu gibi çeşitli kuruluşların anayasal olarak oluşturmuş olmasıdır. 1982 Anayasası da

---

[342] Gencer Özcan, "Türk Dış Politikasının Oluşum Süreci ve Askeri Yapı", **Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası,** der. Barry Rubin, Kemal Kirişçi (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002): 19.
[343] Kemal Gözler, **Anayasa Hukukuna Giriş: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku**, 17. bs. (Bursa: Ekin Basım, 2011), 181.
[344] Aksu, Türk Dış Politikası Krizlerinde, 71.
[345] Ali Balcı, **Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar** (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013), 31-32.
[346] "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1961)", **Anayasa Hukukunun Temel Metinleri**, ed. Süheyl Batum, Necmi Yüzbaşıoğlu, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 1993): 25.
[347] **age**, 56.

Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'ndan oluşan ikili bir yürütme yapısı ortaya koymasıdır.

1982 Anayasasının 104. Maddesine göre "devletin başı" olan cumhurbaşkanı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve devletin birliğini temsil etmekte Anayasanın uygulanmasını, devlet organlarının uyumlu ve düzenli çalışmasını gözetmektedir. Bu bağlamda Cumhurbaşkanının yasama, yürütme ve yargıya ilişkin olarak çeşitli görevleri mevcuttur. 1982 Anayasası Cumhurbaşkanına; "*yabancı devletlere Türk Devletinin temsilcilerini gönderme", "Türkiye Cumhuriyeti'ne gönderilecek yabancı devlet temsilcilerini kabul etme, milletlerarası antlaşmaları onaylama ve yayımlama",* "*Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Başkomutanlığını temsil etme"* ve *"Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar verme*[348] yetkilerini tanımıştır. Aynı şekilde 1982 Anayasasına göre Bakanlar Kurulu -ya da hükümet- devletin dış politikasının hükümetin siyasal görüşüne uygun biçimde oluşturulduğu ve karara bağlandığı birim olarak tarif edilmiştir. Bu bağlamda 1982 Anayasasına göre hükümetin, Bakanlar Kurulu'nda belirlediği dış politikayı uygulamaya koymak Dışişleri Bakanı'nın yetkisi dahilindedir. Ancak dış politikanın belirlenmesi ve uygulanması, nihai karar[laştırma] birimi işlevini Bakanlar Kurulu görmektedir. 1923, 1961 ve 1982 Anayasaları parlamenter sistemi temsil eden anayasalar olduğu için parlamenter sistemde yürütmenin temel kanadını oluşturan Bakanlar Kurulu, Başbakan ve bakanlardan oluşmaktadır.[349]

Başbakan -Bakanlar Kurulu'nun başkanı olarak- bakanlıklar arasında iş birliğini sağlamak hükümetin genel siyasetinin uygulanmasını gözetmektedir. Bakanlar kurulu, hükümetin genel siyasetinin[350] uygulanmasından bir bütün olarak -kolektif olarak- sorumludur. Bakanlar kurulu yapısının içerisinde yer alan her bakan, astlarının gerçekleştirdiği eylem ve işlemlerden sorumlu olmakla birlikte, bizzat başbakana karşı sorumludur. 1982 Anayasası'nın 112. maddesine göre "*Başbakan, bakanların*

---

[348] Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982, Md. 104.

[349] Siyasal hayatımız açısından Başbakan'ın TBMM üyeleri arasından Cumhurbaşkanı tarafından atanması gerekirken; Başbakan dışındaki Bakanlar Kurulu üyelerinin meclis içerisinden seçilmesi ya da milletvekili olması gibi bir zorunluluk bulunmadığını belirtmek gereklidir.

[350] *"Genel siyaset"* ifadesinden ifadesinden anlaşılması gereken *"ülkenin iç ve dış siyasetini tayin ve tespiti"*dir. *Devletin iç ve dış siyasetinin tayin ve tanzimi"* ifadesi hükümet etmek, yönetmek anlamına gelmektedir. Hükümet etmekten kastedilen, devletin iç ve dış siyasetini genel hatlarının ve yönelimlerinin belirlenmesidir. İlhan Arsel, **Türk Anayasa Hukuku** (Ankara: Mars Matbaası, 1959), 7.

görevlerinin Anayasa ve kanunlara uygun olarak yerine getirilmesini gözetmek ve düzeltici önlemleri almakla yükümlüdür."[351] Bu nedenle anayasal anlamda genel siyaseti yürütmek bakanlar kurulunun görev ve yetki alanındadır. Ancak Anayasa'da *"genel siyaset"* ifadesinin ne anlama geldiği açıklamaktadır. 1982 Anayasa'nın 112 maddesi, ülkeyi yönetmeye yetkili temel organın Bakanlar Kurulu olduğunu vurgulamıştır. Ancak, dış politikanın uygulanması konusunda en önemli birim Dışişleri Bakanlığı'dır. Bu bağlamda dış politikayı hükümet adına yürütme konusunda öncelikli sorumluluk sahibi kurumdur. Türk dış politikası açısından kriz dönemlerinde genellikle -özellikle kuvvet kullanımına dayalı olan krizlerde- Karargâh [Genelkurmay Başkanlığı], Koridor [Dışişleri Bakanlığı], Konut [Başbakan ve Bakanlar Kurulu], Köşk [Cumhurbaşkanlığı]" formülasyonun geçerli olmuştur.[352]

Tekrarlayan çatışma içerisindeki olaylar ulusal güvenlik sorunu olarak tarif edildiği için Milli Güvenlik Kurulu dikkate alınmalıdır. MGK, 1982 Anayasası çerçevesinde alınan kararlarda daha etkili olmuştur. MGK'nın yapılanması, anayasal açıdan 1961 Anayasası dâhilinde kurulmuş olsa da 1922 yılından itibaren benzer işlev gösteren mekanizmalara devlet alanı içerisinde yer almıştır.[353] 1961 Anayasası'nda MGK'nin iç yapısı[354] sivil unsurların çoğunlukta olduğu bir yapılanmadır. 1982 Anayasası 118. Madde ile birlikte MGK üyelerine jandarma genel komutanının eklenmesi çerçevesinde, kurulun yapısı askeri kanadın lehine değişmiştir. Özellikle AB reformları çerçevesinde 2001 yılında yapılan değişikliğe kadar MGK, dış politika kararlarında etkili olmuştur.*[355]* MGK kararlarının bu dönemde "öncelikli olarak

---

[351] Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982, Md. 112.

[352] Fuat Aksu, "Kuvvet Kullanma Tehdidine Dayalı Dış Politika Krizlerinde Güvenlik Kavramı", **Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti**, ed. Evren Palta Paker, İsmet Akça (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010): 496.

[353] 1922 yılında Atatürk tarafından oluşturulan ve Başkomutan'a karşı doğrudan sorumlu bir savaş kabinesi işlevi icra eden "Harp Encümeni", 1933 tarihli Bakanlar Kurulu yapılanmasına genelkurmay başkanının eklenmesiyle oluşturulan, hükümetten ayrı bir adeta kabine görevi icra eden "Yüksek Müdafaa Meclisi", 1949 tarihli milli savunma bakanı, genelkurmay başkanı ve Bakanlar Kurulunun seçeceği diğer bakanların katılımı ile oluşturulan Cumhurbaşkanının kurulun doğal başkanı olduğu "Milli Savunma Yüksek Kurulu" gibi oluşumlar Milli Güvenlik Kurulu'nun tarihsel arka planını oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Muharrem Balcı, **MGK ve Demokrasi,** 2. bs. (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998), 49-56.

[354] 1961 Anayasası'na göre MGK, Cumhurbaşkanı, Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Temsilcileri, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcıları, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri, Maliye, Savunma, Ulaştırma Bakanlarından oluşmaktadır.

[355] Özellikle, MGK kanununda geçen "*Devletin millî güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması* [...] *konusunda görüş tespit etmek"*; "*Devletin millî güvenlik siyaseti doğrultusunda tespit edilen millî hedeflerin ve hazırlanan millî plan ve programların gerçekleştirilmesine ilişkin tedbirleri belirlemek"*; ve "*millî güvenlik siyasetini etkileyecek millî güç*

dikkate alınır" ibaresinin anayasada yer alması, kurumu daha etkili kılmıştır. MGK kararlarının yalnızca bir kısmı genel bir değerlendirme dahilinde kamuoyula paylaşılmaktadır. Bu nedenle o noktada kimin hangi bakış açısını temsil ettiği net biçimde ortaya konulması Türk dış politikası bağlamındaki araştırmalarda mümkün değildir. MGK'nun toplantı tutananaklarına ulaşmak ise neredeyse imkansızdır. Bu nedenle Türkiye'nin ulusal çıkarı olarak temsil edilen pratiği anlamanın ön koşulu karar alımını değerlendirme aşamasında yer alan, Dışişleri Bakanlığı'ndan, istihbarat birimlerinden ya da Genelkurmay Başkanlığı'ndan gelen bilgileri değerlendirerek kamuoyu önüne getiren siyasi aktörler olacaktır. Bu nedenle ancak Başbakan, Cumhurbaşkanı, Dışişleri Bakanı, Başbakan Yardımcıları, Savunma Bakanı, Genelkurmay Başkanı, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri ya da ilgili konu özelinde etkin bir diplomat ülkenin ulusal çıkarının ne olduğunu araştırmacılara aktarabilmektedir.

unsurlarını [....] *sürekli takip ederek değerlendirmek*; *millî hedefler yönünde güçlenmelerini sağlayacak temel esasları tespit etmek*" şeklindeki maddeler temsil açısından MGK'nın işlevini ortaya koymaktadır. 1982 Anayasası'nda MGK kararlarının bu dönemde" öncelikli olarak dikkate alınır" ibaresinin yer alması -bu madde değiştirilinceye kadar- kurumu daha da etkili kılmıştır.
"Millî Güvenlik Kurulu ve Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu", https://www.afad.gov.tr/UserFiles/File/2945%20say%C4%B1l%C4%B1%20milli%20g%C3%BCvenlik%20kurlu%20ve%20milli%20g%C3%BCvenlik%20kurulu%20genel%20sekreterli%C4%9Fi%20kanunu.pdf, [19.07.2019].

3. TÜRKİYE'NİN TEKRARLAYAN ÇATIŞMALARI

Önceki bölümde tekrarlayan çatışmanın devletlerin kimliklerine içkin, çözümleri üzerinde herhangi bir uzlaşı bulunmayan ve kendini sürekli olarak yeniden üreten bir ilişki doğurduğu belirtilmişti. Bu tür çatışmaların devletler arasında risk, düşmanca etkileşimler, şiddet ve/veya çatışma yoğunluğu açısından aralıklı dalgalanmalara neden olduğu ve bu durumun tarafların ulusal kimliklerinin ya da toplumsal dayanışmalarının aracı haline geldiği vurgulanmıştı. Bir başka açıdan, en az on yıl süren düşmanca etkileşimin varlığı, devletler arasında üç ya da daha fazla krizin yaşanmasıyla -ve en az bir kez askerileşmesiyle birlikte- yalnızca çatışmanın taraflarının dış politikalarını değil; müttefiklerini ve ittifaklarını da şekillendirdiği belirtilmişti. Bu nedenle ülkelerin dış politikaları açısından tekrarlayan çatışmaların belirleyici niteliklerinin olduğu ve hatta devletlerin dış politikasının "vazgeçilmez" konuları haline geldikleri ifade edilmişti. Peki Türk dış politikası açısından tekrarlayan çatışmalar nelerdir? Derin tarihsel kökleri, sürekliliği olan ve bugün hala Türk dış politikasında tutum, durum ve davranışlarını etkileyen çatışmaları nasıl tespit etmek nasıl mümkün olabilir?

Ulusçuluk akımlarının yayılma süreci incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve cumhuriyet dönemi arasında 19. yüzyılın başından itibaren gözlemlenebilen birtakım paralelliklerin olduğu görülecektir. Bu paralellikler, çok önemli dönüm noktalarını kapsamakta olduğu gibi, günümüzde Türk dış politikasını şekillendirmeye devam etmektedir.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda bir taraftan modernleşme ile Avrupa'ya uyum sağlamak için reformlar geliştirirken; diğer taraftan, Fransız Devrimi'nin yaydığı fikirlerin etkisi ile çözülmeye başlamıştır. Bu noktada Osmanlı tarihinde bu yüzyılda iki temel meselenin olduğunu belirtmek mümkündür. Bunlardan biri, "Yunan Sorunu" iken; bir diğeri "Ermeni Sorunu"dur. "Yunan sorunu", yüzyılın ilk çeyreğini şekillendirirken;

"Ermeni sorunu" ise son çeyreğinde etkili olmuştur.[356] Osmanlı İmparatorluğu'ndan doğan ulus-devletler, bağımsızlıklarını gerileyen Osmanlı Devleti'ne karşı, kendi etnik gruplarından, hala imparatorluğun elindeki ve diğer ülkelerin elinde kalmış olan bireylerin kurtarılması için; kültürel ve homojen bir halk yaratmak için savaşmıştır.[357] Milliyetçilik, 19. yy ve 20. yy'lın ilk dönemleri boyunca "günün ideolojisi" olmuş çok etnik gruplu olan imparatorlukta yer alan milliyetler, kendi ulus devletlerini[358] kurmaya yönelmiştir.[359]

Yunan ayaklanması ile başlayan olaylar, imparatorluğun sadece 'dışarıdan gelen saldırılarla' değil, aynı zamanda 'içeriden gelen bir bölünme tehlikesi' ile karşı karşıya olduğunu göstermiştir. Avrupa'dan gelen fikirlerden etkilenen Hristiyan tebaa gittikçe daha fazla huzursuz olmuş ve özgürlük taleplerini daha çok dillendirilmeye başlamıştır. Bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek zayıflamasına neden olduğu gibi, Hristiyan tebaa lehine gelişmelerin dış destek almasını kolaylaştırmıştır.[360] Özellikle büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Hristiyanlar konusu ile ilgilenmişlerdir. Bu süreç, Batı'da "Yunan" iken; Doğu'da "Ermeni" meselesi üzerinden ilerlemiştir.

---

[356] Gruplararası ya da daha sonraki süreçte devletler-arası ilişki biçimini "sorun" olarak adlandırmak semantik bir hatanın varlığına işaret ettiği gibi, bir toplumsal grubun bir "sorun" olarak değerlendirilmesi araştırmacıları en başından nesnellikten uzak bir konuma itecektir. Çünkü herhangi bir toplumsal grubun bir "sorun" olarak isimlendirilmesi ancak bir diğer toplumsal grubun öznel yargısı ile mümkün olmaktadır. Dolayısıyla, "Ermeni sorunu" ya da "Yunan sorunu" kelimelerinin yerine "Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki ilişkilerindeki sorunlar" demek çok daha anlamlı olacaktır. Erol Göka, Murat Beyazyüz, "Türk-Ermeni Sorununun Psikolojik Boyutu, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, c. 1, s. 44 (2013): 126-127. Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki ilişkilerinde yaşanan sorunlar, sıklıkla yargı belirten ifadelerle ele alınmaktadır. Fakat bu tez çerçevesinde eleştirel konstrüktivist bir yaklaşımın benimsenmesi, bu ifadelerin sıklıkla literatürde kullanılması nedeniyle yapılan alıntılarda tırnak içerisine alınarak kullanılmalarına özen gösterilecektir.

[357] Vamik D. Volkan, Norman Itzkowitz, **Türkler ve Yunanlılar: Çatışan Komşular** (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2002), 221.

[358] Gellner'e göre "*ulusçuluk kültür ile siyasal yönetimin çakışması, bir kültüre kendi siyasal çatısının sağlanması ve bu çatının tek olarak tanımlanmasıdır*". Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, çev. Büşra Ersanlı Bahar, Günay Göksu Özdoğan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 86. Devlet ulusçuluk ile karşılaştırıldığında tarım toplumlarına geçiş ile birlikte ortaya çıkmış olduğu için çok daha eskilere tarihlenen bir örgütlenmedir. Ulus ile devletin çakışması ise ulusçu ideolojilerin etkisi altına girmiş olan otoritelerin bu ideolojiyi halkına benimsetmesi sayesinde mümkün olmuştur. Bu bağlamda 19. yüzyıldan itibaren gelişen milliyetçilik ile ulus-devletlerin ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir.

[359] Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, der. Mete Tuncay, Erik Jan Zürcher (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995):17.

[360] David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, çev. Zeki Doğan (İstanbul: Fener Yayınları, 1998), 10.

Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki çatışmaları özgün kılan şey; varlıklarının yalnızca Osmanlı Devleti için değil, Türkiye açısından da "kronik" ve hatta "elzem" olmasıdır. Nitekim, Türk dış politikasına genel olarak bakıldığında, Türkiye-Yunanistan arasında tekrarlayan bir çatışmanın varlığı kolaylıkla tespit edilebilir. Cumhuriyet dönemi Türk dış politikası adeta Türk[iye]-Yunan[istan] arasında yaşanan krizler ekseninde izlenebilecek bir süreçtir. Türk[iye]-Ermeni[stan] çatışması ise, varlığını sürdürmüş ve zaman zaman farklı açılardan tetiklenmiş olsa da, devletler düzeyinde az sayıda kriz üretmiştir.

Bir bakıma egemenlik sınırlarının ve kimlik/farklılık ekseninde tekrarlayan çatışmalarının dış politikada kendini ürettiği, yeniden ürettiği, farklı bağlamlar noktasında da olsa, Türkiye'nin dış politikasını şekillendirdiği söylemek yanlış olmayacaktır. Taraflarda çatışmanın derin tarihi köklerinin olduğu algısı, tarihin ve düşmanlık ilişkisinin sürekli olarak yeniden inşa edilmesine sebep olmaktadır. Türk kimliği, "farklı dönemlerde, farklı ötekilere" karşı inşa edilmiştir. Bu inşa süreçlerinin savaş, savaş hazırlığı, ordu, merkezileştirme çalışmaları, kimlik inşasını ya da şiddet kullanımı gibi farklı süreçleri içerisine aldığı bilinmektedir.[361] Türkiye'nin kurucu savaşları da Batı Cephesi'nde Yunanistan; Doğu Cephesi'nde Ermenistan karşısında kazanılan savaşlarla mümkün olmuştur. Bu nedenle Türkiye'nin ulus devletleşme sürecinin birincil "öteki"leri Ermeniler ve Rumlar olmuştur.[362]

Peki Türkiye'nin tekrarlayan çatışmalarında tarihsel arka plan nasıl okunmalıdır? Bu durum -yani devletlerin ne ölçüde bir sürekliliğe sahip oldukları tartışması- temel olarak devletler hukuku ile ilişkili olsa da bu noktada gündeme gelmesi siyasi gerekçelere dayanır.[363] Uluslararası hukuk açısından son derece tartışmalı olan

---

[361] Bkz. Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime", **Bringing the State Back In**, ed. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press, 1985): 181; Michael, Mann, **States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology**, (Basil Blackwell: Oxford and New York, 1988), 124.

[362] Ömer Turan, Güven Gürkan Öztan, **Devlet Aklı ve 1915: Türkiye'de Ermeni Meselesi Anlatısının İnşası** (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2018), 34.

[363] Herhangi bir konuda bir devletin önceki halinin temsilcisi olma hali süreklilik tezi açısından değerlendirildiğinde devletlerin yasal bir sorumluluk sahibi oldukları görülmektedir. Bu açıdan ardıllık/halefiyet ne olduğu sorusuna odaklanılmalıdır. Bazı araştırmacılar halefiyeti bir teritoryanın bir devlettten bir diğerine transfer edilmesi olarak tanımlarken; diğerleri, bir hukuksal entitenin bir diğer devlet tarafından ikame edilmesine referans vermektedir. Tam da bu nedenle, devletin sürekliliğinin "iki ucu keskin bir kılıç gibi işlendiği" ifade edilmektedir. Vahagn Avedian, "State Identitiy, Continuity and Responsability: The Ottoman Empire, the Rebuplic of Turkey and the Armenian Genoside", **European Journal of International Law**, c. 23, s. 3, (2012): 802. Devletler kendi kuruluşları öncesinde teritoryalarında meydana gelen eylemlerden sorumlu tutulamazlar; ancak bir devlet bir

halefiyet konusu daha çok I. Dünya Savaşı sonrası yeni kurulan devletler açısından gündeme getirilmiştir. Öte yandan, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun ardılı olduğunu iddia edenler, Hâkim Boral'in 1925 tarihli "Osmanlı Kamu Borcu" kararında atıf yapar. Bu bakış açısına göre, Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devleti'nden kalan borçları üstlenmiş ve ödemiştir. Ayrıca 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş olmakla birlikte devletin hâkim unsuru olan "Türkler" aynı kalmıştır. Devletin kimliği, söz konusu kimliğe referans veren olaylardan önce ve sonra olduğu gibi, yalnızca "ahde vefa/pacta sunt servanda" normuna dayanarak, uluslararası hak ve yükümlülükler çerçevesinde tanımlanabilir.[364] Konuyla ilgili farklı görüşler olsa da, genel uluslararası hukuk "bölgesel değişiklikler ve iç devrimlerin hiçbir şekilde devletlerin kimliğini ve sürekliliğini etkilemediği" kuralını benimser.[365] Oysa ki bazı araştırmacılar, Cumhuriyet'in temel Osmanlı Devleti'nin kurumlarını, idari organlarını, ordusunu ve siyasi partilerin ana bölümünü koruduğu argümanını ileri sürmektedir. Bu açıdan "ülkede bir devrimin yaşanması", devlet kimliğinde bir değişiklik olduğu biçiminde okunmaz.[366]

18. yüzyılda Osmanlı devletinin başlattığı modernleşme süreci, cumhuriyet ile birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Bu süreç Shaw'a göre, padişahlığın yerini cumhuriyet rejimine bırakması değil; küçük bir yönetici sınıfın iktidarda bulunduğu ve geniş halk kitlelerinin onu ayakta tutmak için var olan Osmanlı toplumsal düzeninin ortadan kaldırılmasıdır.[367] Padişahlık ve halifeliği kaldırmak, Osmanlı Devleti'ndeki "reform" düşüncesini bütünüyle sona erdirmiştir. Feroz Ahmet'e göre, 1908'de iktidara gelen Jöntürkler, hanedanı muhafaza etmiş, radikal bir reform ve yapısal bir değişim

---

diğerinin ardılı olduğunda, böyle bir durum söz konusu değildir. Halefiyet/ardıllık konusunda literatürde üç temel bakış açısı mevcuttur. İlk olarak, Roma hukukuna dayanan "evrensel ardıllık teorisi"ne göre (universal succession theory), yanlış eylemlerin (wrongful acts) sorumlululuğu hariç tutulmak üzere, önceki devletin yükümlülükleri otomatik olarak halefine geçer. İkinci olarak, organik ikame teorisi (organic subtitutiotion), hakların ve yükümlülüklerin bir devletin "ölümü" neticesinde ortadan kalkmadığını, ancak ardıllık durumunun selefle ilgili yanlış uygulamaların da dahil olduğunu görüşünü benimser. Üçüncü olarak, negatif okul (negative school) her yeni devletin hayatına "tabula rasa" olarak başladığını ve selefinin eylemlerinden sorumlu tutulamayacağını ifade eder. Bütün bu yaklaşımların ortak noktası, devletlerin ardıllığı konusunun tartışmalı ve büyük ölçüde belirsiz olduğudur. Ian Brownlie, **Principles of Public International Law** (Oxford: Clarendon Press, 1998), 655.

[364] Avedian, **age**, 799-800.

[365] **age**, 799.

[366] Dahası, onlara göre cumhuriyeti inşa eden "yeni", milliyetçi hareket, I. Dünya Savaşı gücünü yitirmiş, otoritelerini kaybetmiş "eski" ittihatçı kadrolar tarafından gerçekleştirilmiştir. **age**, 819.

[367] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: E Yayınları, 1983), 445.

programı geliştirmek amacıyla onu maniple etmeye çalışmış; Jöntürkleri izleyen Mustafa Kemal önderliğindeki rejim ise bu mirası bütünüyle reddetmiş, hanedanı kaldırmış ve laik bir cumhuriyet inşa etmiştir.[368] 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu ve 1924 Anayasıyla birlikte yeni bir devlet kurmak için gerekli görülen siyasi tecrübe, yönetim örgütü, mali sistem gibi temel unsurlar Osmanlı'dan miras alınmış ve yine onun son dönem kadroları cumhuriyete intikal etmiştir. Diğer taraftan, çok uluslu imparatorluğun birtakım kurumları kendiliğinden geçersiz hale gelmiş ve bu alanlarda yeni düzenlemeler yapılmıştır.[369] Buna karşın, Türkiye Cumhuriyeti kendisini Osmanlı Devleti'nden "ayırt etme" düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Meşruti monarşiden cumhuriyete geçilmiş; Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu toprakların %85'i kaybedilmiş, imparatorluk mirası ise geride bırakılmıştır.[370] I. Dünya Savaşı'nın ardından çok uluslu bir imparatorluktan, Türkiye dahil olmak üzere, 16 devlet doğmuştur.[371]

Türkiye Cumhuriyeti'nin ardıllığını konusunu antlaşmalar bağlamında değerlendirmek gerekirse, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun taraf bulunduğu antlaşmalarla bağlı olmayı kabul etmediği görülmektedir. Nitekim, Lozan Barış Antlaşması'nın 99. maddesi Osmanlı İmparatorluğu tarafından imzalanan ve Türkiye'yi de bağlaması kabul edilen ekonomik, teknik ve çok taraflı antlaşmaların bir listesini içermektedir. Dolayısıyla Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu tarafından imzalanan ve bu listede yer almayan anlaşmalar, yeni cumhuriyeti bağlamayacaktır. Bu durum, çok taraflı bir antlaşma ile kayıt altına alınmıştır. Ayrıca, Lozan Antlaşması'nın 100. ve 101. maddeleri ile Lozan Ticaret Sözleşmesi'nin 14. maddesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz onaylamadığı bir antlaşmaların da listesini içermektedir. Türkiye, bu listede yer alan antlaşmalara katılmayı ve onları onaylamayı kabul etmiştir.[372]

---

[368] Feroz Ahmet, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, 13. bs. (İstanbul, Kaynak Yayınları, 2013), 25.
[369] Fatma Acun, "Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Değişme ve Süreklilik", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c. 1, s. 16 (1999): 166.
[370] Bkz. Bernad Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 8. Bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2000), 1. Aynı konunun eleştirisi için bkz. Eric Jan Zürcher, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi** (İsatnbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 81-99.
[371] Acun, **age**, 158.
[372] Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri III. Kitap**, 3. bs. (Ankara: Turhan Kitabevi, 1999), 29.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu bakımından bazı özellikleri nedeniyle çağdaşlarından ayrılır. İlk olarak cumhuriyet, imparatorluk bakiyesi üzerine kurulan bir toplumsal yapıdan doğmuştur. Bu süreç tanzimat ve meşrutiyet gibi modernleşme deneyimlerine rağmen; örfi ve dini temelini koruyan Osmanlı Devleti'nin yerine hilafet ve saltanatın ilga edilmesiyle gerçekleşmiştir. Ankara'da milli bir konvansiyon oluşturan 'Büyük Millet Meclisi' kendisini adlandıran bu otorite, "milli irade" ile özdeşleşmiştir. "Milli Kurtuluş Savaşı" ile "Türk devrimi" atbaşı ilerlese de, rejimin bütün kurumları tasfiye edilerek cumhuriyet devrimi gerçekleşmiştir.[373]

Osmanlı'nın cumhuriyete bıraktığı miras konusu farklı alanlarda -örneğin devlet mekanizması, dış politikası, bürokrasisi gibi- kendisini göstermektedir.[374] Nitekim zaman zaman Osmanlı mirası Türkiye'de bazı alanlarda sahiplenilir ve tarihsel ve kültürel bir devamlılıktan söz edilirken; bazı alanlarda ise -ki bu alanlar genellikle "sakıncalı konular"a ilişkindir- bu mirasın göz ardı edilmesi tercih edilir. Bu durum bir taraftan geçmişten bir "kopuşun" öte yandan ise "sürekliliğin" varlığını göstermektedir. Ancak genç cumhuriyet, miladi bir söylem ile Osmanlı İmparatorluğun'nun mirasından mutlak bir kopuşu, kurtuluşu ve modernleşmeyi gündeme getirmiştir. [375] Bu açıdan 19. ve 20. yüzyılın ilk on beş yılının modernist dönüşümünden devreden mirası, mümkün olduğu kadar önemsiz görülür. Türkiye, süreklilik ve kopuş dialektiği arasındaki ilişkiyi kopartarak Kemalizm çerçevesinde bir "kopuş ideolojisi" olarak temsil edilmiştir.[376] Yine de Türkiye Cumhuriyeti tarihsel ve kültürel bir sürekliliğin ürünüdür.[377]

3.1. "Hangi Öteki?" Türk Kimliğinin Karşıt İnşası

Kimliğin başka aktörlerle iletişime girerek nasıl inşa edildiğini anlamak, Türk siyasal hayatındaki ve dış politikasındaki pek çok olayın, durumun, krizin nasıl ortaya

---

[373] Akın'a göre Osmanlı mirası "aşkın devlet" yapısında kendisini gösterir. Rıdvan Akın, **Türk Siyasal Tarihi 1908-2000**, 2. bs. (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2012), 281-282.
[374] Metin Heper, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, çev. Nalan Soyarık (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2006), 91.
[375] Tanıl Bora, **Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi ideolojiler**, 4. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 24.
[376] **age**, 132**.**
[377] Metin Heper'e göre, Türk siyasi kültürü, değişimden ziyade bir süreklilik sergilemektedir. Bknz. "Osmanlı Mirası ve Siyasal Hayat" bölümü; Metin Heper, **Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açıdan Türkiye'nin Siyasal Hayatı** (İstanbul: Doğan Kitap, 2011), 37.

çıktığını kavrayabilmek için olmazsa olmaz bir koşuldur. "Türklük" de diğer kimlikler gibi öteki kimliği karşısında- hem içsel hem de dışsal olarak- inşa edilmiştir. "Türk kimdir?" gibi başlı başına sosyal konstürüktivist bir sorunun cevabını bulabilmek için mütareke dönemine ya da erken cumhuriyet dönemine değil; Osmanlı Devleti'nin son dönemine referans verilmesi tesadüf değildir. "Türk kimdir" sorusu, aslında tam olarak geç Osmanlı döneminin ürünüdür ve bu tartışmalar yapılırken hedeflenen imparatorluğu kurtarma düşüncesidir.[378]

Bu noktada kimlik inşa sürecinin hem ülke içerinde hem de dışında eş zamanlı olarak kurgulanan süreçler olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu dönemde "biz kimiz?" sorusunun karşılığı her ne kadar ülke içinde "biz Osmanlıyız" şeklinde verilmeye çalışılmış olsa da; bu durum, Osmanlı tebaası olan Hristiyanların bir bir kendi ulus devletlerini kurmalarıyla birlikte "Osmanlılık" kimliği üzerinde halihazırda oluşturulamamış olan ortaklaşmanın sağlanıp sağlanamayacağı konusunda endişeler doğurmuştur. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nde yaşanan tartışmalar, 1908 devriminin sonrasında Meclis-i Mebusan'ın açılarak Müslüman-Gayrimüslim bütün Osmanlıların "Osmanlı milleti"ni oluşturduğu düşüncesi ortak payda olarak ortaya çıkmıştır.[379] Bununla birlikte Osmanlı kimliği, ülkedeki tek kimlik olmadığı gibi gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının kendi "milletleri"nin olması ve diğerlerinin ise kendilerini "Müslüman" olarak tanımlaması nedeniyle çelişkilere yol açmıştır. İmparatorluk, doğası gereği çok dilli, çok kültürlü, çok uluslu bir sistemdir.[380] Özellikle Balkan Savaşları ve Trablusgarb sonrasında, ittihatçılar II. Abdülhamit'ten devraldıkları İslamcılığı geliştirerek birleştici bir unsur olarak kullanmaya yönelmiş; İslam ve Türk kimlikleri bir araya getirirken "Türke öncelik verilmeye" başlanmıştır.[381] II. Abdülhamit'in saltanat yıllarında yükselen "İslamcılık", Osmanlı Devleti'nin

---

[378] Yusuf Akçura'nın ünlü "Üç tarz-ı siyaset"i "biz kimiz?" sorusu, aslında kim olunduğundan ziyade "kim olmalıyız?" sorusunun devamıdır. Aynı sorunsal Ziya Gökalp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" isimli eserinde de mevcuttur. Bkz. Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015) ve Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, 4. bs. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1976). Osmanlı Devleti'nin ayakta kalabilmesi ulusçuluk akımlarıyla birlikte giderek zorlaşmış ve bu dönem aydınları bu soruna işlevsel bir cevap üretmeye çalışmıştır. Hatta, bu açıdan tanzimat fikri Osmanlı içerisindeki ulusçuluk akımlarına devletin verdiği bir cevap niteliğindedir.

[379] Zafer Toprak, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1995), 3.

[380] **age**, 3.

[381] Mehmet Ö. Alkan, "II. Meşrutiyette Eğitim, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya "Militer Türk-İslam Sentezi", **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, der. Ferdan Ergut (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009): 73.

Müslüman tebaasının da yalnızca din üzerinden bir ortaklaşma ile idare edilemeyeceğini göstermiştir.[382] Osmanlı aydınlarının devleti kurtarma adına bir çözüm önerisi olarak ortaya çıkan Türkçülüğün resmi Türk milliyetçiliğine dönüşmesi, siyasal bir örgütün ideolojisi haline gelmesi, II. Meşruiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki döneminde ortaya çıkmıştır. Bu gelişmenin arka planında, Türk Derneği (1908), Türk Yurdu Cemiyeti (1911), Genç Kalemler Dergisi (1911) ve Türk Ocakları (1912) gibi derneklerin kurulmasının[383] yanı sıra İttihat ve Terakki'nin uygulamaları bulunmaktadır. Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" isimli kitabında Osmanlı Devleti'ni bir arada tutabilme çabalarını Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük ekseninde anlatırken; Türk milliyetçiliğinin büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü olan bütünlüğünü devam ettirme çabalarının başarısız olması sonucunda ortaya çıktığını ifade eder.[384] Bu bakış açısına göre, Akçura'nın "Üç tarz-ı siyaset"inden Türkçülüğe geçiş, mecburi istikamet olmuştur.[385]

31 Mart Olayı ile İttihat ve Terakki[386]'nin iktidarı ele geçirmesinden sonra "Osmanlı" ve "Türk" arasındaki ayrım belirsizleşirken, Osmanlıcılığın güçlü Türkçü versiyonu gündeme gelmiştir.[387] Buna ek olarak ilk kez II. Meşrutiyet döneminde "ben"- "öteki"

---

[382] 1912'de Arnavutların ve daha sonra 1916'da Arapların isyanı ile İslamcılık "sürdürülemez" bir politika haline gelmiştir.

[383] Ümit Kurt, **Türk'ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdunda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 29-30.

[384] Ahmet Yıldız, **"Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları**, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 61-79.

[385] **age**, 73.

[386] İttihat ve Terakki'nin uygulamaları bağlamında "Türkleşme" terimi, çok etnili Osmanlı Devleti'nde bir ulus inşa projesi olarak kavramsallaştırılabilir. Türkleştirme, çok etnili bir imparatorlukta bir ulusal çekirdek inşa etmeyi amaçlayan belirli bir siyasi düzen biçiminde tanımlanabilir. Bu ulus inşasının iki boyutu bulunmaktadır. İlk olarak, ulus-inşa projesinin uygulanacağı bir oluşturmak için "belirli alanların coğrafi millileştirilmesi" gereklidir. İkinci olarak, imparatorluğun "hangi halklarının ve topluluklarının imparatorluğun çekirdek ulusuna dahil edileceği" sorunsalıdır. Bu süreç, bir millete dönüştürülmesi gereken imparatorluk çekirdeğini imparatorluğun çevresinden ayırmak anlamına geldiği ölçüde; bazı toplulukların çekirdek ulusa dahil olma ya da dışlanması bağlamında asimilasyonuna olanak sağlar. Ülker, "Contextualising 'Turkification'...", 615. İttihat ve Terakki'nin uygulamaları bağlamında Türkleştirme, Anadolu'nun coğrafi bir merkez olarak seçildiğine işaret eder. 1913 sonrasında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında "mübadele", daha çok Ege kıyılarında yerleşik bulunan Yunan tebaanın Anadolu içlerine yerleştirilmesi, Balkan Savaşları ya da I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına gelmiş bulunan Müslümanların özellikle Yunan tebaanın yerleşik olduğu köylere yerleştirilmesi gibi uygulamalar üzerinden örneklendirilmektedir. Erol Ülker, "Contextualising 'Turkification': Nation-building in Late Otttoman Empire (1908-1918)", **Nations and Nationalism**, c. 11, s. 4 (2005): 624-629.

[387] M. Şükrü Hanioğlu, **A Brief History of the Late Ottoman Empire** (Princeton: Princeton University Press, 2009), 166-167.

gibi kavramların ders kitaplarına girmiş[388], "milli" kimlik inşa edilmeye başlanmıştır. Alkan'ın ifadesiyle Türkçülük[389] ideolojik bir akım olarak 1906'dan sonra İttihat ve Terakki'nin içerisinde kendine yer bulmuştur.[390]

Arnavutların 1913'de Osmanlı'dan kopmasının "kurucu kadro üzerinde dehşet verici etkisi" nedeniyle Osmanlı'dan günümüze devam eden bir homojenleştirme sürecinden söz edilmektedir. Homojen bir ulus-devlet yaratma düşüncesi kimi zaman bir tercih iken; kimi zamanlarda bir zorunluluk halini almıştır. Varlığını sürdürmenin mecburi istikameti haline gelen Türkçülük bağlamında ise bir "belirsizlik hali" mevcuttur.[391] Bu açıdan Türk milli kimliği de diğer kimlikler gibi bir ötekine karşı inşa edilecektir. Bu inşa süreci daima hem ülke içerisine hem de dışarısına karşı gerçekleşecektir.

Berlin Kongresi'nden sonra Balkanlar'da ortaya çıkan yeni ulusal devletlerin Osmanlı imparatorluğundan toprak koparan milliyetçi hareketlerin[392] ürünü olduğu bilinmektedir. Sırp, Hırvat, Bulgar ya da Yunan bütün bu milliyetçi hareketlerde ulusal devletlerin kurulmasından sonra birbirlerine karşı irredentist politikalar geliştirmişseler de milli kimliklerini Osmanlı Devleti karşısında inşa etmişlerdir.[393] Bu bağlamda bir sürekliliğin olduğu düşünülürse Osmanlı Devleti'nin ve devamında Türkiye'nin çok sayıda öteki kimliğinin olduğu görülecektir. Bağımsızlığını Osmanlı devleti karşısında kazanan devletlerin en belirgin ötekisi Osmanlı/Türk kimliği olmuştur.

---

[388] Bu dönemin resmî ideolojisi Osmanlıcılık olsa da uygulamada havada kalmıştır. Alkan, II. Meşrutiyette Eğitim, 77.

[389] Türkleştirme, İttihat ve Terakki içerisinde idari entegrasyondan, kamulaştırmaya ve oradan da kültürel asimilasyona kadar geniş bir çerçevede ele alınmaktadır. Ülker, **age**, 614.

[390] Şerif Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **Türk Modernleşmesi Makaleler IV**. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991): 100.

[391] Zira 19. yy.'da Osmanlı devletinde "Türk" olumlu bir anlam ifade etmemektedir. Halk, Alevi ya da yarı göçebe topluluklara Türk demekte olduğu gibi; Osmanlı Devleti de kendisine "Devlet-i Ali" demektedir.

[392] Büyük topraklı hanedan imparatorluklarının tarihi, milliyetçi ya da devletçi olmak üzere iki temel paradigma bağlamında incelenebilir. İlk paradigmaya göre milliyetçilik olgusu imparatorlukların dağılmasına neden olmuştur. İmparatorluğu içten içe kemiren bu dalga sonucunda ittihatçılar Anadolu'da bir Türk devleti kurmayı arzulamışlardır. 1923'te kurulan Türk ulus devleti ile de bu amaca ulaşılmıştır. Bu paradigmaya tamamen tezat olmayan devletçi paradigma ise emperyal devlet bağlamının altını çizerek emperyal gündemin imparatorluktan geri kalan toprakları korumak ve kaybettiklerini geri almak üzerine hareket ettiğini iddia eder. Uğur Ümit Güngör, **Modern Türkiye'nin İnşası: Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 14-15.

[393] Eric Jan Zürcher, "Giriş: Demografi Mühendisliği ve Modern Türkiye'nin Doğuşu", Der. Eric Jan Zürcher, **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma**, 8. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017): 10.

Tam da bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu modernleşme denemelerine girerken, batılı reformları ve kurumsal yapıları hayata geçirirken hedeflenen, öncelikle imparatorluğun dışarıdan ve kendi içerisinden "parçalanmasını engellemek ve modern/merkezi bir devlet" inşa edebilmek olmuştur.[394] Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim unsuru daima Türkler olsa da 18.yy'da Balkan halklarını yoğun olarak etkileyen ulusçuluk akımları, Türklere ancak 19. yüzyılın sonunda 20. yüzyıl başlarında ulaşmıştır.[395] Cumhuriyetin ilanı sonrasında benzer bir yaklaşım cumhuriyet elitleri açısından da gerekli olmuştur. Türk ulusal kurtuluş hareketi, Versay sistemine karşı revizyonist bir mücadele gerçekleştirmiştir. Türkiye, cumhuriyetin ilanının ardından yeni kurulan statükoyu korumaya yönelmiştir. Aynı dönemde kurulan diğer anti emperyalist devletlerden farklı olarak Türkiye "yurtta sulh, cihanda sulh" prensibi çerçevesinde dış politikasında irredentist yaklaşımları barındırmamıştır. Kültür ve vatandaşlık kavramları üzerinden bir milliyetçilik inşa etmiştir. Hatta Hatay örneği dışında, geçmişte kaybedilen toprakları geri almaya yönelmemiştir.[396]

I. Dünya Savaşı döneminde ise "öteki", Osmanlı'nın karşısında savaştığı bütün emperyalist devletlerdir. Emperyalist ülkelerin oldukça güçlü gözüktüğü ancak birbirlerine düştüğü bir ortamda çok uluslu imparatorluklar çökmüş ve yerlerine yeni ulus devletler kurulmaya başlamıştır. Bu dönem Türk milliyetçiliğinin inşa sürecine rastlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti bu sürecin bir parçası olarak oluşmuştur. Bu nedenle Kurtuluş Savaşı döneminin başat ideolojisi, baskın karakteri "din" olmuştur.[397] Millî mücadele, "*Anadolu ve Trakya'daki Müslüman halkı Türk olarak kabul edilen*"[398] halk için örgütlenmiştir.

---

[394] Barış Ünlü, "Türklük Sözleşmesinin İmzalanışı, (1915-1925)", **Mülkiye Dergisi**, (Sayı: 38, Cilt: 3, 2014): 58. Daha önceki versiyonu olan Jöntürkler de kendi içlerindeki bütün ayrımlara rağmen esas olarak Osmanlı birliği düşüncesi öne çıkmaktadır. Burada herhangi bir etnik grubun ya da dinsel cemaatin öne çıkarılması söz konusu edilmemiştir. Devletin kurtarılmasına odaklanıldığı için bütün unsurları içersine alan ortak vatan fikrine devletin varlığının meşruiyet zemini olarak bakılmıştır. Bu konuda bkz. Suavi Aydın, Ömer Türkoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası", **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, der. Ferdan Ergut (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009): 266.

[395] İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 43.bs. (İstanbul, Timaş Yayınları, 2016): 83.

[396] Umut Uzer, **Identity and Turkish Foreign Policy: The Kemalist Influence in Cyprus and Caucasus** (London: I.B. TAURIS, 2011), 45.

[397] Baskın Oran, **Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı bir İnceleme**, 2. bs. (Ankara: Bilgi Yayınları, 1990), 64.

[398] Ahmet Yıldız, "Kemalist Milliyetçilik", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 2 Kemalizm**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 217.

Baskın Oran'ın belirttiğine göre milliyetçiliğin çok da etkin olmadığı ve halkın savaştan bıktığı bir ortamda geniş köylü kitlelerinin milliyetçi harekete katılmalarını sağlayan iki temel olgu bulunmaktadır. İlk olarak, işgalcinin dininin farklı olması -ki belki de bundan çok daha önemlisi bu işgalcinin eski tebaa olan Yunan olması- ikinci olarak ise Anadolu'daki azınlıklara duyulan tepkidir. Bu durum nerede bir Ermeni ve Rum tehdidi varsa Kuvayi Milliye'nin bel kemiğini oluşturacak olan Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri'nin o bölgelerde kurulmuş olması açısından rahatlıkla tespit edilebilir.[399] Anadolu'da kurulan direniş dernekleri büyük devletlerin işgaline değil "Yunan işgaline" ve "Ermenistan'ın kurulmasıyla Hristiyan azınlığın yaratacağı tehlikeye" karşı harekete geçmiştir. Nitekim, Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulmuş olan ilk beş derneğin üçü Ermeni, ikisi de Rum azınlıklara karşı oluşturulmuştur.[400]

Cumhuriyetin kurucu kadroları modern bir ulus-devlet yaratma gayesi içerisinde etnik ve dini bağlılıklar içerisinde kendisini tanımlayan bir cemaati "vatandaş" haline getirmeye çalışmıştır.[401] 1924 Anayasası'na göre Türkiye ahalisi, dini ve ırkı farketmeksizin, vatandaşlık itibariyle "Türk" kabul edilmektedir.[402] Bu nedenle "ulus-devlet inşa sürecinin kapsayıcı bir vatandaşlık rejimi geliştirmek üzerine odaklandığı" ve "heterojen halk gruplarından ulusal bir toplum yaratmak için çeşitli etnik ve dini grupları vatandaşlık şemsiyesi altında tutmaya"[403] çalıştığını belirtmek mümkündür. Diğer ulus-devletleşme süreçlerinde olduğu gibi Türkiye'de de milli kimlik farklı kültürel ve etnik grupları içerisinde eriterek kendisini inşa etmeye yönelmiştir.[404]

3.2. Türk[iye]-Ermeni[stan] Çatışması

Türkiye-Ermenistan çatışmasında geniş bir tarihsel arka plan bulunmaktadır. Bu durum, Türk tarafı için 1878 Osmanlı-Rus Savaşı -93 Harbi- sonrası Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin kendi uluslaşma sürecini gerçekleştirmek

---

[399] Oran, **Atatürk Milliyetçiliği**..., 74.
[400] "Redd-i İşgal", "Redd-i İlhak", "Müdafa-i Hukuk", "Muhafaza-i Hukuk", "Muhafaza-i Hukuku Milliye", "İhlas-ı Vatan" gibi farklı adlar altında çalışan bu derneklerin tek amacı, temsil ettikleri tarih, nüfus ve coğrafya bakımından bölgelerinin Türklere ait olduğunu kanıtlamak ve Osmanlı topluluğundan ayrılmamayı sağlayabilmektir. **age**, 112-113.
[401] Feyzi Baban, "Türkiye'de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik", **Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık**, der. Fuat Keyman, Ahmet İçduygu (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009): 62.
[402] Bkz. "1924 Anayasası", https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm, [21.09.2019].
[403] Baban, **age**, 65.
[404] **age**, 67.

amacıyla içerisinde yaşadıkları devlete "ihaneti" iken; çatışmanın diğer tarafı açısından Osmanlı devletinin kendi tebaası olan "Ermenilerin yaşadıkları topraklardan sürgün edilmesi" ve hatta devlet organları tarafından planlanan bir "soykırıma" uğratılmasıdır. Bu noktada, "1915" özelinde bir algı ya da yanlış algı yaratıldığı vurgulanmalıdır. Bu algılar, büyük ölçüde negatif olup çatışmacı ilişkiyi üretip sürdürürken; zaman zaman bu ilişkinin küllerinden yeniden doğmasına neden olmaktadır. Türk[iye]-Ermeni[stan] çatışması açısından ilişkinin merkezinde yer alan şey tarihsel gerçekliğin ne olduğundan ziyade, bu gerçekliğin taraflarca nasıl algılandığıdır.

Taner Akçam'ın belirttiği gibi, Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkileri 4 sac ayağından oluşmaktadır. Bunlar: "İki ayrı devlet olarak Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler", "Türkiye'deki Ermeni azınlık ile toplumsal çoğunluk arasındaki ilişki", "Ermeni diasporasının hem Ermenistan hem de Türkiye ile ilişkileri" ve son olarak da "Türkiye'nin Ermeni diasporası ile olan ilişkileri"dir. Bu konular hem birbirleri arasında hem de Türk-Ermeni eksenli ilişkilerinin geneli itibariyle tartışma konusudur.[405] Bu nedenle Türk[iye]-Ermeni[stan] çatışması, bu sac ayaklarının bütün unsurlarını içerisine alan ve bu noktadan yayılan bir çatışma olarak görülebilir. Ancak çatışmaya temel teşkil eden konu, 1915'te yaşanan "tehcir"dir. Bu noktada yaşanan olayın nasıl gerçekleştiğinden çok tarafların bu konuyu nasıl algıladıkları önemli hale gelmiştir.

Türkiye, 93 Harbi sonrasında yaşananları dikkate alırken; Ermenistan 1915'i temel alarak kendisine bir kimlik inşa etmiştir. Bu noktada taraflar kendilerine yakın olan bakış açısını merkeze aldığı için kimlik yaşananlar hakkındaki tartışmanın sonucu olarak görülebilir. Konu ile ilgili akademik literatürde de temel bir bölünme vardır. Söz, söylem ve semboller adeta iki temel çizgiye bölünmüştür.[406]

---

[405] Taner Akçam, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, 5. bs. (İstanbul: Su Yayınları, 2001), 8.

[406] Bu tez çerçevesinde her ne kadar iki tarafın devletler düzeyindeki kimlik algısından söz edilecekse de, bu kimliğin yansımalarını akademik literatür eksenli olarak takip etmek mümkündür. Bu açıdan derin tarihsel kökleri olan bir çatışmadan söz edilirken tarafların tarihi nereye ya da hangi olaylara dayandırdıklarını anlamak önemlidir. Bkz. M. Hakan Yavuz, "Contours of Scholarship on Armenian-Turkish Relations", **Middle East Critique**, c. 20, s. 3 (2011): 231-251. 'Andonian-Dadrian-Akçam-Kevorkian' çizgisi, 1915'e aniden gelinmiş gibi hareket ederken; diğer taraf- 'Uras-Halaçoğlu-Çiçek-Mccarthy' çizgisi- 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Ermenilerin siyasi ve milli bağımsızlıklarını sağlamak üzere Anadolu'yu da kapsayan bir devlet kurmak için takip edilecek usul, kışkırtma, terör, teşkilatlanma çerçevesinde işçi ve köylü hareketleri geliştirdiğini iddia etmektedir. Bir taraf -Andonian çizgisi- "önceden alınmış bir karar gereği soykırımın gerçekleştiği" düşüncesi ve "bu

Her iki bakış açısı, yaşanan olaylara farklı açılardan yaklaşsa da ortaklaştıkları nokta, "Ermeni meselesinin 1877-78 Osmanlı-Rus savaşıyla"[407] ortaya çıktığı ve egemenlik sınırları ile ilişkili bir çatışmanın geçmişten günümüze varlığını devam ettirdiğidir.[408] Bir diğer önemli etken, Osmanlı Ermeni olaylarının I. Dünya Savaşı ile bağlantısının kesilmesi ve koparılmasıdır. Bu durum milliyetçi Ermeni tarih kurgusu açısından da geçerlidir. Zira kurgu, olayı savaş dışı amaçlarla-1915 tehcirini savaş ile alakası olmayan bir olay olarak görme eğilimindedir- açıklamaya odaklanmıştır.[409] Tam da bu nedenle, Halil Berktay, 1915-16'da yaşananlara kısaca olayın kendisi, bu döneme nasıl gelindiğine ise olayın yakın arka planları veya bağlamları denecek olursa, Türk tarihçilerinin 1915-16'nın kendisinden söz etmektense; mümkün olduğu kadar söz etmemeyi-yani tehcir ve tehciri izleyen olayların çok fazla ayrıntısına girmemeyi – tercih ettiklerini belirtir.[410]

3.2.1. Türk[iye]-Ermeni[stan] Çatışmasının Tarihsel Kökleri: "İhanet" Karşısında "İhtilal"

Eric Hobsbawn'un belirttiği gibi 1830'dan itibaren Avrupa'nın uluslararası politikasını bütünüyle sarsan ve Mazzini'nin "her millete bir devlet çağrısına" denk düşen ancak bu çağrının "bütün milletlere yalnızca bir devlet" şeklindeki diğer yanına çoğunlukla denk düşmeyen yeni devletler yaratılmıştır.[411] Bu durum, yalnızca Avrupa ile sınırlı kalmamış olup etnik, dini[412] ya da dil birliğine dayanan ulusal milliyetçi

---

noktada tehcirin bir bahane" olduğunu öne sürerken; diğer taraftan 'Uras çizgisi' -tehcir ve iskân kararnamelerini temel referans kaynağı olarak alarak- bu süreçte gerçekleşen kayıpları "savaş telefatı ve mukatele" olarak görmektedir.

[407] A. Alper Gazigiray, **Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları** (İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982), 63.

[408] Bu bağlamda büyük devletlerin özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya'nın sırasıyla Protestan, Katolik ve Gregoryen Ermeniler üzerindeki etkisi vurgulanmıştır. Fakat literatürde I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'nın nasıl bir rolü olduğu göz ardı edilmektedir. Ayrıntılar için bkz. Mehmet Okur, "Büyük Güçlerin Ermeni Sorununa Etkisi ve Ermeni Politikaları", **Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909) Bildiriler, 23 Ocak 2014**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015): 19-54.

[409] Hüseyin Hasançebi, **Osmanlı Ermeni Olayı: Sahne-i Fecai** (İstanbul: Pencere Yayınları, 2010), 20.

[410] Halil Berktay, "Resmi Söylem Ne Diyor?", **İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları**, **24-25 Eylül 2005,** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011): 5.

[411] Eric J. Hobsbawn, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik**, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 125.

[412] Soner Çağaptay, din üzerinden uluslaşma olgusunun öncelikle Balkanlar ve daha sonra onun kaybedilmesinden sonra da Anadolu için yaşanmasında "Osmanlı'nın kendi eseri olan millet sistemi"nin etkili olduğunu belirtmektedir. Modern dönem öncesinde Osmanlı halkının "millet" olarak isimlendirilen dini gruplara ayrılmış ve bunun üzerinden yönetilmiş olması, Osmanlı karşısında inşa edilen milliyetçiliklerin de bu dini temellerden doğmasını sağlamıştır. Soner Çağaptay, "Müslüman

hareketler, 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başına kadar etkisini arttırmıştır.[413] Aslında "Ermeni meselesi", 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gelişen milliyetçilik ve ulusçuluk akımları bağlamında ele alınmalıdır. Bu konuda iki temel yaklaşımın olduğundan söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki, Osmanlı Ermenilerinin dönemin büyük güçlerinin desteğini alarak "bağımsız" bir Ermenistan inşa etmeye çalışması iken; ikinci yaklaşım Ermeni meselesinin temelinde 1860'lı yıllardan itibaren Doğu Anadolu'da meydana gelen sosyo-ekonomik problemler ve gruplararası ilişkilerdir.

Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermeniler, bu dönemde kendi ulusal devletlerini bir biçimde dönemin büyük güçleri ile ittifak kurarak oluşturabileceklerini düşünmüş ve bu süreç, Osmanlı Devleti tarafından "ihanet"; -tamamı olmasa bile bir kısım- Osmanlı Ermenisi tarafından ise "ihtilal" olarak okunmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde Ermeni siyasal ve sosyal örgütlenmelerinin sayısı bu dönemde hızla artmıştır. 1860'lı yıllardan itibaren Adana, Van, Muş gibi birtakım bölgelerde görülen örgütlenmeler, 1880'de "Birleşik Ermeni Örgütleri" adı altında birleşmiş ve daha sonra kendilerini Osmanlı sınırlarının dışına taşıyarak 1887'de Cenevre'de Hınçak Komitesi[414], 1890'da Tiflis'te Taşnaksutyun[415] kurulmuştur. Her iki komitenin de ortak amacı, "*Doğu Anadolu ve Osmanlı Ermenilerini Osmanlı hakimiyetinden kurtarmak ve bağımsız Ermenistan kurmak*"[416]tır. 1880'li yılların başından itibaren kurulmaya başlanan komiteler aracılığıyla "ihtilal" fikri, Osmanlı Ermenileri arasında yayılmaya başlamıştır.[417]

Milletinden Türk Ulusuna Geçiş: Osmanlı'nın Mirası", **Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009): 1-17.

[413] Hobsbawn, **age**, 130.

[414] **Hınçak Komitesi**: amacı önce Türkiye Ermenistan'ını kurarak daha sonra Rusya ve İran Ermenistan'ı ile birleştirerek bağımsız Ermenistan oluşturmaktı. Bkz. İsmet Binark, "Sunuş", **Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I** (Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1994): XVI. Ayrıca bunun dışında **Hınçak İhtilal Partisi:** Ermenistan'da ihtilal hareketlerini yöneten tek Ermeni partisidir. Merkezi Atina'da olan partinin Ermenistan'ın bütün şehirlerinde ve köylerinde Ermenilerin bulunduğu yabancı ülkelerde şubeleri bulunmaktadır. Bkz. **age**, XVII.

[415] **Taşnaksutyun Komitesi:** Komitenin amacı diğer Ermeni cemiyetlerini birleştirmek ve Türkiye'ye geçen çetelere yardım etmektir. Bkz., **age**, XVII.

[416] M. Serdar Palabıyık, "Ermeni Sorununa Giriş: başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar", **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler**, ed. Ömer Engin Lütem (Ankara: ASAM Yayınları, 2007): 16.

[417] Bu komitelerin örnekleri arasında 1881 yılında Erzurum'da kurulan Anavatan Müdafileri Cemiyeti, 1882 yılında Van'da kurulan Karahaç Cemiyeti ve 1885'te yine Van'da faaliyetlerine başlayan Armenekan Partisi bulunmaktadır. Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, Recep Kara, **Sorularla Ermeni Meselesi** (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2008), 219.

Berlin Konferansı'ndan sonra Ermeniler, Osmanlı'da o güne kadar ilerleyen, bağımsız bir varlığa sahip olan ve muhtariyete kadar giden milletlerin hepsinin Rusya'nın himayesi ile bu kazanımları elde ettiklerini düşünerek yönlerini Rusya'ya çevirmeye başlamıştır.[418] 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın da Rusya tarafından kazanılmasıyla birlikte, Ermeniler ve Ruslar arasında bir "ittifak" doğmuştur. Ermenilerin ulus-devlet yaratma fikri, öncelikle toplumsal tabandaki hareketlilik, okullar, misyonerlik çalışmaları, hayır dernekleri ve son olarak komiteler gibi oluşumların kurulmasına sebep olmuştur. 1887'de kurulan Hınçak Partisi 1890'da 'İhtilalci Hınçak Partisi' adını adını alarak Anadolu'daki Ermenilerin siyasi ve milli bağımsızlığını sağlama[419] hedefini gerçekleştirmeye yönelmiştir. "İhtilal" Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olduğu bir dönemde gerçekleştirilecek ve Anadolu'daki Ermenilerin bağımsızlığı sağlandıktan sonra Rusya ve İran Ermenileriyle birlikte federatif bir Ermenistan oluşturma projesini hayata geçirilecekti. 1892'de açıklanan Taşnaksutyun programı bu hedefe isyan ederek, ihtilalci çeteler kurarak, halkı silahlandırarak, hükümet yetkilileri ve kurumları ile muhbir ve hainlere karşı hareketler düzenleyerek[420] ulaşacağını ifade etmektedir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası 23 Şubat 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması, "Ermeni Sorunu" konusunda temel önemi ise Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Osmanlı topraklarında ıslahat* yapılmasını gündeme getirmiştir. Öte yandan, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Rusya'nın Anadolu'nun bazı şehirlerini işgali ve bu bölgelerde yaşayan Osmanlı Ermenilerini bağımsızlık fikri ile Osmanlı Devleti'ne karşı "kışkırtması" Ermeni sorununun başlangıcı olarak görülmektedir.[421] Ayestefanos Antlaşması'na göre: "*Avrupa'da Karadeniz'den Ege Denizi'ne kadar uzanan hatta Büyük Bulgaristan kurulacak*", "*Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya*

---

[418] Patrik Nerses Varjbedyan'dan alıntılanan bu metnin orjinali Esat Uras'ın Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi isimli kitabında şu şekilde yer almaktadır: "*Şimdiye kadar Türkiye'de terakki eden, ilerleyen, müstakil bir mevcudiyet sahibi olan, muhtariyete kadar giden milletlerin hepsi Rusya'nın himayesinde bunlara sahip olmuştur. Acaba ümitlerimizi Rusya'ya mı döndürmek lazım?*" Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi** (Ankara: Yeni Matbaa, 1950), 254.

[419] Yusuf Halaçoğlu, **Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları**, 2. bs. (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık, 2006), 18.

[420] **age**, 19.

* Islahat, devletin yönetim ve hukuki yapısının yeniden düzenlenmesi -yenilik yapılması- anlamına gelmektedir.

[421] Bkz. Binark, **age**, XIII.

verilecek" ve "*Osmanlı'nın Doğu illerinde reform yapılacak*"[422]tır. Ayestefanos Antlaşması, bir "Doğu Sorunu"[423] kapsamında "Ermeni meselesi"ni gündeme getiren ilk uluslararası antlaşmadır. Antlaşmanın 16. maddesi:

> "Rus askerlerinin Ermenistan'da işgal etmiş oldukları toprakları terk etmesi ve Türkiye'ye iade edilmesi gereken bölgenin boşaltılması, iki ülke arasındaki ilişkilerin sürdürülmesinde zararlı olacak çatışma ve karışıklıklara yol açabileceği için Babıali Ermenilerin Kürt ve Çerkezlere karşı güvenliklerini temin edecektir"[424] demektedir.

Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde nüfuzunu attırması mevcut siyasi dengeyi bozduğu için 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi'nde Ayestefanos Antlaşması yeniden ele alınmıştır.[425] Ancak Berlin Antlaşması'nda Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da Ermenilerin azınlık halinde yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır.[426] Rusya'nın Ermeni ıslahatının kabul edilmesinde oynadığı rol, Ermeni Kiliseleri ve ihtilal komiteleri ile Rusya arasında yakın ilişkiler kurulmasına olanak vermiştir. Berlin Kongresi'nin toplanması, Rusya'nın alehine pek çok maddeyi değiştirmiş olmakla birlikte Berlin Antlaşması'nda Ermeni sorunu 61. maddesinde şu şekilde yer almaktadır: "*Bab-ı Ali Ermeniler ile meskûn olan yerlerde hemen vakit kaybetmeden mahalli reformlara başlayacak, Ermenilerin Çerkezler ve Kürtlere karşı emniyetleri sağlanacak ve yapılanlar hakkında nezaret eden devletlere bilgi verecektir*."[427] Bu durumun temel nedeni, özellikle Anadolu'nun Doğu illerinde Kürt ve Ermeni unsurlar arasında var olan çatışmadır. Çatışma temel olarak yerleşik Ermeniler ile göçebe Kürtler arasındaki arazi anlaşmazlıklarına dayanır. Nitekim bu dönemde Doğu illerinde yaşayan Ermenilerin, Müslüman aşiretlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde "yağma ve saldırıya" uğradığı, bölgedeki Osmanlı vergi tahsildarlarının ve kimi yetkililerin "baskısı altına" yaşadıkları ifade edilmektedir.[428]

---

[422] Salahi R. Sonyel, **Osmalı Ermenileri: Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları**, çev. Ayden Birerdinç (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009), 54.
[423] "Doğu Sorunu"nu Türk tarihçiler genellikle "Osmanlı Devleti'nin nasıl parçalanacağı problemi" olarak ele almaktadır.
[424] Sonyel, **age,** 54-55.
[425] Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", https://islamansiklopedisi.org.tr/ayastefanos-antlasmasi, [10.12.2019].
[426] Bölgede büyük güçlerin istekleri çerçevesinde Berlin Antlaşması uyarınca yapılması planlanan ıstılahatlar, 1896 yılına kadar yaygın isyan hareketleri nedeniyle Osmanlı Devleti'nin direnişi ile karşılaşmıştır. Sonyel, **age,** 219. 18 Nisan 1897'de Türk-Yunan savaşı başlamasıyla birlikte ıslahat konusu Balkan Savaşları'nın sonuna kadar askıya alınmıştır. Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 7. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005), 249.
[427] Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları 1896-1916** (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994), 68.
[428] Sonyel, **age,** 65.

93 Harbi'nin yarattığı otorite boşluğu ve özellikle Hristiyan karşıtı "intikam hislerinin artışı" ile Ayestefanos ve Berlin antlaşmalarının bir "Ermenistan kurma projesi" olarak algılanması gibi nedenlerle bölgede şiddet unsurunu önemli bir hale getirmiştir. Diğer neden, Rus baskısı ve bununla bağlantılı olarak Ermeni hareketlerine karşı ayrıca merkezi yönetimin Kürtler üzerindeki otoritesini arttırmak için 1891'de kurulan Hamidiye Alayları'dır.[429] 93 Harbi nedeniyle kendi topraklarında bilfiil şiddet görmüş Kafkasya ve Balkanların Müslüman mültecilerinin de stratejik bölgelere ve Hristiyan nüfusun da yaşadığı bölgelere yerleştirilmesiyle sosyo-ekonomik bir çatışma ortamı da doğmuştur. Kendilerine yeterli toprak, tarım aleti ve tohum verilmeyen mülteciler, geçimlerini sağlamak için yağmaya meyledip bölgede yaşanan şiddetin dozunun da artmasına katkıda bulundu. Bu cezasız kalan gündelik şiddet olaylarının söz konusu Doğu sınırı vilayetlerde "Osmanlı idaresi tarafından kullanıldığı" iddia edilmektedir. Böylece 19.yy'ın sonunda Doğu Anadolu'da artan şiddet ortamı kalıcı hale gelmiştir.[430]

Osmanlı Devleti'nde pek çok bölgede 1894-1896 yılları arasında Ermeni isyanları[431] patlak vermiştir.[432] *Milliyetçilik, 1870'lerden l914'e kadar hızla etkisini arttırırken*"[433] Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde "isyanlar dönemi" başlamıştır. Buradan sonra Osmanlı Devleti'nde yaşanan Ermeni isyanlarına değinilecektir.

---

[429] Fuat Dündar, **Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 44.

[430] Michel Bruneau, **Küçük Asya'dan Türkiye'ye: Azınlıklar, Etnik-Milli Homojenleştirme, Diasporalar** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 141. Ermeni meselesinin temelinde Avrupa diplomasisinin değil; imparatorluğun Doğu vilayetlerinde 1860'lardan itibaren süre gelen sosyo-ekonomik ve gruplararası ilişkilerin olduğunu ifade eden bir diğer yaklaşım tarzı bulunmaktadır. Stephen H. Astourian, "Toprağın Sessizliği Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar", ed. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark, **Soykırım Meselesi: Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler**, çev. Akın Emre Pilgir (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015): 70.

[431] Mustafa Sarı, "Ermeni terörü" üç ana döneme ayırmaktadır. Bu noktada 1882-1890 arası dönem isyanları "terörün ilk dönemi"ni, 1914-1922 arasındaki dönem -yani dünya savaşı öncesi ve sonrası- "isyan ve suikastlar dönemi" ve son olarak 1973-1986 arasında özellikle "ASALA terörü"nün hâkim olduğu zaman dilimini kapsar. Mustafa Sarı, "Üçüncü Dönem Ermeni Terörü (1973-1986)", **Sevk ve İskân Kanununun 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri** (İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2014): 285.

[432] Ahmet Ergün, Murat Yüzbaşıoğlu, **Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol** (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2016), 18.

[433] Eric Hobsbawn, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik"**, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 133.

3.2.1.1. "Ermeni İhtilal Hareketleri", Komitacılık ve İsyanlar

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın sonudan itibaren kendisini gösteren Müslüman-Ermeni çatışmasını anlayabilmek için bir takım tarihsel bir yaklaşım çerçevesinde yaşanan olayları izlemek gereklidir. Çünkü bu çatışmanın temelinde doğrudan doğruya etnik bir çatışma olmamakla birlikte; çatışmanın kendisi Osmanlı devletinin Müslüman tebaası ile Ermeniler arasında uzun bir zaman dilimi içerisinde gelişme göstermiştir. Ki ilk bakışta ulusçuluk ve isyanlar dönemi, Osmanlı tebaası olan Ermeniler ile Müslümanlar arasında var olan çatışmanın ürünü olarak görülebilir.

McCarthy, tarihsel bir perspektiften çatışmanın kendisi ele alındığında "modern zamanlara gelinceye kadar etnik grupların ve insanların toplu, çoğu karşılıklı ölümlerin en az iki tarafın savaşmalarının sonucu" olduğunu söyler. Bu açıdan Türklerin ve Ermenilerin tarihsel çatışmasının diğer çatışmalardan ayrılamaz.[434] Osmanlı Anadolu'sunda bulundukları bölgeyi kontrol etme amacı güden çeşitli gruplar ortaya çıkmıştır. Erickson'un "modern gerilla örgütlenmeleri" olarak adlandırdığı[435] bu yapılar, Osmanlı'da "komiteler" ismiyle anılmaktadır. Bu süreçte komitelerin birbirlerine benzer fakat değişik taleplerde bulunmuş olması, isyancılar arasında hedef birliğinin olmadığını göstermektedir.[436]

Osmanlı İmparatorluğu'unda Ermeni isyanları dönemi kabaca bir tasnif ile 1890'dan 1915'e kadar yaşanan tarihsel dönemi kapsamaktadır. Özellikle bu isyanların ilk dalgası 1890-1896 arasında yaşanmıştır. Erzurum İsyanı (1890), Kumkapı Nümayişi (1890), Merzifon, Kayseri, Yozgat İsyanları (1892-1893), I. Zeytun (1895), Van İsyanı (1895) ve Yıldız Suikasti'ne ek olarak 1908'de Adana İsyanı meydana gelmiştir. Bunlara ek olarak 1895 eylül ayında Divriği; ekim ayında Eğin, Develi, İzmit, Erzincan, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Maraş ve Diyarbakır; Kasım ayında Siverek, Arapgir, Merzifon, Antep, Muş; aralık ayında Kayseri, Yozgat, Zeytun ayrıca 1896'da Van isyanı patlak vermiştir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ermeni isyanlarının merkezi olmuş ve neredeyse bölgede isyan çıkmayan tek bir

---

[434] Justin McCarthy, "Bırakın Tarihçiler Karar Versin", **Ermeni Araştırmaları,** c. 1, s. 2 (2001): 115.
[435] Erward J. Erickson, **Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency** (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 9.
[436] Örneğin Hınçak Komitesi açıkça bağımsız bir Ermenistan'ı talep ederken: Taşnaksutyun ise daha muğlak bir ifade ile "özgür Ermenistan" kavramını kucaklamıştır. Guenter Lewy, **The Armenian Massacres in the Ottoman Turkey: A Disputed Genoside** (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005).

vilayet dahi kalmamıştır. Bu nedenle, "Osmanlı topraklarının isyan merkezi haline dönüşmüş"[437] olduğu ileri sürülmektedir.[438]

Bütün Ermeni ihtilal komitelerinin örgütlenme merkezlerinin başında gelen Van, isyanlar döneminin en kritik vilayetlerinden biri haline gelmiştir. 1895, 1896 ve belki de Osmanlı devleti açısından en kritik zaman dilimi olan 1914-1915'te ayaklanma yaşanmıştır.[439] Van İsyanı, tehcirin -Ermeni tebaanın birtakım şehirler dışında Anadolu topraklarından çıkartılmasının- en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir. I. Dünya Savaşı'nın ve Anadolu'da Rus işgalinin başladığı bu dönemde Şenol Kantarcı "Rus ordusu içerisinde yer alan Ermeniler ile Van vilayetindeki "35.000-40.000 Ermeni buluştuğını" ve Van'da "katliam" yaptığını belirtir.[440]

İsyanların ortak birtakım özellikleri bulunmaktadır. Bu isyanların pek çoğu Hınçak Komitesi başta olmak üzere çeşitli komiteler aracılığıyla, Doğu Anadolu'da ve İstanbul'da hareketler, provakasyonlar ve isyanlar biçiminde organize edilmesidir. Bu hareketlerin ortak amacı, "bölgede yaşayan Müslüman nüfusu Ermenilere karşı kışkırtarak Avrupa devletlerinin müdahale etmesini sağlamak"[441] yoluyla "Ermenistan'ı yaratmak"[442] olduğu iddia edilmektedir. Örneğin; Taşnaksutyun, Osmanlı Bankası Baskını'nı, 1894 Sasun İsyanı'nı ve Yıldız Sarayı suikastini üstlenmiştir. Genellikle bu isyanlar dönemi devlet aygıtı tarafından şiddetle

---

[437] Recep Karacakaya, **"**1894-1896 yıllarında çıkan Ermeni isyanlarının Temel Özellikleri ve Meydana gelen İnsan Kayıplarının Sayısal Sonuçları Üzerine Düşünceler", **Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909) Bildiriler**, **23 Ocak 2014** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015): 115.

[438] Jean-Louis Mattei, 1890'lardan 1908'e kadar Türkiye'nin Doğu vilayetlerinin kanlı olaylara sahne olduğunu ancak 1908 sonrasında bu olayların büyük ölçüde azaldığını belirtir. Ancak Kanun-i Esasi yeniden ilan edilip Ermeni mebusları meclise girse de, komiteler lağvedilmediği ve silahlanmaya devam edildiği için I. Dünya Savaşı başladığında Ermeni komitacılar Türkiye'nin her yerinde isyan etmeye hazır halde olduklarını belirtir. Jean Louis Mattei, **Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri** (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2008), 160.

[439] Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, **1915 Van'da Ermeni İsyanı** (İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınları, 2015).

[440] Ayrıca Van'ın isyancılar tarafından alınmasıyla birlikte Van valiliğine Aram Manukyan seçilmiş ve kasabalara yeni Ermeni kaymakamlar göndermeye başlanmıştır. Şenol Kantarcı, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası** (İstanbul: IQ Kültür Yayıncılık, 2011), 60-61.

[441] İsyanlar döneminin bir diğer önemli özelliği ise, bu süreçte yaşanan kayıpların ne noktada olduğu konusunda yaşanan anlaşmazlıktır. Sadece tek bir isyan merkeze alındığında dahi, taraflar kayıpların miktarı konusunda anlaşamaktadır. Bkz. Mccarthy, "Europeans and...", 2. Esat Uras'a gire Sasun İsyanı "*sırf müdahaleyi ecnebiyeyi davet etmek maksadiyle Hınçak komitesince tertip ve [...] tatbik edilen bir plan*"[441] dır. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi** (Ankara: Yeni Matbaa, 1950), 476.

[442] Justin McCarthy, "Europeans and Sasun Rebellion", **Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909) Bildiriler, 23 Ocak 2014**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015): 4.

bastırılmıştır. Zaten bu isyanların, isyan toplantılarının büyük bir kısmı da gelen raporlarla İstanbul'a iletilmektedir.[443]

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Ermeni komiteleri ve patrikhane bir araya gelerek Osmanlı Devleti'nin savaşa taraf olması durumunda izleyecekleri politikayı tespit etmek üzere görüş alışverişinde bulunmuş ve Hınçak, Taşnaksutyun ve diğer Ermeni komitelerinin birleşiminden oluşan Birleşik Milli Ermeni Kongresi, "Ermenilerin Osmanlı devletine sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları ve dış tesirlere kapılmamaları" gerektiğini iletmiştir. 1914 Haziran ayında gerçekleştirilen 8. Taşnaksutyun Kongresi (Erzurum) İttihat ve Terakki'ye karşı Ermenileri mücadele etmeye teşvik etmiştir.[444] Ki o dönem açısından İttihat ve Terakki Partisi muhalefeti sindirerek ülkede tek parti yönetimi oluşturmuştur.[445] Halaçoğlu'na göre:

> "Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra, Aralık 1914'te Erzurum'da toplanan Ermeni Kongresi'nde Osmanlı yetkililerinin otonomi teklifine rağmen savaşta kendi devletleri yerine Rusya'yı destekleme kararı alan ...devletin bölünmesine yönelik faaliyetlere katılan Ermenilerin tutumu üzerine Osmanlı devletinin tavrı değişmiş ve tehcire giden yol açılmıştır."[446]

Savaşın başlamasının ardından komiteler bütün kuvvetleriyle Rus gücünü takviye etmeye başlamıştır. Ülkenin her tarafından Ermeni gönüllüleri Rus ordusunu takviye etmek amacıyla Kafkasya'ya geçmiştir.[447] Rus ordusunun da Ermeni çetelerini silahlandırmasının ardından Anadolu'da yeniden bir isyan dalgası hâkim olmuştur. Zeytun, Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuret el-aziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Halep, İzmir ve Canik gibi bölgelerde savaşın başlamasıyla birlikte isyan hareketleri de başlamıştır.[448] Bu isyanların bilançosu, insan kaybı açısından bakıldığında, farklı kaynakların farklı rakamlardan-20.000 ile 300.000 arasında- bahsedilmektedir.[449] Genellikle bu rakamlara isyanlar sırasında hayatını kaybeden Müslüman nüfusun dahil edilmediği ifade edilmektedir. Bernard Lewis,

---

[443] **age,** 5.
[444] Mim Kemal Öke, **Yüzyılın Kan davası: Ermeni Sorunu (1914-1923)**, 5. bs. (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2001), 130-131.
[445] Şükrü Hanioğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti, [02.08.2019].
[446] Halaçoğlu, **Sürgünden Soykırıma**..., 31.
[447] Öke, **age**, 131.
[448] **age**, 132.
[449] Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 7. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005): 242.

Ermeni hareketinin Türkler açısından "*var olan bütün tehditler arasında en ölümcül olanı*" olduğunu belirtmektedir.[450]

3.2.1.2. Tehcir ve Ermeni Kimliğinin Yeniden İnşası

Her kimlikte var olduğu gibi Ermeni kimliği de flu, dinamik ve zaman içerisinde evrimleşen bir kurguya sahiptir.[451] Yair Auron Ermeni halkının tarihinin, "kendini koruma, hayatta kalma, paylaşılan Ermeni kimliğini ve kültürünü sürdürmenin tarihi"[452] olduğunu belirtmektedir. Peki Ermeni ulusal kimliği nasıl ve ne zaman oluşmuştur? Bu soruya pek çok farklı cevap üretmek mümkündür.[453] Ancak tehcir, "Ermeni kimliğinin eşitleyicisi" olarak görülmüştür. Tam da bu yüzden tehcir, Anderson'un belirttiği gibi "hayali bir cemaat"[454] yaratmış ve "kurban ulus olma, hala bu durumun acısını çekme", "anayurdunu kaybetme" ve daha radikal yaklaşımlara sahip olanlar açısından "intikam" alma ya da "kendisinin olanı korumayı talep etme"[455] gibi düşünceler 1915 temel alınarak kurgulanır hale gelmiştir. Ermeni kimliğinde 1915'in kurucu bir olay olarak inşa edilmesi, diaspora merkezli olarak 1965 sonrası gerçekleşmiş[456] Ermenistan'ın bağımsızlık kazanmasından sonra devlet kimliğine yansımıştır.

Konunun daha iyi anlaşılması için 1915'e nasıl gelindiğine odaklanmak gerekmektedir. Dünyanın giderek büyük bir savaş ortamına doğru sürüklendiği bir dönemde, beş devleti temsilen Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 9 Şubat 1914'te

---

[450] Lewis'e göre sonradan kazanılan -Sırplardan, Bulgarlardan, Arnavutlardan ve hatta Yunanlardan kazanılan topraklar- isteksiz de olsa bırakılabilir, bu uzak eyaletlerden anavatana doğru doğru çekilinebilirdi. *Ancak Ermeniler Kafkas sınırından Akdeniz kıyılarına kadar Türkiye'nin Anadolu toprakları boyunca yayılmışlardı ve Türk anavatanının tam kalbinde bulunuyorlardı. Bu topraklardan vazgeçmek, sadece sadece bazı toprakların kesilmesi değil; Türk devletinin çözülmesi anlamına geliyordu*." Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, 3th Edition, (Oxford: Oxford University Press, 2002), 356.

[451] Ronald Suny, **Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History** (Bloomington: Indiana University Press 1993), 11.

[452] Örneğin milattan önce 2000 ya da daha öncesinde "paylaşılan dil", milattan sonra 4.yüzyıl ile birlikte "Hristiyanlaşmaları" ya da "1915 tehciri" gibi farklı cevaplar verilmesi mümkündür. Yair Auron, **The Banality of Indifference** (New Brunswick: Transaction Publishers, 2002), 33.

[453] R. Panossian, "The Past as Nation: Three Dimensions of Armenian Identity", **Geopolitics**, c. 7, s. 2 (2002): 122.

[454] Anderson'a göre "ulus hayal edilmiş bir topluluk" olmakla birlikte, ulus düşüncesi kendi içerisinde aynı anda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilir. Sınırlıdır, egemendir ve daima derin bir yoldaşlık tasarımına sahip bir "cemaat"tir. Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve Yayılması,** çev. İskender Savaşır, 9. bs. (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 20-22.

[455] Panossian, **age**, 137.

[456] **age,** 139.

Yeniköy Antlaşması ile Doğu Anadolu'da adeta bir "Ermeni özerk bölgesi" ilan edilmiş ve müfettişlik bölgesi olarak ilan edilen yerler üzerinden "bağımsız bir Ermenistan'a giden yol" açılmıştır.[457] "1914 Vilâyet-i Şarkiyye Islahatı" olarak da bilinen bu antlaşmaya göre, 6 vilayeti ve Trabzon'u kapsayan bölgelerin iki yabancı genel müfettişin[458] sorumluluğuna bırakılması kararlaştırılmıştır. 14 Mayıs 1914'te müfettişlerin görevlendirme kararları Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.[459] Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte 1914 ekiminde Meclis'i Vükela (Bakanlar Kurulu) kararıyla Ermeni ıslahat reformu iptal edilmiş ve iki müfettiş ülkelerine geri gönderilmiştir.[460] Fiili olarak Yeniköy Antlaşması uygulamaya girmemiş olmasına rağmen; Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün parçalanacağı düşüncesiyle büyük bir tehdit olarak algılanmıştır.

Bu dönemde Ermeni-Rus ilişkilerinin giderek derinleşmesi, İtilâf ve İttifak devletlerinin şekillenmesi, büyük bir savaş çıkma ihtimalinin artması ve Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesinin ve Doğu Anadolu bölgesinde çok daha büyük problemlere yol açabileceği gibi düşünceler devletin egemenlik sınırlarına doğrudan "tehdit" olarak algılanmıştır. I. Dünya Savaşı döneminde cephe gerisinde Ermenilerin Ruslarla birlikte hareket ettiği iddiaları üzerine 9 Mayıs 1915'ten itibaren sınır bölgelerinin boşaltılması kararı, 21 Haziran 1915 Ermenilerin kitlesel olarak tehciri[461], 30 Mayıs 1915'te Bakanlar Kurulu tarafından karara bağlanmıştır.[462] Resmi adıyla "Sevk ve İskân Kanunu" olarak bilinen bu kanun çerçevesinde Ermeniler savaş bölgesinden uzağa -Deyr-u Zor'a- gönderilmiştir. Bu sevk esnasında yaşanan olaylar günümüze kadar bir "soykırım" yaşanıp yaşanmadığı tartışmasını beraberinde getirmiştir.

I. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı ordusunun Basra ve Süveyş'te İngilizlerle, Çanakkale'de İtilaf devletleriyle ve Doğu Anadolu'da Ruslar ile fiili olarak savaşta

---

[457] Kemal Çiçek, **Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi** (Ankara: Astana Yayınları, 2016), 131.
[458] Bu noktada genel müfettişlerin atanmasının amacı en geç bir yıllık bir süre içerisinde nüfus sayımı yapılması ve böylelikle bölgede yaşayan Ermeni nüfusunun tespit edilmesidir. Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendsiliği** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 258.
[459] Norveçli Nicholas Hoff -Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır için- Hollandalı M. Westenenk -Trabzon, Sivas ve Erzurum vilayetleri için- müfettiş olarak görevlendirilmiştir. **age**, 258.
[460] **age,** 260.
[461] Fuat Dündar, **Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 107.
[462] Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü: 1915-1917** (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 37-76.

olması, devletin adeta savaş boyunca bir yıkım dönemi yaşamış ve adeta çökmüş olması gibi etkenlerin bu kararın alınmasında etkili olduğu[463] belirtilmektedir. Mazinani, bu süreçte yerel Ermeni gönüllü birimlerinin yardımıyla Rus ordusunun Osmanlı ordusunu İç Anadolu'ya doğru ittiği, Osmanlı Ermeni nüfusunun iş birliğiyle Rusya, Van dahil olmak üzere birçok kent merkezini ele geçirdiğini belirtir. Anadolu'daki yaygın Ermeni isyanını önlemek ve Rus ordusuyla süren iş birliğini durdurmak, kötüleşen sağlık koşulları ve açlık gibi nedenlerle Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'daki Ermenileri çeşitli yerlere aktarmaya karar vermiştir.[464]

Tehcir günümüzde bütünsel bir süreç olarak görülmesine rağmen, uygulama bakımından ele alındığında kademeli biçimde uygulandığı görülmektedir. İlk olarak, 24 Nisan 1915'te Hınçak ve Taşnaksutyun üyelerine yönelik olarak politik tutuklamalar gerçekleştirilmiş –bu kapsamda komite merkezlerinin kapatılmış, evraklarına el konulmuş, komita elebaşları ve 250 Ermeni önde geleninin İstanbul'da tutuklanmış[465]- olup ilk tehcir kararı alınmıştır. İkinci olarak, 9 Mayıs 1915'te Van, Bitlis ve Erzurum'un resmi olarak boşaltılmasına karar verilmiştir. 23 Mayıs 1915 tarihinde kıyı ve Rus bölgelerindeki 6 vilayetin boşaltılması kararı alınmış ve son olarak 21 Nisan 1915 tarihli emir Ermeni nüfusunun büyük bir çoğunluğunun tehcir edilmesine karar verilmiştir.[466]

Bu eksende son derece tartışmalı bir konu olan tehcir süreci konusunun iki temel bakış açısı çerçevesinde şekillendiğini belirtmek gerekir. Bir taraf tehcirin Osmanlı Ermenilerini sınırdışı etme anlamına gelen (deportation) olmadığını ve onların yine Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yeniden iskân (resettlement) edildiklerini savunurken; diğer taraf, bunun "planlı bir yok etme" ve "soykırım" uygulaması -hatta "20. yüzyılın ilk planlı soykırımı"[467]- olduğunu iddia etmektedir.[468] Ayrıca tehcire tabi

---

[463] Mehran Mazinani, "On Problems of Constructing "Genocidal Identity": The Armenians of Eastern Anatolia", **Journal of Muslim Minority Affairs**, c. 33, s. 1 (2013): 32.
[464] **age,** 33.
[465] Thomas De Waal, **Great Catastrophe: Armenians and Turks in the Shadow of Genoside** (Oxford: Oxford University Press, 2015), 32.
[466] Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi,** 275.
[467] Eric Hickey, **Encylopedia Murder and Violent Crime**, (London: Sage Publications, 2003): 202.
[468] Dündar, **age**, 250.

tutulan kişi sayısı üzerinde de bir uzlaşma bulunmamaktadır. 450.000'den 2.000.000'a kadar birbirinden farklı rakamlar[469] söz konusudur.[470]

Birtakım tarihçiler "Ermeni nüfusunun büyük çoğunluğunun tehcir edildiğini" iddia ederken; diğerleri zorunlu göç uygulamasının "Çanakkale, Kafkasya ve Suriye'de savaşan Osmanlı ordularının lojistik destek yollarına yakın yerleri ve bu yerleri birbirine bağlayan üçgen içerisinde yer alan yerleşim alanlarındaki Ermeniler ile bu örgütlere destek veren Ermenileri kapsadığını"[471] ifade etmektedir.[472] Öte yandan, İstanbul ve Batı Anadolu şehirlerindeki Ermenilerin -örgüt üyeleri hariç tutulmak üzere- tehcir dışı tutuldukları belirtilmiştir.[473] Bu nedenle tehcirin nasıl uygulandığı konusunun kendi içerisinde tartışmalı olduğu söylenebilir.

Tehcir, Ermenilerin anavatanlarından trajik biçimde ayrılmak zorunda kalmaları, anavatan ve onun tarihi hakkında ortak bir mit oluşturmaları[474] ve diğer ülkelerde yaşayan diasporalar ile empati yeteneği geliştirmeleri bağlamında "mağdur bir diaspora" yaratmıştır. Bununla birlikte Ermeni kimliğinin kurucu mayasını[475]

---

[469] Bunun temel nedeni, tehcir öncesine ait son Osmanlı nüfus verilerinin 1914 yılına ait olmasına ek olarak Ermeni nüfusu Osmanlı millet sistemine denk gelen Gregoryen, Katolik ve Protestan üç grubun içerisine dağılmış olmasından ileri gelmektedir. 1914 nüfus sayımlarına göre Osmanlı topraklarında 1.300.000'e yakın, patrikhane kayıtlarına göre 1.900.000 Ermeni mevcuttur. Osman Köker, "Tehcir Öncesinde Osmanlı Devleti'nde Ermeni Varlığı", **İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları**, **24-25 Eylül 2005** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011): 21-31.

[470] Murat Bardakçı'nın Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi isimli kitaba göre tehcir olunan Ermenilerin sayısı, 924.158'dir. bkz. Murat Bardakçı, **Talat Paşa'ın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmaları**, 4. bs. (İstanbul: Everest Yayınları, 2009), 77. Bu süreçte Zeytun Ermenileri tehcir başlamadan önce tehcir edilmiş Van'da ise isyan çıkmış olduğu için tehcir uygulanmamıştır.

[471] Yusuf Halaçoğlu, **Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları**, 2. Bs. (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık, 2006), 51.

[472] Halaçoğlu bu ifadelerinin ardından zorunlu göçte Ermeni örgütlerine destek vermeyen Ermenilerin, sanatkârların, iş adamlarının, askeri personelin, yaşlı kadın, erkek ve kimsesiz çocukların ve Protestan ve Katolik Ermenilerin muaf tutulduğunu belirtmiştir. Kitabın dipnotunda "Protestan ve Katoliklerden örgütle alakası olanlar sevk kapsamına alındığı" vurgulanmıştır. **age,** 51.

[473] Özellikle, İstanbul, Edirne ve İzmir gibi şehirlerde yaşayan Ermeni nüfusu tehcir uygulamasının dışındadır. **age**, 58.

[474] Ebru Çoban Öztürk, "Diaspora, Kimlik ve Uluslararası ilişkiler, **Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar, Yalanlar, Gerçekler**, ed. Hakan Boz (İstanbul: Aygan Yayıncılık, 2015): 549.

[475] Taner Timur, özellikle diaspora içerisinde Ermeni kökenlerini unutturmayan ve Ermenilik bilincini ayakta tutan şeyin "tehcir", "kıyım", "kara tarih" ve "Türk'e karşı kin" haline geldiğini ifade etmektedir. 1915'te yaşananlara dair "*son on yıl süresince bazı maharetli ve anlaşılır söylemler ortaya çıkmaya başlasa da yazılanların bazıları[olayları] ayrıştırmak ve aydınlanmak yerine gizlemeye, inanç ağı ve siyasal pozisyonlar oluşturmaya odaklanmış"*tır. Taner Timur, **Türkler ve Ermeniler: 1915 ve Sonrası**, 2. bs. (İstanbul: İmge Kitabevi, 2001), 18.

oluşturmuştur.[476] Bu durum, tarihte gerçekten ne yaşandığı konusunun değil yaşananlara dair tarafların anlatılarındaki mitler üzerinden "Ermeni meselesi" bağlamında politikalar üretilmesine yol açmıştır.

Fuat Dündar'a göre Ermeni tehcirini sıradan tehcirlerden ayıran 4 nokta vardır: Halkın topyekûn uygulamaya tabi tutulması; tehcirin yapıldığı iki bölge (boşaltılan ve iskana tabi tutulan) arasındaki iklim, topoğrafya ve toprak özellikleri bakımından farklılıklar, tehcirin savaş koşulları içerisinde insanlık dışı keyfi ya da kasti uygulamalar biçiminde gerçekleşmesi, daha da önemlisi dönemin hükümetinin bölgenin koşullarını bilmesine rağmen tehcir kararı almış olması"dır.[477]

3.2.1.3. Türk İleri Harekâtı'ndan Şark Cephesine: Türk[iye]-Ermeni[stan] Arasında Statükonun İnşası

Osmanlı Devleti'nin son döneminde "Türk İleri Harekâtı" ve milli mücadele döneminde "Şark Cephesi", bu bakış açısından devlet oluşturan bir pratik, karşılıklı olarak Türkiye'yi hem de Ermenistan'ı hem inşa eden kurucu niteliğe sahip bir savaş olarak görülebilir. Savaş, tekrarlayan çatışmalarda kurucu nitelikte karşıt kimlik inşasının oluşmasını kolaylaştıran bir süreçtir. Bu başlık altında her iki ülkede de kurucu niteliği ve devamlılığı olan, savaşa ve savaşın ardından Türk[iye]-Ermen[istan] arasında statükonun inşası tarihsel süreç içerisinde anlatılacaktır.

Doğu Cephesi "Türk istilası"nın yeni bir safhası olarak görülmektedir.[478] Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin 1918'de, Büyük Millet Meclisi'nin ise 1920'de iki farklı operasyon düzenleyerek Kafkasya içlerine kadar ilerlemiş olduğu vurgulanmalıdır. Ancak Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında "Türk İleri Harekâtı"; Millet Meclisi'nin ise "Şark" ya da "Kafkas Cephesi" olarak adlandırdığı operasyonlar hem yönelim hem de ulaşılması planlanan hedef bağlamında birbirinin devamıdır. Bu

---

[476] Ermeni kimliğini canlı tutan ve bu konuda belirleyici olan 1915 Olayları'dır. Eric Hobsbawn: "*Ermeniler, milliyeti belli bir toprak parçasına bağlamanın çıkardığı güçlükleri örnekler. Bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti (başkent Erivan'la birlikte), 1914'ten önce bu mutsuz halk için özel bir önem taşımıyordu. 'Ermenistan' asıl olarak Türkiye'deydi. Rus Ermenileri hem kırsal bir Transkafkas halkını hem önemli bir şehir nüfusunu (herhalde Tiflis ve Bakü'deki nüfusun çoğunluğu) hem de geniş bir milli ve milletlerarası diasporayı oluşturuyordu. Denebilir ki 'Ermenistan, Ermeniler yok edildikleri ve her yerden kovuldukları zaman geriye kalan yerdi.*' Hobsbawn, **1780'den Günümüze**, 195.

[477] Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi**, 251.

[478] Yine de bu süreç "taarruz", Brest-Litovsk anlaşmasının imzalanması ile birlikte "geri çekilme", antlaşma hükümlerinin uygulanmaması -imzalanan antlaşmaya rağmen Kars, Ardahan ve Batum'um iade edilmemesi- nedeni ile "tekrar taarruz" ve son olarak iki ülke arasında ahdi hukuk statüsünün yaratılarak çatışmanın sona ermesini içeren zorlu bir zaman dilimine tekabül eder.

durum, Osmanlı'nın son dönemi ve milli mücadele dönemi boyunca süreklilik gösteren ve tekrarlayan çatışmanın varlığını ortaya koymaktadır. Millî mücadele dönemi ve sonrasında "Ermeni tehdidi," kurucu öteki kimliğini temsil ettiğini göstermektedir.

Mondros Mütarekesi'nin 5. maddesi "sınırların denetlenmesi ve iç güvenliğin sağlanması için gerekli olan askeri birlikler dışında, Türk ordusunun gecikmeksizin terhis edilmesi"[479]ni; 11. maddesi "Kafkasların...geri kalan bölümünün boşaltılmasını"[480] ve en önemlisi 24. maddesi "altı Ermeni ilinde bir karışıklık çıkarsa, müttefiklerin bu illerin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını elinde bulundurduğunu"[481] ifade etmekteydi. Artık pek çok kişi tarafından daha önce bir "illüzyon" olarak görülen bağımsız Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkacak biçimde muzaffer güçlerin himayesinde yeniden yapılandırılmış bir biçimde inşa edilebileceğine yönelik inançlar artmıştı.[482]

I. Dünya Savaşı'ının sona erdirecek antlaşmaların hazırlanması için toplanan Paris Barış Konferansı'na Ermeniler isteklerini dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla 3 heyet göndermiş[483] Kısaca özetlemek gerekirse Bogos Nubar Paşa Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon vilayetleri ile Kilikya'nın ve Maraş sancağının itilaf devletlerinin yahut Amerika'nın ya da Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altında bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını istemiştir.[484] Mondros Mütarekesi'nden sonra büyük güçler Osmanlı'nin geleceğinin nasıl şekilleneceğini kendi aralarında tartışmayı sürdürürken Türk Milleti Mustafa Kemal Paşa önderliğinde milli mücadeleyi başlatmıştır.[485] 9 Haziran 1920'de Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir ülkenin doğu illerinde seferberlik ilan etmiştir.[486] 7 Temmuz 1920'de Brest-

---

[479] İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları: Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte,** 2. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989): 12.
[480] **age**, 13.
[481] **age,** 14.
[482] Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki Avrupa Ermeni Delegasyonu, Aharunyan başkanlığındaki Ermeni Cumhuriyeti delegasyonu ve son olarak Ermeni Patriği Monsenyör Terziyan başkanlığındaki din adamlarından kurulmuş delegasyon yer allmıştır. Richard G. Hovannisian, "Dimensions of Democracy and Authority in Caucasian Armenia, 1917-1920", **The Russian Review**, c. 33, s. 1 (1974): 40.
[483] İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Kitabevi, 2001), 24.
[484] **age**, 24-25.
[485] Durmuş Yalçın, Dursun Ali Akbulut, Mustafa Balcıoğlu diğerleri, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I** (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004), 222.
[486] A.M. Şamsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi:1918-1923**, çev. Ataol Behramoğlu (İstanbul: Doğan Kitap, 1999), 192.

Litowsk ve Batum Antlaşmaları'na dayanarak belirlenen sınırların gerisine çekilmeleri için Taşnak hükümeti liderliğindeki Ermenistan Cumhuriyeti'ne nota vermiş daha sonra Osmanlı Devleti 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nı imzalamıştır.[487] Taşnak liderliğindeki Ermenistan Cumhuriyeti'nin Türk topraklarına saldırısına son vermek ve işgal altındaki Türk topraklarını kurtarmak amacıyla harekete geçen Türk ordusu, 24 Eylül 1920'de Türk ve Ermeni birlikleri arasında çatışmalar başladı. 17 Kasım 1920'de mütareke isteyen Ermeniler ile şimdiki sınırlarını temel alan Gümrü Antlaşması imzalandı. Ancak onaylanmadı. Zira 29 Kasım 1920'de kurulan Ermeni Devrimci Komite, Ermenistan'da Bolşevik yönetimini ilan etti. Tellal'ın belirttiği üzere bu durum "*Ankara ile antlaşma imzalayan hükümetin aynı gün yasallığını yitirmesi*"[488] ile sonuçlandı. Yapılan Antlaşma ile birlikte Sevr Antlaşması hükümsüz sayılıyor ve bu antlaşmanın Ermenistan hudutları içerisinde gösterdiği birçok Doğu Anadolu vilayetleri Kars da dahil olmak üzere Türkiye'ye dahil oldu. Buna karşılık, Türkiye işgal etmiş olduğu Gümrü'yü Ermenistan'a geri veriyordu.[489]

Her ne kadar 1920 yılında imzalanan Gümrü Antlaşması ile Ermenistan ile Türkiye arasında toprak taleplerine -Doğu Anadolu'da büyük Ermenistan kurulması projesine- son verilmiş olsa da 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması sonrasında derin tarihsel kökleri olan ve Ermeni kimliğine ilişkin ve aynı zamanda Türk kimliğinin[490] de kurucu "ötekisi" olan tekrarlayan çatışmayı doğurmuştur. Bu durumun silahlı karşıtlığın somut olarak yaşanmış olduğu coğrafyalarda farklılık gösterdiğini ifade etmek mümkündür. 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması[491] (1921 Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında

---

[487] Sevr Antlaşması'nın Ermeni sorununa ilişkin 88., 89., 90.,91.,92.,93.,144. maddelerinde doğrudan; 230. maddede ise dolaylı olarak yer almıştır. Bkz. Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", **Gazi Akademik Bakış**, c. 2, s. 3 (2008): 129.

[488] Gümrü Antlaşması'nın imzalandığı gün, Kızıl Ordu'nun yardımıyla Erivan'ı ele geçiren Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile bir anlaşma imzalamıştır. RSFSC, hükümeti Gümrü Antlaşmasını tanımadığını ve Ermenistan'ı savunacağını ilan etmiştir. Eren Tellal, "SSCB ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980**, Cilt 1, ed. Baskın Oran, 13. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 171.

[489] Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi (1914-1923),** (İstanbul: Aydınlar Ocağı, 1986), 209.

[490] Bu bağlamda Türklüğün de "farklı dönemlerde farklı ötekilere karşı" inşa edildiğini belirtmek gerekmektedir. 1925 Öncesinde birincil "öteki" Ermeniler ve Rumlar"dır. Ayrıntılar için bkz. Ömer Turan, Güven Gürkan Öztan, **Devlet Aklı ve 1915: Türkiye'de Ermeni Meselesi Anlatısının İnşası** (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2018), 34.

[491] Türkiye sınırı açısından Moskova antlaşmasınca belirlenen ilkeler Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ulusları tarafından da kabul edilip onaylanmıştır. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, 39.

Dostluk Antlaşması) ile Türk Hükümeti Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'a Türkiye'nin Moskova Antlaşması[492] (1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması) ile saptanan doğu sınırını kabul ettirmiş ve onaylatmıştır. Ayrıca, daha sonra değinileceği üzere Nahçivan bölgesine özerklik vermiştir.[493]

3.2.1.4. Divan-ı Harbi Örfi Yargılamaları ve "Nemesis Operasyonu"

Tehcir konusundaki tartışmalar, onun "süreç içerisinde" ya da "planlı biçimde katliama dönüştüğü", başlı başına "soykırım uygulaması" iddiaları, ya da Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Ermenilerinin "büyük bir felaket yaşadığı" tartışması ile "yaşananların kasıtlı bir eylem olup olmadığı" konusu günümüzde olduğu gibi, geçmişte de tartışmalı bir konu olmuştur. 1915 Tehciri, Mütareke döneminde[494] Osmanlı Devleti içerisinde hem de dış basında etraflıca tartışılmıştır.

Peki 1915-16'da yaşanan süreçten hangi aktörler sorumludur? Hovhannisyan bunu şu şekilde aktarmaktadır:

> "1915 soykırımı kesinlikle tesadüfi ya da beklenmedik bir şey değildi. Türk padişahların ardından da Jöntürklerin Ermeniler dahil Türk olmayan uluslara karşı on yıllardır izlediği acımasız, milliyetçi ve etobur politikadan kaynaklanıyordu. Bireysel bir politika değil zulum ve kıyım arasında gidip gelen bir devlet politikasıydı."[495]

Bu ifadeden anlaşıldığı üzere, Hovhannisyan'a göre yaşananlardan hem İttihat ve Terakki hem de Osmanlı padişahları "devlet" olarak sorumludur. Daha radikal olanlar ise İttihat ve Terakki'nin 12 kişilik merkez komitesi 1910'da alındığını,[496] yazılı olmayan emirlerin parti müfettişleri tarafından bölgesel ve yerel yetkililere "sözlü" olarak iletildiğini ifade etmektedir.[497] Milliyetçi Ermeni tarihyazımı, yaşananların "suçlusu" olarak "bir bütün olarak Türkleri" koyarak bir dikatomi inşa etme eğilimindedir. Daha ılımlı yaklaşanlar "İttihat ve Terakki'nin yöneticileri ile Teşkilat-

---

[492] Moskova Antlaşması ile Sovyetler Türkiye'ye zorla kabul ettirilmek istenen Sevr Antlaşmasını reddetmekte ve ilkesel olarak Misak-ı Milli sınırlarını tanımaktadır. Böylece 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması çerçevesinde belirlenen sınırları -Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye verilmesini- tanıdıklarını ilan etmiş olup; Antlaşma gereğince Türkiye Batum'dan vazgeçmiştir. **age**, 29.

[493] Hüner Tuncer, **Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi 1920-2002,** Cilt 2 (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017), 52.

[494] Mütareke dönemi, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesiyle başlayıp; 11 Ekim 1922 Mudayanya Mütarekesi'ne kadar devam eden ve Kurtuluş Savaşı olarak da bilinen ara dönemi ifade eder.

[495] Nikolay Hovhannisyan, **Ermeni Soykırımı: Ermeni Kırım**, çev. Atilla Tuygan 2. bs. (İstanbul: Pencere Yayınları, 2007), 74.

[496] **age**, 80.

[497] Gerayer Kouthcharian, "Ermenilere Yönelik Soykırım (1915-1917)", **Takibat, Tehcir ve İmha: Osmanlı İmparatorluğunda Hristiyanlara Yönelik Yaptırımlar,** der. Tessa Hofmann, çev. Suzan Zengin (İstanbul: Belge Yayınları, 2013): 99.

ı Mahsusa'nın iş birliği"[498] dahilinde gerçekleştirilen bir uygulama olduğunu belirtmektedir.[499] Türk tarihyazımı ise yaşananları "Milleti Sadıka olarak adlandırılan Ermenilerin ihaneti"[500] olarak görmektedir. Aslında 1915-1916 sürecinde sevk devam ederken tehcirden zarar görenler için Divan-ı Harp'te 1673 kişilik bir yargılama yapılmıştır.[501]

Birinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan Mütareke dönemi hem kamuoyu açısından hem savaştaki yenilgiden ittihatçı liderlerin sorumlu olduğu düşüncesi hem de 1918 yılında kendilerinin İstanbul'u terketmeleri bakımından son derece tartışmalı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda Mütareke döneminde tehcir konusu, kamuoyu özelinde iç basında yer almış; hem Meclis-i Mebusan hem de Meclis-i Ayan'da tartışmalar gerçekleştirilmiştir. Tehcir, basının en fazla üzerinde durduğu konulardan biridir. Ermeni tehciri ile ilgili yazın ise sürekli kendi içerisinde sürekli biçimde değişiklik göstermiştir. Örneğin İttihat ve Terakki'nin siyasal rakibi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı basın, tehcir konusunu "ittihatçılıktan ayırt etmeksizin" ele almıştır. Bu yaklaşıma göre, tehcir süreci ve bu süreçte yaşananlardan İttihat ve Terakki Partisi ve dönemin yöneticileri sorumludur. Bu görüşe muhalif olanlar ise konunun "ittihatçılıktan ayrı tutulması gerektiğini, böyle yapılmazsa Türklüğe zarar geleceğini vurgulamaya"[502] çalışmıştır. Yine de mütareke döneminde tehcir uygulaması ile ilgili olarak Ziya Gökalp, Mithat Şükrü gibi İttihat ve Terakki yöneticileri, Sait Halim Paşa, Abbas Halim Paşa gibi kabine üyeleri ve gıyaben Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa,

---

[498] Vahakn N. Dadrian, "Tehcir Kanunu'nun Kandırmacaları ve Yardımcı Mevzuat", **Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlarda Anadolu ve Kafkasya'da Etnik Çatışma** (İstanbul: Belge Yayınları, 2008): 345-354.

[499] Ömer Turan ve Güven Gürkan Öztan, "Mütareke Döneminde Tehcir Tartışmaları ve Divan-ı Harbi Örfi Yargılamaları", **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım**, haz. Fikret Adanır, Oktay Özel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015): 505.

[500] A. Alper Gazigiray, **Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları** (İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982), 63.

[501] Yusuf Sarınay, "Ermeni Tehciri Sırasında Alınan Tedbirler ve 1915-1916 Yargılamaları, **'Ermeni Soykırımı' İddiaları: Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce**, der. Mustafa Çalık, 6. bs. (Ankara: Cedit Neşriyat, 2013): 218.

[502] Örneğin İttihat ve Terakki'ye muhalif olan Yeni Gazete, Divan-ı Harbi Örfi'nin kurulmasının ardından "tehcir kurbanları" başlığıyla Ermenileri tanıtmıştır. Ermenilerin tehcirinden yalnızca İttihat ve Terakki'nin değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında müttefiki olan Almanya'nın da sorumlu olduğunu dile getirimiştir. Alemdar Gazetesi ise "tehcir ve takdil sorumlularının yargılanmaya başlamasını olumlu, adalete doğru" bir adım olarak ele almıştır. Bu sürecin aslında "gecikmiş" olduğunu belirtmiştir. Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Beyin Yargılanması** (Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1999), 75.

Doktor Nazım ve Bahattin Şakir gibi ittihatçılar bu açıdan Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanmışlardır.[503]

Yargılama süreci, yalnızca İstanbul odaklı olmayıp; tehcirin gerçekleştiği coğrafyanın farklı noktaları ve farklı davalar sürece dahil edilmiş ve bu yargılamalar yalnızca üst düzey yöneticiler hakkında gerçekleştirilen yargılamalar olmamıştır. Bu bağlamda Yozgat Ermeni Tehciri Davası'nı[504] örnek olarak göstermek mümkündür.[505] İttihat ve Terakki yöneticilerinin yargılandığı ana dava iddianamesinde yargılanmaya konu oluşturan suçlar: "Katliam", "mülk ve paraları yağmalama", "binaları ve vücutları yakma", "ırza geçme" ve "edepsizce eziyet" olarak geçmektedir.[506] Feridun Ata'nın belirtiğine göre, fiili olarak İstanbul'u işgal eden itilaf devletleri, Ermenilerin sevk edilişleri sırasında bir "katliam"ın gerçekleştirildiğini ve "ilgili dönemde görev yapan ittihatçı liderlerin yargılanmasını" gündeme getirmiştir.[507] "*İstanbul'daki Mütareke hükümetleri de bu baskılar sonucu ve siyasi çıkarları gereği ittihatçıları cezalandırmak amacıyla Divan-ı Harbi Örfi mahkemelerini kurmuşlardır.*"[508] Dolayısıyla "*İtilaf devletleri İstanbul'u işgal ettikleri gibi, yargıya da müdahale etmiştir."* [509]

Tehcir süreci, Türklük ve Türkçülük akımıyla sıklıkla ilişkilendirilmektedir. Bu açıdan İttihat ve Terakki'nin uygulamaları, sıklıkla birinci olarak "safkan bodunların üstünlüğünü vurgulayan Türk devleti yaratmak", ve ikincil olarak bunu gerçekleştirerek "Osmanlı devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak ve parçalanmayı önlemek"[510] ile ilişkilendirilir. "*Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan Müslüman ve Hristiyanların Türk'e dönüştürülmesi, Hristiyanların müslümanlaştırılması ve değişmeyi ya da ihtida etmeyi kabul etmeyen etnik grupların tehciri*"[511] olduğu sıralanmıştır.

---

[503] Turan, Öztan, "Mütareke Döneminde", 512-513.
[504] Yargılama sonucunda ise çoğu gıyaplarında olmak üzere 15 sanığa idam cezası verilmiş, 3 idam hükmü ise infaz edilmiştir. **age**, 513.
[505] Nejdet Bilgi, **Yozgat Ermeni Tehciri Davası** (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 34.
[506] Turan, Öztan, **age**, 515.
[507] Feridün Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2011), IX.
[508] **age**, IX.
[509] "*Zaten 1918 sonrasında tam bağımsız bir Osmanlı Devleti'nden varlığından bahsetmek güçtür."* **age**, 291.
[510] Hovhannisyan, **Ermeni Soykırımı**, 76.
[511] **age**, 76.

1919 Türkiye'sinde tehcir süreci enine boyuna tartışılırken, aynı dönemde iki radikal Ermeni tarafından hazırlanan "nemesis operasyonu" gündeme gelmiştir. Yapılan suikast planlarının Yunan mitolojisindeki intikam tanrıçası Nemesis ismiyle anılması, amaçlanan şeyin tehcir konusunda suçlu olduğu düşünülen İttihat ve Terakki üyelerinin cezalandırılması, -1915 katliamları için intikam almak isteyen etnik Ermeniler tarafından Osmanlı ve Türk yetkililerin öldürülmeleri[512]-dir. Ermeni toplumu tarafından bu dönemde yapılan suikastleri gerçekleştirenler "şereflendirilmiş, idol olarak gösterilmiş ve Ermeni davasının kahramanları, intikamcıları ve savunucuları olarak övülmüştür."[513]

Suikast timinin hedefleri arasında yalnızca İttihat ve Terakki yöneticileri değil onların "hain" olarak gördüğü Azerbaycanlılar da yer almıştır.[514] 1921'de Nemesis operasyonunun ilk hedefi Talat Paşa olmuştur. Cemal Paşa Tiflis'te 1922'de suikaste uğramıştır.[515] Ayrıca, Said Halim Paşa, Trabzon Valisi Cemal Azmi, Bahattin Şakir gibi İttihat ve Terakki yöneticilerine suikastler düzenlenmiştir. Yapılan saldırılar, Ermeni-Amerikan basınında oldukça sempatik bir şekilde yer almıştır. Bu nedenle tehcir yeniden Dünya gündemine taşınmıştır. Bu süreçte suikast timinden yakalananlar ailelerinin vahşice öldürülmelerine ilk elden tanık olduklarını iddia ettikleri için beraat etmiştir. Aslında suikastleri gerçekleştirenlerin kiralık katil oldukları yönünde iddialar bulunmaktadır. Buna rağmen sanıklar mahkemelerde "ahlaki gerekçe" öne sürmüş[516] ve cezalandırılmamışlardır. Bu durum Ermeni tehciri ile ilgili olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun liderlerini sorumlu tutan müttefik bildirilerinden ve Divan-ı Harbi Örfi tarafından 1919 yılında Talat, Cemal ve Enver Paşalara verilen idam cezalarından bağımsız ele alınamaktadır.[517]

Nemesis operasyonu, Türkiye'de "Ermeni karşıtı" bir kimlik inşa ettiği kadar Ermeniler açısından "Türk karşıtı" olarak kurulmasını sağlamıştır. Gunn, bu durumun hem "Ermeni davasına duyulan sempati"nin hem de "Osmanlı İmparatorluğu ve

---

[512] Christopher Gunn, "Cinayetin Cezasız Kalması: Soghomon Tehlirian, Asala ve Adalet Komandoları, 1921–1984", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, s.42, n.1 (2012):127.
[513] **age**, 128.
[514] Thomas De Waal, **Büyük Felaketten Sonra: Soykırım'ın Gölgesinde Ermeni-Türk İlişkileri**, çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 143.
[515] **age**, 143.
[516] Michael Gunter, "Armenian Terrorism: a Reappraisal," **The Journal of Conflict Studies** c. 28, s. 2 (2007): 109-128.
[517] Gunn, **age**, 128.

Türkiye'nin negatif algılanmasının"[518] ürünü olduğunu ifade etmektedir. Sonuç olarak Nemesis Operasyonu 13 ay boyunca devam etmiştir.[519]

3.2.1.5. Sevr Antlaşması'nın Reddi ve Lozan Barış Antlaşması

I. Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti açısından sonlandıran temel metin olarak iki antlaşmadan söz edilir. Bunlardan ilki, son Osmanlı Meclisi'nin kabul ettiği Sevr Barış Antlaşması'dır. Adı geçen barış antlaşması, savaşın sonlanmasından çok sonra hazırlanmış ve deyim yerindeyse Osmanlı Devleti'ne "dikte" edilmiştir. Sevr Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'nin coğrafi sınırlarıyla ilişkili kısmı, ağır yükümlülükler içermekle birlikte; hem Anadolu'da bir Ermenistan Devleti'nin kurulmasını hem de ABD'nin bu devletin sınırlarını belirlemesini hükme bağlamaktaydı. Bu durum bir yandan Osmanlı topraklarında bir Ermenistan Devleti'nin kurulması ve MC üyeliği süreci işlevsel hale getirilirken; öte yandan Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecini hızlandırmış oluyordu. Ancak Anadolu'da Kurtuluş Savaşı'nın başlatılmasıyla TBMM, Sevr Antlaşması'nı tanımadığını ilan etmiş Misak-ı Milli sınırları içerisinde bir Ermenistan'ın kurulmasına karşı çıkmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın TBMM Hükümeti'nin askeri başarısı ile sonlanmasından sonra, savaşan devletlerle başlatılan barış görüşmelerinde Sevr Antlaşması'nda daha önce kabul ettirilen hükümleri yeniden müzakere masasına getirilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte Sevr Antlaşması'nın yerine İsviçre'nin Lozan şehrinde yeni bir konferansın toplanması kararlaştırılmıştır.

Kurtuluş Savaşı süreci devam ederken itilaf devletleri, iki kez barış teklifinde (Şubat-Mart 1922) bulunmuş olmalarına rağmen her iki teklifte de "Ermenistan" ile ilgili maddeler yer almıştır. Ermenilerle ilgili olarak ilk teklif, Anadolu'nun doğusunda bir yurt kurma hakkını ve bu sınırların Milletler Cemiyeti tarafından tespit edilmesini; ikinci teklif ise doğuda yine bir Ermeni devleti oluşturulmasını ancak bu kez Milletler Cemiyeti'nin bu sürece iştirak etmesini içermektedir.[520] Bu tekliflere TBMM tarafından olumlu dönüş yapılmamıştır. Lozan Barış Konferansı'nın gerçekleştirildiği dönemde ise TBMM Doğu sınırı ile ilgili olan sorunları Kars Antlaşması imzalayarak

[518] **age**, 128.
[519] Nemesis Operasyonu boyunca -yedisi Türk, biri Azeri ve ikisi Ermeni olmak üzere- 10 kişi suikaste uğramıştır. **age**, 129.
[520] Gürün, **Ermeni Dosyası**, 429.

çözmüştü. Lozan Antlaşması görüşmeleri esnasında Ermeni Cumhuriyeti temsilcisi Hadisyan, "*savaş süresince ölçülemeyecek sayıda kurbanları olduğunu*" ifade ederek "*Ermenilik için bir arazi ayrılmasını*", "*Erivan Cumhuriyeti sınırlarının Türkiye'nin doğu illerinde bazı kesimleri ve denize çıkış verilerek genişletilmesini*", "*buna Kilikya'nın da bir kısmının katılması*" gibi talepleri tekrar gündeme getirmiştir. Bu talepler, destek bulamadığı gibi konferans gündemine de alınmamıştır.[521]

Ermenileri Lozan'da temsil etmek amacıyla çeşitli delegasyonlar görüşmelere katılmayı talep etmiştir. Bu süreçte amaç, "bağımsız ve birleşik bir Ermenistan" kurmak ya da geçici bir önlem alarak bir "Ermeni yurdu"nun oluşturulmasıydı. Ancak Ermenilerin büyük güçlerin yetkilileriyle gerçekleştirilen görüşmelere ya da kamuoyunu etkilemek için yaptıkları faaliyetlere rağmen; 18 Ağustos 1922'de Doğu sorununu görüşecek ön komisyona katılma talepleri 21 Ağustos'ta reddedilmiştir.[522] 18 Ekim'de konferansa katılmak ve Ermeni meselesini konferansta tekrar gündeme getirmek amacıyla itilaf devletlerine başvurularda bulunmayı sürdürmüşlerse de -ancak İngiltere'nin desteğine rağmen-müttefikler arasında bu konu ile ilgili bir uzlaşma sağlanmadığı için Lozan Barış Konferansı'ında[523] bir taraf olarak Ermenilere yer verilmemiştir.[524]

TBMM Hükümeti, 1922'de İsmet Paşa'yı başdelege olarak Lozan Barış Konferansı'na gönderirken kendisine 14 maddelik bir talimatname vermiştir. Bu talimatnamenin ilk maddesi "*Ermeni yurdunun söz konusu olamayacağını*"[525], dokuzuncu maddesi

---

[521] Uras, **Tarihte Ermeniler**, 717.

[522] Turan, "The Armenian Question At the Lousanne Peace Talks", **The Armenians in the Late Ottoman Period**, ed. T. Ataöv (Ankara: The Turkish Historical Society for the Council of Culture, 2001): 214.

[523] Lozan'da ilgili tarafların kimler olduğu ise diplomatik müzakereler sonucunda şu şekilde belirlenmiştir:

1. Konferans çağrısını yapan 4 müttefik devlet: İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya;
2. Konferans sürecindeki bütün görüşmelere çağrılan Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti, Amerika Birleşik Devletleri[523] ve Türkiye;
3. Boğazlar Rejimi üzerindeki görüşmelere çağrılan Sovyet Rusya ile hem boğazlar rejimine hem de Trakya sınırlarına ilişkin konularda görüşmelere çağrılan Bulgaristan;
4. Belirli konularda görüşmelere ve belirli hükümlere katılan Belçika ve Portekiz. Ayrıntılar için bkz. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, 69.

[524] Örneğin Fransa bölgedeki diğer halklara emsal teşkil edeceği gerekçesiyle "Ermeni Meselesi" hakkında endişeli iken; İtalya ise -konunun görüşülmesi hakkında bir itirazı olmamasına rağmen- öncelikle müttefiklerin kendi aralarında konu hakkında bir uzlaşmaya varması gerektiğini savunmuştur Turan, **age**, 214.

[525] Bilal Şimşir, "Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu (1994)", **Ankara ve Lozan Arasında: Avrupa Yolundaki Türkiye Üzerine Bir Derleme**, der. Max Schweizer (Ankara: Phoenix Yayınları, 2005): 72.

"*azınlıklar için temel olanın mübadele olduğunu*"[526] on üçüncü maddesi Osmanlı Devleti'nden "*ayrılan ülkeler için Misak-ı Milli'nin ilgili maddelerinin geçerli olduğunu*"[527] ifade etmektedir.

13 Kasım'da Lord Curzon, Ermeni Heyetini Lozan Konferansı'nda konuşmaya davet etmiş ve Ermeni Heyeti, Müttefik delegelere Lozan'da konferans sırasında akılda tutulmalarını isteyen bir bildiri sunmuştur. Bu bildiride "*Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Müttefiklerin tarafında yer"* aldıklarını, *"Müttefiklere yönelik görevlerini tam anlamıyla yerine getirdikleri"*ni*, "bunun sonucunda 1.250.000 Ermeni'nin hayatlarını kaybettiğini"* ifade etmiştir. Buna ek olarak *"700.000 Ermeninin Türkiye'den göç ettiğini"* ve *"Türkiye'de her an göç etmeye hazır olan 280.000 Ermeni'nin kaldığını"*[528] belirtmiştir. Uluslararası Ermeni komiteleri, savaşın Ermenilerin zararına neden olduğunu belirterek bu konuda daha önce alınan kararları hatırlatmış ve Ermenilere "*bağımsız bir Ermenistan kurma sözünün verildiğini*" ve bunun "*Erivan'daki başkent ile kurulmayacağını*" beyan etmiştir.[529]

Lozan Antlaşması'nın görüşmelerine 20 Kasım 1922'de başlanmış olup 24 Temmuz 1923'te antlaşma imzalanmış ve yeni bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'ni doğurmuştur.[530] Lozan, bir taraftan, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkarak Mondros Ateşkes Antlaşmasını ve Sevr Barış Antlaşmasını imzalayan Osmanlı Devleti'nin mirasını arıtırken; diğer taraftan, yeni Türkiye'nin Misak-ı Milli ilkeleri çerçevesinde dünyada "de jure" olarak tanınmasını sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan Müttefikler ile Kurtuluş Savaşı'nı kazanan Türkiye arasındaki ilişkileri, eşit koşullar altında düzenlemiştir.[531] Ermeni yurdu kurulması veya tehcir konusunda başka herhangi bir konu müzakere dahi edilmemiştir. "*Buna karşılık ırk, dil, din vb. ayırım gözetmeme temeline dayalı insan hakları hukuku kapsamındaki konular ve hükümler, Ermenileri de dolaylı olarak ilgilendirmektedir*."[532] Azınlıkların korunması konusundaki 37-44. hükümleri diğer azınlıkları etkilediği gibi Ermenileri

---

[526] **age**, 72.
[527] **age**, 73.
[528] Turan, The Armenian Question, 215.
[529] **age**, 216.
[530] Bkz. Şerafettin Turan, "Lozan Antlaşması", https://islamansiklopedisi.org.tr/lozan-antlasmasi, [23.08.2019].
[531] Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, 67.
[532] Gündüz Aktan, "Ermeni Sorununun Tarihsel Boyutu: Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu", http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_2.htm, [20.09.2019].

de etkilemiştir. Dolayısıyla resmi olarak müzakere heyetleri içerisinde yer alanlar arasında Ermenistan temsilcisinin yer almadığı görülmektedir. Ancak buna rağmen, Azınlıklar ve Osmanlı Devleti ile ilgili sorunların konuşulduğu toplantılarda Ermenilerle ilintili konular ise aşağıdaki başlıklarda toplanmıştır:

- Vatandaşlık Konusu
- Azınlıklar Konusu
- Sigortalar Meselesi

Buradan sonra, vatandaşlık, azınlıklar ve sigortalar başlıkları üzerinden Lozan Barış Konferansı ve Antlaşması'nda Ermenileri ilgilendiren konulara değinilecektir.

3.2.1.5.1. Vatandaşlık Konusu

Ermenistan Cumhuriyeti, 1920'de Milletler Cemiyeti'ne katıldığında Fransa ve İngiltere öncülüğündeki büyük devletler, Suriye'de kalmış olan on binlerce Ermeni'ye Anadolu'da bir ocak yaratmaya çalışmışlardır. Ankara hükümeti, bu teklifi kesin bir dille reddettiği gibi, "Ermenilerin suçlu olduklarını ve bu yüzden sade bir vatandaş gibi dönmelerini kabul etmeyeceğini" bildirirken Anadolu'da kalan Ermenilerin Ermenistan Müslümanlarıyla mübadelesini önerir. Neticede Lozan Antlaşması, Sevr'deki hiçbir hükme yer vermediği gibi Ermenilerin adını dahi anmaz.[533]

Lozan Antlaşması'nda Ermenileri dolaylı olarak ilgilendiren diğer bir hüküm de vatandaşlığa ilişkin 30-34. maddedir. Vatandaşlık konusunda Türkiye'den ayrılmış ülkelerde yerleşmiş Türk uyruklarının o ülke hangi devlete bırakılmışsa o devletin uyruğu olacaklarını belirtmektedir. Ayrıca bu ülkelerde yerleşmiş bulunan 18 yaşından büyük olan kimselerin antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden itibaren 2 yıllık bir süre içerisinde uyrukluğunu seçme hakları olacaktır. Bu durum Gündüz Aktan'ın tarafından "*vatandaşlığını kaybetmemiş bütün Ermenilerin zaten geri gelebilecekleri*" ve "*vatandaşlığını kaybetmiş olanların da çocukları, 18 yaşına geldikleri zaman, belli bir süre içinde Türk vatandaşlığını tercih ederlerse, aynı şekilde geri gelebilecekleri*"[534] şeklinde yorumlanmıştır. Ancak uygulama bundan oldukça farklı olmuştur. Taner Akçam ve Ümit Kurt'un belirttiğine göre "*Türkiye'nin etrafı kale gibi*

---

[533] Fuat Dündar, "Savaş ve Ermeni Nüfus Meselesinin Halli", **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım**, haz. Fikret Adanır, Oktay Özel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015): 451.
[534] Aktan, **age**.

örülmüş, sınırlar kapatılmış ve içeriye tek bir Ermeni dahi sokulmamıştır."[535] Vatandaşlık konusu, daha sonra ABD ile yapılan tazminat antlaşması ile birlikte tekrar gündeme gelecektir. Türkiye ve ABD arasında 1915 Tehciri'nden etkilenmiş ancak daha sonra ABD vatandaşlığına geçmiş olan kişilerin talepleriyle ilgili olarak imzalanan devletlerarası antlaşma hak düşürücü niteliktedir.[536]

3.2.1.5.2. Azınlıklar Alt Komisyonu

Türkiye'nin ise bu Ermeni meselesi hakkında kesin kararlı olduğu biliniyordu. Lozan Türkiye bakımından azınlıklar denilince öncelikle öncelikle "Ermeni sorunu ve Ermeni yurdu iddialarını artık kapatmak ve tarihe gömmek"[537] akla fikri geliyordu. Barış konferansı başlarken Türk heyeti yalnızca Rumların değil; aynı zamanda Ermenilerin de mübadelesini düşünüyordu. Ancak konferansta Ermenistan bir devlet olarak temsil edilmediği gibi Sovyetler sadece Boğazlar rejimi hakkındaki görüşmelere çağrılmıştı. Dolayısıyla Ermenilerin mübadele edilmesi konusunun görüşülebileceği bir devlet mevcut değildi. Bu nedenle Türk heyeti, Lozan görüşmeleri esnasında 7 Aralık 1922'de Türkiye'de bulunan Ermenilerin mübadele edilmesi fikrinden vazgeçmişti.[538] Ermenilerin mübadele edilmesinin planlamış olması, ülke içerisindeki Ermenilerin "öteki" olarak görüldüğünü kanıtlamaktadır. Çünkü hiçbir devlet, ortak "biz"in bir parçası olarak gördüğü kişileri mübadele etmeyi düşünmez.

---

[535] Taner Akçam, Ümit Kurt, **Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 254.

[536] Türkiye-ABD arasında resmi ilişkileri başlatmak amacıyla 6 Ağustos 1923'de *Genel Antlaşma* adıyla da bilinen başka bir Lozan Anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma ile ABD vatandaşı Ermenilerin emval-i metrukelerinin tazmin edilmesi gündeme gelmiştir. Bu konuda bkz. Philip Marshall Brown, "The Lousanne Treaty", **American Journal of International Law**, c. 17, s. 2 (1923): 503-505. Günümüzde hala ABD mahkemelerinde Ermenilerin tazminat alma girişimleri, bu Genel Antlaşma gerekçe gösterilerek reddedilmektedir. Ermeniler de dahil olmak üzere bütün Amerikalalıların Türkiye'den "soykırım" iddiaları nedeniyle olan tazminat antlaşması sonuçlandırılmış olduğu kabul edilmiştir. Bu süreçte ABD vatandaşı Ermenilerin tazminat talepleri, Türkiye-ABD arasındaki resmi ilişkileri başlatmanın bir koşulu halini almıştır. Amerikan vatandaşı olan Ermenilerin tazminat taleplerinin yapılan bu anlaşma ile hak düşürücü niteliğinin olduğunu vurgulamak gereklidir. Bu konu, Deirmenjian-Deutsche Bank Davası'nda ABD'de gündeme gelmiştir. Roger Alford, "Armenian Genosidee Claims Dismissed", http://opiniojuris.org/2007/12/31/armenian-genocide-claims-dismissed/, [07.12.2019].

[537] Bunun dışında ise Lozan Görüşmeleri'nde Türkiye'de yaşayan Hristiyan azınlıkları (Rumları ve Ermenileri) Türkiye dışındaki (Yunanistan ve Ermenistan'daki Türklerle mübadele etmek; mübadele dışında kalan Hristiyan azınlıklar ile Yunanistan ve öteki civar ülkelerdeki Türk ve Müslümanların haklarını hukuklarını düzenlemek" amaçlanıyordu. Bilal N. Şimşir, "Lozan'a Göre Azınlıklar", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, **6 Ekim 2003** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005): 175.

[538] İsmet Paşa Rumların mübadelesini öncelik verilmesi gerektiğini; Ermenilere ise dokunmamak gerektiğini düşünüyordu. **age**, 179.

Bu nedenle İsmet İnönü konferans sırasında Türkiye'nin Ermeniler konusundaki görüşünü şu şekilde ortaya koymuştur: "*Ermenilerin isteklerini insalcıl bulan dünyada Ermenilere yeterli toprağı verebilecek geniş arazi sahibi devletlerin olduğu, Ermenilere toprak verebilecek ülkeleri saygıyla karşılayacaklarını ancak Türkiye'nin Misak-ı Milli içerisinden verebilecek bir karış toprağı olmadığını*"[539] ifade etmiştir. Lozan Tutanakları'na göre İsmet Paşa, "*Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilerin [...]Türk yurttaşlarıyla kardeşçe yaşayabileceklerini*" [540] konferans sırasında da belirtmek istemektedir. Diğer taraftan ise "*Türkiye ülkesinin parçası olan bir toprağın Ermeni Yurdu kurulmak üzere Türkiye'den ayrılmasını, Türkiye'nin bölünmesine yeni bir girişim*"[541] olarak saymaktadır. Bu ifadeler Lozan Barış Görüşmeleri'nde Ermenilerin Türkiye'nin egemenlik sınırlarına yönelik bir tehdit olarak algılandığını göstermektedir. Ermenilerin ve onları savunan büyük devletler önemli bir tehdit olarak algılanmış ve karşıt kimlik inşası bu algılamaya paralel olarak kurgulanmıştır. İsmet İnönü'ye göre, "*Türkiye, zaten var olan bağımsız Ermenistan'la -başka bir deyimle, Erivan Sovyet Cumhuriyetle- Devletler hukuku ve yürürlükteki kurallar uyarınca andıaşmalar yapmış ve iyi komşuluk ilişkileri kurmuş bulunmaktadır. Bundan başka bir Ermenistan'ın var olduğunu düşünmek, Türkiye'nin andlaşmalarına aykırı"*[542] olacağı görüşündedir. İsmet İnönü Azınlıklar Komisyonu'nda yaptığı bir diğer konuşmada ise:

> "Türkiye'de kalmak isteyen Ermeniler Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için parçalanamaz. Ne Doğu illerinde ne Kilikya'da, anavatandan ayrılması mümkün değildir. Zaten Türkiye, bugün mevcut Ermeni Cumhuriyeti ile antlaşmalar yapmışlardır. Başka bir Ermenistan'ın vücut bulabileceğini Türkiye hayalinden bile geçirmez" [543] demiştir.

12 Aralık 1923'te başlayan azınlıklar komisyonunda konuşmasında konuşma yapan Lord Curzon, "Türkiye'deki azınlıklar meselesiyle bütün Dünya'nın bir biçimde alakalı olduğunu ifade etmiştir. Curzon'a göre bütün dünyanın gözlerini bu konuyla alakalı olarak Lozan Konferansı'na çevirmiştir. Curzon, *"Müttefikler Türkiye ile savaşa girdikleri zaman gayelerinden biri de Anadolu'daki Hristiyan azınlıkları*

---

[539] Eyüp Kaplan, **Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu** (İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 2002), 95-96.
[540] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler Cilt 1**, 2. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012): 212.
[541] **age**, 212.
[542] **age**, 212.
[543] Durdu Mehmet Burak, "Lozan'da Ermeni Meselesi Tartışmaları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** c. 21, s. 62 (2005): 557.

himaye etmek ve mümkün ise kurtarmaktı. Hele Ermeniler, Berlin Antlaşması'ndan beri güvence altına alınmış'"[544] demiştir. Lord Curzon'a göre Türkiye'de "Ermenilerden 130.000 kişi kaldı" kalmıştır. Ermeniler ise bir biçimde tehdit altında olduğu için "Kilikya boşaltıldığı zaman 300.000 Ermeni niçin kaçtı?"[545] diye sormuştur. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte birlikte "Doğu Sorunu" da ortadan kalktığı gibi,[546] Türkiye'de kalan Ermenilerin hakları azınlık statüsü verilerek koruma altına alınmıştır.

3.2.1.5.3. Sigortalar Meselesi

Bu konulardan en ilgi çekici olanı ise tehcir sonrasında Osmanlı Devleti'nde daha önce kabul edilmiş bulunan sigortalar meselesi olmuştur. Lozan Antlaşması'nda açık bir biçimde isimleri zikredilmemiş olsa da "mallar, haklar ve çıkarlar" başlığı altında 65-72. maddeler arasında daha önce imzalanmış olan özel olarak bireysel hayat sigortlarının geçerli olduğuna dair bir bölüm bulunmaktadır. Bu noktanın doğrudan doğruya Ermeniler ile alakalı olduğunu düşünmek ise görece güçtür. Zira, antlaşma tutanaklarına bakıldığında "mallar, haklar ve çıkarlar" ile ilgili olarak yapılmış olan bütün görüşmeler teknik detaylar verilmekte olup; Ermenilerin adı geçmemiştir.[547]

Bu nedenle, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde faaliyet gösteren sigorta şirketlerine ilişkin bilgi verilmesi gereklidir. Şavaş dönemi içerisinde büyük zarar gördükleri için bu maddelerin sigorta şirketlerini etkileyeceği aşikardır.[548] Sigortalar meselesi 2000'li yıllarda Ermenilerin AXA Sigorta ve New York Life Insurence gibi şirketlere tehcir dönemindeki poliçeler nedeniyle dava açılmaması karşılığında anlaşma yapılarak çeşitli miktarlarda tazminat ödenmesi vesilesiyle tekrar gündeme gelecektir.[549] Bu

---

[544] Ali Naci Karacan, **Lozan,** haz. Hulusi Turgut (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 153.
[545] **age**, 157.
[546] Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, çev. İdil Eser (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 397.
[547] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler Cilt 3**, 2. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 108-138.
[548] Nitekim, 1914 yılı itibariyle Osmanlı topraklarında 170 şirketin sigortacılık faaliyeti yaptığı bilinmektedir. Bu şirketlerden 72 tanesi ise hayat sigortası branşında faaliyet göstermekte olup; 26'sı İngiltere, 3'ü ABD, 13'ü Fransa, 8'er şirket ise Almanya ve Avusturya menşeilidir. Ayrıca, diğer Avrupa ülkeleri ile Rusya'nın da hayat sigortası şirketleri bulunmaktadır. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren sigorta şirketleri, yabancı ülkelerde kurulmuş, ülkede şubeleri vasıtaları ile faaliyet gösteren şirketlerdi. Aslan Yavuz Şir, "Diaspora Ermenileri ve ABD Mahkemelerindeki Tazminat Girişimleri", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, c.1, s. 41 (2012): 129.
[549] Bu konuda bkz. Pulat Tacar, "Ermenilerin Soykırımı Savını Yadsıyanları Cezalandırmak veya Türkiye'den Tazminat Almak Amacı ile Yaptıkları Yargı Mücadeleleri", **Ermeni Araştırmaları**, c.1, s. 50 (2015): 440-441.

durum, Ermeni Diasporası'nın mahkeme kararları yoluyla "hukuk inşa ederek", Türkiye'den tazminat alma girişimlerinden biri olarak yorumlanacaktır. Oysa ki Lozan Antlaşması sigortalar konusunda kesin bir çözüm getirmiştir.

İtilaf Devletleri, sigorta şirketlerinin menşei ülkeleri olup tehcir sonrası Ermeni diasporası bu ülkelerin bir kısmında önemli bir nüfus oluşturmuştur. Lozan Antlaşması'nda sigortalar konusu tam da bu nedenle önemlidir. Zira İngiltere, Fransa ve ABD gibi ülkelerin sigorta şirketleri Osmanlı vatandaşları arasında yapılmış olan sigorta sözleşmelerinin durumunun ne olacağı merak konusudur. Nitekim Lozan Barış Antlaşması, "*bir sigortacı ile sonradan düşman olmuş bir kimse arasında yapılmış hayat sigortası sözleşmeleri, savaşın başlaması ya da bu kimsenin düşman durumuna girmesi yüzünden sona erdirilmiş sayılmayacaktır*"[550] hükmüne yer vermiştir. Yapılan hayat sigortalarında ise ikili bir ayrıma gidilmiş ve önemli tarihler saptanmıştır.[551] Tehcir sonrası, ABD ve Fransa gibi müttefik devletlerin uyruğuna geçmiş olan Osmanlı Ermenileri mevcut olduğu için bu devletlerden birinin uyrukluğundaki ortaklıklarla "29 Ekim 1914'ten önce Türk parasından başka bir para ile yapılmış olan sözleşmeler primlerin ödenmiş olması nedeniyle antlaşmanın yapıldığı tarihte hala yürürlükteyse; bu Türk uyrukluların antlaşmanın kabul tarihinden sonra 3 aylık süre içerisinde poliçelerini yenileme hakları" [552] olacağı vurgulanmıştır.

3.2.2. Ermeni "Kimliğinin Tutkalı" Olarak Ermenistan Kilisesi

Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışmada dini kurumlar başlığı altında kilisenin etkisini "milli kimlik" oluşturma aracı olması bağlamında ele almak gereklidir. Bilindiği gibi, Ermeni Kilisesi, milli kimliğin oluşturulması ve korunması noktasında temel unsurlardan biridir. Boyacıyan'ın da vurguladığı üzere, "*Ermeni*

---

[550] Savaş sırasında ödenmesi primlerin ödenmesi mümkün olmamış ise ya da gerekli hükümlülüklerin yerine getirilmemesi nedeniyle bir sözleşme geçersiz hale geldiyse lozan antlaşmasının yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak 12 aylık bir süre içinde her an sigorta poliçesinin sona erdirilme gününden başlayarak yıllık %5 faiz ekleyerek sigortacıların istemeye hakları olacaktır. Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler Cilt 3**, 2. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 117.

[551] Bu noktada müttefik devletlerden birinin uyrukluğundaki ortaklıklarla Türk uyrukları arasında sözleşmelerin 29 Ekim 1914'ten önce primlerin, 30 Mart 1915 önce ve sonra, ya da yalnız bu tarihten önce sözleşmelerin yapılmış olması gerektiği ifade etmektedir. 30 Mart 1915 öncesi için sigota edilen kimsenin hakları sigorta senedindeki genel şartlar uyarınca sözleşmede öngörülen para ve o paranın onu çıkaran ülkedeki değerine göre düzenlenecek; 30 Mart 1915 sonrasında ise kâğıt para TL ve Türk lirasının savaş öncesindeki değerine eşit sayılarak düzenlenecektir. **age**, 118.

[552] **age**, 118.

kilisesini ele almayan bir Ermeni tarihi düşünülemez."[553] Bu açıdan kilise, dağınık halde yaşayan Ermenileri bir araya getirmektedir. Ermeni Apostolik Kilisesi kimlik inşasına iki temel üzerinden gerçekleştirmektedir. Bunlardan ilki, doğrudan doğruya Ermeni kimliğini korumak üzerine iken; diğeri, kimliğin Türk karşıtı olarak inşa edilmesine yöneliktir.

Osmanlı Devleti, "millet sistemi" içerisinde Ermeni halkının lideri olarak İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni görülmüştür. Osmanlı döneminde Eçmiyadzin, Van/Ahdamar ve Adana/Sis Katolikoslukları[554] ruhani bakımdan İstanbul Patrikliği'nden daha üstün bir konumda bulunmalarına rağmen; devlet tarafından "Ermeni milletinin başı" olarak "İstanbul Ermeni Patrikliği"ni tanınmıştır.[555] Osmanlı Devleti'nde "Ermeni sorunu"nun ortaya çıkması, 1828'de Eçmiyadzin Katolikosluğu'nun yer aldığı Erivan ve çevresinin Osmanlı topraklarından ayrılması ile ilişkilendiren araştırmacılar mevcuttur. Ayrıca, komitacılarının Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği ulusal bağımsızlık, "ihtilal" hareketlerine Ermeni din adamlarının büyük katkısının olduğu vurgulanmaktadır.[556]

Ermeni Kilisesi'nin ulusal kurtuluş hareketlerine desteği Islahat Fermanı sonrasında gündeme gelmiştir. Ancak genellikle araştırmacılar yayınlarını ele aldıkları dönemden geçmişe dönerek 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasına bağlayarak aktarılmaktadır. Bu durum günümüzden geriye doğru bakılarak tarihin yeni bir anlatı çerçevesinde yeniden inşa edildiği biçiminde okunabilir. Yine de, Patrik Nerses Varjabedyan'ın Ermeni heyeti Rus ordularının başkomutanı Grandük Nikolay'a "*Ermenilerin oturdukları doğu illerinin, Ermenistan adıyla bağımsızlığı gerçekleşmez ise, bu vilayetlerin Rus kontrolü altına alınması*"[557] çağrısı, Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanma sürecinde gerçekleştirmiş olduğu için Ermeni Kilisesi bir yandan ulusal bağımsızlık hareketinin öncüsü olarak görülürken; diğer yandan

---

[553] Dickran H. Boyajian, **Armenia: The Case for a Forgotten Genoside** (Westwood, Educational Book Crafters, 1972), 84.
[554] Erdal İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör** (Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1996), 21-22.
[555] Ancak bu tanıma hali, İstanbul patriklerini Ermeni Kilisesi'nin başı haline getirmemiştir. Bu nedenle Katolikoslar ruhani üstünlüklerini korumayı sürdürmüşlerdir. Ali Arslan, "Ermeni Kilisesi'nin Ermenilerin Hayat ve İdeallerindeki Yeri ve Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu", 13-14, http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/9-Cilt/2-AliARSLAN.pdf. [20.04.2019].
[556] Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler** (Ankara: Ocak Yayınları, 1997), 99.
[557] Ahmet Gürel, **Türk-Ermeni İlişkileri: Dünü ve Bugünü** ((İstanbul: Şenocak Yayınları, 2009), 81.

Osmanlı toprak bütünlüğüne, egemenliğine tehdit oluşturan ve ya da bu hareketleri destekleyen bir kurum olarak ele alınmaktadır.[558]

Ermeni Kilisesi varlığını Ermenilerin varlığına dayandırmış bir kilisedir. "*Ermeni varsa, Ermeni kilisesi de vardır, Ermeni ulusu yoksa Ermeni Kilisesi de yoktur*." Böyle bir anlayışın doğal bir sonucu olarak, Ermeni Kilisesi "Ermeniliğin" ya da "Ermeni milliyetçiliğinin" merkezinde yer almıştır.[559] "*Ermenilerde din ve milliyet, Kilise ile Ermenilik iç içe girmiş durumdadır*."[560] Ermenice'nin diğer diller gibi komşularının dillerine benzememesi, Ermeni Hristiyanlığınının diğer Doğu ve Batı Hristiyanlıklardan ayrı bir karakterinin olması -ki bu noktadaki ayrılık teolojik ya da dogmatik olmaktan ziyade kültüreldir- Mesrop Maştots'un icat ettiği alfabe ile Ermeni dilinin kendi ifadesini dinde bulması, Gregoryen kilisenin kendine özgü damgası ve özgün dilleri muhafaza etmelerini kolaylaştırmıştır.[561]

Osmanlı döneminde Ermeniler'de bağımsız bir kilisenin parçası olma; ilk Hristiyan halk olma gibi nedenlerle dini, etnik ve ulusal kimliğin iç içe geçtiği belirtilmektedir. Bu dini kimliğin merkezinde, ilk Hristiyan olan halk olunduğuna dair var olan inanç yatmaktadır. Bu nedenle Ermeni Kilise'si geçmişte olduğu gibi günümüzde de "ulusal" bir kilise niteliği taşımaktadır.[562] Bu açıdan, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin ulusal niteliği günümüzde halen devam etmektedir. Ararat Psikoposu Navasard Kchoyan'ın ifadeleri bu duruma örnek teşkil edebilir. Kchoyan'ın ifadesiyle "*dini bir kurum olarak Apostolik Kilise'nin ulusal bir niteliği mevcuttur*."[563]

1877'de İstanbul Ermeni Patriği ile İngitere büyükelçisi Sir Eliot arasında geçen dialog "*şayet Avrupa'nın dikkatini [Ermeni meselesine] çekmek için isyan çıkartılması*

---

[558] Nitekim Kamuran Gürün, "*Ermeni kilisesinin mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı*" olduğunu vurgulamıştır. Gürün'ün vurguladığı üzere, Ermeni Kilisesi Bizans Kilisesi'nden ayrılmasaydı-Bizans Kilisesi içerisinde eriyeceği için- bir "Ermeni devleti düşüncesinin ortaya çıkması zayıf bir ihtimal" olurdu. Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), 30.

[559] Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", **Akademik İncelemeler Dergisi**, c. 2, s. 1 (2014): 233.

[560] **age**, 237.

[561] Onnik K. Keshissian, **Integrative and Dysfunctional Factors in The Formation Of The Armenian Nation (**Ann Arbor: Michigan University Microfilms International, 1974), 160

[562] R. Panossian, "The Past as Nation: Three Dimensions of Armenian Identity", **Geopolitics,** s. 7, s. 2 (2002): 129.

[563] "*Kader, Ermeni halkının ve Kutsal Ermeni Apostolik Kilisesi'nin eski mirasını bir araya*" getirmiştir. Kimitaka Matsuzato, Stepan Danielyan, "Faith or Tradition: the Armenian Apostolic Church and Community-Building in Armenia and Nagorny Karabakh", **Religion, State and Society**, c. 41, s.1 (2012): 28-29.

gerekiyorsa bunun zor olmadığı" şeklindeki ifade Ermeni kilisesinin ulusal bağımsızlık hareketine katılımını göstermesi nedeniyle literatürde sıkça alıntılanmıştır.[564] Esat Uras'ın belirttiğine göre, Berlin Kongresi'nden sonra Ermeni Milli Meclisi'inde yaptığı yazılı açıklamada patrik "*henüz ne Bosna-Hersek ne de Bulgaristan sorunu yokken bir Ermeni sorununun var olduğunu*" söylemiştir. Bu iki sorun, Bosna-Hersek ve Bulgaristan, ise "milli bağımsızlık sorununu"[565] ortaya çıkartmıştır. Esat Uras, 1945 Sovyet Talepleri Krizi'nin ardından, bu "talep ve isteklere paralel olarak" Erivan'da kilise mümessilleri toplantısı adı altında Hınçak ve Taşnak gruplarının bir araya geldiğini ve gelecekte "Ermeni davasının" ne şekilde çözümleneceği üzerinde "görüş birliğine varılmak istendiğini"[566] ifade eder. Bununla birlikte Ermeni Kilisesi her dönem yekpare bir bütün olarak görülemez. Nitekim, Karaketin Sargisyan Antilyas Katolikos Naibi olduktan sonra Kilikya Katolikosluğu'nun "Ermeni Davası" (Hay Tahd) konusunda üzerine düşen önemli görevleri tespit etmek gibi çalışmalara yönelmiştir.[567]

Hay Tahd, "Ermeni davası" anlamına gelmektedir. Doktrinin mantığına göre Gregoryen Ermeni cemaatinin tarihsel olarak yayılma alanı, "Ermeni yurdu", tarihsel toprakları emperyalist büyük güçler tarafından işgal edilmiştir. Bu toprakları geri istemek, Ermeni milletinin en "doğal hakkı"dır ve ancak bu şekilde "adalet yerini bulacaktır." Bu bakış açısına göre, "Ermenilerin kaybettiği toprakları" nedeniyle ellerinde tutanlar, "haksızlık, adaletsizlik" yapmaktadır. Kilise tarafından oluşturulan ve daha sonra çeşitli siyasi gruplar tarafından desteklenen Hay Dat (Ermeni Davası) Doktrini'nin "kesin", "değişmez" ve "ebedi" milli hedefler olarak görülen üç amacının olduğu ifade edilmektedir:

> "Tarihi Ermeni topraklarının geri alınarak birleşik Ermenistan devletinin kurulması,
> Dünyaya dağılmış Ermenilerin topraklarına geri dönmelerinin ve yerleştirmelerinin saplanması,
> Sosyal devletin kurulması" [568] dır.

Keisuke Wakizaka, Ermeni Kilisesi'nin Hay Dat Doktrini'nin, yeni nesillere aktarılmasını teşvik ettiğini ve genç kuşaklar açısından onun Ermeni Meselesi"nin bir

---

[564] Gürün, **Ermeni Dosyası**, 115.
[565] 1878'de verilen yazılı beyanat için bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. bs. (İstanbul: Belge Yayınları, 1987): 256-266.
[566] **age**, CXXV.
[567] **age**, 103.
[568] Mahmut Niyazi Sezgin, **Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet: Ermeni Sorununun Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış** (Ankara, Platin Yayıncılık, 2005), 106.

"dava" olarak görülmeye başlandığını belirtir.[569] I. Vazgen Viyana'da yaptığı bir konuşmada "*yurt dışında yaşayan Ermeni halkının Türklere daima kini vardır"*[570] ifadesini kullanmıştır.[571] 1989'da yaptığı bir konuşmada Katolikos I. Vazgen:

> "Kilisemizin tarihine ne kadar aşina olduğunuzu bilmiyorum. ... ancak size ulus hakkında konuştuğunuzu hatırlatmak isterim... Şu anda, ulusal fikri (milliyetçililiği) yaratan ve şekillendiren tarihi bir merkezdesiniz...Ermeni milli kimliği, ulusal 'ethos'u [ve] Ermeni halkının ulusal ideolojisi burada dövülmüştür... Son on yedi yüzyıl boyunca Ermeni Kilisesi, [Ermeni milletinin] yazarı ve lideri olmuştur"[572] demiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Ermeni milliyetçiliğinin 1946-1973 arasında güçlenmesinde diasporadaki Ermeni kiliselerinin faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Zira yabancı bir ülkelerde Ermeni Kilisesi'nin var olabilmesi, Ermeni cemaatinin olmasına bağlıdır. Oysa Ermeniler, göç eden her halk gibi, ikinci kuşaktan sonra göç ettikleri ülkelerin halkı içerisinde erimeye başlamıştır. Bu durum Ermeniliği canlı tutan etmenin yeniden "Türk karşıtlığı" üzerinden inşa edilmesine yol açmıştır. "Ermenilerin Türkler tarafından soykırıma uğratıldığı" iddiası, diasporada yeniden bir Ermenilik bilinci yaratmış, ortak değerleri yapay bir düşman imgesi üzerinden, Türklere karşı olan düşmanlık Ermeniliğin yeniden kendini inşa etmesini kolaylaştırmıştır.[573]

Ermeni diasporasının yayılması ile birlikte Ermeni Kilisesi'nin faaliyetleri daha çok diaspora eksenli olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu nedenle kilisenin etkisi daha çok Ermeni diasporasının yoğun olarak yaşadığı Lübnan, Fransa, ABD gibi gibi ülkelerde üzerinde çalışılan bir konu haline gelmiştir. Örneğin Lübnan'da Ermeni Apostolik Kilise'nin kurumsal yapısı, Ermeni kimliğinin korunmasında ve güçlendirilmesinde siyasi partiler ve kurumsal ağı ile birlikte hareket etmektedir.[574]

---

[569] Keisuke Wakizaka, "Ermenistan'ın Ulus-Devlet İnşası ve Meşruiyetinde, Ermeni Meselesi ve Karabağ Sorununun Rolü", **Yeni Türkiye**, c. 1, s. 60 (2014): 5.
[570] Sezgin, **age**, 102-103.
[571] Bu dönemde yaygınlaşan Ermeni terör örgütlerini ve örgütlerin gerçekleştirdiği eylemleri Ermeni Kilisesi bu eylemleri kınamamıştır. Buna ek olarak, Ermeni Kilisesi'nin dünyanın çeşitli yerlerine yayılmış örgütlü yapısıyla terör örgütlerine lojistik, ideolojik ve mali destek sağlamış olduğu ifade edilmektedir.
[572] Vigen Guroian, "Armenian Genocide and Christian Existence", **CrossCurrents**, c. 41, s. 3 (1991): 327.
[573] Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, Recep Kara, **Sorularla Ermeni Meselesi** (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2008), 435-436.
[574] Ohannes Geukjian, Lübnan'da kendine ait okulları ve alt kuruluşları ve siyasi partileri olan Ermenilerin kendi kimliklerini koruma ve sürdürmenin yanı sıra "Ermeni davasını" desteklemeye ve kimliklerini pekiştirmeye yardımcı olduğunu vurgulamıştır. Bu durum ancak kilise ile yakın iş birliği yaparak mümkün olmuştur. Okullar, kültürel ve hayırsever örgütler gibi kendi alt örgütleri grubuna sahip siyasi partilerin, Ermenilerin anadillerine, tarihlerine ve geleneklerine bağlı kalmasını kolaylaştırmaktadır. Ayrıca, bu partilerin üyeleri ve takipçilerinin ve genel olarak Lübnan Ermenilerinin

Oysa ki benzer bir kurumsallığın olmadığı Rusya'da aynı etkiyi görmek mümkün değildir.

Agadjanian'ın belirttiği gibi, Sovyet Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin tamamında dini kimlik özel ve kamusal düzeyde etnik ve ulusal konsolidasyonun yardımcı kaynağını oluşturmuştur. Bu durum Ermenistan'da da geçerlidir. Zira Sovyetler Birliği döneminde etnik ve ulusal kimlik Rus kökenli olmayanların konsolidasyon aracı olmaktan uzak olduğu bilinmektedir. Etnik kimlik, yeni bir ulusal kimlik oluşturmak için devlet egemenliği (bağımsız veya özerk politikalar) ile birleştirilmiştir. Bu açıdan Sovyet sonrası dönemde din, önce canlanan etnik kökene destek olan ve daha sonra temel kültürel sınırların belirteçlerinden biri olarak ulus-inşa aşamasında yükselen aktif bileşenlerden biri haline gelmiştir.[575]

Yulia Antonyan'ın da belirttiği gibi, birinin Ermeni Apostolik Kilisesi ile ilişkisi, "Tanrı'ya inandığı" ya da "dindar" olduğu anlamına gelmemektedir.[576] Dyatlov ve Melkonyan'a göre Ermeni Kilisesi, anavatanlarının dışında yaşayan Ermenilerin "bütünlüğünün" ve "etnik kültürel bütünlüğünün" korunmasında hayati bir işlev görmektedir.[577] Keshishian'a göre "*Ermeni disporasında merkezi siyasal bir yapının yokluğunda Kilise'yi ortak noktada birleşme merkezi, toplumsal hayatın odak noktası yapmıştır. Halk kiliseyi manevi anavatanları olarak görür ve ondan (kiliseden) ilgi ve liderlik bekler*."[578]

---

sosyalleşebileceği platformlar oluşturmaklarını sağladığı için Ermeniler daha büyük bir Ermeni cemaati içinde kalma şansını yakalamıştır. V. Ter-Matevosyan, H. Danielyan, S. Sisserian, others, "Institutions and Identity Politics in the Armenian Diaspora: The Cases of Russia and Lebanon", **Diaspora Studies**, c. 10, s. 1 (2017): 11.

[575] Alexander Agadjanian, "Revising Pandora's Gifts: Religious and National Identity in the Post-Soviet Societal Fabric", **Europe-Asia Studies**, s. 53, s. 3 (2001): 477.

[576] Hatta Kilise'nin ideolojik, siyasi ve kültürel faaliyetlerini desteklediği ya da kurumsal olarak kiliseye güvendiği dahi söylenememektedir. Kilise ile olan ilişki, kişinin yalnızca kültürel ya da ulusal kimliğinin "Ermeni" olarak tanınmasını sağlayan, "sembolik" bir eylemdir. İnsanlar kiliseyi "hükümeti, devleti ya da ulusal çıkarı" eleştirdiği gibi eleştirebilir. Ancak kilisenin Ermeni kimliğini şekillendirmek noktasında oynadığı hayati rolü, ahlak ya da bir motivasyon motivasyon kaynağı olduğunu, onları geçmişle bağlayan niteliğini ve diasporayı birleştirdiği gerçeğini inkâr etmeleri mümkün değildir. Yulia Antonian, "Religiosity And Religious Identity in Armenia: Some Current Models And Developments", **Acta Ethnographica Hungarica**, c. 56, s. 2 (2011): 322.

[577] Victor Dyatlov, Eduard Melkonyan, **Armyanskaya Diaspora: Ocherki Sotsiokil'turnoi Tipologii** Armyanskaya Diaspora: Ocherki [Armenian Diaspora: Notes on Sociological Typology] (Yerevan: In-T Kavkaza, 2009)'dan akt. V. Ter-Matevosyan ve diğerleri, Institutions and Identity, 9.

[578] Aram Keshishian, **The Witness of the Armenian Church in a Diaspora Situation** (New York: Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, 1978), 42'den akt. Vigen Guroian, "Armenian Genocide and Christian Existence", **CrossCurrents**, c. 41, s. 3 (1991): 327.

Ermenistan eski Devlet Başkanı Serj Sarkisyan, 2013 yılında yaptığı bir konuşmada Ermeni Apostolik Kilisesi'nin önemini şu şekilde vurgulamıştır:

> "Bağımsız Ermeni devletini restore ettiğimiz tarihten itibaren 22 yıl geçti; bununla birlikte Ermeni ulusal hayatında kilisenin ulusal koruma rolü aynı derecede önemli olmaya devam ediyor. Bugün hiç olmadığı kadar fazla bizi birleştiren ve Ermeni ulusu yapan manevi değerlerimiz güçlendirmek zorundayız. Anayasamızca güvence altına alınan güç sayesinde Ermenistan Cumhuriyeti, Ermeni ulusunun manevi hayatında Kutsal Ermeni Apostolik Kilisesi'nin ulusal kültürümüzü geliştirme ve ulusal kimliğimizi koruma konusundaki istisnai misyonunu kabul etmektedir. Devlet ile Kilise arasında yakın işbirliğini ve ulusal sorunlarımızın çözümünde birbirimizi tamamlama yeteneğimizi ifade etmekten büyük bir memnuniyet duyuyorum."[579]

Ermeni Apostolik Kilisesi, yalnızca dini bir kurum olarak değil, Ermeniliğin özünün ortadan kaldırılmasına karşı hareket eden bir kurum olarak da işlev görmüştür. Ermeni Kilisesi'nin ulusal liderliği nedeniyle Hıristiyanlık, yüzyıllarca Ermeniler için yaşam biçimi haline gelmiştir.[580]Ermeni Kilisesi'nin 1700. Yıldönümü kutlama törenlerinden sonra Ermenistan'da kilise-devlet ilişkisi yeni olduğu kadar geleneksel olan yeni bir aşamaya geçmiştir. Ter-Petrosyan döneminde Katolikos I. Vazgen ve I. Karekin dönemlerinde, Ermenistan'da kilise-devlet ilişkileri Fransız modeline yakın bir biçimde inşa edilmişine karşın; Koçaryan ve II. Karekin, bu ilişki biçimini değiştirmiş ve bu açıdan devlet-kilise ilişkileri açısından Bizans modelinne yakınlaşmıştır. Bu durum devletin kiliseye hâkim olması anlamına geldiği gibi Kilise Doğu geleneğini takip ederek -ya da Rusya'yı taklit ederek- "devlet kilisesi" olma geleneğine yönelmiştir.[581]

Bu yaklaşımın gündeme gelmesi, kilisenin insanların manevi ihtiyaçlarına cevap üretme aracı olmaktan çıkarak yabancı ülkelere ihraç edilmesini sağlamıştır. Petrosyan'ın da vurguladığı gibi, "*Ermenistan'ın düşmanları Ermeni Kilisesi'nin*

---

[579] Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın açıklama ve mesajları (2013) "President Serzh Sargsyan's Statement at the Opening of the Bishops' Synod of the Holy Armenian Apostolic Church", http://www.president.am/en/statements-and-messages/item/2013/09/24/President-Serzh-Sargsyan-participated-at-Assembly-at-the-Holy-See-of-Saint-Etchmiadzin-speech/ [05.10.2013]'den aktaran. Narek Mkrtchyan, "Gramsci in Armenia: State-Church Relations in the Post-Soviet Armenia", **Transformation** c. 32, s. 3 (2015): 168.

[580] **age**, 171.

[581] II. Karekin, Ermeni Kilisesi ile devletinin birliğini şu ifadeler ile savunmuştur: "*Bağımsız ulus devlet koşullarımızda Ermeni Kilisesi ile devlet arasındaki ilişki hukuki olarak güvence altına alınan yeni bir niteliğe sahip olmalıdır. Ermeni Kilisesi ve Ermeni devleti Ermeni halkının bütünlüğünü temsil etmektedir. Sadece bu iki gücün ahhenkli birliği ile halkımız için müreffeh ve sağlam bir gelecek yaratabiliriz.*" Levon Petrosyan, "The Armenian Apostolic Church in Contemporary Times (1991-2011): Political Changes in Armenia and Social Challenges of Last Three Catholicai of Etchmiadzin Part II: Catholicos Garekin II. (1999) and the Reinstitulation of the Church", **Journal of the Society for Armenian Studies**, c. 25, s. 1 (2016): 161-162.

düşmanı; dostları Ermeni kilisesinin dostları"[582] haline gelmesini sağlamıştır. Petrosyan'a göre modern milliyetçiliğin iki temel öğesi, Ermeni devleti ve kilisesi, Ermeni nüfusunu mobilize etme, Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın karşıt politikaları karşısında ulusal bir fikir birliği oluşturmaya yöneldiği gibi; vatandaşları arasında da dini ve ulusal birliği sağlamak için birlikte hareket etmiştir. Bu açıdan Ermeni modern milliyetçiliği, Arap ülkeleri ve İran'la olan iyi siyasi ilişki nedeniyle İslam karşıtı; Rusya ile güçlü ekonomik ve siyasi bağları nedeniyle Rus karşıtı; Ermeniler ve Yahudiler arasındaki kültürel paralellikler nedeniyle Yahudi karşıtı; Ermeni diasporasının Batı ülkelerindeki varlığı ve etkisi nedeniyle ve Batı karşıtı olarak tanımlanamaz iken; Türk karşıtı olarak tanımlanabilir. Ermenistan dış politikasında, kolektif düşman imajının "Türk" imgesi ile doldurulmuş olduğu söylenebilir.[583] Ermeni Kilisesi, Ermenistan ile birlikte hareket ederek bu imajın güçlendirmektedir.

3.2.3. Ermeni Diasporası

Ermenilerin tarihin başka dönemlerinde çeşitli ülkelerde yerleşik, birtakım diasporalara sahip oldukları bilinse de, onları mağdur bir diaspora haline getiren 1915 sürecinde[584] yaşadıkları tehcirdir. Ermeniler, 1915 sonrasında mağdur bir diaspora haline gelmiştir.[585] William Safran modern dönemde diasporaların bir takım ayırt edici özelliklerinin olduğunu belirtmektedir.[586] Diasporaların geleneksel anlayışları, bağlı

---

[582] **age**, 163.
[583] **age**, 164.
[584] Diaspora kelimesi Yunanca'da dia ve speirein kelimelerinin birleşiminden oluşan diaspeirein kavramından ileri gelmektedir. Diaspeirein ilk olarak, "bir yerden ayrılmak" ve "dağılmak" anlamlarını içermektedir. Kelimenin tam anlamı, tohumların "dağılması" ya da "saçılması"nı ifade eder. Terim anlamıyla diaspora, kendilerini aynı etnik grubun unsurları olarak gören, gönüllü yahut zorunlu göçler yoluyla birden fazla ülkede azınlık olarak yaşayan bireylerin oluşturduğu sosyo-politik oluşum şeklinde tanımlanmaktadır. Metin Çelik, "Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde 'Ermeni Diasporası' ve 'Ermeni Devleti/Halkı' Özelinde Muhatabı Belirleme Sorunsalı", **Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum**, ed. Soyalp Tamçelik (Ankara: Gazi Kitabevi, 2015): 393.
[585] Bu konuda farklı yaklaşımlar da mevcuttur. Bu tez çerçevesinde modern dönem ile ilgilendiğimiz için bu biçimde ele almayı tercih ettik.
[586] Safran'a göre modern diasporalar aşağıdaki özelliklere sahiptir:
- Kendilerinin ya da atalarının orijinal merkezlerinden iki ya da daha fazla bölgeye yayılmış olmaları,
- Anavatanlarına ilişkin kolektif bir hafıza, mit ya da vizyonlarını muhafaza etmeleri,
- Yerleşik bulundukları ülke tarafından tam olarak kabul edilmedikleri ya da kabul edilmeyeceklerine dair inançla birlikte; kısmen yabancılaşma içinde olmaları ve toplumun genelinden soyutlanmış hissetmeleri,
- Kendilerinin ya da torunlarının atalarının anavatanlarına dönecekleri ya da dönmeleri gerektiği şeklinde bir ideale sahip olmaları,
- Anavatanlarının korunmasına ve yeniden inşasına, güvenlik ve refahına bağlı olmaları gerektiğine dair güçlü bir inancın varlığı,

oldukları menşei, yeri ya da coğrafyayı "merkez" olarak görmektedir. Bu açıdan, "tarihsel coğrafya" ya da "mekân", diasporanın "trajik biçimde sürgün edildiği düşünülen anavatan" literatürde yer almıştır.[587] Ermenistan, diaspora için bir anavatan sağlasa da daha çok "hayali" bir anavatanın -Doğu Anadolu, Kilikya, Nahçivan ve Ermenistan Cumhuriyeti topraklarını kapsadığına inanılan Büyük Ermenistan'ın- üzerinde durmakta ve Ermeni kimliğini bu hayali anavatan kavramı çerçevesinde oluşturduklan sosyal gerçeklikte birlikte inşa etmektedir.[588]

Panossian'ın belirttiği üzere, Ermeni diasporasının büyüklüğü hakkında kesin bir rakamdan söz etmek güç olsa da, 90'lı yıllarda 3,5-4,5 Milyon arasında bir nüfusa sahip olduğu düşünülmektedir.[589] 2010 yılında yayınlanan Ermenistan-Diaspora ilişkileri raporuna göre ise, Ermeni diasporası[590] Ermenistan'da yaşayan Ermenilerden en az iki kat fazla nüfusa sahiptir.[591] 2025 itibariyle Ermenistan nüfusunun 4 milyon civarında olacağı tahmin edildiğinde[592] hayli yüksek bir Ermeni nüfusunun Ermeni diasporasını oluşturduğu söylenebilir.

Ermeniler diaspora faaliyetlerine 1910'lu yılların sonundan itibaren başlamış olsa da, siyasi aktivizmleri 1965 yılında Erivan'da gerçekleştirilen gösterilerle kişisel ya da psikoljik bir düzeyden politik bir düzeye taşınmıştır. Bu açıdan 1915'ten tam elli yıl sonra anma törenlerinin yeniden formüle edilmesi anlamlıdır. "Anavatanları dışında",

---

- Anavatanları ile kişisel ya da dolaylı olarak ilişki kurmayı sürdürmeleri, etnik ya da toplumsal bir bilinçle birlikte dayanışma ağının varlığıdır. William Safran, "Diasporas in Modern Societies: Myth of Homeland and Return", **Diaspora: A Journal of Transnational Studies**, c. 1, s. 1, (1991): 83-84.

[587] Yine de diasporanın kökenlerinin daima açık ya da sabit bir bölgeyi işaret ettiği söylenemez. Mekâna verilen anlam ve çağrışım, nesiller boyunca yeniden kurgulandığı için tarihte, hafızada yer aldığı haliyle varlığını sürdürdüğü için diasporalar açısından hafıza nostaljik bir özlemi ifade eden bir unsur değildir. Tam aksine, hafıza diasporalar açısından merkezi bir rol ihtiva eder.

[588] Ronald Suny, **Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History** (Bloomington: Indiana University Press 1993), 156-157.

[589] Razmik Panossian, **The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars** (London: Hurst & Company, 2006), 318.

[590] Diaspora nüfusunun %25'i ABD, Avrupa, Avusturalya'nın aralarında olduğu Batı ülkelerinde, %8'i Ortadoğu ülkelerinde, %20'si Sovyet sonrası ülkelerde yaşarken; Ermenilerin yarısından azı Ermenistan'da yaşamaktadır. Günümüzde ABD, Fransa, Lübnan, İngiltere, Brezilya, Arjantin, Kanada, Türkiye, Uruguay, Yunanistan, Kıbrıs Rum Kesimi, Rusya, İran, Suriye, Irak ve Mısır'da hatırı sayılır miktarda nüfusa sahip Ermeni cemaatleri bulunmaktadır. **age**, 318.

[591] "Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence", Policy Forum Armenia, https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/documents/files/PFA%20Diaspora%20Report.pdf, 7, 16.10.2019].

[592] Armen Arvazyan, "The Enhancement of Armenia-Diaspora Relations as a Way of Addressing the Challenges Facing the Armenian Nation", http://www.hayq.org/upload/files/Enhancement_of_Armenia-Diaspora_Relations_ENG.pdf, 3, [16.10.2019].

başka ülkelerde politize olmuş diasporanın aktivizmi, daha önce kültürel, dini ya da psikolojik bir anlamı olan 'soykırım' "Ermenistan içerisinde Ermeni olmanın anlamı" haline getirmiştir. Bu nedenle Panossian, 1965'ten sonra 'mücadelenin' büyükanne öykülerinden siyasi bir düzleme taşındığını" vurgular. 1915'i yaşayan kuşağın yavaş yavaş hayata göz yummaya başlarken kolektif kimliğin merkezine 'soykırımı' oturtmaya başladığını söyler. Bir bakıma bu acı tecrübe, 24 Nisan 1965'ten itibaren Ermeniliğin temel belirleyicisi halini almıştır.[593]

Ermeni diasporasının faaliyetleri üç başlık altında toparlanacak olunursa:

1. **Uluslararası faaliyetler**: Uluslararası bir mücadele olarak gördükleri 1915 Soyırımını uluslararası platformlarda tanıtmak ve kabul ettirmek, Dağlık-Karabağ ve Türkiye ile olan ilişkilere müdahil olmak;
2. **Ermenistan ile ilişkili faaliyetler**: Ermenistan'a maddi yardım sosyo-kültürel faaliyetler, Ermenistan ile yaşanan ülke arasında diplomatik, ticari ya da askeri ilişkiler geliştirin geliştirilmesi yönünde çalışmalarda bulunmak;
3. **Diaspora'ya yönelik faaliyetler**: Diaspora Ermenilerini bir arada tutmak kimlik erozyununun, asimile olmalarının önüne geçmek, Ermeni tarihi devletiyle olan bağlarını sürdürmek[594] biçiminde bir sıralama yapmak mümkündür.

1915'i "seçilmiş bir travmaya"[595] dönüştüren Ermeni Diasporası, kendisini mağduriyet eksenli olarak konumlandırdığı, "kurban" bir ulus halini aldığı için, yaşananlar karşısında ortak kimlik, aidiyet ve benliğin ötesinde bir "ötekinin varlığına" ihtiyaç

---

[593] Panossian, **The Armenians**, 322.
[594] Çelik, **age**, 397.
[595] Vamik Volkan'a göre "seçilmiş travma", bir grubun üyelerinin başka bir grubun üyeleri tarafından aşağılanmışlık ve mağdur edilmişlik şeklinde yoğun duygular uyandıran olayları anlatma amacıyla kullanılmaktadır. Bu açıdan Volkan ve Itzkowitz, herhangi bir grubun mağdur edilmeyi özellikle seçmediği ancak buna kafayı yormayı kendi tercihi olduğunu vurgulamaktadır. Bir grubun mağdur edilmişlik duygusu, ruhsal savunmalarının merkezine çekilerek utanç ile birleşen incinmişlik duygusu kimliğin özünü oluşturur; kuşaklararası aktarılır. Seçilmiş travmalar ve bu travmalara karşı savunmaların ruhsal temsili, kimliğin belirteci halini aldığında, "seçilmiş bir travmaya" dönüştüğünde, bununla ilgili tarihsel gerçekliğin ne olduğunun artık bir önemi yoktur. Bkz., Vamik D. Volkan, Norman Itzkowitz, **Türkler ve Yunanlılar: Çatışan Komşular**, çev. Banu Büyükkal (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2002): 20.
Bir grubun seçilmiş travmasıyla bağlantılı olan zihinsel savunmalar güçlü bir hal aldığında ise travmanın yeniden etkinleştirilmesi grubun kendilik değerini yükseltebilir. Bu açıdan yeni kuşağın bireylerin atalarına yapılanları onarmak ve kendilerini grubun kimliğinin bir parçası haline getiren aşağılanmışlık yükünden kurtarmak için bilinçli ve bilinçdışı bir arzuyu paylaşması mümkündür. **age**, 22. Bu durum Ermeni diasporasında bilinçli ya da bilinçdışı uyarlanabilir.

duymaktadır.[596] Bu nedenle Ersaydı, "Ermeni diaspora kimliğinin en belirgin özelliği- belki de çok daha keskin bir halde- Türk kimliği karşısında tanımlanması" olduğunu vurgulamaktadır.

> "Çünkü Ermeni diasporası için 'Türk', hem tarihsel hem de psikolojik olarak 'öteki'dir. Daha da önemlisi, 'Türk', içsel olumsuz unsurları/özellikleri yansıtabileceği bir 'düşman'dır. Bu nedenle, bir Türk ve Türklerle ilgili her şey kötü, kirli, tehlikeli ve olumsuz olarak kabul edilir. Ermeni diasporasına olan ve olabilecek her türlü kötülükten Türkler sorumlu tutulur."[597]

Travmalar ve tarihsel düşmanlıklar tarafından da teşvik edilen bu düşmanlık, nesiller arasında aktarıldığı için -bu travmayı yaşamayan Ermeniler dahi- "Türkleri 'öteki' ve 'düşman' olarak görmeyi sürdürmüştür."[598] Ermenistan-Diaspora İlişkileri Raporu'na göre, diaspora daha önce "kimliğin korunması" ve "soykırımın tanınması" odaklanırken 1988-1991 döneminde -Dağlık-Karabağ çatışmasının başlaması, Ermenistan'da 1988'de meydana gelen deprem ve Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan edilmesi gibi nedenlerle- yeni bir döneme girmiştir. Bağımsızlık ilanı, "devletin hayatta kalması" ve "refahını" yeni bir endişe kaynağı olarak diasporanın gündemine taşımıştır. Artık bağımsız bir Ermenistan devletinin varlığı ile birlikte diaspora Ermenistan ile ilgilenmeye başlamış, 1988'den sonrasında kriz ve savaşla sarsılmış olan devleti desteklemeye yönelmiştir.[599] 1918-1920 arasında kısa süren bağımsız devlet deneyimi göz ardı edilirse, altı yüz yıldan uzun süredir Ermenilerin sahip olduğu ilk bağımsız devlettir.[600] Bu noktada Ermenistan'a diasporadan yapılan maddi yardımların büyük öneminin bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir. 1992'de Ermenistan'daki kalkınma projelerine katkı sağlamak üzerine diaspora tarafından *Hayastan All-Armenia Fonu*[601] oluşturulmuştur. [602]

Ermeni diasporası gerek ulusal bilincinin oluşturulmasında gerekse de geçmiş hatıraların yeniden canlandırılması ile ortaya çıkan "Türkiye düşmanlığına verilen

---

[596] Sinem Çevik Ersaydı, "The Armenian Diaspora and the Need for the 'Other', **Gazi Akademik Bakış**, c. 5, s. 9 (2011): 99.
[597] **age**, 103.
[598] **age**, 103.
[599] "Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence", Policy Forum Armenia, https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/documents/files/PFA%20Diaspora%20Report.pdf, 9, [16.10.2019].
[600] Turgut Kerem Tuncel, "Mayr Hayastan Im Hairenik: Memory and the Politics of Construction of the Armenian Homeland", (PhD Thesis, University of Trento School of Social Sciences, 2014): 7.
[601] Fonun 2018 yılı değerlendirme raporuna göre Ermeni diasporası, Ermenistan'da doğrudan ya da dolaylı olarak yaklaşık bir yıl içinde yaklaşık 78 Milyon Dolar yardım gerçekleştirmiştir. Rapora göre 3,721,312,112.40 Ermenistan Dramı, ülke içi projelere harcanmıştır. Ayrıntılar için Bkz. Hayastan All Armenian Fund 2018, https://www.himnadram.org/files/2019/08/5226080.pdf, 191, [16.10.2019].
[602] Armenia-Diaspora Relations, **age**, 10.

kitlesel destek"[603] noktasında belirleyici bir unsurdur. Hatta diasporanın Türkiye karşıtlığı, Ermenistan'dan daha yüksek düzeydedir. Örneğin, 2009 yılında Türkiye-Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin tesisi ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi için imzalanan protokoller, Ermeni diasporasında adeta "soğuk bir duş" etkisi yaratmıştır. "Diasporanın kendisini aldatılmış hissettiği"[604] bizzat kendi mensupları tarafından dile getirilmiştir. Protokollerin imzalanmasının ardından İsveç Ermeni Federasyonu Başkanı Vahagn Avediyan, söz konusu protokollerin Ermenistan ile diaspora arasındaki ilişkileri "parçaladığını" söylemiş ve bundan sonra "diasporanın atacağı ilk adımın Ermenistan'ı finanse etmeyi durdurmak" olduğunu belirtmiştir. Diaspora Ermenistan'a yapılan maddi yardımları kesme tehtidinde bulunmuştur.[605] Serj Sarkistan'ın diasporaya bilgi vermek için çıktığı seyahatler ise diaspora Ermenileri tarafından protesto edilmiştir.[606]

Ermeni Diasporası'nın ekonomik etkisi ve yardımları Ermenistan'ın dış politika seçenekleri, tutum ve davranışları üzerindeki güçlü etki bırakmaktadır.[607] Ancak Diaspora ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin kurumsal düzeyde tesisi ancak 1998 sonrasında gelişmeye başladığı gibi Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı 1999, 2002 ve 2006'da Ermenistan-Diaspora Konferansları'nı organize etmiştir.[608]

Ermeni diasporası pek çok ülkede faaliyet gösteren, mobilize ve işlevsel bir oluşumdur. Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlaya çatışma açısından diasporaya bakıldığında ise, Ermenistan'dan çok daha yoğun bir düşmanlık ilişkisi inşa etmeye çalıştığı vurgulanmalıdır. Türkiye ile Ermenistan arasında ikili ilişkilerin geliştirilmesini önleme yönündeki çabalar bunun en açık göstergesidir. Diaspora, dış

---

[603] Panossian, **The Armenians**, 322.
[604] Armenia-Diaspora Relations, **age**, 5.
[605] Recep Cengiz, "Ermeni Soykırımı İddiası; Ermeni Diasporasının Rolü ve Stratejisi", **Karadeniz-Blacksea-Черное море**, s. 26 (2015): 158.
[606] Ömer Engin Lütem, diasporada protokollere karşı üç farklı yaklaşımın sergilendiğini, Ermeni diasporası içerisinde "üç farklı grubun varlığını" ifade etmektedir. İlk olarak soykırım iddialarıyla ilgilenmeyen ancak Türkiye ve Türklere karşı olmayı sürdüren grup -ki Lüthem bu grubun çoğunluğu oluşturduğuna inanmaktadır-; Taşnakların etkisi altında olan Türkiye ve Azerbaycan'a karşı her türlü etkinlikte yer alan bir diğer grup; son olarak ise soykırım iddialarını ve talepleri önemsememekle beraber Taşnakların karşısında yer alan bir diğer grubun varlığından söz etmektedir. Ömer Engin Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu", **Ermeni Araştırmaları,** c. 1, s. 50 (2015): 282-285.
[607] Caner Övsan Çakaş, "Ermeni Diasporası ve Kültürleşme Stratejileri: Lübnan, Fransa ve ABD Örnekleri Üzerinden Bir İnceleme", **Akademik Matbuat**, c. 2, s. 2 (2018): 32.
[608] 2007 yılında çifte vatandaşlık mevzuatının ve 2008'de Diaspora Bakanlığı'nın kurulmasıyla birlikle, Ermenistan ve Ermeni diasporası arasındaki ilişkiler, yasallaşmı, resmiyet kazanmışve kurumsallaşmaya aşamasına geçmiştir. Tuncel, **age**, 10.

politikaya dair pek çok konuda bizzat kendi kampanyalarını yönetmiş ve Ermenistan'a baskı uygulamıştır. Ermenistan'ın karar[laştırma] sürecine doğrudan doğruya yön vermeye yönelik girişimler, diasporanın beklentisinin aksi yönde politikalar inşa etmeye çalışan iktidarlara karşı tavır almak ve hatta kimi dönemlerde iktidarları istifaya zorlama hamleleri diasporanın devlet dışı aktör olarak etkisinin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Bu nedenle Büyükakıncı, "*Ermeni diasporasını, devlet dışında gelişen ve uluslararası sistem aktörlerini kullanarak devletin dış politika araçlarına müdahale etmeye çalışan bir alt-sistem birimi*"[609] olarak görmek gerektiğini belirtmektedir.

3.2.4. İç Politik Kaygılar

Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerinde tekrarlayan çatışmanın sürdürülmesinde "derin tarihsel" köklerin yanı sıra, tarafların ulusal yönetimlerin kendi amaçlarını gerçekleştirmek için "çözümsüzlüğü" bir araç olarak kullanmasının önemi büyüktür. Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki, hatta Türkiye ile Ermeni toplumu arasındaki ilişkilerin süreçsel analizinde, çatışmanın her iki tarafında bu durumun yansımalarını tespit etmek mümkündür. Kimi zaman oy desteğini arttırmak, bir parti ya da hükümet etrafında kamuoyu desteğini kazanma kaygısı, ulusal kamuoylarının hükümetlere tepki göstermesinin önüne geçmek, ilgilerini başka konulara çekmek ya da herhangi bir olay karşısında "ulusal" dayanışma ve bütünlüğü koruma ile geliştirme arzusu, tekrarlayan çatışmanın bir araç olarak kullanılabilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu süreç, her ne kadar, konu bazlı olarak kolayca unutulsa dahi, o gündem değiştiğinde ya da gündemden düştüğünde iki ülke arasında var olan çatışma kaygılar ekseninde kendini yeniden üretmekte ve çatışmanın çözüme yaklaşmasının dahi önüne geçilmektedir.[610] Bu iç politik kaygıları üçe ayırarak ele almak gerekmektedir.

- ✓ Türkiye'de siyasal iktidarların 1965 sonrası "Ermeni meselesi"ni bir "tehdit" unsuru olarak inşa eden reaktif anlam ve temsilleri,
- ✓ Bunun karşıtı olarak, Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Türk karşıtlığının yalnızca bir temsil olarak değil; aktif siyasi bir araç olarak da

---

[609] Erhan Büyükakıncı, "Ermenistan Dış Politikasından Uluslararası Sistem Değişkenlerine Bakış", **Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya**, der. Okan Yeşilot (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005): 123.
[610] Bu durumun bir benzeri Türk[iye]-Yunan[istan] çatışmasında da yaşanmaktadır. Bkz. Fuat Aksu, **Türk-Yunan İlişkileri: İlişkilerin Yönelimini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme** (Ankara: SAEMK Yayınları, 2001), 248-249.

kullanılmaya başlanması, hatta kimi dönemlerde bu temsili desteklemeyen hükümetlerin iktidarlarının tehlikeye girmesi,

- ✓ Üçüncü ülkelerdeki siyasi aktörlerin çeşitli seçimlerde mobilize olmuş diasporanın desteğini almayı sağlayan iç politika kaygıları (ABD seçimleri California örneği)

3.2.4.1. Türkiye'de Tehdit Söylemi: Reaktif Bir İnşa Süreci

Türkiye'de "Ermeni tehdidi" söylemsel olarak reaktif bir inşa sürecine dayanır. Çünkü Türkiye'deki karar alıcıların bakış açısına göre -Gümrü, Kars, Moskova Antlaşmaları'nın imzalanmasıyla birlikte, Türkiye ile Ermenistan arasında ahdi bir statü tesis edilmiştir. Bu nedenle Dünya kamuoyunda Ermeni iddiaları gündeme geldiğinde, Türkiye'de bu konu hakkında herhangi bir hazırlığın bulunmadığı bilinmektedir.[611] 1980'ler boyunca toplum ve devleti büyük ölçüde bir noktada birleştirecek, kimi "ortak tehlike" ya da "milli dava"ların ortaya çıkması birlikte kenetlenmiş; 80'lerin başlarında ASALA'nın etnik terör eylemleriyle aniden gündeme gelen "Ermeni Sorunu"[612] Türk dış politikasında yeni bir gündem maddesi doğurmuştur. Türkiye'de Ermeni Meselesi özelinde tehdit inşasının aktif değil; aksine reaktiftir. 1980'li yıllarda TBMM tutanaklarına yansıyan ifadeler bu açıdan hayli ilginç bir durumun varlığını ortaya çıkarmaktadır. Taha Baran'ın *Türkiye'de Güvenlik Söyleminin Kuruluşu: TBMM Tutanakları Üzerinden Bir İnceleme (1978-2002)* isimli çalışmasına göre "Ermeniler", TBMM gündemine temel olarak üç başlık üzerinden gelmiştir. Bu başlıklardan ilki, "*ASALA saldırıları sonucu hayatını kaybeden diplomatlar*"; ikincisi "*Batı kamuoylarında gündeme gelen "Ermeni soykırımını kabul eden yasa tasarıları ve bu tasarılarla ilgili olan tartışmalar*", üçüncüsü ise "'*Kürt meselesi' ile 'Ermeni sorunu' arasında kurulan etnik ve siyasi benzerlik*" ile ilişkilidir.[613] Vural'ın belirttiği üzere, ASALA saldırıları nedeniyle artan şiddet,

---

[611] "Ermeni meselesi" diaspora tarafından gündemde tutulurken; Türkiye'de konuya dair yapılan ilk akademik çalışma Esat Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* isimli çalışmasının 1950 yılında yayınlanmıştır. Kamuran Gürün'ün Dışişleri Bakanlığı'nın desteğiyle ortaya çıkan *Ermeni Dosyası* ise ASALA'nın Türk diplomatlarına gerçekleştirdiği saldırılardan sonra gündeme gelmiştir. "Ermeni tehdidinin" gündeme gelmesi ve bu konu özelinde akademik çalışmalara başlanması ise 80'li yıllardan sonra mümkün olmuştur.

[612] Oktay Özel, Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi", 7, http://www.tarihyazimi.org/upload/makale/zel-o-cetinsaya-g-2002-turkiye-de-osmanli-tarihciliginin-son-ceyrek-yuzyili-bir-bilanco-denemesi-toplum-ve-bilim-s-91-8-38_156b4cfe0baf71.pdf, [21.10.2019].

[613] Taha Baran, "Türkiye'de Güvenlik Söyleminin Kuruluşu: TBMM Tutanakları Üzerinden Bir İnceleme (1978-2002)", (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 83.

"Ermeni" kelimesinin Türk kamuoyunda tamamen "olumsuz" olarak algılanmasına neden olmuştur. Bu dönemde neredeyse Türkiye'nin yaşadığı bütün sorunlar "Ermeniler" ile bağlantılı olarak düşünülmeye başlanmış, uzun bir dönem boyunca Türkiye aleyhindeki her hareketin arkasında "Ermeniler" olduğuna dair bir algı oluşmuştur. Bir başka deyişle, bu süreçte her olumsuzluğun arkasında bir "Ermeni parmağı" aranır hale gelmiştir.[614]

Uluslararası sistemin yapısının iki keskin kutba ayrıldığı böyle bir zaman diliminde çatışmanın tarafları arasında bir geçiş söz konusu olmayacağı gibi, Türkiye'nin toprak talebi bağlamında Soğuk Savaş döneminde bağımsız bir Ermeni devletinin varlığından söz etmek mümkün değildir. ASALA'nın ve diğer terör örgütlerinin Türk diplomatlarına yönelik saldırılarının hangi aktör devlet tarafından bir toprak talebi doğuracağı konusu ise bu dönem için belirsizliğini korumaktadır. Bu süreçte "Ermeni diasporası" ön plana çıkmaktadır. TBMM'ye yansıyan tartışmalarda toprak egemenliği üzerinden bir Ermeni anlatısı doğmuş, sürdürülmüş ve hatta dış düşman anlatısı da "Ermenilik" üzerinden ulusal egemenliğe varoluşsal bir tehdit olarak inşa edilmiş ve bu tehdit ise sürekli biçimde ülkenin egemenlik sınırlarına -daha açık bir ifade ile topraklarına- Ermeni tehdidinin varlığına bağlanmıştır. Örneğin dönemin Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, 1984 yılında yaptığı bir konuşmada[615] Ermeni meselesini şu biçimde ele almıştır: "*Dıştan kaynaklanıp beslenilen Ermeni terörizmiyle ilgili mücadelesini ise Türkiye, her türlü araç ve yeni yöntemlerle kararlı bir şekilde sürdürmeye devam etmelidir. Türkiye'nin kimseye verilecek bir karış toprağı yoktur*."[616]

---

[614] Gazetelerde "Katil Ermeniler", "Cani Ermeniler", "Köpekler", "Ermeniler Kudurdu", "Utanın Köpekler" gibi manşetlerin atıldığı bu dönem, "Ermeni=Katil" algısını inşa ettiği belirtilmektedir. Bunlara ek olarak, her ASALA saldırısından sonra gözler Türkiye'de yaşayan Ermenilere çevrilmeye ve ırkdaşlarının Türkiye karşıtı eylemlerine karşı çıktıklarını ilan etmeleri beklenmeye başlanmıştır. Mithat Kadri Vural, "'Unutma' ile 'Hatırlama' Arasında Türkiye'nin Ermeni Meselesi (1923-1985)", **Kebikeç**, c. 1, s. 46 (2018): 46.

[615] 1984 yılında Amerikan Senatosu'nda tartışılan Ermeni soykırımı ile ilgi yasa tasarısına ilişkin olarak HP Grubu adına mecliste konuşmasını gerçekleştiren Kırklareli Milletvekili Erol Ağagil'in "*Amerikan yasama örgütlerinde alınmış olan bu kararlar sadece soykırım iftirasıyla yetinmiyor sayın üyeler, sözüm ona topraklarımızın bir bölümünden 2500 yıllık Ermeni vatanı olarak da söz ediliyor*" SHP Grubu adına konuşan Tevfik Koçak 1988 yılında "*Anadolu'nun bir bölümünün iki bin beş yüz yıllık Ermeni vatanı olduğuna değin sözleri, baş müttefikimizin [Amerika'nın] yasama örgütlerinde duyuluyor.*" DYP Grubu adına konuşan Mustafa Murat Sökmenoğlu, "*Kongrenin kararı onaylaması, Amerika'nın Ermeni tezine angaje olması demektir. Bu melanetin altında, Filistin toprakları üzerinde İsrail Devletinin kurulmasıyla sonuçlanan gelişmelerin benzerinin yaratılmak istendiğini görmemek, gaflet değil de nedir*?" Bu konuşmalar için bkz. Baran, **age**, 84-86.

[616] **age**, 84.

Bu temsillerin üretilmesine karşı, Türkiye'de en milliyetçi siyasi partiler dahi, kendisini doğrudan doğruya bu karşıtlık üzerinden konumlandırmamıştır. Ancak dönem dönem bunu reaktif bir söylem çerçevesinde hareket etmekte olduklarını tespit etmek mümkündür. Örneğin ülkücü ve milliyetçi-muhafazakâr cenahta, "*Batı'nın her daim kiralık fedaisi, muavin baskı ve tedhiş gücü olan Ermeniler*"in "*Kafkasya'da ikinci İsrail oluşturacağı*", "*Ermenistan'ın Azerbaycan'ı ele geçirerek Azerileri Orta Asya'ya atmaya*" çalıştığına dair felaket teorileri, "*Türklüğe karşı uluslararası komplonun taşıyıcısı*" olarak Ermeni imgesi yeniden üretmiştir. Bu söylemin yansımalarını milliyetçi partinin önemli dergilerinden biri olan *Türk Yurdu*'nda gözlemlemek mümkündür. Sovyet sonrası dönemin bakış açısından "*Ermenistan, Türkiye ile Türk dünyası arasına yerleştirilmiş bir hançerdir*" ve "*Ermeni ihtiraslarının asıl hedefi, Türkiye'dir*."[617] Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Erivan'a yaptığı ziyaret ve Ermenistan'la uzlaşma arayışı, Türkiye'de muhalefet tarafından eleştirilmiştir. CHP Genel Başkanı Deniz Baykal, Ermenistan ile ilişki kurulamamasının üç temel gerekçesi olduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilki, Türkiye'nin ulusal sınırlarının, toprak bütünlüğünün Ermenistan tarafından kabul edilmemesi, ikincisi Türkiye'ye karşı soykırım iddiasını desteklemesi ve son olarak Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını ve Yukarı Karabağ'ı işgali olduğunu ve bu işgalin fiilen devam ettiğidir.[618] 2005 yılında Başbakan Erdoğan, Deniz Baykal'ın da onayı ile eşit sayıda Türk ve Ermeni tarihçilerinden oluşacak bir komisyonun kurulması ve tüm arşivlerin araştırılması önerisini Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'a bir mektupla iletmiştir.[619] Bu öneriyi yine bir mektupla cevaplayan Koçaryan, "*soykırımların sorumluluğunu tarihçiler değil, politikacılar taşır. Biz politikacılardan oluşan bir komisyon kurulmasını istiyoruz*" ifadesi ile iki ülke arasındaki bütün sorunların tarihçilerin de yer alacağı "*hükümetlerarası bir komisyon*" tarafından incelenmesi gerektiğini belirtmiştir.[620]

---

[617] Tanıl Bora, Kemal Can, **Devlet ve Kuzgun: 1990'lardan 2000'lere MHP** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 224.
[618] CHP lideri Deniz Baykal, "*Bana 'Erivan'a maça gider misiniz' diyorsunuz, Bakü'ye maça gitmeyi tercih ederim*" demiştir.Ömer Engin Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu", **Ermeni Araştırmaları**, c. 1, s. 50 (2015): 253.
[619] Hakkı Keskin, "Ermeni Soykırımı İddialarına İlişkin Politikamız Ne Olmalı?", 27 Şubat 2019, https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/olaylar-ve-gorusler/ermeni-soykirimi-iddialarina-iliskin-politikamiz-ne-olmali-1268038, [20.08.2020].
[620] "Koçaryan: Siyasiler Araştırsın", **Milliyet**, 18 Kasım 2006.

2009 yılında Türk[iye]-Ermeni[stan] arasında ikili ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla protokoller imzalandığında Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, bu durumun iki ülke arasındaki ilişkilere hizmet edeceğini ifade ederken CHP ve MHP Türkiye'nin ulusal çıkarlarıyla ters düştüğünü öne sürerek eleştirmiştir.[621] MHP lideri Devlet Bahçeli Türk[iye]-Ermen[istan] sınırına giderek açıklamalarda bulunmuştur. Bahçeli'ye göre "*Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi ve kapalı olan kara sınırının açılmasının önündeki en büyük engel, Türkiye düşmanlığı üzerine bina edilen Ermeni politikalarıdır.*"[622] Bahçeli protokollere "Karabağ çatışması çözülmediği" karşı çıktığını belirtmiştir.

Türkiye'de bu sorun üzerinden oy devşirecek bir iktidar alanı oluşturmak yine de çok daha az etkilidir. Başbakan Erdoğan tarafından 2011'de dile getirilen "afedersiniz Ermeni*"*[623] ifadesi ve yine Erdoğan'ın 2014'teki *"benim için bir ara neler dediler. Benim için Gürcü diyen oldu, affedersin çok daha çirkin şeylerle Ermeni diyen oldu. Dedemden de babamdan da hepsinden öğrendiğim şey ben Türküm"*[624] şeklindeki söylemi, bu algıların yalnızca toplumlar tarafından değil, karar alıcıların algılarında da kendisine yer bulduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu iki söylemin de farklı zamanlarda olmakla birlikte seçim dönemlerinde gerçekleştirilmiş olmaları karar[laştırma] sürecini yürüten aktörlerin bu toplumsal karşıtlıktan faydalanma eğilimleri göstermelerinin ifadesidir.[625] Yine de Türkiye'de, iktidarı elde etmeye çalışan ya da

---

[621] Ayşe Karabat, "TBMM Türkiye-Ermenistan Protokollerini Tartıştı", 21 Ekim 2009, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091021_turkeyarmenia, [26.11.2019].

[622] "MHP, Ermenistan Sınırında Etten Duvar Ördü", **Posta**, 2 Ekim 2010.

[623] "Afedersin Rum Ne Demek Ya!", **T24**, 11 Haziran 2011, https://t24.com.tr/haber/afedersin-rum-ne-demek-ya,150388, [11.06.2011].

[624] "Erdoğan: Afedersin Ermeni Diyen Oldu", **Bianet**, 6 Ağustos 2014, https://m.bianet.org/bianet/toplum/157616-erdogan-afedersin-ermeni-diyen-oldu, [06.08.2014].

[625] Bununla birlikte 19 Ocak 2007'de Agos Gazetesi Genel Yayın Müdürü Hrant Dink suikasti, kamuoyunda bu dönem etkili biçimde tartışılan olaylardan biri olmuştur. "Tarihi Değiştiren Suikastler", **Sabah Gazetesi**, 15 Kasım 2010, https://www.sabah.com.tr/galeri/dunya/tarihi_degistiren_suikastler/62, [27.08.2020]. Dink, "Ben Türk değil Türkiyeliyim ve Ermeniyim" dediği için "Türklüğü aşağılamak" suçundan (Türk Ceza Kanunu'nun 301. maddesi) üç yıl yargılanarak, beraat etmiştir. 13 Şubat 2004'te yayınlanan makalesinde Hrant Dink, '*Türk'ten boşalacak o zehirli kanın yerini dolduracak temiz kan, Ermeni'nin Ermenistan'la kuracağı asil damarında mevcuttur*" cümlesi ile biline ve aslında Ermenistan yönetimini eleştirdiği yazı nedeniyle bkz. "Ermeni Kimliği Üzerine (8) Ermenistan ile Tanışmak", **Agos Gazetesi**, 13 Şubat 2004, http://www.agos.com.tr/tr/yazi/17525/ermeni-kimligi-uzerine-8-ermenistanla-tanismak, [28.08.2020]. Türk Ceza Kanunu'nun daha sonra değiştirilen 301. Maddesi'nin birinci fıkrası-"*Türk milletini, Cumhuriyeti veya Türkiye Büyük Millet Meclisini alenen aşağılayan kişi, altı aydan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır*" hükmü- gereğince yargılanmış ve bu suçtan 6 ay hapis cezası almıştır. ceza almıştır. Bkz. Rober Koptaş, "Asıl Suç Unsuru 301. Maddenin Kendisi", 10 Nisan 2013. http://www.agos.com.tr/tr/yazi/4780/asil-suc-unsuru-301-madde-nin-kendisi, [27.08.2020]; Mehmet Ali Birand, "Hrant Dink'i 301 Öldürdü", **Hürriyet**, 23 Ocak 2007. Dink'in

iktidar olmuş herhangi bir siyasi parti resmi söyleminde Ermeni[stan] karşıtlığı üzerinden oy devşirme düşüncesi belirgin olmamıştır. Nitekim Başbakan Erdoğan 24 Nisan 2014'te 9 dilde taziye mesajı yayınlayan ilk Türk devlet adamı olmuştur:

> "Kadim ve eşsiz bir coğrafyanın benzer gelenek ve göreneklere sahip halklarının, geçmişlerini olgunlukla konuşabileceklerine, kayıplarını kendilerine yakışır yöntemlerle ve birlikte anacaklarına dair umut ve inançla 20'inci yüzyılın başındaki koşullarda hayatlarını kaybeden Ermenilerin huzur içinde yatmalarını diliyor, torunlarına taziyelerimizi iletiyoruz. (…) Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı herkes gibi Ermenilerin de o dönemde yaşadıkları acıların hatıralarını anmalarını anlamak ve paylaşmak bir insanlık vazifesidir (…) Adil bir insani ve vicdani duruş, din ve etnik köken gözetmeden bu dönemde yaşanmış tüm acıları anlamayı gerekli kılar."[626]

Cesur bir adım olarak nitelendirilen ve o güne kadar tarihte bir ilk olan taziye mesajları her yıl düzenli olarak yayınlanmaya devam etmiştir. Bu adım karşısında Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Başbakan Erdoğan'ı Dışişleri Bakanı Edward Nalbantyan aracılığı ile Ermenistan'da düzenlenen "Ermeni Soykırımı"nın 100 yılında Erivan'da düzenlenen anma etkinliklerine davet etmiştir. Sarkisyan'a göre, "Türkiye'nin liderleri eğer gerçekle ilgileniyorsa, 24 Nisan'da gelip Ermeni halkının yanında olmalılar"dır.[627] Cumhurbaşkanı Erdoğan Bu törenlere katılmamış onun yerine aynı gün Çanakkale Savaşı'nın 100. Yılı etkinlikleri düzenlenmiştir. 2015'te konu ile ilgili açıklamalar yapan Başbakan Ahmet Davutoğlu 22 Nisan 2015'te Türkiye'nin resmi yaklaşımının "*acıları tek taraflı bir perspektiften yorumlayan bir yaklaşım değil bütün acıları paylaşabilmek*" olduğunun altını çizmiştir. Davutoğlu:

> Konuşursanız tuzak, taziye yayınlarsanız yetmez, mesafe koyarsanız zaten Türkler açık görüşlü değil, peki ne yapmamız isteniyor. Acıları paylaşalım diyorsunuz, hayır sizin acılarınız unutulsun bizim acıları anlayın, bizim acılar için özür dileyin. Gelin konuşalım, önce siz soykırımı kabul edin sonra konuşuruz."[628]

Başbakan Davutoğlu'na göre böyle bir yaklaşımla yol almak mümkün değildir. Nitekim Erdoğan'ın taziye mesajları süreç içerisinde değişikliğe uğramıştır. 2017 yılında Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan'ın Ermeni Patrikhanesine gönderdiği taziye mesajını kamuoyu ile paylaşan cumhurbaşkanlığı sözcüsü İbrahim Kalın, "*tarih*

---

uğradığı suikast büyük devletin sorumlulu olp olmadığı bağlamında büyük tartışmaları beraberinde getirmiştir. Cenazesinde taşınan "Hepimiz Ermeniyiz" şeklindeki ifadeler tartışmaya neden olmuştur. Cinayet zanlısı olarak yakalanan Ogün Samast ile onu yakalayan emniyet mensuplarının Türk bayrağı önünde çekilen fotoğrafları basına yansımıştır. 2013 yılında yeniden başlayan yargılamada Hrant Dink suikasti ile ilgili olarak dönemin emniyet yetkilileri yargılanmaya başlamıştır. Yargılama halen devam etmektedir.

[626] Gülçin Avşar, "AK Parti'nin '24 Nisan 2015' Serüveni", 25 Nisan 2020, https://serbestiyet.com/uncategorized/ak-partinin-24-nisan-1915-seruveni-322/, [20.06.2020].

[627] "Erdoğan'a 'İlk' Davet: Ermenistan 'Soykırım'ın 100'üncü Yılında Erivan'a Bekliyor", **Diken**, 29 Ağustos 2014, http://www.diken.com.tr/erdogana-zorlu-davet-ermenistan-soykirimin-100uncu-yilinda-erivana-bekliyor/, [22.08.2020].

[628] "Diasporayı Tatmin Etmek Mümkün Değil", **TRT Haber**, 22 Nisan 2015, https://www.trthaber.com/haber/gundem/diasporayi-tatmin-etmek-mumkun-degil-180194.html, [20.06.2020].

istismarcılarına fırsat vermeden Ermenilerle iyi diyalog içerisinde ortak acı duygusunu ortak yas ile gidermeyi hedefleyen çalışmalar"[629] içerisinde olduklarını vurgulamıştır.

Türkiye, Ermenistan'da ya da diasporada kendisine karşıt söylemler geliştiğinde tepkisel olarak karşıt söylemi kurmaya yönelmiştir. Bu açıdan Türkiye'de Ermenistan tehdidi söyleminin reaktif olarak inşa edildiği, en sağcı, milliyetçi, muhafazakâr görülebilecek siyasi partilerde dahi doğrudan doğruya Ermeni[stan] karşıtlığı üzerinden geliştirilen bir söylemin yer almadığı söylenebilir. Bu açıdan "ulusal çıkar" değişken olmakla birlikte reaktif bir söylem geliştirilmesine olanak vermektedir.[630]

3.2.4.2. Ermenistan'da Dış Politikası ve Türkiye ile İlişkilerin Geliştirilmesi Sorunu

Ermenistan dış politikasında Türkiye ile ilişkiler konusu daima önemli bir gündem maddesi olmuştur. Bu noktada Ermenistan'ın bir yandan Türkiye'nin yakın müttefiki olan Azerbaycan ile Dağlık-Karabağ özelinde tekrarlayan bir çatışmanın tarafı olmasının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Ermenistan'da siyasal iktidarlar "Türkiye ile ilişkiler" başlığı altında uygulamaya koyduğu girişimler, ekonomik ve siyasi açıdan geniş bir diaspora baskısı ile karşı karşıya kalabilmelerine ve siyasal iktidarların kendi siyasi tercihlerinin önünde engel oluşturabilmektedir. Ülke içerisindeki siyasal yapı, karar birimi karizmatik bir lider etrafında toplanmadığı zamanlarda uzlaşmacı davranışlar karşısında direniş ile karşılaşması mümkün olmaktadır. Böyle bir siyasal yapı çerçevesinde Ermenistan dış politikasında radikal değişiklikler yapmak büyük maliyetlere neden olabilmektedir. Ermenistan'ın ülke içi değişkenleri ile diasporanın devletin dışında gelişen ve onun dış politika araçlarına müdahalelerde bulunan bir alt sistem birimi olarak ele alındığında Ermeni diasporası ile karar alıcıların/siyasi

---

[629] "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Ermeni Patrikhanesi'ne Taziye Mektubu", **BBC Türkçe**, 24 Nisan 2017, https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39694764, [20.06.2020].

[630] Türkiye'de siyasal partilerin resmi programlarında bu retoriğin devamının olduğu söylenemez. Örneğin 2009 MHP programında Avrupa Birliği ile ilişkileri bağlamında şu şekilde yer almıştır: "*Türkiye'nin **milli birliği ve bütünlüğü;** terör ve bölücülük, Kıbrıs, Yunanistan ve **Ermenistan konularındaki yaklaşımı Türkiye'nin menfaatlerine zarar vermemesi kaydıyla** ortaklık müzakerelerinin sürdürülmesi ve **tam üyelik dışındaki yaklaşımların kabul edilmemesi** politikamızın esasını oluşturmaktadır.*" "Milliyetçi Hareket Partisi 9 Olağan Büyük Kurultayı Parti Programı: Geleceğe Doğru", 8 Kasım 2009 Ankara, https://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/mhp_parti_programi_2009_opt.pdf, 128, [21.10.2019].

iktidarların devletin dış politika davranışlarının nasıl şekillenmesi gerektiği konusunda dönem dönem karşı karşıya gelmektedir. Ermenistan'da kimlik/farklılık ekseninde Türkiye ile ilişkiler konusu çatışmacı ilişkinin aktif inşa sürecini kapsamaktadır. Örneğin Ter-Petrosyan döneminde siyasi iktidar Türkiye ile yakın ilişkileri kurmak, ikili ilişkilerini geliştirmek istese de Taşnaklar tarafından sık sık eleştirilmiştir.[631] Petrosyan döneminin dış politika danışmanı Gerard J. Libaridian Ermeni diasporasının zihinsel çerçevesini şu açıklama ile eleştirmiştir:

> "Soykırımın diasporanın oluşumuna neden olması, bir şekilde bütün sorunlarımızı Türk karşısında izlenebilir hale getirmektedir; böylelikle kendimizi sorumluluktan kurtarabiliriz" ancak "anti-Türkizm ve anti-komünizme dayanan kurululuş stratejisi, Pantürkizm korkusu ve Türk nefreti, Batı Ermenistan topraklarının bir santiminin bize geri dönmesini ya da Türkiye'nin soykırımı tanıması noktasına bizi yaklaştırabilir mi?"

Ermenistan farklılık üzerinden kimliğini Türk karşıtı olarak kurmuştur. Bu algının dönüştürülmesine yönelik çabalar direnişle karşılaşmaktadır. Siyasal iktidarın Türkiye ile ilişkiler geliştirilmesi yönündeki yaklaşımı, Ermenistan'a fayda sağlayacak olsa da, bu barışçıl ilişkileri geliştirmek mümkün olmamıştır. Libaridian, Ter-Petrosyan'ın Türkiye ile iyi ilişkiler geliştirilmesi konusunda diasporanın "soykırımın Türkiye tarafından tanınması amacının nasıl algılandığına ilişkindir. Şayet bu amaç, bir "ahlak ve tarihi bir adalet meselesi" olarak ele alınıyorsa bu stratejinin üzerinde yeniden düşünülmesi gerekmektedir. Şayet "soykırımın" Türkiye tarafından tanınması, bu amacın ötesinde bir şey ise başka bir amaca ulaşabilmek için asla elde edilemeyecek bir amaçtan vazgeçmek mümkün olmalıdır. Soykırım konusunun ötesinde, Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi "Ermenistan'a fayda sağlayacaktır."[632] Bu durumun Ermenistan tarafından değerlendirilmesi gerekmektedir. Aynı dönemde Ter-Petrosyan'ın Rusya ile geliştirdiği ilişkiler ise Hınçaklar ve Komünistler tarafından eleştirilmiştir.[633]

Petrosyan, Ermenistan ile Rusya arasında ikili ilişkileri geliştirmeyi özellikle güvenlik ve askeri alandaki iş birliği nedeniyle desteklenmiştir. Bağımsızlık sonrası Ermenistan'da "potansiyel Türk tehdidine karşı" korunmak, ülkenin askeri teçhizat

---

[631] George A. Bournotian, **A History of Armenian People Volume II: 1500 A.D. to the Present**, (California: Mazda Publishers, 1993), 197.
[632] Gerard J. Libaridian, **The Challenge of Statehood: Armenian Political Thinking Since Indipendence** (Watertown: Blue Crane Books, 1999), 117'den akt. Stephan H. Astourian, "From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia", 24, https://escholarship.org/uc/item/0c2794v4, [24.11.2019].
[633] Bournotian, **A History of**, 197.

ihtiyacını karşılamak Rusya'nın eski Sovyet ülkelerinde tekrar güç kazanma yaklaşımı ile birleşince, Ermenistan ve Rusya arasındaki ikili ilişkileri geliştirmek yönünde bir siyasi tercih yapmıştır.[634] Buna karşın, Ter-Petrosyan dönemi ve sonrasında Ermenistan'ın sınır komşusu olan iki en önemli ülke, Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkileri, Dağlık-Karabağ özelindeki tekrarlayan çatışmaya bağlı kalmayı sürdürmüştür. Tekrarlayan bir çatışmanın varlığı, Ermenistan'ın dış politikasında tutum, durum ve davranışlarını şekillendir. Bu nedenle 1988 yılından itibaren süregiden Dağlık-Karabağ çatışması, Ermenistan dış politikasının bir dönemini tek başına anlatan unsur haline gelmiştir.[635]

Taline Papazian, "Ermenistan dış politikasının komşu ülkeler, bölgesel güçler, uluslararası organizasyonların ötesinde ülkenin egemenliğini ve halkını güvence altına alma ihtiyacı ile ilişkili olduğunu" ifade etmektedir. Bu nedenle Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk günden itibaren dış politika seçimlerinde istikrarlı davranışlar sergilemeye ve karar[laştırma] sürecini süreklilik içerisinde yürütmeye yönelmiştir. Ermenistan coğrafyası, tarihi ve güncel sorunları, özellikle de Dağlık-Karabağ çatışması, dış politikayı belirleyen faktörler haline gelmiştir. Ermenistan dış politikasının en önemli önceliği, "topraklarını korumak" ve "nüfusunun hayatta kalmasını" sağlamak olmuştur. Tam da bu nedenle, "Ermenistan'ın kendi güvenlik algılaması ve algısal güvensizliği, çevresindeki tehditleri, coğrafi konumu, tarihsel süreci, komşuların dış politika davranışlarını ve niyetlerini dikkatli bir biçimde ele almasına ve güvenlik ihtiyaçlarını tanımlamasına büyük katkılar sağlamıştır.[636]

Bağımsızlık sonrası dönemde milliyetçi muhalefet tarafından Ter-Petrosyan "*Türkiye'ye karşı pragmatik bir politika izlediği*", "*1915 soykırımının güncel siyasi ekonomik çıkarları için tarihi önemini göz ardı ettiği*" gibi söylemlerle eleştirilmiştir.[637] 1997'de yılında Dağlık-Karabağ'da kalıcı bir statükonun kurulamaması, Ermenistan içerisindeki milliyetçi muhalefet ile Ter-Petrosyan

---

[634] Edmund Herzing, "Politics in Independent Armenia", **The Armenians: Past and Present in Making National Identity,** ed. Edmund Herzing, Marina Kurkchiyan (London: Routhledge Curzon, 2005), 171.
[635] Taline Papazian'ın belirttiği üzere, "*bir ülke ne kadar küçükse, karar alıcıları da bir o kadar savunmasız ve bir o kadar kısıtlanmıştır."* Taline Papazian, "From Ter-Petrossian to Kocharian: Explaining Continuity in Armenian Foreign Policy, 1991-2003", **Demokratizatsiya,** c. 14, s. 2 (2006): 237.
[636] **age**, 237.
[637] Herzing, **age**, 171.

arasındaki çatışmayı daha belirgin hale getirmiştir. AGİT'in 1996 Lizbon Zirvesi'nde Dağlık-Karabağ çatışmasının sonucu ne olursa olsun, Karabağ'ın teritoryal bütünlüğünün korunacağı yönünde aldığı karar hükümet içerisinde derin çatlaklara yol açmıştır. Bununla birlikte Erivan'da büyük protestolara neden olmuştur. Bu süreçte Başbakan Robert Koçaryan, Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan, İçişleri ve Ulusal Güvenlik Bakanı Serge Sarkisyan'a ek olarak parlamentodaki diğer partilerin desteğini kaybeden Ter-Petrosyan 3 Şubat 1998'de istifa etmek zorunda kalmıştır.[638] Ter-Petrosyan ise "pragmatik bir lider" olmak ile eleştirilmiştir.[639]

Robert Koçaryan ise, Ter-Petrosyan döneminde Ermenistan ile Ermeni diasporası arasında bozulan ilişkilere yeni bir soluk getirmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla teknik ve ekonomik yardım ve lobicilik karşılığında diasporanın kültürünü muhafaza etmesine öncelik vermeye yönelmiştir. Ancak bu durum git gide tek taraflı olarak diasporanın Ermenistan'ın dış politikası üzerinde belirleyici olmasına ve beklentilerin tam tersi sonuçların alınmasına neden olmuştur.[640] Ermenistan cumhurbaşkanlığından önce Dağlık-Karabağ'daki işgal yönetiminin yapmış olan Koçaryan, dış politika seçenekleri arasında kimlik ve hafızanın ön plana çıkarılmasının önemine, liderliğinin pekiştirilmesi için ülke içerisinde "hassasiyet doğuran" konularda herhangi bir taviz verilmemesini hedeflemiştir. Koçaryan döneminde Türkiye ile ilişkilerde herhangi bir somut ilerleme kaydetmek mümkün olmamıştır.[641] Koçaryan'a göre "Ermenistan'ın 1915 konusunda adım atması vicdani bir sorumluluktur ve Türkiye'nin başını ağrıtan diaspora da 1915'in bir sonucudur. [642] Koçaryan, *"Geçmişimizi asla unutamayız ancak halklar arasında elbette uzlaşma sağlanmalıdır. Uzlaşma ise, suçu işleyen tarafın kendi sabıkasını itiraf ettiğinde gerçekleşecektir."*[643] Koçaryan'ın da ifadeleriden anlaşılacağı üzere bu söylem, Ermeni kimliğinin ayakta kalabilimesinin ön koşulunun "Türk karşıtlığı" olduğu argümanından hareket etmektedir. Bu nedenle

---

[638] **age**, 173.
[639] Sedat Laçiner, **Türkler ve Ermeniler: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması (1991-2005)**, 2. bs. (Ankara: USAK Yayınları, 2005), 168.
[640] Elif Arslan, "Ermeni Diasporasının Ermenistan İç Politikası Üzerine Etkileri", (Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006): 87.
[641] Koçaryan, göreve başlar başlamaz Ter-Petrosyan'ın siyaset alanının dışına atarak yasakladığı Taşnaklar üzerindeki yasakları kaldırmıştır. Mehmet Fatih Öztarsu, "Kimlik Temelli Politiklar Bağlamında Bir Belirsizlik Örneği: Türkiye-Ermenistan İlişkileri, **Uluslararası İlişkilerde Güncel Sorunlar**, der. Mehmet Emin Erendor (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018): 14.
[642] **age**, 14.
[643] **age**, 15.

Ermenistan'da Koçaryan döneminin 'karşıtlık/ötekilik' üzerinden 'öz' kimliğin sağlamlaştıldığı bir dönem olarak okunması mümkündür.[644]

Koçaryan, 2001 yılında Mehmet Ali Birand ile yaptığı mülakatta Türkiye'nin "soykırımı" tanıması ve özür dilemesinin Ermenistan'ın Türkiye'den toprak ve tazminat talep etmesi sonucunu doğurmayacağını vurgulamıştır.[645] 2005 yılında Başbakan Erdoğan'ın soykırım iddialarının ortak tarihçilerden oluşan bir kurul tarafından araştırılması önerisi karşısında Koçaryan; "Türkiye'nin herhangi bir ön şart sunmaksızın bu girişimde bulunması ve atılacak adımların sınırları açmak ve diplomatik ilişkileri başlatmak yönünde olması"[646] gerektiğini ifade etmiştir. Koçaryan döneminde Ermenistan dış politikası "güvenlik, toprak bütünlüğü, soykırım iddialarının uluslararası düzeyde tanıtımı, Dağlık-Karabağ'da askeri varlığın sürdürülmesi, güçlü devletlerle bölgesel ve küresel düzeyde işbirliğinin sağlanması" gibi temel parametreler çerçevesinde süreklilik ekseninde sürdürülmüştür. Daha önce de belirtildiği gibi, Koçaryan döneminde Eçmiyadzin Katolikosluğu devlet kilisesi haline gelmiştir.

2009'da Serj Sarkisyan'ın cumhurbaşkanlığı dönemi- her ne kadar Sarkisyan da Karabağ çatışmasını siyasi ve askeri olarak yer almış bir lider olsa da- dönemin şartları Türk[iye]-Ermeni[stan] arasında uzlaşmacı yaklaşımların önünü açan bir yumuşama dönemini doğurmuştur. Ermenistan iç politikasında başkanlık seçimlerinde yolsuzluk yapıldığı iddialarının ve seçim sonrasında muhalefet partilerinin protestolarının şiddetle bastırılması, sıkıyönetim ilanı gibi önemli gelişmelerin ardından Sarkisyan uluslararası toplumda Ermenistan imajını düzeltmek için Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelmiştir. Gürcistan'da meydana gelen çatışma, Türk[iye]-Ermeni[stan] yakınlaşmasının sağlanması noktasında katalizör görevi görmüş ve yakınlaşmayı bir gereklilik haline getirmiştir. Bu durum, iki ülke arasında İsviçre'de ilişkilerin düzeltilmesi amacıyla görüşmelerin yapılmasını kolaylaştırmıştır.

---

[644] **age**, 15.
[645] "Fransa'yı Kutluyor", **Hürriyet**, 1 Şubat 2001.
[646] Aynı dönemde BM Genel Kurulu'nda Ermenistan'ın işgal altında tuttuğu Azeri topraklarından çekilmesi, bölgeden göç etmek zorunda kalan Azerilerin geri dönmesi ve Minsk Grubu çerçevesinde Karabağ sorununa kalıcı çözüm bulunması kararına ek olarak, AGİT Parlamenterler Asamblesi'nin Astana'daki 17. Genel Kurul Toplantısı'nda "soykırım iddialarının ancak tarihçilerin gerçekleştireceği bir arşiv çalışması sonucunda ortaya çıkarılabileceği" yönündeki kararlar etkili olmuştur. Öztarsu, **age**, 15.

Tekrarlayan çatışmaların temel özelliklerinden biri de çatışmanın tarafları arasında barış görüşmeleri yapılsa da kimlik/farklılık eksenindeki inşalarının güçlü olmasıdır.

2008 yılında Dünya Kupası grup elemenleri kapsamında Serj Sarkisyan, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü Erivan'da davet etmesi nedeniyle "futbol diplomasisi" olarak adlandırılan süreci başlatmıştır.[647] Sürecin devamında Ahmet Davutoğlu ve Edward Nalbadyan tarafından Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkileri geliştirmek için imzalanan protokoller Ermenistan Anayasa Mahkemesi'ne uygunluk denetiminin gerçekleştirilmesi amacıyla taşınmıştır. Mahkemenin gerekçeli kararında "protokollerin anayasaya uygun" olduğuna kanaat getirilmiş ancak bazı maddelerin "Ermenistan Anayasası ve Anayasa'nın atıfta bulunduğu 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi ile çelişemeyeceği" belirtilmiştir. Ermenistan bu kararla birlikte sınırların açılması için Türkiye'nin ileri sürdüğü Dağlık-Karabağ şartını kabul etmediğini, ortak sınırı tanımadığını, kendilerine göre "soykırımın" kesin ve tartışmasız olduğunu, protokollerde kastedilen Ortak Tarih Komisyonu'nun kurulamayacağını ilan etmiştir. Bu nedenle süreç tıkanmıştır.[648]

Türkiye, "Ermenistan Anayasa Mahkemesi kararının imzalanan protokoller üzerine bir ön şart getirdiğini ve bunun kabul edilemeyeceğini" vurgulayarak Ermeni hükümetinden protokollerin "aynen geçerli olduğuna" dair sözlü bir garanti istemiştir. Ermenistan hükümeti bu garantiyi vermediği için Türkiye-Ermenistan yakınlaşması, "çıkmaz bir sokağa" girmiştir.[649] Ermenistan protokollerin onay sürecini askıya aldığını 23 Nisan 2010 tarihli bir nota ile Türkiye'nin Tiflis Büyükelçiliği'ne bildirmiştir.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Şubat 2015'te sözkonusu Protokolleri Ermenistan Parlamentosu'ndan geri çekmiş, 1 Mart 2018 tarihinde ise Protokollerin "hükümsüz" olduğunu açıklamıştır.[650] Bu süreç, Ermenistan hükümetinin uzlaşma

---

[647] Mustafa Serdar Palabıyık, Yıldız Deveci Bozkuş, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918-2009)", 291, http://acikerisim.ybu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/326/makale_c4.pdf?sequence=1&isAllowed=y, [29.11.2019].

[648] Fatih Özbay, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", Bilge Adamlar Kurulu Rapor No: 25, 2011, 5, http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-96-201403263turkiye-ermenistan-iliskileri.pdf, [28.11.2019].

[649] "Davutoğlu, Nalbandyan ile Görüştü", **T24**, 29 Ocak 2010, https://t24.com.tr/haber/davutoglu-nalbandyan-ile-gorustu,69182, [29.01.2010].

[650] "Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri", http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa, [28.11.2019].

yönünde adımlar atsa dahi, diğer siyasi aktörlerin devreye girmesiyle birlikte ikili ilişkilerin kurulmasının engellendiği yönündeki iddialar doğurmuştur. Ermenistan iç politikası üzerinden bu uzlaşma sürecine bakıldığında "*Taşnaklar da dâhil olmak üzere, protokollere karşı çıkan aklı başında hiçbir Ermeni[nin], ister Ermenistan vatandaşı olsun isterse de diaspora, Türkiye ile diplomatik ilişkilerin kurulmasına karşı olmadığı*" yorumları yapılmaktadır. Ancak ikili ilişkilerdeki güvensizlik algısı "*Türkiye ile ilişki kurma uğruna bazı şartlara boyun eğmek*" olarak görüldüğü için "*Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin onurlu bir şekilde ve eşit pozisyonda tesis edilmesini; sınırın açılması konusunun ise ilişkilerin tesisinin doğal bir sonucu şeklinde ele alınmasını ve kesinlikle bir gaye olarak görülmemesi*" isteği vurgulanmaktadır. Diran Lokmagözyan, protokoller konusunda Ermeni diasporası ile Ermenistan'ı ayırmanın; "Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine en çok diasporanın karşı çıktığı anlayışının yanlış" olduğunu, Ermeni diasporası ile Ermenistan vatandaşları arasında belirgin bir farkın söz konusu olmadığını" belirtmiştir. [651]

Bütün bu dış politika süreci yorumlandığında; Ermenistan'da teritoryal bütünlük konusunun iç politik kaygıları şekillendirmekte olduğu, korkunun ve öteki imajının sık sık siyasi aktörler tarafından kullanıldığı ve bu imajı değiştirmeye yönelen aktörlerin Ermenistan'da siyasi bedel ödemelerinin mümkün olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu açıdan Ermenistan'da tarihsel duyarlılıkların Türkiye'den daha güçlü olduğu söylenebilir. Bu nedenle dış politikada süreklilikten uzaklaşmaya çalışan siyasi aktörler, sistem tarafından yeniden aynı politikayı üretmeye yöneltilmekte ve hatta engellenmektedir. İç politik kaygılar, siyasal iktidarların kendi varlıklarını devam ettirebilmelerini sağlamak için konuyu özünden uzaklaştırırken; çatışmanın derinleşmesine ve onun uzayan niteliğe bürünmesini kolaylaştırır.

3.2.4.3. Üçüncü Ülkelerin İç Politikasında "Soykırım" Tartışmasının Araçsallaşması

Ermeni diasporasının mobilize bir siyasi aktör olarak pek çok ülkede yayılmış olması üçüncü ülkelerde iç politika kaygılarını şekillendirmesine de yol açmaktadır. Özellikle ABD ve Fransa gibi diasporanın güçlü olduğu ülkelerde seçim kazanmak - adayların

[651] Diran Lokmagözyan, "Ermenistan'a İçeriden Bakmak", **Anlayış Dergisi**, Kasım 2009, http://anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=78&makaleid=2354, [28.11.2019].

oy oranları birbirlerine yakın olduğunda- Ermeni diasporasının desteğini alan aktörün ön plana çıkacağı argümanının gündeme gelmesine yol açmaktadır. Bu durum "soykırım" tartışmalarının üçüncü ülkelerin iç politikasına yansımasına neden olmaktadır.[652] Ömer Faruk An, "Ermeni soykırımını tanınmasına yönelik parlamento kararlarının "ya 24 Nisan öncesinde ya da diasporanın bulunduğu ülkelerdeki kritik seçimlerden hemen öncesinde" gündeme geldiğini belirtir.[653] Bu durum başka ülkelerin iç politikasına benzer bir biçimde yansısa da Türkiye'de ya ABD ve Avrupa Birliği ülkeleri gibi önemli ülkeler söz konusu olduğunda daha fazla tepki çekmektedir. İttifaklar ve dış politika hedefleri dahi bu konu üzerinden sorgulanmaktadır. Bu başlık altında üçüncü aktör ülkelerin iç politikasında "soykırım tartışmasının seçilme aracı halini alması" ve bir bakıma araçsallatırılması sadece ABD ve Fransa örneği üzerinden aktarılacaktır.

Türkiye'de daha çok ABD'de başkanlık seçimleri döneminde gündeme gelen bu durum ABD'de bütün başkan adaylarının seçim dönemlerinde etnik oyları alabilmek için verdiği vaatler bağlamında ele alınmaktadır. Başa baş bir seçim döneminde bir etnik grubun sahip olduğu nüfustan daha çok dağılımı önemlidir. ABD seçimlerinde Ermenilerin sayısal büyüklüğünden ziyade belirli bölgelerde yoğunlaşmış olmaları, organize hareket edebilmeleri, sayılarının ötesinde hareket imkanına ulaşmalarını kolaylaştırır. Bu durum, başkan adaylarının seçilmeleri halinde "Ermeni soykırımını tanıyacakları" yönünde vaatlere neden olur. California'da 1, 5 milyon Ermeni asıllı Amerikalı'nın oyunu almak başkanlık seçimi sürecinde siyasi aktörlerin argümanlarının kaynağını oluşturur. Bu vaatler genellikle seçimlerin kazanılmasının ardından söylem düzeyinde askıya alınır.[654] Örneğin 1989'da seçim kampanyası sırasında Baba Bush Ermeni kökenli ABD vatandaşlarına soykırım tasarısının geçeceği sözünü vermiştir.[655] ABD'deki başkanlık seçimleri Türkiye'de bu nokta nedeniyle tartışma konusu haline gelmektedir. Hangi aktörün soykırım sözcüğünü kullanıp kullanmadığı, her 24 Nisan'ın temel gündem maddesi haline dönüşür. Seçim

---

[652] Bu noktada bu ülkelerdeki Ermeni diasporaaının baskı grubu işlevi gördüğünü belirtmek mümkündür.

[653] Ömer Faruk An, "Türkiye'nin Dış Politikasına Etkisi Bakımından 2015'e Doğru Ermeni Lobisi", **Ermeni Araştırmaları,** c. 1, s. 45 (2013): 231.

[654] "Gerçeklerle Yüzleşmek. Ermenistan, Türkiye ve Soykırım Tartışması", Europen Stability Initiative, 2009, 21, https://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_110.pdf, [28.11.2019].

[655] Sedat Laçiner, **Türk-Ermeni İlişkileri: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması** (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 89-90.

döneminde Başkan Obama, Başkan Yardımcısı Joe Biden, Dışişleri Bakanı Hillary Clinton ve Temsilciler Meclisi Başkanı Nancy Pelosi gibi önemli isimler- 1915 olayları hakkında- "soykırım" sözcüğünü kullanmışlardır. Başkan Obama, "*Senatör olarak Ermeni Soykırımı Tasarısı'nın geçirilmesinden yanayım*" beyanatında bulunmuştur. Kampanya sürecinde "*Başkan olunca Ermeni Soykırımı'nı tanıyacağım*" söylemlerinde sıklıkla yer vermiştir. Her ne kadar, Başkan Obama 24 Nisan'daki mesajında "büyük felaket" ifadesini kullansa da Nisan 2009'daki Türkiye ziyareti esnasında Ermeni soykırımı hakkındaki düşüncelerinin "kayıtlarda olduğunu ve değişmediğini" açıklamıştır. Barack Obama başkanlık seçimlerini kazandıktan sonra 24 Nisan 2009'da yaptığı açıklamasında "soykırım" sözcüğü yerine "meds yeghern/büyük felaket", sözcüğünü kullanmayı tercih etmiştir.[656] Türkiye'nin bu söylemler tepkilere neden olmakla birlikte, her defasında Türkiye-Amerika arasındaki ilişkilerde kriz yaratacağı, iki ülke arasıda "stratejik" ortaklığın sorgulanacağı açıklamalarını doğurmaktadır. Amerika'da Temsilciler Meclisi'nin ardından Senato'da da Ermeni Soykırımın tanınmasının yasalaşmasının ardından 2019 Aralık ayında Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Fahrettin Altun, "*Kongre'nin aldığı bu kararın Türkiye-ABD ilişkilerine zarar verdiğini*", "*ikili ilişkilerin geleceğini tehlikeye attığını*" vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan ise bu kararların "*bir önemi olmadığını ve atılan adımı tanımadığını*"[657] ifade etmiştir.

Fransa'da 500.000[658] civarında bir nüfusa sahip olduğu düşünülen Ermeni diasporası[659] hem Fransız toplumuna entegre olmuş hem de daha çok siyasi nedenlerle bu ülkeye yerleşmiş bir gruptur. Bununla birlikte Fransa'daki diaspora çoğunlukla Akdeniz kıyılarında yerleşik olan Ermenilerden oluşmuş olduğu gibi 1915 sonrasında Fransa'nın tercih edilmesinde bölgede 19. yy'dan itibaren bir Ermeni ticaret

---

[656] Haydar Çoruh, "Psikolojik Savaş Kıskacında Türkiye: Genocide, Tehcir, Meds Yeghern", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, c. 17, s. 42 (2010): 316.

[657] Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ise ABD Senatosu'nun 1915 olaylarının "Ermeni soykırımı" olarak tanınmasına yönelik karar tasarısını oy birliğiyle kabul etmesini "adalet ve gerçeğin zaferi" olarak niteleyerek Dünya üzerinde yaşayan Ermeniler adına Senato'ya teşekkür etmiştir. "Türkiye'den "Ermeni Soykırımı" Tasarısına Tepki", **DW**, 12 Aralık 2019, https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyeden-ermeni-soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1-tasar%C4%B1s%C4%B1na-tepki/a-51649346, [12.12. 2019].

[658] Ermeni diasporasının farklı ülkelerdeki nüfus bilgileri için Bkz. Georg Poghosyan, "Problems of the Third Generation of Armenian Diaspora", **21st Century**, c. 2, s. 6 (2009): 60.

[659] Aslan Yavuz Şir, "Fransa Tartışmaları Işığında 2015 Öncesi Ermeni Diasporası Faaliyetleri", https://avim.org.tr/tr/Yorum/FRANSA-TARTISMALARI-ISIGINDA-2015-ONCESI-ERMENI-DIASPORASI-FAALIYETLERI, [29.11.2019].

kolonisinin bulunması etkili olmuştur. Eğitim hayatından medyaya kadar geniş bir alanda diaspora temsilcilerinin Fransa'da görmek mümkündür. Anavatanlarına bağlılıklarını sürdürmelerine rağmen Ermeni diasporası Fransız toplumunun dinamik, entelektüel ve sosyal bir bileşeni olmayı başarmıştır.[660] Siyasal anlamda mobilizasyonları yüksek bir kitle olmaları nedeniyle birtakım bölgelerde-Marsilya, Paris gibi[661]- özellikle yerel seçimlerde etkili bir gruptur. Örnegin Fransız Parlamentosunda Soykırımı tanıma kararı tartışılırken Nisan 2000'de dönemin Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'a katıldığı törenlerde "artık Ermeniler'den oy alamayacağı" vurgulanmıştır. Fransa'da seçimler yaklaştıkça siyasi parti liderleri, başbakan ve cumhurbaşkanı Parlamento'da "soykırımın" tanınması yönündeki tasarıya engel olmayacaklarının işaretlerini vermeye başlamıştır.[662] Bu arada Ermeni cemaatinin Fransız Parlamentosu'nun 1915-1917'deki toplu cinayetleri soykırım olarak tanımasını sağlamada başarılı olması, Türkiye'nin güçlü muhalefetine rağmen, 29 Ocak 2001'de kabul edilen bir yasa ile gerçeğe dönüşmüştür.[663] Türkiye, "soykırımı" tanıma kararı sonrasında Fransa büyükelçisini geri çağırmış, Türk halkı Fransız mallarını boykot etmiştir. Bu sönemde cumhurbaşkanı, başbakan ve TBMM bu yasa tasarısını kınayan açıklamalarda bulunmuştur. Fransa iç politikasında konunun seçimlerin kazanılması amacıyla araçsallaştırılması, "Soykırımın yasalaşmasını" gündeme getirdiği gibi Türkiye-Fransa ilişkilerini etkileceği ifade edilmiştir. Örneğin dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer yaptığı basın açıklamasında:

> "Jacques Chirac'ın, Fransa Ulusal Meclisi'nin sözde Ermeni soykırımı konusunda kabul ettiği yasayı onaylamasını esefle karşıladığını; Fransa Ulusal Meclisi'nin, Fransa'nın kendi tarihine ilişkin bir yasama çalışması yapmaktan kaçınırken, bir başka ülkeye ilişkin olarak, salt iç politika kaygısıyla kendisini tarihçilerin yerine koyup rahatlıkla yargıya varabilmiş olmasını ibret verici bir çelişki" [664]

---

[660] Hripsime Ramazyan, Sona Avetisyan "Armenian Diaspora: Rendezvous Between the Past and the Present", **Caucasus Studies: Migration, Society and Language**, Papers From the Conference November 28-30 2008, ed. Karina Vanling (Malmö: Malmö University Faculty of Culture and Society, 2011): 65.

[661] Ömer Lütfi Taşçıoğlu, "Fransa'nın Cumhuriyet Döneminde İzlediği Politikalar ve Bu Politikaların Türkiye'de Etkileri", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 20, s. 1 (2018): 132.

[662] Eşref Hilmi Açık, **Geçmişten Günümüze Türkiye-Fransa İlişkileri** (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 540.

[663] Jean-Yves Camus "The Commemoration of Slavery in France and the Emergence of a Black Political Consciousness", **European Legacy**, c. 11, s. 6 (2006): 649.

[664] "Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın, Fransa Ulusal Meclisi'nin Sözde Ermeni Soykırımı Konusunda Kabul Ettiği Yasayı Onaylamasına İlişkin Açıklama", https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/4493/fransa-cumhurbaskani-jacques-chiracin-fransa-ulusal-meclisinin-sozde-ermeni-soykirimi-konusunda-kabul-ettigi-yasayi-onaylamasina-iliskin-aciklama, [18.12.2019].

olarak gördüğünü belirtmiştir.

3.2.5. Çatışmacı İlişkinin Göstereni: Karşılıklı Algılamalar

Türk[iye]-Ermeni[stan] arasında tekrarlayan çatışmanın merkezinde tarafların kimlik ve niyetlere ilişkin algılamalarının birbirlerine ulus devletleşme süreçlerinde birbirlerine karşıt olarak inşa edilmiş olmasının kurucu bir rolü vardır. Ancak kimlik sabit, verili ve değişmez değildir. Uygun koşullar altında kimlik dönüşümü sağlanabildiği gibi, tarihsel düşmanlık ilişkilerini de kendini yeni bir inşa sürecine girmek suretiyle geride bırakmak mümkündür.

Bir önceki başlıkta Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki çatışmanın tarihsel kökleri anlatılırken, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Türklerin "ihanet", Ermenilerin ise süreci "ihtilal" olarak gördüğünden bahsedilmiştir. Özellikle 1915 döneminde yaşananlar, tarafların birbirlerine zıt ve dışlayıcı kimlikler geliştirmelerine neden olmuştur.[665] Türk kimliği bunu "sadık tebaa"dan "ihanet"e geçen şekilde okurken, Ermeni kimliği ise "büyük felaket" olarak görmüş ve kimliğini bir arada tutan şey olarak "kayıpların anılması", "hatırlatılması" üzerine oluşturmuştur. Diğer yandan, 1990 sonrasında egemenlik sınırlarına ilişkin şüpheler, Türk[iye]-Ermeni[stan] arasında kalıcı ilişki oluşturulmasının önüne geçmiştir. Tarafların egemenlik sınırlarına yönelik algılamaları ve tarihsel olarak Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talebinin olduğu ve geçmişte gerçekleştiremedikleri bu olguyu günümüzde şayet fırsat bulurlarsa gerçekleştirecekleri algısı ve Ermeniler açısından geçmişte yaşananlarının bedelinin bir biçimde ödetilmesidir. Bu bağlamda devlet düzeyinde taraflar algısal olarak birbirlerinin davranışlarından kuşkulanmış olup, hiçbir zaman devletler-arasında "normal" bir ilişki kuramamıştır. Buna ek olarak algılamalar ve yanlış algılamaların etkisiyle taraflar arasında resmi iletişim kurmak dahi çoğu zaman mümkün olmamıştır. "Kuşku" taraflar arasında iletişim kurulmamasını, kurulsa dahi güvensizliğin devam etmesini ve birtakım ilerlemeler yaşansa bile istenen sonuçların alınamamasına neden olmuştur. Türk-Ermeni ilişkileri açısından algılamalar, özellikle önem taşımaktadır. Zira, taraflar arasındaki çatışmacı ilişki tarihsel mitlerle bağlandığı

[665] Ebru Çoban Öztürk, "İnşacı Kuram Gözüyle Ulusal Kimlik, İkili İlişkiler ve Uzlaşma", **Ermeni Araştırmaları Dergisi** c. 1, s. 47 (2014): 90-95.

için resmi ilişkilerin kurulabilmesi soykırım gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği tartışmasına kilitlenmiş ve ikili ilişkilerin geleceğini sınırlandırmıştır.

Çatışmanın derin tarihsel kökenlerinin ilettiği/sürdürdüğü olumsuz yapılaşma, dış politika karar[laştırma] sürecinde varlığını devam ettirmiştir. Karar[laştırma] süreci, çatışmaya ilişkin olumsuz algı ve imajlara şekil vermekle sınırlı kalmamış; her iki tarafın da çıkarlarına hizmet etse dahi, rasyonel politikalar oluşturulmasının önüne geçmiştir. Bu noktada yapılması gereken, ikili ilişkileri normalleştirmek ve yeni bir bakış açısı ortaya koymak için tarafların iletişime geçmelerini sağlamaktır. Bunun yanı sıra ikili ilişkilerde olumsuz algıların ilişkilerin kurucu unsuru olmasını sınırlamak hedeflenmelidir.

İkili ilişkilerin dinamiklerini şekillendiren algılamalar/yanlış algılamalar temel olarak kimlik ve niyete ilişkin olmak üzere ikiye ayrılabilir. Buradan sonra algılamalar kimliğe ve niyete ilişkin olarak iki alt başlık altında incelenecek olup Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerinde yaşanan krizlerde algı, söylem, siyasa ilişkisine yer verilecektir.

3.2.5.1. Kimliğe İlişkin Algılar

Ortak "biz" inşa etmek; "o"ndan farklı olmayı gerektirdiği için Türk[iye]-Ermeni[stan] çatışmasında kimliğe ilişkin algılar, kurucu niteliktedir. Bu noktada "o" ülkenin içerisinde ya da dışında bir "öteki" olarak değerlendirilebilir. Ancak kimlik bir nosyon olarak farklı zaman dilimlerinde farklı şekillerde inşa edilir, değiştirilir ve yeniden inşa edilir. Tam da bu nedenle yekpare ve her dönem için geçerli olan bir ne Türk ne de Ermeni kimliğinin varlığından bahsetmek mümkündür.[666] Hatta bu açıdan "Türklük", gecikmiş bir milliyetçiliğin çıktısı olarak dahi değerlendirilebilir. Teritorya özelinde Türk kimliğinin inşası, ancak Kurtuluş Savaşı'nın ardından gerçekleşmiştir.[667] Oysa ki, bizim Kurtuluş Savaşı'nın bir parçası olarak aktardığımız "Doğu/Şark Cephesi" ise Ermenistan'da "Türk istilası" olarak görülen kurucu nitelikte bir savaştır.

Bu noktada ulusal kimliklerin toplumsal olarak inşa edildiği ve özü itibariyle ilişkisel olduğu vurgulanmalıdır. Kolektif kimlik tahayyülü, başka bir kimlik karşısında

---

[666] Türk kimliği hem kendisini farklı dönemlerde, farklı ötekilere karşı inşa etmiş hem de kendi içerisinde değişiklikler göstermiştir.
[667] Behlül Özkan, **Türkiye'de Milli Vatanın İnşası: Dar'ul İslamdan Türk Vatanına**, çev. Dara Elhüseyni (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2018), 162.

oluşturulan diyalektik muhalefete bağlıdır. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin geleneksel kimliğinin erozyona uğramasının ardından inşa edilen Türk kimliğininin ilk "ötekisini" Ermeniler oluşturmuştur. I. Dünya Savaşı süreci içerisinde 1915'te yayınlanan "Sevk ve İskân Kanunu" ile Osmanlı Ermenileri tehcir edilirken; topraklarından ayrılmak zorunda kalmaları ise kendi kimlilerinin kurucu unsurunu 1915'de yaşanan travma üzerinden yeniden inşa etmelerini sağlamıştır. Ermeniler Doğu Anadolu toprakları üzerindeki hak iddiaları sebebiyle hem Türkiye'nin "egemenlik sınırlarına" hem de "kimliğine" karşı tehdit olarak algılanıp yaşadıkları yerden uzaklaştırılırken[668] ötekisi Türk olan "mağdur bir diaspora/kurban ulus" halini almıştır.[669] Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Türk İleri Harekâtı ve Milli Mücadele döneminde Doğu Cephesi'nde Ermenilere karşı kazanılan başarı sayesinde -hem Doğu Anadolu'daki tehditi ortadan kaldırdığı hem de bütün askeri gücün Batı'da kullanılmasına olanak verdiği için- Batı'daki savaşın kazanılması mümkün olduğu gibi, Lozan Barış Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin yerini Türkiye almıştır. "Tehcir" ise belki de uzun vadeli sonuçları nedeniyle çok önemli bir kırılma noktası yaratmıştır. Bu süreçte yaşananlar üzerinden yüzyıldan fazla zaman geçmesine rağmen Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki ilişkileri etkilemeye devam etmiştir. Zira, Türk tarafında geçmişte yaşananları "unutma/unutturma" ya da "geride bırakma" gibi bir politika izlenirken; Ermeniler açısından yaşananları "unutturmama" ya da sürekli bir biçimde "hatırlatma"ya yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte, Türkiye devletler düzeyinde yapılan antlaşmalar -Gümrü, Moskova ve son olarak da Kars Antlaşmaları ile- sorunun geçmişte bırakıldığı algısı hâkim olmuştur. Türk ulusal hareketi, "Ermeni meselesi" ile mücadele etmek için homojen ulus-devlet oluşturma görevine öncelik vererek Anadolu'yu, Ermeni toprak talepleriyle karşı karşıya gelerek Türk vatanı ilan ettiği gibi Türkiye'nin ulusal egemenliğinin uluslararası alanda tanınması sağlamıştır.[670]

Bu süreç, Türk kimliğinin "öteki"si olarak Ermeni[stan] inşa edilirken; aynı dialektik Ermeni açısından da Türk[iye] "öteki" olarak doğmasını kolaylaştırmıştır. Bu açıdan her iki kimlik birbirinin karşıtı şeklinde kurgulanmış olduğu söylenebilir. Örneğin; diaspora haline gelen ve Dünya'ya yayılan Ermeniler için kolektif kimliğin "öteki"si,

---

[668] Ayla Göl, "Imagining the Turkish Nation Through 'othering' Armenians", **Nations and Nationalism,** c. 11, s. 1 (2005): 121-122.
[669] Ebru Çoban Öztürk, "Tarih, Travma ve Kimlik: Ermeni Diasporada Kimlik ve Kimliğin Yeni Nesillere Aktarımı", **Ermeni Araştırmaları** c. 1, s. 52 (2015): 152.
[670] Göl, **age**, 132.

toplumun "ortak" düşmanını "Türkler" oluşturmuştur. Ermeni diasporası kiliseleri, siyasi partileri vakıfları, kültür kurumları, eğitim yoluyla kendi içerisinde birleşmeye ve dışarıya karşı da bu birliğini korumaya çalışırken; 1915'in yarattığı travmayı birleştirici bir unsur olarak kullanarak kimliğini yeniden şekillendirmiştir.[671] Aynı durum, Türk kimliği açısından da ulusal Kurtuluş Savaşı sona erene kadar geçerliliğini korumuştur.[672]

Türkiye'de ulus devlet inşa sürecinin ötekisi olan Ermeniler, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Anadolu'nun "Türk ulusal vatanı" olarak tanınması birlikte 70'li yılların ortalarından 80'lerin sonuna kadar yaşanan ASALA terörüne kadar unutulmuştur. Kimlikleri nedeniyle Türk diplomatlarının, havayolu şirketlerinin çeşitli Ermeni terör örgütlerinin hedefi haline gelmesi ve gerçekleştirilen suikastler "öteki"ni kimlik üzerinden hedef alan bir çatışmayı başlatmıştır. Bu çatışma, Soğuk Savaş'ın ve "zamanın ruhuna" uygundur çünkü Ermenistan SSCB'nin bir parçasıydı ve farklı ülkelerde yaşayan diaspora halinde yaşayan topluluklarda kimlik daha keskin inşa edilmektedir.[673] Zira diasporada etnik kimlik asimilasyon tehdidiyle sürekli biçimde karşı karşıya kalmaktadır. Ermeni diasporası açısından hem tarihsel hem de psikolojik olarak Türk kimliği içsel ve bütün olumsuz unsurları yansıttığı öteki olan Türklere karşı geliştirilen düşmanlığın bir yansıması olduğu gibi onun yeniden üretimidir. Diaspora kimliği, Türk kimliği karşısında yeniden inşa edildiği için

---

[671] Sinem Çevik Ersaydı, "The Armenian Diaspora and the Need for the 'Other', **Gazi Akademik Bakış**, c. 5, s. 9 (2011): 99.

[672] Ayla Göl, Ermenilerin Türk kimliğinin ötekisi olarak inşa edilme sürecinin üç temel tarihsel faktörün sonucu olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. İlk olarak, Ermeni milliyetçiliğinin -en azından Türk milliyetçiliği ile karşılaştırıldığında- daha erken gelişmeye başlamasıdır. Çünkü Osmanlı Ermenileri -diğer milletlerde olduğu gibi- kiliseleri ve standardize edilmiş dilleri aracılığıyla güçlü bir ulusal bilince sahiptir. İkinci olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte Osmanlı azınlıkları adına Avrupa devletlerinin devletin iç işlerine müdahale etmeye başlamalarıdır. Bu durum, Ermenilerin toplumsal ve siyasal taleplerinin devletin iç işlerine karışılmasına meşruiyet kazandırmış olduğunu düşündürtmüştür. Bu süreçte Osmanlı seçkinleri, bir yandan imparatorluğu modernleştirmeye yönelirken; diğer yandan, Avrupa devletlerinin bu konudaki baskılarına "şüphe" ile yaklaşmışlardır. Çünkü "büyük güçlerin" müdahaleleri -Yunanistan ve Bulgaristan örnekleri özelinde olduğu gibi- Osmanlı tebaasına bağımsızlarını kazandırdıkları düşüncesi hakim olmuştur. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinin doğrudan doğruya tehdit edildiği düşüncesini beslemiştir. Ermenilerin demografik ve jeopolitik yapıları, "ötekileştirilmelerine" yol açmıştır. Ermeniler, tarihsel olarak Pers, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının hakimiyetleri altındaki topraklara bölünmüş ve dağınık halde yaşıyor; hiçbir bölgede nüfus çoğunluğunu oluşturmamıştır. Göl, **age**, 132. Sina Akşin, Ermeni örgütlerinin "terörizm uygulaması ve açık isyanlar" ile Bulgaristan modelini kendine örnek olarak seçtiğini belirtir. Sina Akşin, "Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi", **Ermeni Araştırmaları**, c. 1, s. 50 (2015): 89. .

[673] Cohen'in belirttiği gibi, diasporalarda ulusal kimlikler daha güçlü biçimde geliştirilmekte ve sürdürülmektedir. Robin Cohen, "Diasporas and the Nation State: From Victims to Challangers", **International Affairs**, c. 72, s. 3 (1996): 508-509.

meydana gelen ve meydana gelebilecek olan her türlü kötülükten "Türkler" kolektif olarak sorumlu tutulmuş, travma ve tarihsel düşmanlıkların nesiller arasında aktarılması, düşmanlığın nesilden nesile yayılmasına olanak vermiştir.[674] Örneğin Taşnaksutyun'un gençlik dergisi olan Haytoug, ASALA ve JCAG teröristlerini sık sık "şehitler" olarak andı ve diaspora gençliğinin rol modeli olan "dostlar" olarak göstermiştir.[675]

3.2.5.1.1. Ortak Kimliği Koruma ve Terörün Araçsallaştırılması

Terör genellikle kendisinin kökenine -baskı ve çaresizlik- karşısında kullanılan ya da ona karşı geliştirilen bir araç rasyonalize edilir.[676] Terörizm, kamuoyunun dikkatini birtakım konulara çekmek, onu herhangi bir konuda ikna etmek, zorlamak ve gerçekleştirilen eylemler yoluyla siyasetin hâkim yönünü değiştirmek için şiddettin bir araç olarak kullanılmasıdır. Dolayısıyla terör aynı Clausewitz'in ünlü "savaşın siyasetin farklı araçlar kullanılarak devam etmesi" tanımında olduğu gibi -etnik, dini, ideolojik, kimliğe dair birtakım konuların- güç asimetrisinin var olduğu egemen devletler dünyasında şiddet kullanılarak araçsallaştırılmasıdır. Şiddetin en uzun süren ve en inatçı ya da tekrarlayan biçiminin var olduğu terör örgütlerinin ulusal self-determinasyon ya da bir etnik gruba adalet sağlamaya yönelik girişimler olduğunu ifade eden çok sayıda çalışma mevcuttur.[677] 1970'li yıllarda gündeme gelen ASALA ve JPAG'in Türkiye'ye karşı gerçekleştirdiği eylemler, öteki kimliği ekseninde terörün araç olarak kullanılmasının örnekleridir. Türk hedefler ve diplomatlar, 1975 öncesinde ismi duyulmamış iki grup tarafından hedef alınmıştır. Ermeni terörist faaliyetlerinin "1915'te yaşananlara ve tehcire bir cevap niteliğinde" olduğu ve dünya çapında "Ermeni meselesine" dikkat çekmeyi amaçladığına inanılmaktadır.[678]

3.2.5.1.1.1. ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia)

1970'li yılların ortalarından itibaren Türkiye'nin gündemine özellikle Türkiye'nin yurtdışında bulunan diplomatlarına karşı gerçekleştirilen suikastler ile gündeme gelen

---

[674] Çevik Ersaydı, **age**, 103.
[675] Bu süreç terörün Ermeni kimliğini muhafaza etmek için araçsallaştırılmasına neden olmuştur. **age**, 103.
[676] Alan M. Dershowitz, **Why Terrorism Works: Understanding the Threat, Responding to the Challenge** (New Heaven: Yale University Press, 2002), 2.
[677] Paul Wilkenson, "Armenian Terrorism", **The World Today**, c. 39, s. 9 (1983): 344.
[678] Bonnie Cordes, Bruce Hoffmann, Brian M. Jenkings and others, **Trends in International Terrorism, 1982 and 1983**, (Santa Monica: RAND Cooperation, 1984), 19.

ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia)[679] 1975 yılında Agop Agopyan tarafından Lübnan kurulmuştur. Örgüt, 1976-1986 yılları arasında 158 eylem gerçekleştirmiştir. Bu eylemler sonucunda 33 Türk diplomatına ek olarak, 34 farklı ülke vatandaşı hayatını kaybetmiş; yaklaşık 500 kişi ise yaralanmıştır.[680]

ASALA'nın amacı, 1915'te yaşananların bir "soykırım" olduğunu ve "Türk devleti" tarafından sistematik biçimde gerçekleştirildiğini "itiraf ettirmek"tir. Bunun yanı sıra, "Türkiye'yi tazminata zorlamak" ve Türkiye tarafından işgal edildiği iddia edilen "Batı Ermenistan" topraklarının Ermenilere iadesi, bu teritorya üzerinde "müstakil bir Ermeni devleti kurmak" ya da "bu toprakları Sovyet Ermenistan'ına bağlı bir sosyalist cumhuriyet" haline getirmek amaçlanmıştır. Bununla birlikte terör eylemleri, küçük bir grup tarafından ve gizli saklı örgütlenmekle birlikte; kaçınılmaz olarak çok daha geniş politik desteğe ve kendisine sempati duyan bir kitleye ihtiyaç duymakta olduğu vurgulanmalıdır.[681] ASALA, bütün eylemlerini yalnızca Türkiye'ye karşı gerçekleştirmemiş; hemen hemen bütün dünyayı kendi operasyon sahasının içerisine dahil etmiştir. Ermeni terörizminin kökenleri çok derinlerde olsa da, örgütün iddiasına göre Türkiye, "Ermeni topraklarının 9/10'unu işgal ettiği" için "Türkiye'nin dostları ASALA'nın düşmanları"[682] olduğudur. Bu noktada terör örgütü ile Türkiye arasında sosyal bir çatışmanın devam ettiği ve örgütün geniş kalabalıklardan ziyade siyasi ve önemli kişileri hedef alarak selektif hedefler belirlediği söylenebilir. ASALA "dönemin ruhuna uygun" klasik etnik terörist bir organizasyon olarak ele alınmaktadır.

1979 yılın kadar yanızca Türk hedeflerini çoğunlukla havayolu şirketleri, seyahat acentaları, elçilikleri kendisine hedef seçen ASALA, 1979 sonrasında siyonizm ve kapitalizmi de kendisine hedef olarak belirlemiştir. Buna ek olarak, Türkiye ile iş birliği yapan bütün ülkeleri hedef listesine dahil etmiştir. Kuzey Amerika, Asya Avusturalya ve Avrupa dahil 4 kıtada eylem gerçekleştirmiş olması onun yaygınlaştığını göstermektedir.[683] ASALA militanlarının eylemsel desteklerini hücre

---

[679] Laura Dugan ve diğ., "Sudden Desistance from Terrorism: The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia and the Justice Commandos of the Armenian Genocide", **Dynamics of Asymmetric Conflict**, c. 1, s. 3 (2008): 234.
[680] Sedat Laçiner, "70'li Yıllar ve Ermeni Terörizmi", **Dünyada ve Türkiye'de Terör Konferansı, 20-24 Mayıs 2002**, (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları, 2002): 79.
[681] Wilkenson, **age**, 344.
[682] Mustafa Sarı, "Üçüncü Dönem Ermeni Terörü (1973-1986)", **Sevk ve İskân Kanununun 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri** (İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2014): 285-291.
[683] ASALA, IRA'dan sonra Dünya çapında en fazla ses getiren eylemleri gerçekleştirmiş olmakla birlikte; yapılan eylemlerin ardından militanları çoğunlukla yakalanamamıştır.

evleri ya da ya da daha geniş bir ağ bağlantısı sayesinde değil. küçük ve sadık destekçi kitleleri aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Buna karşın, ASALA Ermeni diasporasındaki herkesi "sadık yardımcıları" olarak görmüştür.[684] Yine de ASALA'ın eylemlerine Ermeni diasporasının yaklaşımı Türkiye'den oldukça farklıdır.[685] Bu dönemde Ermeni diasporası, Yanikian'ın gerçekleştirdiği suikasti "haklı bir dava" olarak ele almıştır. Bu nedenle Türklere karşı gerçekleştirilen terör eylemleri dünya kamuoyu açısından önemli bir gündem maddesi olmamıştır. ASALA'nın 1915'in bir soykırım olarak tanınması, tazminat ödenmesi ve diasporanın anavatanına dönerek atalarının yaşadıklarının restore edileceği gibi sözler vermesi, 30'dan fazla ülkeye yayılmış bir nüfus açından hem diasporaya hem de bütün Ermeni kökenine mensup kitlelere hitap etmesine neden olmuştur.[686]

Terör örgütü ile Türkiye arasında yürütülen mücadele döneminde Türkiye, ASALA terörü ile ülkesindeki Ermeni azınlığa ilişkin yaklaşımı arasında keskin bir çizgi çizmiştir. Böylelikle Türkiye çatışmacı bir dil ve söylem oluşturmaktan özenle kaçınmayı amaçlamıştır. ASALA'nın terör eylemlerini tam olarak Türkiye'ye kaydıramaması, Türkiye Ermenilerinin hem bireysel hem de dini cemaat olarak terör örgütlerine karşı mesafeli durmaları, hatta çeşitli bildiriler yayınlamak, yürüyüşler düzenleyerek teröre tepki göstermeleri sayesinde mümkün olmuştur. Türkiye, Ermenileri ASALA'ya beklenen desteği vermediği için örgüt ülke içerisinde ülke içerisinde kendisine biat bir taban bulamamıştır.[687] Aynı zamanda, ASALA'nın uzun vadeli Türkiye'ye karşı oluşturulan hedeflerinin yanı sıra açıkça ifade edilmeyen ve çok daha kısa vadeli olan bir diğer hedefi "Ermeni diasporası içinde ulusal bir duygu ve eylem" uyandırmaktır.[688] Bu açıdan ASALA diasporayı birleştiren, ortaklaştıran bir duygu, dağınık, farklı ülkelerde yaşayan ve birbirinden farklı dilleri konuşan

---

[684] Wilkenson, **age**, 346.
[685] ASALA 1970'lerin ortalarında ortaya çıktığında, pek çoğu Batılı demokrasilerin vatandaşı olan Ermeni diasporası mensupları, 1973 yılında Santa Barbara'da kendisinde bulunan tarihi eserleri teslim edeceği gerekçesi ile Türkiye Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir'i öğle çıkardığı yemekte onlara suikast düzenleyen Gourgen Yanikian'a sempati ile bakıyordu. Bu suikast bireysel bir eylem iken Türk diplomatlarına yönelik saldırıların fitilini ateşlenmesine sebep oldu. Mehmet Mert Çam, "Ermeni Terör Örgütleri ve ASALA", **Yeni Türkiye**, c.1, s. 61 (2014): 1773.
[686] Dugan ve diğ., **age**, 233.
[687] Örneğin 11 Ağustos 1982'de Artin Penik adlı Ermeni kökenli Türkiye Cumhuriyeti vatandaşının ASALA tarafından 7 Ağustos 1982'de Ankara Esenboğa Havalimanı'nda 8 kişinin ölümüne ve 72 kişinin de yaralanmasına yol açan saldırıyı kınamak için kendisini Taksim Meydanı'nda ateşe verdi. Çam, **age**, 1726.
[688] Dugan ve diğ., **age**, 233.

diasporada Ermeni kimliğini yeniden inşa etmeyi amaçlıyordu. Ancak bu durum, bütün Ermenilerin ASALA'yı desteklediği biçiminde ele alınamaz. Tam da bu nedenle silahlı çatışmaya hazır olan ASALA liderlerinin öncelikli siyasi hedefi öncelikle "Ermenilerin kafasında bir devrim"[689] inşa edebilmek olmuştur. Saldırılar bir yandan ASALA'yı meşrulaştırırken diğer taraftan diaspora Ermenileri üzerinde onun siyasi cephelerini gözler önüne sermeyi amaçlamıştır. Bu yolla var olan liderliğin meşruiyetini sarsacak ve yolla "devrimci bir ordu ve halk yaratmak" ASALA'ya göre mümkün olacaktır.[690]

Terörizm dönemi, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sürecinde ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosuyla birlikte dış ekonomik yardımların ve kredilerin askıya alındığı siyasi ve ekonomik kriz dönemidir. Böyle bir kriz döneminde ASALA Türk diplomatlarına karşı saldırılarıyla tüm dünyada Türk karşıtı propagandanın temel aktörü haline gelmiştir.[691] 1975'te ASALA'nın aylemleri Batı, Türk ve Ermeni kamuoylarında bir sürpriz ve şaşkınlık etkisi ile karşılanmıştır.[692]

Uluslararası açıdan ise ASALA terörü birbirlerine rakip çok sayıda farklı terör örgütünün kendileri arasındaki mücadele ile duraksadı. Böyle bir ortam hem Ermenilerin ASALA'ya bakışı hem de ASALA'nın Ermeni algısının kutuplaşmasına neden olduğu gibi düşmanca iklim yaratmıştır.[693] Orly saldırısından sonra ASALA kendi içerisinde de bölünmelere gitmiş, örgüt liderliğine ilişkin tepkilerin doğması nedeniyle büyük eylemler gerçekleştirmemeye yönelmiştir. Hatta gerçekleştirilen saldırıların sayısında da gözle görülür bir azalma olmuştur. ASALA terörizminin artık diasporanın yaygın olduğu ülkeleri ve Batılı değerler sistemini tehdit etmeye başlaması, diasporanın da maddi çıkarlarını etkilemesi, Batı'da yaşayan Ermenilere yönelik polis denetimlerine ek olarak düşmanlık ve şüphenin artması etkili olmuştur.[694] Bir diğer taraftan, Ermeni terör örgütlerinin mali kaynaklarının

---

[689] **age**, 233.
[690] **age**, 233.
[691] Eric Cornell, **Turkey in The 21th Century: Opportunities, Challenges, Threats** (Richmond: Curzon Press, 2001), 165.
[692] Taner Timur, **Türkler ve Ermeniler: 1915 ve Sonrası**, 2. bs. (İstanbul: İmge Kitabevi, 2001), 22.
[693] Özelikle 15 Temmuz 1983'de Fransa'da Orly Havaalanı'ndaki Türk bankosuna gerçekleştirilen saldırıda 4 Fransız, 2 Türk, 1 Amerikalı ve 1 İsviçre vatandaşının ölmesi ve 50'den fazla kişinin yaralanması birlikte diğer ülke vatandaşlarını da etkiler hale gelmiştir. Dugan ve diğ., **age**, 236-237.
[694] Küresel Terörizm Veritabanını (Global Terrorism Database) temel alarak gerçekleştirilen bir çalışmaya göre, Orly'den sonra, Fransa'da ASALA'ya sempati duyan tüm Ermeni çevreleri Orly

kısıtlanması ve kendi seyircisine artık sempatik görünmemeye başlamaları Ermeni terörizmini hızla azaltmıştır.

3.2.5.1.1.2. JCAG (Justice Comandos for Armenian Genoside)

Ermeni etnik terörü konusunda ASALA ile hemen hemen aynı dönemlerde faaliyetlerine başlayan JCAG ile birlikte tarih sahnesine aynı dönemde çıkmışlardır. JCAG'ın -1983'ten sonra Armenian Revulutionary Army (ARA) olarak yeniden adlandırılacaktır[695]- Nemesis üyeleri ve Taşnaklar tarafından 1975 yılında Beyrut'ta kurulmuştur. Örgütün amacı, "bağımsız Ermenistan devleti" kurmaktır. "Adalet Komandoları" olarak da isimlendirilen örgüt, "Sevr Antlaşması'nda anlatımını bulan, komünist olmayan, bağımsız bir Ermenistan" meydana getirmektir. ASALA, Sovyetler Birliği ve o günlerde Sovyetlerin denetimindeki ülkeleri arkasına alırken; JCAG, Sevr Antlaşması'na imza koymuş olan batılı ülkelere mesaj göndermektte Lozan Barış Antlaşması ile ortadan kaldırılan Sevr'in yeniden canlandırılmasına yönelik kendisine destek aramıştır.[696]

Terör dönemi -70'li yılların ortalaları- eski bir ASALA üyesi tarafından, '*silahlı mücadelenin Ermeni halkının yurtsever hedeflerini gerçekleştirmenin temel aracı*' olarak kabul edildiği bir ortama sahip olduğu[697] bir zaman diliminde aktiftir. 1984'te diplomatik suikastler durana kadar JCAG-ARA kimi zaman aile üyelerini dahil ederek 20 siyasi suikast gerçekleştirmiştir.[698] Ancak, JCAG, ateşli silahlarla büyük eylemler gerçekleştirmek yerine büyük şehirlerde bir caddede ya da arayollarda Türk görevlilerine silahlı saldırı düzenlemeyi tercih etmiştir.[699]

Terörizm ve örgütlerin şiddeti bir araç olarak kullanmaya başlamaları, kendi içerisinde birlik duygusu arayan insanlar arasında bölünmeyi teşvik etmiştir. Sonuç olarak, örgütlerin düşüşüne katkıda bulunan bir diğer önemli değişken de "hareketin diaspora seçimine karşı kanlı, herkes için ölümcül sonuçlara neden olan kavgaları arttırması,

---

saldırısını açıkça eleştirmeye ve kınamaya başlamıştır. Bu da 70'li yıllarda ASALA'nın ve diğer Ermeni terör örgütlerinin kazandığı desteği büyük ölçüde yok etmiştir. **age**, 237.

[695] Michael Gunter, **Armenian History and the Question of Genoside** (New York: Palgrave Mcmillan, 2011), 57.

[696] Mikail Aras, **Global Terörizm, ASALA ve Ermeniler** (İstanbul: Mühür Kitaplığı, 2013), 96-97.

[697] ASALA'nın aksine "sağ görüşlü" olup Ermeni milliyetçisi oldukları belirtilmelidir. JCAG'ın ilk bilinen eylemi, ise Türkiye'nin Avusturya Büyükelçisi Danış Tunalıgil suikastidir. [697] Dugan ve diğ., **age**, 233.

[698] Gunter, **age,** 63.

[699] Dugan ve diğ., **age**, 233.

diasporanın meşruiyetini azaltması"dır.[700] Bu nedenle, terör örgütleri açısından belki de en gerekli olan destek ve sempatizanlarını kaybetmiştir. Bu nedenle terör saldırılarını durdurmuşlardır. Ancak yine de Ermeni terörizminin düşman olarak "Türkleri" görmesi, karşıt bir kimlik olarak Türk hedeflerine yönelik saldırılarda bulunması onun Türk karşısında bir Ermeni kimliği yaratmaya ve bu kimliği yeniden üretmeye çalıştığının göstergesidir.

3.2.5.2. Niyete İlişkin Algılar

Türk[iye]-Ermeni[stan] çatışmasında niyetlere ilişkin algılar, teritorya ve "toprak talebi" üzerinden kendisini göstermektedir. Bu durum sıklıkla tarafların söylemlerine de yansımış olduğu gibi, daima gerçekçi bir anlatı oluşturmasına gerek yoktur. Yine de Ermeni daima topraksal bir anlatı üzerinden inşa edilmiştir. Bu durum dönem dönem gerçekçi bir tehdit oluşturmasa dahi, sıklıkla söylemlere dönüşmüştür. 1920 yılında Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'ne katılması ile birlikte devletler düzeyinde bu bir sorun olarak yer almamıştır. Ancak 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte Türkiye açısından çok daha önemli olan 23 Ağustos 1990 tarihinde yayınlanan Bağımsızlık Bildirgesi'nde "*Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'daki 1915 soykırımının uluslararası olarak tanınmasının başarılması görevini desteklemeye devam etmektedir*"[701] şeklindeki ifadenin varlığıdır.

Türkiye, diplomatik ilişki kurmak amacıyla 1992 yılında Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik toprak taleplerinden tamamen vazgeçtiği maddesini de içeren ikili bir protokolü imzalamasını talep etmiş, ancak protokol hayata geçirilmemiştir.[702] Bu bağlamda, Ermenistan'ın 1921 tarihli Kars ve Gümrü Antlaşmaları ile oluşturulan sınırları tanıdığını açıkça beyan etmekten kaçındığını belirtmek mümkündür. Bu noktada Ermeni kimliği özelinde 1915 olaylarının diaspora kimliğinin canlı tutulması ve muhafaza edilmesinde belirleyici etken olduğunu ifade etmek gereklidir.[703] Türk[iye]-Ermeni[stan] arasında devletler-arası ilişki kurulmasına da en çok Ermeni

---

[700] **age**, 245-246.
[701] "Ermeni Anayasasında Türkiye Karşıtı Maddeler", **Hürriyet**, 5 Aralık 2000.
[702] Aybars Görgülü, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri Bir Kısır Döngü", http://tesev.org.tr/wp-content/uploads/2015/11/Turkiye_Ermenistan_Iliskileri_Bir_Kisir_Dongu.pdf, 7, [18.03.2018].
[703] Ebru Çoban Öztürk, "Diaspora, Kimlik ve Uluslararası ilişkiler, **Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar, Yalanlar, Gerçekler**, ed. Hakan Boz (İstanbul: Aygan Yayıncılık, 2015): 556.

diasporası karşı çıkmıştır. Ermeniler, Türkiye'de toprak egemenliğinin "kurucu öteki"[704]sini oluştururken Ermenilerin mevcut topraklardan hak talep ettiği, Batılı ülkelerin de bu talebi desteklediği düşüncesi iki ülke arasındaki tekrarlayan çatışmanın algı-söylem-siyasa ilişkisi bağlamında haline süreklilik kazanmasına neden olmuştur.

Bir bütün olarak bakıldığında, Türkiye'nin Ermenistan ile başlıca üç noktada görüş ve çıkarları çatışmaktadır. Bunlardan birincisi, Ermenistan'ın soykırım iddialarını desteklemesi ve hatta bu iddiaların 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer almasıdır. İkinci nokta, 1921 Kars Antlaşması ile tespit edilmesine rağmen Ermenistan ve diaspora kamuoyunun sınırları tanımayan tutumu ve bunun etkisi altında kalan Ermenistan hükümetlerinin de Türkiye'den resmi bir talepte bulunulmamasına karşın Kars Antlaşması'nın geçerli olduğunu açıkça teyit etmekten kaçınmasıdır. Son olarak, Ermenistan'ın ahdi hukuk açısından Azerbaycan'a bağlı Karabağ bölgesini ve "rayon" adı verilen yedi ilçesini işgal altında tutmasıdır.[705] Türkiye, Karabağ sorununda Azerbaycan'dan yana tavır almıştır. Ermenistan'la Türkiye arasında ahdi hukuk ilişkisi, 1920-1990/1991 yılları arasında kesintiye uğradığı ve daha sonraki süreçte de diplomatik ilişki kurulması Ermenistan'ın Türkiye'nin egemenlik sınırlarını açıkça tanıdığını ilan etmekten kaçındığı için iki ülke arasındaki tarihsel düşmanlık anlatısına dayanan ikili ilişkilerde yumuşama sağlanması mümkün olmamıştır. İki ülke arasıda yaşanan krizler yalnızca dış politika davranışının değil; aktörlerin karşıt kimliklerinin nasıl sürdürüldüğünün de en net gözlemlenebileceği dönemlerdir. Bu nedenle, bütünsel bir süreç analizi yapılırken, farklı zaman dilimlerinde benzer nitelikte ya da birbirlerinden farklı biçimlerde ortaya çıkan uyuşmazlık, çatışma ya da krizlerdeki sürekliliğe odaklanılacaktır.

3.2.5.2.1. Sovyet Talepleri Krizi: Egemenlik Sınırlarının Sınanması

"Ermeni Meselesi", II. Dünya Savaşı sonrasında "Sovyet Talepleri Krizi" bağlamında yeniden gündeme gelmiştir. Bu kez Sovyet hükümeti hem Sovyet hem de diaspora Ermenileri tarafından desteklenmek suretiyle ulaşılmak istenen çözüm, Türkiye'den kazanılacak topraklar sayesinde Sovyet Ermenistanı'nın teritoryasını arttırarak

---

[704] Taha Baran, "Türkiye'de Güvenlik Söyleminin Kuruluşu: TBMM Tutanakları Üzerinden Bir İnceleme", (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 315.
[705] Ömer Engin Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Son Gelişmeler", **I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler,** ed. Tolga Başak, Mevlut Yüksel, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014): 84.

binlerce kişiyi "Ermeni anayurduna döndürmek"tir. Bu bağlamda yalnızca Ermenistan değil aynı zamanda Gürcistan'ın SSCB'ye teritoryal tavizler almak için gerekli olan bahaneleri sağladığı[706] belirtilmektedir. Sovyet Talepleri Krizi, doğrudan doğruya Türkiye-Ermenistan arasında yaşanmış bir kriz değildir. Stalin'in Türkiye'den Kars'ı 'Sovyet Ermenistanı'nın, Ardahan'ı ise Gürcistan'ın bir parçası olduğu gerekçesi nedeniyle topraklarına katmayı istemesi, Türk dış politikasındaki o güne kadar yaşanmış olan en büyük dış politika krizlerinden birini doğurmuştur. Bu açıdan 1945'ten 1953'e kadar yaşanan süreç, Türkiye'nin egemenlik sınırlarının Sovyet Rusya[707] tarafından "sınanmasını" içermektedir. Ancak bu süreç, Türkiye'yi Batılı güçler ve özel olarak da ABD ile öncelikle Truman Dokrini ve daha sonra NATO çerçesinde ittifak yapmaya iterek Soğuk Savaş döneminin başlangıcını hızlandırmıştır.[708]

Bu sürecin Ermenistan ile olan ilişkisini anlatmadan önce Sovyet Talepleri Krizi'nden söz etmek gereklidir. 19 Mart 1945'de SSCB Dışişleri Bakanı Molotov'un Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile yaptığı görüşmede, Türkiye ve SSCB arasında 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk-İşbirliği ve Saldırmazlık Antlaşması'nın yenilenmeyeceğini bildirmiş ve Montreux sözleşmesinde değişiklikler yapılmasını gerektiğini[709] ifade etmiştir. 19 Mart'ta yapılan bu görüşmeden sonra Türkiye, SSCB ile bir anlaşma zemini aramaya yönelmiş olsa da egemenlik sınırları ve bağımsızlık haklarının bir kısmını kaybetmeksizin bunu gerçekleştirebilmenin mümkün olmadığını anlamıştır.[710] 4 Nisan 1945'te İsmet İnönü İngiltere ile yapılan

---

[706] Ronalg Gregor Suny, **Looking Toward Ararat: Armenia in the Modern History** (Bloomington: Indiana University Press, 1993), 163.

[707] Bolşevik Devrimi nedeniyle Birinci Dünya Savaşı'ndan Brest-Litowsk anlaşmasını imzalayarak çekilmek zorunda kalan Rusya, devrim sonrasında savaş öncesi yapılan gizli anlaşmaları açıklamış ve bu süreç, hızlı bir biçimde Bolşevikler ile Ankara hükümeti arasındaki ilişkilerin kurulmasını sağlamıştır. 1921'de iki ülkenin Dostluk ve Kardeşlik antlaşmasını imzalaması da bu durumun göstergesidir. Bu antlaşma ile Türkiye'ye Kars ve Ardahan verilirken; Batum'un Gürcistan'a bırakılması kararlaştırıldığı gibi Moskova, Misak-ı Milli sınırlarını tanımıştır. 1925'te Dostluk-İşbirliği ve Saldırmazlık Antlaşması'nın imzlanmasıyla birlikte, Osmanlı döneminde birbirlerine rakip hatta "düşman" olarak görülebilecek iki ülke arasında "samimi dostluk" ilişkisi kurulmuştur. Bülent Gökay, **Soviet Eastern Policy and Turkey 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism** (London: Routhledge, 2006), 15-27.

[708] Thomas De Waal, **Büyük Felaketten Sonra: Soykırım'ın Gölgesinde Ermeni-Türk İlişkileri**, çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 164.

[709] Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi** (Ankara: Başnur Matbaası, 1968), 246-247.

[710] Mehmet Gönlübol ve Haluk Ülman, "II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası (1945-65)", **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt I**, 7.bs. (Ankara: Elif Matbaası, 1990): 192-193.

görüşmelerden sonra "*andlaşmada değişiklik taleplerini dikkat ve iyi niyetle incelemeye hazır bulunduğunu*" Rusya'nın Ankara Büyükelçisi olan Vinogradof'a deklarasyonla iletmiştir. Bu süreçte Türkiye açısından en önemli olan nokta, Boğazların statüsü -nitekim, bu statü çok taraflı bir konferans ile karara bağlandığı için bu konudaki taleplerin yine aynı şekilde görüşülmesi mümkündür- değildir. Kars ve Ardahan'a yönelik toprak talebi, Türkiye'nin egemenlik sınırlarının Sovyetler Birliği tarafından sınanmasını içerir. Büyükelçi Selim Sarper'in Molotov 7 Haziran 1945'te ikinci görüşme yapmıştır. Bu görüşmede, 1921 tarihli sınır antlaşmasının yeniden güncellenmesi -buna mukabil Kars ve Ardahan'ın SSCB'ye iadesi, boğazlarda üs ve ortak savunma talebi" gündeme gelmiştir.[711] Bu görüşmede Molotov, Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin teritoryaya ihtiyacı olduğunu da eklemiştir.[712] Molotov'a göre, Kars ve Ardahan'ın "bir zaaf anında" Türkiye'ye bırakılmıştır.[713] Selim Sarper ise bu talepleri reddetmiştir.

Türkiye cephesinde "Sovyet Talepleri" olarak isimlendirilen bu üç talep tam bir "güvenlik sorunu" olarak algılanmıştır. Feshedilen antlaşmanın bir "saldırmazlık antlaşması" olması, Sovyetlerin Türkiye'ye saldırmazlık taahhüdünün sona ermesi anlamına gelmektedir.[714] Tam da bu nedenle Sovyet Rusya, Türkiye açısından bir "tehdit" haline gelmiştir. 12 Haziran'da İsmet İnönü başkanlığında toplanan kabine Rus taleplerini resmi olarak reddetmiştir. Bu durum 18 Haziran'da Büyükelçi Sarper tarafından Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'a bildirmiştir. Bu nedenle Sovyet taleplerinin resmi olarak reddedildiğinin bildirildiği, 18 Haziran 1945 tarihi itibariyle Türkiye-SSCB arasında Sovyet taleplerinden doğan bir krizinin başladığını belirtmek mümkündür.

Sovyet Talepleri, Türkiye'nin teritoryal bütünlüğünü etkilediği kadar, bağımsızlığı konusunda da derin kuşkular yaşamasına neden olmuştur.[715] II. Dünya Savaşı

---

[711] Aleksandr Sotniçenko, "1945-1956 Yıllarında Türk-Sovyet Diplomatik Mücadelesi e Sonuçları", **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri**, **14-15 Mayıs 2010** (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010): 327.
[712] Suny, **age**, 166.
[713] Selim Deringil, **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, 6. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 264.
[714] Haziran 1945'te gerçekleştirilen Molotov-Sarper görüşmesi, 12 Haziran'da Ankara'ya bildirilmiş; 26 Haziran'da ise Dünya basınına yansımıştır. Fahir Armaoğlu, **20 Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 16. bs. (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007), 740.
[715] Vefa Kurban, **Russian-Turkish Relations from the First World War to the Present** (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2017), 99.

sonrasında Ermeni diasporasının, Sovyetlere yaklaşımı değişmiştir. Bu durum bir bakıma "Batı" ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkideki büyük bir değişimden kaynaklanmaktadır. Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Savaşı'ındaki rolü nedeniyle Ermeni diasporasının gözündeki güvenilirliğini artmış olması, Sovyetlerin Ermeni yetkililerini geri dönüşlerine izin vermek kampanya başlatmaları Ermeni diasporasının çeşitli unsurları tarafından desteklenmiştir.[716] Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri Ermeni Ulusal Konseyi, 1945 baharında Sovyet Ermenistan ve Türkiye topraklarının bir araya gelmesiyle ve ülkelerinin bir araya gelmesiyle San Francisco Konferansı'na itiraz etmiştir.[717] San Francisco Konferası'nda[718] Ermeni Ulusal Kongresi, Ermeni meselesiyle ilgili bir memorandumu San Francisco'daki Birleşmiş Milletlere sunmuştur. Ancak konferansın teritoryal anlaşmazlıkları çözmek gibi bir yetkisi bulunmadığı için sonuç alamamıştır.[719]

Bu süreçte diaspora ve Ermeni-Amerikalılar "Amerikan kamuoyunu aydınlatmak için ellerinden gelen her şeyi yapmayı", "Washington'un dikkatini bu konu üzerine yoğunlaştırmayı"[720] amaçlamıştır. Bu durum, Ermeni diasporası tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Ermenistan'daki Sovyet egemenliğine tarihsel olarak düşman olan Taşnak Partisi dahi bu kampanyaya destek vermiştir. Yalnızca diaspora değil, aynı zamanda Ermeni Apostolik Kilisesi de bu süreçte de facto lideri olan Kevork Çörekçiyan[721] özelinde Sovyet taleplerini heyecanla karşılamıştır.

---

[716] Ermeni Ulusal Komitesi, Amerikan Ermeni Ulusal Konseyi, Ermeni Amerikan Vatandaşları Kulübü, Amerikan Ermeni Adalet Komitesi ve Amerikan Ermeni Hakları Komitesi, Kars ve Ardahan illerinin Sovyet Ermenistanına bırakılmasını savunurken; Hınçak ve Ramgavar Partileri tarafından da desteklenmiştir. Christopher Gunn, "The Armenian Question (1945-1965), 5, https://tasam.org/Files/Icerik/File/STR68_The_Armenian_Question.pdf_163fa574-f93b-4b6f-880d-7b392af4d444.pdf, [30.09.2019].

[717] Jo Laycock, "Armenian Homelands and Homecomings, 1945–49", **Cultural and Social History**, c. 9, s. 1 (2012): 107-108.

[718] San Francisco Konferansı'nda da Ermeniler iki farklı delegasyon tarafından temsil edilmiştir. EDF Ermeni Ulusal Komitesi adına Simon Vratsian "adil ve sürdürülebilir barış" çağrısı gerçekleştirirken; Amerika Ermeni Ulusal Konseyi, Taşnaklar haricindeki partileri temsil ederek Sovyetler Birliği ile eşgüdümlü hareket etmekteydi. De Waal, **Büyük Felaketten Sonra**, 158-159.

[719] Leon Surmelian ve Aram Saroyan gibi Ermeni seçkinler tarafından desteklenen bu girişim, ABD Temsilciler Meclisi'nin 12 üyesi dahil olmak üzere pek çok kuruluş tarafından desteklenmiştir.

[720] Gunn, **age**, 5.

[721] 1938 yılında son Katolikos Koren Muradbekyan'ın ölümünden sonra SSCB'de yeni katolikos seçilmesini yasaklaması nedeniyle Başpsikopos Kevork Çörekçiyan katolikosluk vekili olarak Haziran 1945'e kadar vekil olarak bu görevi yürütmüştür. Çörekçiyan bu görevi nedeniyle Ermeni Apostolik Kilisesi'nin "de facto lideri" olarak anılmıştır. Çörekçiyan, Stalin ile görüşmek üzere 19 Nisan 1945'te Moskova'ya davet edilmiştir. Gerçekleştirilen görüşmede kilise ile ilişkili konular görüşüldükten sonra Stalin: "*Savaş yakın zamanda sona erecek. Hükümetimiz, 1920'de teslim edilen Batı Ermenistan vilayetlerini geri almaya hazırlanıyor. Ermenilerin bu topraklarda yaşaması gerektiği açıktır. Tabiki*

Bu taleplerin ilk gündeme açık biçimde gündeme getirilişi ise Aralık 1945'te Gürcistan gazetesi olan *Kommunisti*'de S. Janashiya ve I. Berdzenishvili isimli tarih profesörleri tarafından kaleme alınan "Türkiye'den meşru taleplerimiz üzerine/On our Lawful Demands to Turkey" isimli yazıyla olmuştur. 20 Aralık 1945'te bunun hem Moskova Radyosu tarafından duyurulması hem de *Pravda*, *Izvestia* ve *Krasnaya Zvezda* gibi gazetelerde de yeniden basılması[722] taleplerin kamuoyuna açık biçimde ilan edilmesi olarak görülebilir. Bir bakıma Gürcistan'da yayınlanan bu metin Moskova'da yeniden gündeme alınmıştır. Bu yazıda "*Gürcistan halkının faşizmin kazanmasını büyük katkılar sağladığı ve şimdi hukuki birtakım talepleri öne sürme zamanının geldiği*" [723] ifade edilmektedir. Bu noktada Türkiye'ye dahil edilmiş "eski Gürcü toprakları" olarak ifade edilen bölge ise Gürcistan'dan Giresun'a kadar olan Karadeniz'in liman şehirlerini kapsamaktadır.[724] İsmet İnönü'nün bu konudaki tepkisi ise "*Rusların bizden talepleri varsa bunu resmen yaparlar. Her halde bunu kendi hesaplarına bana yaptıramazlar*"[725] demek olmuştur.[726] Türkiye'nin Boğazlar Meselesi ve SSCB'nin toprak taleplerine ilişkin ilk politikası "egemenliğini ihlal eden talepleri reddetmek", diğer konularda ise "açık kapı bırakmak" şeklinde ifade edilebilir.[727] Bununla birlikte, 26 Haziran 1945'te imzalanan BM Antlaşması çerçevesinde, Türkiye'nin taahhütleri

---

onların Türkiye'den kaçmak zorunda kalan ve şimdi diasporada yaşayanlar ile aynı kişiler olması arzu edilir. Bu nedenle yaklaşık yüz bin Ermeninin göçü organize edilmelidir. Yakında bir hükümet kararnamesi çıkacak. Siz de bu konuda bize yardım etmelisiniz" sözleri karşısında Çörekçiyan: "*Bu sözleri duyduğumda sevincime hâkim olamadım. Bir anlığına bütün bunlar bir rüya gibi geldi. Her şeyi yapacağıma söz verdim ancak cumhuriyetteki ekonomik durum nedeniyle bu kadar insanı almak konusunda endişelerimmi dile getirdim. Bu insanlara kalacak ev verilmesi, yiyecek sağlanması gerekir. Stalin 'merak etmeyin' diyerek beni rahatlattı. 'Ülkesine dönenlerin herhangi bir sıkıntıyla karşılaşmamaları için elimizden geleni yapacağız.*" cevabını iletmiştir. Felix Corley, "The Armenian Church Under the Soviet Regime, Part 1: The Leadership of Kevork", **Religion, State & Society**, c. 24, s. 1 (1996): 16.

[722] Jamil Hasanli, **Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War 1945-1953** (Lanham: Lexington Books, 2011), 156.

[723] **age**, 156.

[724] Gürcistan Dışişleri Bakanı Kiknadze, Molotov'a gönderdiği raporda bu şehirleri -Parhal, Tortum, İspir, Bayburt, Rize, Trabzon- net bir biçimde ifade edilmiştir. Idlir Lika, "The Quest For Securıty: Sovıet Unıon's Demands From Turkey, 1945-1946", (Master Thesis, Bilkent İhsan Doğramacı University Graduate School of Economics and Social Sciences, 2015), 51.

[725] Metin Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu** (Ankara: Akis Yayınları, 1971): 41.

[726] Potsdam Konferansı ile birlikte Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı sürecindeki ittifakların sona erdiği söylenebilir.

[727] Bu süreçte İngiltere adına Churchill, Boğazlar meselesinin iki taraflı bir konu olmadığını ifade etmiş, Başkan Truman da Potsdam Konferansı'nda bu görüşü desteklemiştir. Oysa Başkan Truman, SSCB'nin Türkiye'den toprak talebini başlangıçta iki taraflı bir mesele olarak gördüğü bilinmektedir. ABD'nin bu konudaki görüşlerinin zaman içerisinde değişmiş ve Türkiye'nin yanında yer almaya karar vermiştir. Osman Yalçın, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Tehdidi karşısında Kalan Türkiye'nin Batı ile İşbirliği Yapma Süreci", **Turkish Studies**, c. 8, s. 5 (2013): 925.

demokratikleşmeyi ve çok partili sisteme geçilmesi gereği duyulmuştur.[728] Sovyet Rusya ile antlaşmaları imzalayan ve Kafkas cephesi kumandanı olan Kazım Karabekir de **"***Türk-Rus düşmanlıkları Çarlık ve Osmanlı devirlerine aitti. Biz bu düşmanlığı ebedî olarak gömüyoruz. Moskova ve Kars muahedeleri de bu gömdüğümüz düşmanlığın mezar taşları olmalıdır. O ölüyü bir daha kaldırmamak lâzımdır***"**[729] yaşananlara çok sert bir dille tepki göstermiştir. Türkiye-Rusya sınırının Arpaçayı ile çizildiğini vurgulayan Karabekir,

> **"Biz oraları Ruslardan almadık, iki defa oralara harekât yaptık**. Biri cihan harbinde; Ruslar kendi yurtlarına çekilmiş ve orada ne Rus nüfusu ne de Rus ordusu yoktu. İkincisi istiklâl harbimizde. **Her ikisinde de onları Ermeni müstevlilerden aldık** ve oradaki Türklerin hemen yarısı katliam edilmiş, evleri, köyleri yakılmış bir halde bulduk, koştuk onları kurtardık"[730] demektedir.

Bu açıdan Sovyet Talepleri Krizi'nde söylem düzeyinde yeni bir gerçeklik inşa edildiğini belirtmek mümkündür. Türkiye'de karar alıcılar Sovyetlerle dostluk temeline dayanan ilişkilerini devam ettirmek istemiş ve bu nedenle Kars ve Ardahan'ın Ermenilerden alındığını ifade ederek sosyal ve kültürel olarak yeni bir gerçeklik kurgulamıştır.

Krizin tetikleyicisinin toprak talebi olduğu Türk hükümetinin diğer esasların görüşülebileceği şeklindeki yaklaşımından da açık bir şekilde çıkartılmaktadır. Türkiye'nin güvenlik endişeleri nedeniyle Batı bloğunda yer almak istemesi, iç politikada çok partili hayata geçilmesinin de önünü açmıştır. Bu nedenle 1946'da çok partili hayata geçişin ilk denemesi olan seçimler 21 Temmuz 1946'da yapılmıştır. Sovyetler ise taleplerinde ısrarcı olmuşlar ve adeta bu dönemde karşılıklı notalar yarıştırılmıştır.[731] Türkiye'nin karşı notasında Sovyet iddialarına açıklık getirmiş ve

---

[728] Tek partili rejimlerle uzlaşmayan -ve hatta II. Dünya Savaşı'nın bütün maliyetini bu rejimlerin eseri olarak gören- BM İnsan Hakları bildirgesinin 20. Maddesi'nin Türkiye'ye yüklediği uluslararası bir sorumluluktu. Melih Aktaş, **1950-1960 Demokrat Parti Dönemi Türk Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü** (İstanbul: Şema Yayınevi, 2006), 31.

[729] **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Birleşim: 15, c. 20, (20 Aralık 1945): 257.

[730] Kazım Karabekir'in bu konu hakkında farklı açıklamaları mevcuttur. **age**, 257.

[731] Bu kapsamda ilk Sovyet notası, 8 Ağustos 1946'da Sovyet Maslahatgüzarı tarafından Türk Dışişleri bakanına tevdi edilmiştir. 8 Ağustos'ta tevdi edilen Sovyet notası, Boğazlar rejimine ilişkin olup Boğazlarda "bir rejimin kurulmasının Türkiye'nin ve Karadeniz'e kıyısı olan diğer devletlerin kontrolünde olması gerektiğini", Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine sürekli açık tutulmasını" buna ek olarak Karadeniz'e kıyısı bulunmayan devletlerin savaş gemilerinin geçişine ise kapalı tutulması" Türkiye bu nota karşısında, ABD ve İngiltere'yi bilgilendirmiştir. 15 Ağustos 1946'da ABD taleplere karşı verdiği memorandum'da BM'nin Sovyetleri engelleyememesi durumunda ABD'nin Türkiye'nin yanında kuvvetlerini kullanacağını ilan etmiştir. 19 Ağustos'ta ABD, Boğazların sadece Karadeniz'e kıyıdaş devletlerce savunulmasını reddetmiş; Türkiye'nin sorumlu kalması gerektiğini ilan etmiştir. 22 Ağustos'ta Türkiye 4. ve 5. taleplerin reddedildiğine dair SSCB'ye

talepleri tekrar reddetmiş ve Boğazlar rejiminin düzenlenmesi için bir konferansın toplanmasına engel bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca bu notaların verildiği dönemde ve öncesinde Sovyet talepleri çeşitli yayın araçları üzerinden Kafkasya ve Bulgar sınırında askeri bir hareketlilik olduğu teyit edilmiştir.[732] Ancak bu notalarda Türkiye için krizin temel tetikleyicisi olan toprak talebinden bahsedilmemektedir.[733] Bununla birlikte toprak talebi, Türk karar alıcıların algılamalarında birincil önemdedir.

Nitekim,1945 yılında Postdam Konferansı esnasında ABD[734] Başkanı Truman, Montreux Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesini kabul ediyor, toprak talepleri ile ilgili olarak iki ülkenin kendi aralarında anlaşması gerektiğini açıklamıştır. Sovyet Talepleri krizi, Türkiye'nin egemenlik sınırlarının Sovyetler tarafından tehdit edildiğini ve bu amaçla ülkenin Amerika'nın güvenlik şemsiyesi altına girerek "1945 Kâbusu"ndan çıkabileceği biçiminde bir algıyla birlikte ülkenin Batı Bloğu'nun güvenlik şemsiyesi altına girerek ve ABD ile ittifak yaparak çözüme kavuşturulmuştur.[735] Truman Doktrininin ilanından itibaren (12 Mart 1947) Sovyet talepleri krizinde yumuşama evresine geçilmiştir. 1951 yılında ise Türkiye NATO'ya

---

nota vermiştir. Feridun Cemal Erkin'in belirttiğine göre, Türkiye'nin Amerikan ve İngiliz tezlerine pek çok açıdan benzer olmakla birlikte, onlardan boğazlar rejimi yönüyle ayrılmaktadır. Bu notaya göre, Türk toprağının bir parçasını saldırıya karşı savunma sorumluluğu Türkiye'ye düşen bir vazifedir. Başkan Truman Postdam Konferansında Montreux rejiminin yenilenmesi kabul ederse Türkiye'nin Boğazlar rejimini güçlü bir biçimde savunacaktır. 24 Eylül 1946'da Sovyetler talepleri yeni bir nota ifade eden bir gönderilmiştir. Bu notada, "Potsdam Konferansı'nda konuşulan konuların karara bağlanması gerektiği", Türkiye'nin "II. Dünya Savaşı'ndaki sorumluluklarını yerine getirmediği", Boğazlar rejiminin "yetersiz olduğu" ve bu nedenle "yeni bir rejimin kurulması" gibi öneriler yer almıştır. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, 296-302 ve Kamuran Gürün, **Dış ilişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)** (Ankara: SBF Yayınları, 1983), 196.

[732] Erkin, **age**, 296.

[733] Hatta bu nedenle Sovyetlerin toprak taleplerinin "Ankara'da uydurulduğunu" iddia edilmektedir. Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler (1908-1998)** (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1986), 304-315.

[734] 2 Kasım ABD, 21 Kasım 1945'te ise İngiltere, gönderdikleri notalarda "Montrö Antlaşmasının yeniden gözden geçirilmesini" ve "Karadeniz'de kıyısı bulunan devletlere birtakım tavizler verilmesini", "Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini" ifade ediyordu. Mehmet Altan, **Süperler ve Türkiye: Türkiye'de Amerikan ve Sovyet Yatırımları** (İstanbul: AFA Yayınları, 1988), 76.

[735] ABD'nin Türkiye'ye Sovyet talepleri için destek verme süreci zamanla gerçekleşmiştir. ABD'nin tavrındaki değişiklikte ABD Ankara Büyükelçisi Edwin Wilson'un 25 Eylül 1945'te dışişleri bakanlığına gönderdiği rapor etkili olmuştur. Wilson raporu, Türk-Sovyet sorununun temel nedeninin boğazlar konusu olmadığını, asıl amacın Türkiye'nin rejimini değiştirerek Baltık'tan Karadeniz'e kadar kurulan zincirde sadece Türkiye'nin Sovyetlerin istediği rejimle yönetilmediğini ifade etmektedir. Daha sonra Wilson'un görüşleri, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Dean Archeson ve Moskova bulunan ABD Maslahatgüzarı George Kennan tarafından-uzun telgraf'ta da- paylaşılmıştır. 2 Kasım 1946'da ABD ise Türkiye'ye desteğini 16 ay önce vefat eden Büyükelçi Münir Ertegün'ün na'şını Missouri adlı savaş gemisi ile İstanbul'a göndererek yapmıştır. Aktaş, **1950-1960 Demokrat Parti**, 27-28.

dâhil olmuştur. Resmi olarak Sovyet taleplerinden vazgeçilme tarihi ise Stalin sonrası Rus yöneticilerin 30 Mayıs 1953 tarihinde yaptıkları yarı resmî açıklama olmuştur.[736]

3.2.5.2.2. Bağımsızlıktan Sonra Türk[iye]-Ermeni[stan] İlişkileri

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında Kafkaslar'daki politikası genel olarak, bağımsızlık, istikrar ve bu ülkelerin teritoryal bütünlüklerinin sağlanmasına yönelik olduğu için SSCB'den ayrılan Transkafkasya Cumhuriyetleri'nin hemen hepsinin tanınması yönünde temel olarak aynı politikanın uygulandığı, Türkiye SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını ilan eden devletleri tanımaya ve bu ülkeler ile ikili ilişkiler geliştirmeye söylemek mümkündür. Sonuçta, Kafkasya ülkeleri Sovyetler Birliği'nden bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde, Türkiye derhal tanınmasını sağlamıştır. İki ülke arasındaki egemenlik sınırları konusundaki uyuşmazlık nedeniyle Ermenistan'la elçi alışverişinde bulunmamaya karar vermiştir.

Ermenistan'ın bağımsızlık ilanını takiben 16 Ekim 1991'de yapılan seçimleri Levon Ter Petrosyan kazanmış, 21 Aralık 1991'de Ermenistan Alma-Ata Deklarasyonu'nu imzalayarak Bağımsız Devletler Topluluğu'na Şubat 1992'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na katılmıştır.[737] Ermenistan açısından bağımsızlık sonrası dönemin dış politika özelliklerine bakıldığında, ilk aşamada mümkün olduğunca fazla sayıda devlet ile ilişkilerin geliştirilmesine odaklanıldığı görülmektedir. Aşamalı olarak geliştirilmesi planlanan bu süreçte, ilk olarak komşu ülkeler, ikinci olarak eski Sovyet Cumhuriyetleri son olarak da Ermeni diasporasının güçlü olduğu -Suriye, Lübnan, Fransa, ABD ve Arjantin gibi- ülkelere odaklanılmasına karar verilmiştir.[738] Ancak Ter-Petrosyan sıklıkla Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesine referans veren bir lider olmuştur. Bu bağlamda Ter-Petrosyan'ın Ermenistan'ın geleceği için en önemli teminat olarak Türkiye ve İran ile olan ilişkilerini gördüğü bilinmektedir. Bu

---

[736] Pınar Bilgin ve Kıvanç Coş eleştirel konstrüktivizm penceresinden "Stalin'in Talepleri" üzerine yazdıkları makalelerinde Türkiye'nin Sovyet Talepleri Krizi'nde SSCB karşısında üç farklı kimlik tanımlaması olduğunu tespit etmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler, 1919'a kadar "rakip"; 1919-45 arasında "samimi dost" ancak bu tarihten sonra 1945-1991 arasında ise -yani Soğuk Savaş dönemi boyunca "Çarist-genişlemesi" olarak tespit edilmiştir. Ayrıntılar için bkz. Pınar Bilgin, Kıvanç Coş, "Stalin's Demands: Constructions of the ''Soviet Other'' in Turkey's Foreign Policy, 1919–1945", **Foreign Policy Analysis**, c. 6, s. 1 (2010): 57-58.

[737] Barış Özdal, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Güney Kafkasya", **Türkiye'nin Değişen Dış Politikası**, der. Ertan Efeğil, Cüneyt Yenigün (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010), 304.

[738] Ali Faik Demir, "SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **Uluslararası İlişkiler**, c. 2, s. 5 (2005): 111.

noktadaki sorumluluk ise "Ermenistan otoritelerine" aittir. Petrosyan'a göre "*Ermenistan otoriteleri bu ilişkiyi tasarlamalı ve politik olarak uygulamalı"*dır.[739] Ancak Petrosyan, hükümet üzerinde radikal Ermeni lobilerinin baskıcı tutumlarıyla karşı karşıya gelmiş toprak taleplerine ve soykırım iddialarına olan duyarlılığın farkında olmasına rağmen bu konuları ön plana çıkartmamaya yönelmiştir. Petrosyan'a göre Ermenistan'ın batıya açılan kapısı olan Türkiye ile ilişki kurmak gerekmektedir. Bu açıdan Petrosyan dönemi Ermenistan açısından dış politikada zamanında bir başarısızlık dönemi olmuştur.[740]

Tehcire ilişkin tartışmalar ve Karabağ'daki çatışmalar daha sonra ihtilaflı konuların sürdürülmesini sağlamıştır.[741] Türkiye'nin SSCB'den ayrılan bütün ülkeleri tanıdığı açıklayan Ermenistan'ın bağımsızlığını de jure olarak 16 Aralık 1991 yılında tanımasına rağmen[742] Ankara'nın Erivan'dan istediği bazı koşulların yerine getirilmemesi iki ülke arasında diplomatik ilişkiler hiçbir zaman kurulamamıştır. Kısaca bu koşullar:

- İki ülke arasındaki teritoryal iddiaların geri çekilmesi,
- Erivan'dan iki ülke arasında var olan sınırların hiçbir biçimde tartışmaya açık olmadığının ve barışçıl yollarla dahi olsa hiçbir biçimde gelecekte de değiştirilmeyeceğinin deklere edilmesi,
- Son olarak, "Ermeni soykırımı" konusundaki soykırım iddialarının gündeme getirilmemesidir.[743]

Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüce Konseyi'nin 23 Ağustos 1990'da - bağımsızlığından önce yayınladığı- Ermenistan'ın Bağımsızlığı Hakkında Bildiri'nin 11. maddesi "*Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'sinde ve Batı Ermenistan'da*

---

[739] Levon Ter Petrossian, **Armenia's Future, Relations with Turkey, and the Karabagh Conflict**, ed. Arman Grigoryan (Cham: Palgrace Mcmillan, 2018), 16.

[740] Petrosyan dönemini Ermenistan dış politikasında bir başarısızlık dönemi olarak görülmektedir. Bu başarısızlığın nedenleri arasında zamanında ve doğru uygulamalar yapılamaması, hedefler ile kapasite arasındaki uyumsuzluk, radikal gruplarla işbirliği, Karabağ ihtilafı ve bunun yansımaları, politikada Rus faktörü, Ermeni diasporasının etkisi, Taşnak partisi, Ermenistan'da var olan sosyal ve ekonomik problemler ve yürütme gücünün eksikliği gibi nedenler sıralanmaktadır. Reha Yılmaz, "Armenian Foreign Policy During Levon Ter-Petrossian And Robert Kocharian Period", **Journal of Qafqaz University**, v. 26, n. 1 (2009): 17.

[741] Mustafa Aydın, "Changing Dynamics Turkish Foreign and Security Policies in Caucasus", **Reassesing Security in the South Caucasus: Regional Conflicts and Transformation**, ed. Annie Jafalian (Burlington: Ashgate Publishing, 2011): 119.

[742] Balcı, **Türkiye Dış Politikası**, 228.

[743] Leonidas T. Chrysanthopoulos, **Caucasus Chronicles: Nation Building and Diplomacy in Armenia, 1993-1994** (Princeton: Gomidas Institude Books, 2002), 25.

yapılan 1915 Soykırımına uluslararası tanıma sağlanmasını destekler"[744] ifadesi yer almıştır. Burada Osmanlı Türkiye'si Ermenilerin yaşadığı yerleri -Kilikya ve Batı Anadolu gibi- Batı Ermenistan ise büyük ölçüde Doğu Anadolu bölgesini ifade etmekte olup, örtülü olarak 1921 Moskova ve Kars Antlaşmaları'nın Ermenistan tarafından örtülü olarak tanınmadığını ima etmektedir. 1995'te ilan edilen Ermenistan Anayasası'nda bu ifadeler geçmemesine rağmen Türkiye'de yoğun olarak gündemde tutulmuştur. Bu bağlamda Türkiye AGİT Şartı'na ek olarak, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü Ermenistan'ın tanıdığını tekrar ilan ettikten sonra iki ülke arasında büyükelçi değiş tokuşu yapılacağını ifade etmiştir. 23 Eylül 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığı bildirinde ise bu ifadeler yer almamıştır. "*Ermenistan'ın bağımsızlığı hakkındaki bildiriyle uyum halinde*[...] *21 Eylül 1991 tarihli referandumun sonuçlarına dayanarak Ermenistan Cumhuriyeti Yüce Sovyeti, cumhuriyeti bağımsız devlet ilan eder*" denilmiştir.[745]

Türkiye'de Ermenistan ile ilişkiler konusu ise daha çok 4T (tanınma-tanıtım-tazminat ve toprak) ismiyle bilinen planlar vasıtasıyla ele alınmıştır. Buna göre, Ermenistan uluslararası alanda gerçekleştireceği faaliyetler yoluyla bütün dünyada terör ve propaganda yoluyla tanıtacak, Dünya kamuoyunun ardından Türkiye tarafından da bu iddiaların tanınması sağlanacak, "soykırım" ile ilgili olarak Türkiye'den tazminat talep edilerek son aşamada Türkiye'den toprak talebi uluslararası kamuoyunun gündemine sunulacaktır.[746] Bu bakış açısına göre, Ermenistan'ın temel amacı "Türkiye'nin toprak bütünlüğünü" parçalamaktır.

Mizroyan'a göre Ankara'nın 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkeler arasında yer almasına rağmen, Erivan'la diplomatik ilişkiler kurmayı reddetmesi, kısmen hali hazırda geçerli olan ve Türkiye-Ermenistan sınırını çizen Moskova ve Kars anlaşmalarının geçerliliğine karşı çıkan Ermeni parlamentosundaki tartışmalarla tetiklenmiştir. Bu anlaşmalar, resmi olarak feshedilmese de, iki ülke arasındaki sınırlar Türkiye tarafından öngörülen resmi bir protokol ile teyit edilememesi Ermenistan'ın revizyonist bir politika izleyeceğine dair şüphelerin doğmasına yola açmıştır. Erivan,

---

[744] Ömer Göksel İşyar, **Türk Dış Politikası: Sorunlar ve Süreçler** (Bursa: Dora Yayıncılık, 2017), 306.
[745] **age**, 307.
[746] Bu konuda Bakınız. Hatem Cabbarlı, "Ermenistan Dış Politikası (1991-2005)" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 113-114.

Ankara ile diplomatik ilişkiler kurma önerisinin gerçekliğinin Türkiye'nin toprak bütünlüğünün fiili bir şekilde tanınması ve herhangi bir önkoşul bulunmadığını göstermesi konusunda ısrar etmiştir.[747] Buna ek olarak, tehdit algılarının kolektif anlatıda içkin olması her iki tarafta da önkoşullar yaratmaktadır. Kapalı olan sınırlar, Türkiye-Azerbaycan arasındaki ilişkiler, tarihsel inşanın ve kalıpların sürdürülmesine olanak sağlamaktadır. Bu durum Ermenistan'da Türkiye'nin niyetleri hakkında bir belirsizlik ve çeşitli önkoşullar yaratma noktasında yarışmaları olarak okunmaktadır. İkili ilişkiler noktasında hem Türkiye hem de Ermenistan, korku ve güvensizlik üzerinden hareket ettiği için halen sınırların açılmamış olması Türkiye'nin Ermenistan'ı tehdit olarak algılamasından kaynaklandığı yorumları yapılmaktadır.[748] Bu nedenle yalnızca maddi gerekçeler değil iki ülke arasındaki ilişkilerde psikolojik bariyerlerin de oluştuğu vurgulanmalıdır.

3.2.5.2.3. Nahcivan Krizi: "Ahdi Hukuk" Temelinde Ulusal Çıkar İnşası

Türkiye ile Ermenistan arasında cumhuriyet döneminde yaşanan tek dış politika krizi olan "Nahcivan Krizi", iki ülke arasındaki ilişkilerin kendi dinamiklerinden değil; Ermenistan'ın Nahcivan'ın antlaşmalardan kaynaklanan ahdi statüsünü[749] ihlal edilmesi nedeniyle tetiklenmiştir.[750] Bu süreçte ahdi hukuktan doğan yetki-sorumluluk ile Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bir bölge olan Nahcivan'ın Ermeni milis güçler tarafından işgal edilmesi ve Türkiye sınırlarına yakın bölgelere topçu ateşinde bulunması gibi gelişmeler, Türkiye ile Ermenistan arasında bir dış politika krizi yaşanmasına neden olduğu gibi,[751] Nahcivan'ın özerk statüsü "Türkiye'nin ulusal çıkarı" olarak inşa edilmiştir.

---

[747] Alla Mirzoyan, **Armenia the Regional Powers and the West: Between History and Geopolitics** (Cham: Palgrave Mcmillan, 2010), 67.
[748] **age**, 55-56.
[749] Ahdi hukuk kısaca "*iki veya daha fazla otonom aktörün müzakere ederek karara bağladıkları ve çoğu kez bir yazılı metne konu ettikleri siyasî, hukukî düzenlemeyi*" ifade eder. Fuat Aksu, Yunus Çolak, "Türkiye'nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri", **Bilig**, s. 88, c. 1 (2019): 21.
[750] Nahcivan'ın ahdi hukukunu ilgilendiren temel metinler: 2 Aralık 1920 tarihli Türkiye-Ermenistan Barış Antlaşması (Gümrü Antlaşması), 16 Mart 1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması (Moskova Antlaşması), 13 Ekim 1921 Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması (Kars Antlaşması). Antlaşma metinleri için bkz. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, 18.
[751] İdil Laçin Öztığ, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Nahcivan Sorunu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. 18, s. 26 (2018): 416-19.

Moskova Antlaşması'nın üçüncü maddesi gerçekleştirilen muayedenin 1 C ekinde[752] belirtilen sınırlar gereğince "*Nahçivan kıt'asının, haiz olacağı **hakkı himayeyi bir Devleti saliseye asla terk etmemek şartiyle** Azerbayacan himayesinde muhtar bir arazi teşkil*"[753] edilmesi noktasında SSCB ve Türkiye anlaşmaya varılmıştır.[754] Bu noktada Nahcivan'ın himayesinin herhangi bir devlete asla terk edilmemek şartı ile Azerbaycan'a bırakılmış olması, Nahcivan'da iki devlet arasında antlaşma yoluyla "ahdi bir statü" yaratıldığı anlamına gelmektedir. Nitekim Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın internet sitesinde;

> "Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Moskova Antlaşması'yla 16.03.1921 (16 Mart 1921) Nahçıvan, özerk bir yapıya sahip olması ve başka bir devlete terk edilmemesi şartıyla Azerbaycan'ın himayesine bırakılmıştır[...] Aynı husus, Türkiye, Sovyetler Birliği, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında imzalanan Kars Antlaşması'yle (13 Ekim 1921) da teyit edilmiştir"[755] denilmektedir.

Nahcivan Krizi, 1988 yılında bağlayan Dağlık-Karabağ ihtilafı ile birlikte ilerleme göstermiştir. Bu süreçte Karabağ'da yaşanan Azeri-Ermeni çatışması ve işgal süreci, Türkiye tarafından önceleri "SSCB'nin iç işi" olarak görülmüş; ancak Nahcivan Krizi sonrasında Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi ise Karabağ ihtilafının çözümüne bağlanmıştır.[756]

Bu konuyu ayrıntılı olarak aktarabilmek için öncelikle Nahcivan'ın statüsünün nasıl kurulduğunun açıklanması gereklidir. Nahcivan'ın Azerbaycan'a bağlı olan özerk statüsü, 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'na dayanmaktadır. Ayrıca, 2 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması, Türkiye-Ermenistan sınırını belirledikten sonra Nahcivan, Şahtahtı, Şarur bölgesinde daha sonra gerçekleştirilecek olan "bir plebisit yapılarak yönetim biçiminin belirlenmesine" ve bu "bölgedeki yönetimine Ermenistan'ın karışmamasını" ve buna ek olarak bölgede "Türkiye'nin koruyuculuğunda bir yerel yönetimin

---

[752] Bu anlaşmaya göre Nahcivan toprakları, Ararat İstasyonu, Saray Bulak Dağı, Kömürlü dağ, Sayat Dağ, Kurtkulak köyü, Gamasur Dağı, Gökdağ ve Eski Nahcivan kazasının yönetim sınırının doğusunu içerisine almaktadır. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, 38.

[753] Ömer İlhan Akipek, **Devletler Hukuku Kaynaklarından ve Belgelerinden Örnekler** (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1966), 5.

[754] Mustafa Aydın, "Türkiye'nin Azerbaycan'la Tarihsel Bağları ve Nahcivan", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1 1919-1980**, ed. Baskın Oran, 13. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 403.

[755] "Nahçivan'ın Kısa Tarihçesi", http://naxcivan.cg.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/208580, [05.10.2019].

[756] Bu nedenle "Türkiye'nin Ermenistan ilişkilerinin Azerbaycan ile olan ilişkilerine tutsak edildiği" yorumları yapılmaktadır. F. Stephan Larabee, Ian O. Lesser, **Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty** (Santa Monica: RAND, 2003): 107.

oluşturulmasını"[757] karara bağlamıştır. Gümrü Antlaşması yürürlüğe girmemiş olsa da daha sonra imzalanan Moskova ve Kars Antlaşmaları da aynı statünün yeniden teyit edilmiş olduğunu ve Türkiye'nin konuya bakış açısını göstermektedir. 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'nın 5. Maddesi "*Türkiye Hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Sovyetler hükümetleri, Antlaşmanın III sayılı ekinde belirtilen sınırlar içerisinde olmak üzere Nahcivan bölgesinin Azerbaycan koruyuculuğunda bir özerk bölge olması konusunda anlaşmışlardır"*[758] denilmektedir.

Nahcivan'ın statüsünün Türkiye'nin ulusal çıkarı haline gelmesinin nasıl mümkün olduğuna odaklanmabilmek için kriz sürecindeki söylemlerin incelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle kriz sürecinde karar alıcılara ek olarak Türkiye'de siyasal muhalefetin söylemlerine tarihsel süreklilikle birlikte yer verilecektir. Bu analizin mümkün olabilmesi için öncelikle krizin tetiklenme süreci incelenmelidir. 3 Mayıs 1992'de Ermeni milis güçler, Nahçıvan'ın Türkiye sınırının hemen yakınında bulunan[759] yakın Sederek bölgesine topçu ateşi açmış; 4 Mayıs'ta Nahcivan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev AA'ya verdiği demeçte "*Ermenilerin Türkiye sınırına yakın olan Sederek kasabasını yoğun topçu ateşine tuttuklarını saldırılarda çok sayıda binanın yıkıldığını*"[760] belirtmiştir. 5 Mayıs 1992'de Aliev, bu defa Cumhuriyet Gazetesi'ne yaptığı açıklamalarda "*Ermeni bombardımanının devam ettiğini*" belirterek "*Türkiye'nin duruma müdahale etmesini*"[761] istemiştir. 7 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, ABD Dışişleri Bakanı James Baker ile Nahcivan'daki saldırılar hakkında görüşmüş ve Ankara'daki ABD Büyükelçiliği yetkilileri Dışişleri Bakanlığı'na çağrılarak konuya duyarlılık göstermeleri[762] istenmiştir. Krizin ilk aşamasında Nahcivan'ın statüsünün "Türkiye'nin ulusal çıkarı" olmadığı söylenebilir. 10 Mayıs 1992'de Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz, Nahcivan'a yönelik saldırılarılar ile ilişkili basın toplantısı düzenlemiş ve "*hükümetin pasif davrandığını*",

---

[757] Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, 19-20.
[758] **age**, 43-47.
[759] Sederek'in düşmesi Türkiye-Nahcivan arasında sınır bağlantısını koparma riski nedeniyle Türkiye açısından Nahcivan Krizi'ni tetikleyen olaydır. Aydın Şıhmantepe, "Türkiye'de Dış Politika Krizlerinde Karar Alıcının Operasyonel Kodları: Süleyman Demirel Örneği", (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016): 128.
[760] **Ayın Tarihi**, Mayıs 1992, 80.
[761] **age**, 82.
[762] **age,** 86.

"*aciz kaldığını*" vurgulamıştır.[763] Bu süreçte Başbakan Süleyman Demirel, "*Türkiye'nin Nahcivan üzerindeki garantörlüğüne dayanarak müdahalesi, Türkiye'yi Kıbrıs'ta yaşanan duruma sokar. Ermenilerin Nahcivan'a girmeleri mümkün değildir. Çünkü Nahcivan Türkiye'nin ahdi şemsiyesi altındadır*"[764] demektedir. DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit'e göre de "*Nahcivan sorununun çözümü için Türkiye'nin garantör devlet sıfatıyla yardımda bulunması"*[765] gerektirmektedir. Krizin öteki tarafı olan Ermenistan'da Dışişleri Bakanlığı bir bildiri yayınlayarak "Türkiye'nin Ermenistan ve Azerbaycan arasında giderek tırmanan soruna müdahale ederek, Azerbaycan'ın yanında yer almasından korktuklarını" ifade etmiştir.[766] Bu süreçte Ermeni milis güçler Azerbaycan'ın Şuşa kentini ve Günnük köyünü işgal ederek saldırılarına devam etmişlerdir.[767] Bunun üzerine Başbakan Demirel, dönemin ABD Başkanı George Bush'u arayarak Türkiye'nin Nahçıvan'ın toprak bütünlüğünün ihlal edilmesini kabul etmediğini bildirmiştir.

Nahcivan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Cumhuriyet Gazetesine verdiği bir demeçte, "*Azerilerin iç istikrarı sağlayamamasından ötürü Ermenilerin Karabağ'ı kolaylıkla ele geçirdiğini*" savunmuş; "*durumlarının çok kötü"* olduğunu ve *"Türkiye'den yardım beklediklerini*" ifade etmiştir. Haydar Aliyev'e göre "*Nahcivan "hiçbir zaman Ermeni toprağı"* olmamıştır. *"Nahcivan kadim Türk toprağıdır.*"[768] Bu süreçte Başbakan Demirel, "*Türkiye'nin Azeri-Ermeni sorununa askeri müdahalede bulunmasını isteyenlere iltifat edilmemesi gerektiğini*"[769] ifade etmiştir. Nahcivan'da Türkiye sınırına yakın çatışmaların ilk döneminde Türkiye yaşananlara oldukça mesafeli olduğu görülmektedir. DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit'e göre ise Demirel, "*Nahcivan yönetiminden gelen imdat çağrılarını*" ve "*yardım isteklerini inkâr*" etmektedir. Böylece Demirel, Ermenistan'a "yeşil ışık yakmış"[770] olmaktadır.

Nahcıvan'ın Sederek bölgesinin 18 Mayıs 1992 tarihinde tekrar Ermeni milislerinin saldırılarına maruz kalması, bölgenin Türkiye sınırına yakınlığı ve bu nedenle stratejik

---

[763] Mesut Yılmaz'a göre "*hükümet, Azerbaycan[...]konusunda iş işten geçtikten sonra celallenmektedir*." **age,** 92.
[764] **age,** 88.
[765] **age,** 90.
[766] **age**, 94.
[767] Şuşa, Dağlık-Karabağ'ın bir parçasıdır. Öztığ, **age**, 418.
[768] "Aliyev: Azerbaycan'da Devlet Yok", **Cumhuriyet,** 15 Mayıs 1992.
[769] **Ayın Tarihi**, Mayıs 1992, 104.
[770] **age**, 104-105.

önemini gündeme getirmiştir. Zira, Türkiye'nin bakış açısına göre, Sederek'in düşmesi Türkiye-Nahçıvan arasında karasal sınır bağını koparacaktır. Bu nedenle Sederek'e yönelik saldırılar, bir güvenlik tehdidi olarak algılanmış o dönem yurtdışında olan Başbakan Süleyman Demirel yurda dönerek Bakanlar Kurulu'nu acil gündem ile toplantıya çağırmıştır. Bakanlar Kurulu'ndan yapılan açıklamada Ermenistan'ın "uyarılmasına" karar verilmiştir. Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, konuyla ilgili olarak Ermenistan Dışişleri Bakanı Raffi Hovannisian'ı arayarak "*Nahcivan'ın işgaline izin veremeyiz. Bunun sonuçları sizin için de çok ağır olur. Sınırların değiştirilmesini kabul etmeyiz*"[771]demiştir. Kara Kuvvetleri Komutanı Muhittin Fusünoğlu, ise "*ordunun muhtemel bir harekât için hazır olduğunu ve emir geldiğinde harekatın kısa süre içinde başlatılabileceğini, sınır hattında gerekli askeri önlemlerin alındığını ve konuşlanmanın sağlandığını"* açıklamıştır. Türk Dışişleri'nden yapılan açıklamada "*yeni kurulan devletin (Ermenistan'ın) toprak ihtilafına düşmesi, bu ülkenin barışçı ortamda gelişmesini engeller*" denilmektedir. Nahcivan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Ermenilerin yoğun saldırıları nedeniyle 18 Mayıs 1992'de "Türkiye'nin asker yardımında bulunmasını" istemiş; Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçin bölgesinin de Ermeni birlikleri tarafından ele geçirildiğini bildirmiştir.

Başbakan Süleyman Demirel, Ermenistan'ın Nahcivan'a yönelik saldırıları konusunda basına yaptığı açıklamada "*Ermenistan'a bir müdahalenin söz konusu olmadığını*", "*dünyanın desteklemediği bir hareket hem Türkiye'ye hem Nahcivan'a zarar verir*" tespitinde bulunmuştur. Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, "*Türkiye'nin Ermenistan'ın yayılmacı politikasına karşı elinden geleni yapacağını*" kaydetti. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, "*Ermenistan saldırıları konusunda uluslararası kuruluşların tutumlarını eleştirerek anılan kuruluşların etkili olamadığını*" söylemiş; Bülent Ecevit, "*Türkiye'nin Nahcivan'a bir an önce müdahale etmesi gerektiğini, aksi halde Ermenistan'ın Nahcivan'ı işgal ettikten sonra Türkiye'den de toprak isteyeceğini*" belirtmiştir. Bu noktada Nahcivan'nın antlaşmalarla sağlanan ahdi hukuka dayanan statüsünün muhalefet partileri tarafından sürecin devamında Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak okunduğunu belirtmek mümkündür.

---

[771] **age,** 109.

Nahcivan Cumhurbaşkanı Aliyev, yaşanan çatışmalarda ölü ve yaralı sayısının giderek arttığını ve Ermeni milislerin ağır silahlarla Türkiye-Nahcivan sınırındaki Hasret Köprüsü'ne yaklaştığını açıklamıştır.[772] 19 Mayıs 1992'de Haydar Alivey'in Türkiye'den asker istediği basına yansımıştır.[773] Türkiye'nin Nahcıvan ile ilgili hukuki yükümlülüklerine ve stratejik hassasiyetlerine ek olarak, Nahcıvan yönetimi Türkiye'nin soruna aktif olarak katılmasını istemesi ve bu yardımı talep etmesi kriz sürecinde öne çıkmıştır.[774] Hatta Türkiye'nin "ahdi yükümlülüklerini" en sık hatırlatan, askeri müdahalede bulunmasını isteyen ve asker talep eden Nahcivan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'dir. Sederek'e yapılan saldırıların artması üzerine Haydar Aliyev, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ünal Ünsal'a "Sederek'in her an düşebileceğini" ifade etmiş ve Türkiye'ye askeri müdahale çağrısını yinelemiştir. Türkiye, Ermeni Hükümeti'nin Ermeni milislerinin Nahcıvan'a düzenlediği saldırılara sessiz kalmasına tepki olarak, Ermenistan sınırına daha fazla asker konuşlandırmasına neden olmuştur. Türkiye karar alıcıların askeri müdahale açıklamalarına rağmen Ermeni milis kuvvetlerin Nahcivan'a yönelik saldırıları devam etmiştir.[775]

Nahcivan Krizi ile ilgili olarak 20 Mayıs 1992 TBMM Genel Kurulu'nda, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz ve DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit, gündem dışı konuşmalar gerçekleştirmişlerdir. Hikmet Çetin, Karabağ ile Ermenistan arasındaki Laçin kentinin boşaltılmasıyla birlikte kontrolün Ermenilere geçtiğini ve böylece "Ermenistan ile Karabağ arasında fiziki bağlantının sağlanmış olduğunu"[776] ifade etmiştir. Bu süreçte 20 Mayıs 1992 itibariyle Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Türkiye'nin Nahcivan Krizi'ne silahlı bir müdahalede bulunulmasına karşıdır. Nitekim, Çetin:

> "Kafkasya'da, 7 milyonluk Azerbaycan ve 60 milyonluk Türkiye arasında sıkışmış olan 3,5 milyonluk küçük bir ülkenin saldırgan davranışlarına karşı çıkmak için derhal silaha sarılmak cihetine gitmek, gerekirse en son yapılacak işi, en başta yapmak" anlamına gelmektedir.[777]

Çetin, uluslararası kamuoyunun desteğini almaya çalıştıklarını "Azeri kardeşlerimizin haklı davalarının sözcülüğünü" üstlendiklerini ve "savaş alanındaki durumun geçici

---

[772] **age,** 111.
[773] Ergun Balcı, "Aliyev Türkiye'den Asker İstedi", **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1992.
[774] Öztığ, **age**, 419.
[775] **age**, 416-421.
[776] **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Birleşim: 78, c. 11, (20 Mayıs 1992): 204.
[777] **age,** 205.

olduğunu" belirtmiştir.[778] Hikmet Çetin, Bakanlar Kurulu toplantısının ardından Ermenistan'ın dikkatine getirildiğini ifade etmiştir. Hikmet Çetin'in konu ile ilgili olarak daha sakin bir uslüp kullandığı için TBMM Genel Kurulu'nda silahlı saldırı karşında diplomatik girişimde bulunmakla eleştirilmiştir.[779] Bu süreçte Türkiye'nin konuya müdahale etmeyeceğine ilişkin açıklamalar Yılmaz'ın ifadesiyle "Ermenilere cesaret vermiştir." [780] Yılmaz'a göre, Türkiye konuya müdahil olmalıdır. Çünkü "[...]*Laçin Karabağ'da değildir, Laçin Azerbaycandadır*."[781] Türkiye'nin anlaşmalardan doğan ahdi yükümlülüklerinden dolayı Nahcivan'a müdahale edip etmeyeceği konusu geniş bir biçimde tartışılmıştır. Türkiye'nin müdahale hakkı olduğu argümanını en açık biçimde Refah Partisi adına TBMM'de konuşan Şevket Kazan savunmaktadır. Kazan'a göre: "*Nahcıvan'a müdahale etmemiz...anlaşmalardan doğan haklarımızdan dolayı*"[782] mevcuttur:

> "Nahcıvan'a vaki saldırı karşısında Türkiye'nin aktî birtakım sorumlulukları var; 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması nın 3 üncü maddesi son derece açıktır. Bu anlaşmayı açıp, layıkı veçhile okuyan ve 'Son nok tasına kadar neler yaparız?' diye bir çile, bir ıstırap çeken yok maalesef. Evet, Meclis konuyu görüşsün. Türkiye'nin müdahale hakkı vardır ve bu müdahale hakkının hukukî mesnedi de, işte biraz önce bahsettiğim 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşmasıdır."

SHP Ankara Milletvekili Mümtaz Soysal, Nahcivan'ın "Azerbaycan koruması altında özerk bir devlet" olarak oluşturulmasına karar verildiğini söylemektedir. TBMM Genel Kurulu'nda Soysal, Moskova ve Kars Antlaşmaları'nın Kıbrıs konusunda olduğu gibi -Londra ve Zürih Antlaşmaları'nın verdiği- garantörlük statüsü vermediğini düşünmektedir. Bu açıdan Soysal'a göre, Kıbrıs ile Nahcivan'ın "aynı şartlar altında" değildir. Moskava Antlaşması'na göre Nahcivan, "Azerbaycan'ın koruması altında özerk bölgedir." Bu bağlamda Moskova Antlaşması'nda Nahcivan'ın

---

[778] **age**, 205-206. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in tam beyanatı şöyledir: "*Dağlık-Karabağ, uluslararası hukuk açısından, Azerbaycan toprağıdır. Türkiye, bu hukukî gerçeğin kuvvet yoluyla değiştirilmesine ve uluslararası hukukun ihlal edilmesine asla izin vermeyecektir. Kaldı ki, Ermenilerin saldırılarını Nahcivan'a da yönelttikleri ve Dağlık-Karabağ dışında kalan Laçin Şehrini işgal ettikleri de görülmektedir. Dünkü olağanüstü Bakanlar Kurulu toplantısı sonucunda, vurgulandığı üzere, bunun doğuracağı ağır sonuçlardan Ermenistan sorumlu olacaktır.*"

[779]Anavatan Partisi adına konuşan Mesut Yılmaz: "*Eğer, silahlı saldırıya dayalı bir olay karşısında, bu olayı defedebilmek için, silahlı saldırıyı önlemeye matuf olarak bir diplomatik girişim yaparsanız; bu diplomatik girişimin yeterince etkili olabilmesi, caydırıcılık unsurunu da içinde taşımasına bağlıdır. Yoksa, Ermenistan'a ahlak dersi vererek, üçüncü ülkelere telefon diplomasisi yürüterek bu saldırıları önleyemezsiniz. Türkiye, bu caydırıcılığa sahiptir; Türkiye, bu caydırıcılığını kullanmamıştır*" demiştir. **age,** 208.

[780] **age,** 209.

[781] **age,** 209.

[782] **age,** 212.

"Üçüncü devlete devredilemez"[783] biçiminde bir ifade yoktur. Mümtaz Soysal: "*Nahcivan konusunda, ta 1921'de imzalanmış olan antlaşma Nahcivan'ın korumasının Azerbaycan'ın hükmü altında bulunduğu söylüyor. Bununla, "Bu, Azerbaycan'ın işidir, onlar kurtarsın" demek değildir.*[784]

Soysal'ın bu görüşü, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin de desteklemektedir. Çetin'e göre Moskova Anlaşması:

> 'Nahcivan, Azerbaycan'ın koruması altında özerk bir bölgedir' diyor ve iki hususu güvence altına alıyor orada. Moskova Antlaşması, Sovyetler Birliğiyle yapılan bir antlaşmadır. Kars Antlaşması ise, Türkiye, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbajjcan arasında yapılan bir antlaşmadır. Her iki antlaşmada da şu belirtilmiştir. Nahcivan'ın sınırları ve Nahcivan'ın statüsü. Kaldı ki, 'O noktaya mı gelsin?' diyeceksiniz. Nahcivan'ın sınırında da, statüsünde de bir değişiklik söz konusu değildir ve bu sınır ve statü de Azerbaycan'ın koruması altındadır. Yine Azerbaycan'ın, buna rağmen, bu özerk bölgeyi, başka herhangi bir yere, bir devlete asla terk etmemesi koşulu da antlaşmaya bağlanmıştır. Şimdi, bu antlaşma burada iken, burada kalkıp çok açık bir şekilde, 'Efendim, antlaşma bize bu hakkı veriyor, hemen gereğini yapalım diyorsanız ve antlaşma bu hakkı size veriyorsa, siz gidip yapın değerli arkadaşlarım. **Bu antlaşma, Türkiye'ye bu hakkı vermiyor, öyle bir hakkı vermiyor**."[785]

Bu dönemde "Ermenistan'ın bir güvenlik tehdidi" biçiminde tanımlanmış olması, Türkiye ve Ermenistan arasında tekrarlayan bir çatışmanın varlığı 1992'de Erivan'a karşı askeri seçeneklerin kullanımını gündeme gelmesini hızlandırmıştır.[786] Ermenistan'ın Dağlık-Karabağ işgalinde olduğu gibi Nahcivan'da izlediği yayılmacı siyaset ise bu tehdit inşasını somutlaştırarak, bu tür söylemleri mümkün kılmıştır. Bu nedenle, Levon Ter-Petrosyan Erivan'da düzenlediği basın toplantısında Türkiye'nin Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki sorunu yatıştırmak yerine ağırlaştırdığını öne sürerek "Türkiye'nin doğrudan müdahale için zemin hazırladığını" ve "siyasi oyunlar oynadığını"[787] iddia etmiştir. Bu süreçte siyasal sorumluluk sahibi olan Başbakan Süleyman Demirel ise yalnızca "*Türkiye sınırlarına bir müdahalede bulunulursa o zaman asker kullanırız*"[788] demiştir. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, "*Ermenilerin Karabağ ve Nahcivan'da ele geçirdiği merkezlerin alınması gerektiğini, bu konuda Türkiye'ye görev düştüğünü*" söylemiştir. Ermeni milislerin Nahcivan'a saldırıları sürerken, Nahcivan sınırındaki "*BTD birliklerinin kırmızı alarma geçirildiği*" bildirilmiş ve Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Direktörü François

---

[783] **age,** 220.
[784] **age,** 220.
[785] **age,** 226-227.
[786] Ali Balcı, "90'lar Basınında Ermenistan Tehdidinin İnşası: Milliyet Gazetesi Örneği", **Akademik İncelemeler Dergisi**, c. 6, s. 2 (2011): 317.
[787] **Ayın Tarihi**, Mayıs 1992, 115.
[788] **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Birleşim: 78, c. 11, (20 Mayıs 1992): 213.

Heisburg, Anadolu Ajansı'na verdiği bir demeçte "*Türkiye'nin Ermenistan'a müdahalede bulunmasının çok büyük bir hata olacağını*" belirterek, "*Batılı müttefiklerin Ermenistan'ı tarihin kurbanı olarak gördüklerini ve ona sempatiyle baktıklarını*"[789] söylemiştir.

21 Mayıs 1992 itibariyle Nahcivan'da Sederek'te çatışmalar stratejik bölgelerin Ermeni çetelerinin eline geçmesiyle varlığını sürdürmektedir.[790] Aynı tarihlerde Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Rus Kumandanı Marshal Yevgeni Şapşonikov, "*Türkiye'nin askeri müdahalesinin üçüncü dünya savaşına neden olabileceğini*"[791] belirten açıklamaları ise tepkiyle karşılanmıştır. 22 Mayıs'ta[792] Başbakan Süleyman Demirel, "Nahcivan'da durumun yumuşadığını", "Ermenistan'ın Türkiye'nin girişimleriyle adeta diplomatik kıskaca alındığını" ve özellikle "ABD'nin Ermenistan'a çok sıkı baskı uyguladığını" belirtmiştir.[793]

Azerbaycan Parlamentosu Başkanı İsa Kamberov yaptığı açıklamada "Kars Antlaşması'na göre Türkiye'nin Nahcivan'a asker gönderme yetkisinin bulunduğunu", "Erivan yönetiminin de bunu bildiğini" ve "Türkiye'nin bu adımı atmak zorunda kalmasını, bu arada Rusya'yı da karışıklığın içine çekerek bölgede büyük bir anlaşmazlık yaratmaya çalıştığını" ifade etmiştir. Nahcivan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev de Türkiye Gazetesi'ne verdiği demeçte "*Kars Antlaşması'na göre Türkiye'den yardım isteme hakları olduğunu*" ve "*Ermeni saldırılarının durmaması halinde bu yola başvurmaktan çekinmeyeceklerini*" açıklamıştır.[794] Başbakan Demirel "Azerbaycan'ın Türkiye'den askeri yardım istemediği gibi böyle bir ihtimalin de bulunmadığını" bildirmiştir.[795]

---

[789] **Ayın Tarihi**, Mayıs 1992, 119.
[790] "Çatışmalar Sürüyor: Nahcivan İki Stratejik Tepeyi Daha Yitirdi", **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1992.
[791] Gareth Windrow, "Turkey and the Newly Indipendent States of Central Asia and Transcaucasus", **Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power**, ed. Barry Rubin, Kemal Kirişçi (London: Lynne Reinner Publishers, 2001): 175.
[792] Cüneyt Arcayürek, "*küçük Enver Paşalardan Ecevit'in yanına Refah Partisini de katmış, önde yeşil bayrak tez elden Kafkaslara yürümemizde direniyor*" şeklinde 22 Mayıs 1992'de Cumhuriyet Gazetesi'nde bir yazı kaleme almıştır. Arcayürek'in aktardığına göre Türkiye'nin müdahale hakkının olup olmadığı yalnızca ülke içinde değil, dışarıda da tartışılmıştır. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin "Türkiye'nin garantör devlet olmadığını kesin bir dille" ifade etmiştir. Cüneyt Arcayürek, "Bir Konuda Anlaşmak", **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1992.
[793] Süleyman Demirel'e göre, Türkiye sınırındaki Rus birliklerinin alarma geçirilmesi ve BDT komutanı Şapoşnikov'un yaptığı açıklamalar bir taktiktir." **Ayın Tarihi**, Mayıs 1992, 120.
[794] **age,** 121.
[795] **age,** 123.

28 Mayıs 1992 Nahcivan'daki Sederek cephesinde Savunma Ordusu ve Halk Cephesi milisleriyle Ermeniler arasındaki çatışmaların devam ettiğiini bildirilmiştir.[796] Aynı gün, Türkiye ile Nahcivan'ı bağlayan "Hasret" adı verilen "Ümit Köprüsü" açılışına Süleyman Demirel, Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Vekili İsa Kamberov, Nahcivan Özerk Cumhurieti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev katıldı. Köprünün açılmasıyla birlikte Nahcivan-Türkiye bağlantısı, 70 yıllık bir sürenin ardından yeniden sağlanmıştır.[797] Demirel konuşmasında "*her kim kuvvet kullanmaya kalkarsa bilmelidir ki kendisinden kuvvetlisi mutlaka vardır. Zor kullanmak suretiyle sınırların değişeceğini zannedenler avuçlarını yalayacaktır. Türkiye'deki 60 Milyon kardeşiniz sizinle her şart altında beraberdir."*[798] Burada Erdal İnönü yaptığı konuşmada "*savaş çıkaran insanlara Türkiye, Azerbaycan ve Nahcivan kardeşliğini"*[799] gösterdiğini belirtmiştir. Hasret Köprüsü, Türkiye'nin Nahcivan'ın statüsüne verdiği önemi sembolik olarak göstermektedir. 29 Mayıs'ta Demirel, "*Türkiye'nin rızası olmadan Nahcivan'ın statükosunun değişmeyeceğini*"[800] tekrar etmiştir.

Bu dönemde 3. İzmir İktisat Kongresine Haydar Aliyev Başbakan Süleyman Demirel'in davetiyle[801] katılmış ve Türkiye'nin Nahcivan'a desteğini bir kez daha göstermiştir. 3 Haziran 1992'de Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan, Erivan'da Cumhuriyet gazetesine verdiği özel demeçte "*Karabağ sorununa barışçıl bir çözüm bulmanın yolunun Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesinden geçtiğini*" söylemiş, Ermenistan'ın Türkiye ile diplomatik ilişki kurmaya hazır olduğunu belirterek Başbakan Süleyman Demirel'e hitaben bir mektup kalemealmıştır. Ter-Petrosyan, "*Ermenistan'ın Karabağ sorununun bir Müslüman-Hristiyan çatışmasına dönüşmemesi için gerekli bütün çabayı harcayacağını*" [802] ifade etmiştir.

İzmir İktisat Kongresi devam ederken 5 Haziran 1992'de Başbakan Demirel, Ermenistan Başbakan I. Yardımcısı Hrant Bağratyan, Büyükelçi Yardımcısı Türkiye

---

[796] **age**, 135.
[797] Serhat Zaman, **Siyasi Coğrafya Açısından Nahcivan Özerk Cumhuriyeti** (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2014), 140.
[798] Doğan Akın ve Esat Pala, "Nahcivan'la Büyük Dayanışma", **Cumhuriyet,** 29 Mayıs 1992.
[799] **Ayın Tarihi**, Mayıs 1992, 139.
[800] **age**, 141.
[801] **age**, 154.
[802] **age**, 156-157.

Masası Şefi Murat Bacolyan ve Ermenistan'ın Moskova Temsilcisi Felix Namıkonyan'ı kabul etmiş ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ın mektubu Demirel'e iletilmiştir. Demirel, Bağratyan ile yaptığı görüşmede "*Türkiye'nin Ermenistan'a karşı düşmanca bir tavrının olmadığını ve aslında Sovyetler Birliği dağılırken, bütün Türki Cumhuriyetleri ile birlikte Ermenistan'ı da tanıdığını"* hatırlatmıştır. Aynı gün Petrosyan'ın "Türkiye ile ilişki kuraya hazır olduklarını" demeci karşısında Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, "*Türkiye'nin Ermenistan ile bugünkü aşamada diplomatik ilişki kurmasının güç olduğunu"* belirtmiş "*bunun için Ermenistan'ın öncelikle işgal ettiği Azeri topraklarından çekilmesi"*[803] gerektiğini söylemiştir.

Hrant Bağratyan Cumhuriyet Gazetesi'ne Türk-Ermeni ilişkileri sorularını yanıtlamıştır. Petrosyan TASS Ajansı'nın verdiği habere göre Nahcivan yönetimi ile Azerbaycan'dan bağımsız bir anlaşma zemini bulmak için Nahcivan yönetimine "iş birliği, iyi komşuluk ve sınır güvenliği[804] konusunda öneri paketi sunmuştur. Hikmet Çetin ise "*Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin gelişmesi için öncelikle Karabağ ve Nahcivan'da barışın sağlanması gerekiyor*" şeklinde cevap vermiştir.[805] Bu süreçte Sederek'te çatışmalar devam ederken 13 Haziran'da Nahcivan Cumhurbaşkanı Aliyev Ermeni çetelerin Nahcivan'a karşı saldırılarının ağır silahlarla devam ettiğini[806] belirtmiştir. 14 Haziran 1992'de Rio'da Demirel-Petrosyan görüşmesi gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmede Demirel Petrosyan'a "*Türkiye ile iyi geçinmelerinin kendi yararlarına olduğunu, bunun da ancak Azerbaycan ile barış içinde olmalarına bağlı olduğunu*"[807] söylemiştir. Bu açıdan kriz sürecinde Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkilerin Ermenistan'ın Azerbaycan ile ilişkilerine bağlanmaya başladığı söylenebilir.

Ermenistan Parlamentosu, yaptığı özel oturumunda Azerbaycan'ın Dağlık-Karabağ bölgesinde yaşayan Ermenilerin ilan ettiği Dağlık-Karabağ bölgesini tanıma kararı almıştır. Parlamentonun konuya ilişkin kararında "*herhangi bir belgede Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'ın bir parçası olarak göstrilmesinin, bugünden*

---

[803] **Ayın Tarihi**, Haziran 1992, 161.
[804] **age**, 165.
[805] **age**, 166.
[806] **age**, 180.
[807] **age**, 181.

itibaren Ermenistan Cumhuriyeti tarafından kabul edilmeyeceği" bildirilmiştir. Temmuz ayı boyunca Dağlık-Karabağ'da çatışma devam ederken, 24 Ağustos 1992'de Süleyman Demirel, Türkiye'nin Karabağ Sorunu'nun biteceğini varsayarak Türkmenistan doğalgazının Ermenistan üzerinden Türkiye'ye geçişini değerlendirdiğini ifade etmiştir.[808] 10 Eylül 1992 Ermenistan Dışişleri Bakanı Raffi Hovannisian, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'inde Türkiye'ye ağır suçlamalarda bulunmuş "soykırım" iddialarını[809] yeniden gündeme getirmiştir. [810]

1993'e gelindiğinde Kelbecer'in işgal edilmesiyle birlikte Türk karar alıcıların söylemleri sertleşmeye başlamış; Cumhurbaşkanı Turgut Özal, meselenin artık Ermeni-Azeri meselesi, "Karabağ meselesi" olmaktan çıkarak Ermenistan'ın büyük Ermenistan hayali"[811] haline geldiğini ifade ederek "Türkiye'nin askeri önlemler almayı düşünmesi" gerektiğini, "*Ermenistan sınırında ciddi bir manevraya ihtiyaç"*[812] duyulduğunu belirtti. Türkiye Ermenistan sınırında 3. Ordu birliklerini teyakkuza geçirerek askeri manevralar yaparken[813], kuvvet kullanma tehdidi ile zorlayıcı diplomasi uygularken Ermenistan Savunma Bakanı Vekili Vazgen Manukyan, "*Erivan yönetiminin sınırların değişmezliği ilkesini kabul etmediğini*"[814] vurgulamıştır.

3 Eylül 1993'te Çankaya'da gerçekleştirilen toplantıda Nahcivan'a asker gönderme yetkisi alabilmek için TBMM'ye başvurulması tartışılmıştır. Azerbaycan ile karşılıklı güvenlik ve iş birliği anlaşmasının yapılması ve Azerbaycan'a yönelik bir saldırı durumunda Türkiye'nin bölgeye asker göndermesi seçeneği" görüşülmüştür. Aynı dönemde Türk Silahlı Kuvvetleri'ne ait olan uçaklar Türkiye-Ermenistan sınırında keşif uçuşu yapmaya başlamıştır.[815]

Bu aşamada Nahcivan'ın statüsü'nün değiştirilmemesi için güç kullanmak artık yalnızca muhalefet partilerinin söylemlerinde değil; eylemlerine yansımaya

---

[808] **Ayın Tarihi**, Ağustos 1992, 157.
[809] **Ayın Tarihi**, Eylül 1992, 296.
[810] **age**, 221.
[811] **Ayın Tarihi**, Nisan 1993, 23.
[812] **age**, 23.
[813] **age**, 24.
[814] **age**, 25.
[815] Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Başbakan Tansu Çiller, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Milli Savunma Bakanı Nevzat Ayaz, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Doğan Güreş'in katıldığı toplantıda yer almıştır. İdil Laçin Öztığ, "1992-1993 Nahçıvan Krizi", http://tdpkrizleri.org/index.php/1991-nahcivan-krizi, [13.10.2019].

başladığını göstermektedir. Türkiye'de karar alıcılar Nahcivan'ın statüsünün "Türkiye'nin ulusal çıkarı" kapsamında olduğunu eylemleriyle gösterme aşamasına geçmiştir. Bu dönemde Ermenistan askerlerlerinin de Türkiye-Ermenistan sınırında siper kazmaya başlamış olmaları, Ermenistan'da Türkiye'den kaynaklı ciddi bir savaş tehdidinin bulunduğuna işaret etmektedir. 12 Eylül 1993'te Türkiye'nin Nahçıvan-Ermenistan sınırında yerleştirilen silahların namlularının Ermenistan'a çevrilmesi, iki ülke arasında krizin savaşa dönüşme olasılığının çatışmanın her iki tarafında da kuvvetli bir algı yarattığı biçiminde okunabilir.[816] Karşılıklı kuvvet kullanılması ihtimalinin artması üzerine Nahcivan'da çatışmalar dururken; Türkiye'nin zorlayıcı siplomasi uygulmasının başarıya ulaşmış ve etkili olmuştur. 1994 ve 1996'da Sederek'te gerçekleşen çatışmalar devam etmiş olsa da Türkiye-Ermenistan arasında yeni bir krize neden olmamıştır. Nahcivan'ın Dağlık-Karabağ'ın çatışmasınındevam ettiği süreçte oldu-bittiye getirilerek Ermenistan topraklarına katma denemesi, Türkiye'nin tepkileri ve sınır bölgesine asker sevkiyatı sayesinde önlenmiştir. Dönemin Başbakanı Tansu Çiller'in *"eğer Nahcivan'ın bir köşesine girilmeye kalkılırsa, parlamentoya gider savaş yetkisi alırım"*[817] dediği söylenir. Nahcivan Krizi, 1992-1993 yılları arasında en yoğun dönemini yaşamış ve iki ülkenin sınırlarına asker konuşlandırması neticesinde kuvvet kullanma tehdidinden yararlanarak zorlayıcı diplomasi ile birlikte sona ermiştir.[818]

3.2.6. Üçüncü Aktörler

Tekrarlayan çatışmların bir yönüyle "taraf olan ülkelerin müttefiklerini ya da patronlarının da dahil olduğu kimliğe içkin olaylar" biçiminde ele alınması gerektiği birinci bölümde ifade edilmiştir. Bu yönüyle üçüncü aktörler üzerinde etkili olan ve çatışmanın taraflarının da aktör-yapı ilişkisi özneler-arası olarak içerisinde süreçten

---

[816] Bakınız. Öztığ, **age**, 423.
[817] Zaman, **age**, 114.
[818] Türkiye-Ermenistan ilişkileri hiçbir zaman iyi olmamakla birlikte, Ermenistan'ın SSCB'den bağımsızlığını izleyen yakınlaşma fırsatı, Dağlık-Karabağ'daki tekrarlayan çatışmada Türkiye'nin Azerbaycan'a destek vermesi nedeniyle ihmal edilmiştir. Türkiye, 1991'de Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul etmesine rağmen, 1993'te Azerbaycan'ı Türkiye, 2008 ve 2009 yılları arasında Ermenistan ile ilişkileri normalleştirmek için girişimlerde bulunmuş fakat bütün bu girişimler Dağlık-Karabağ'daki ihtilafının çözümüne bağlandığı için Türkiye-Ermenistan ilikilerinin normalleştirilmesinde ilerleme sağlanmış olsa da Azerbaycan'ın güçlü baskısı nedeniyle çöküntüye uğramıştır. Antony D. Branch, "Armenia and South Caucasus: A New Security nvironment", **Connections: The Quarterly Journal** c. 17, s. 2 (2018): 54.

etkilendiği, kimliğini yeniden inşa ettiğini ya da kimliği üzerinden bu yaşananlara karşı çıktığı söylenebilir.

Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışmada üçüncü aktörler iki yönden etkili olmaktadır. Bunlardan ilki, üçüncü ülkelerin ulusal parlamentolarda 1915'i "soykırım" olarak kabul eden kararların alınmasıdır. İkincisi ise, zaman zaman yine bu tartışma üzerinden uluslararası aktörlerin konuya müdahil olarak Türkiye'den belirli taleplerde bulunmalarıdır. Üçüncü aktör ülkeler üzerindeki çatışma, bu kararları kabul eden ülkeler ile Türkiye arasında krizlere yol açabildiği gibi, ülkenin dış politika hedeflerinin de "Ermeni meselesi" bağlamında engellenmesine neden olabilmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, tekrarlayan bir çatışmanın varlığı, çatışmanın tarafı olan ülkelerin dış politikasını, müttefiklik ilişkilerini etkileyebilmektedir. Tekrarlayan bir çatışma halinde ülkenin dış politika yöneliminin tamamı bu çatışmadan etkilenir. Bu başlık altında üçüncü aktör ülkelerin ulusal parlamentolarında alınan "1915'i soykırım" olarak tanıma kararlarına ve "Ermeni Meselesi" nin uluslararası aktörler ve Türkiye arasındaki ilişkilerde nasıl etkili olduğuna odaklanılacaktır.

3.2.6.1. Ulusal Parlamentolar

Ulusal parlamentoların 1915'i soykırım olarak tanıyan kararları "*Ermeni diasporası militanlarının soykırım iddialarının uluslararası toplum düzeyinde kabul edilmesini sağlamak için seçtikleri bir diğer yol*"dur.[819] Bu nedenle, büyük ülkelerin parlamentolarında bu türden kararların alınmasını sağlanmasına yönelinmiştir. Bu ülkelerin dış politikalarını yürütme noktasında genel olarak hükümetlerin yetki sahibi olmaları, parlamentoların uluslararası bir sorun hakkında fikir beyan etmekten ya da tavsiye kararları almada bir sakınca görmemeleri bu tür kararlarının alınmasını kolaylaştırırken; er ya da geç bu ülkeler ile Türkiye arasındaki ikili ilişkilerin alınan kararlardan etkilendiği görülmektedir. Bu açıdan özellikle Fransa'da Ermeni soykırımını tanımasının ardından- 28 Mayıs 1998'de Fransa Ulusal Meclisi, 7 Kasım 2000'de Fransız Senatosu, 29 Ocak 2001'de Jacques Chirac'ın Fransız Meclisi ve Senato'da kabul edilen metni yasalaştırmasının ardından- Türkiye'de Fransız mallarının boykot edilmiş, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın, TBMM'nin, Cumhurbaşkanın

[819] Ömer Engin Lütem, "Günümüzde Ermeni Sorunu", **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler**, der. Ömer Engin Lütem (Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2007): 94.

alınan kararı kınamış Türkiye'nin dönemin Paris Büyükelçisi Sönmez Köksal'ın diplomatik bir tepki olarak Ankara'ya geri çağrılmıştır.[820]

"Ermeni soykırımı" konusunun üçüncü aktörlerin ulusal parlamentolarında gündeme gelmesi ilk olarak 1965 yılında Uruguay Parlamentosu'nun kararının ardından bir "sorun" haline gelmeye başlanmıştır.[821] Her ne kadar alınan kararların nitelikleri, "soykırımı" hangi aktörün gerçekleştirdiği, kimin sorumlu olduğu gibi konularda birbirinden farklı yaklaşımlar hakim olsa da, 2019 itibariyle 29 ülkede 1915'te yaşananları "soykırım" olarak nitelendiren parlamento kararları alınmıştır.[822] Ayrıca, 30 Ekim 2019'da ABD Temsilciler Meclisi, 12 Aralık 2019'da senatosunda 1915 olaylarını "soykırım" olarak tanıdığını ilan etmiştir.[823] 20 Nisan 1965'te Uruguay Parlamentosu'nda alınan karar, 24 Nisan tarihini 1915'te katledilen "Ermeni Şehitlerini Hatırlama Günü" olarak kabul edilmesine dayanmaktadır.[824] Bununla birlikte, Uruguay Parlamentosu'nun kararında hangi aktörün "soykırımdan" sorumlu olduğu bilgisine yer verilmemiştir. Bu süreçte 80'li yıllar boyunca devam eden terör döneminin yerini sivil siyasette parlamentolar tarafından alınan kararlara bıraktığı ifade edilmektedir.

Soykırımı tanıma kararları ise büyük ölçüde o ülkelerde yaşayan Ermeni diasporası tarafından desteklenmiştir. Uruguay'ın aldığı tanıma kararını Güney Kıbrıs Rum Yönetimi Temsilciler Meclisi'nin 1982 yılında aldığı karar izlemiştir. Kıbrıs Rum Yönetiminin aldığı kararda "*Ermeni halkının 1915'te başlatılan soykırımının dönemin 'Türk rejimi' tarafından organize bir hareket*"[825] olduğu belirtilmiştir. 1987 yılında Avrupa Parlamentosu'nun "soykırımı" tanıma kararı almasının ardından AB ülkelerinde bu karara atıf yapan parlamento kararları alınmaya başlanmıştır. Bu açıdan

---

[820] "Kronoloji: Paris-Ankara Ermeni Krizi", **Aljazeera Türk**, 27 Mart 2012, http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/kronoloji-paris-ankara-ermeni-krizi, [02.12.2019].
[821] Parlamento kararlarının ayrıntılı bir değerlendirmesi için Bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, "Parlamento Kararları Çerçevesinde Soykırım İddialarının Yabancı Basında Yeniden İnşası (1965-2007)", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2011), 161-224.
[822] "1915'i Resmen 'Ermeni Soykırımı' Olarak Tanıyan Ülkeler", **Birgün**, 30 Ekim 2019**.**
[823] Mehmet Toroğlu, "ABD Temsilciler Meclisi Ermeni Tasarısını Kabul Etti", 29 Ekim 2019, https://www.amerikaninsesi.com/a/abd-temsilciler-meclisi-ermeni-tasarisini-kabul-etti/5144512.html, [02.12.2019].
[824] "Uruguay, Senate and House of Representatives, Resolution", 20 Nisan 1965, http://www.genocide-museum.am/eng/Uruguay-Senate-and-House-of-Representatives-Resolution.php, [02.12.2019].
[825] "Cyprus House of Representatives Resolution", 29 Nisan 1982, http://www.genocide-museum.am/eng/Cyprus_House_of_Representatives_Resolution.php, [02.12.2019].

AP kararının diğer ülkere örnek teşkil ettiği söylenebilir.[826] Nitekim, bu "soykırımı" tanıma kararlarının Avrupa ülkeleri tarafından AP'nin aldığı karara atıf yapılarak alınmaya başlaması ile birlikte hem parlamento kararları hızlı bir artış olmuş hem de kararların içeriği değişmeye başlamıştır. Örneğin 29 Ocak 2001'de Fransa'da alınan karar, "*Fransa 1915'i Ermeni Soykırımını açıkça tanır*"[827] ifadesine yer vermektedir. Üçüncü aktör ülkelerin parlamentolarında alınan kararların değişimini görebilmek için onlara yakından bakmak gerecektir.

Örneğin Kanada Parlamentosu, Kanada Parlamentosu 1996, 2002 ve 2004 yılları olmak üzere üç kez bu iddialarla ilgili resmi kararlar almıştır. Avam Kamarası soykırım iddiaları konusunda aldığı 23 Nisan 1996'da aldığı ilk karar, "*Bu Meclis 24 Nisan 1915 tarihinde yaklaşık 1,5 milyon cana mal olduğu iddia edilen* ***Ermeni trajedisinin*** *81'inci yıldönümü üzerine ve* ***insanlığa karşı işlenmiş*** *diğer* ***suç****ları anma adına her yılın* ***20–27 Nisan haftasını insanların bir diğerine karşı insani olmayan suçları anma haftası*** *olarak kabul eder*"[828] denilmiştir. 13 Haziran 2002'de ise yeni bir karar alınmıştır.[829] Bu kez Kanada Senatosu tarafından kabul edilen bu kararın da son derece kısa cümleler içerdiği ve karar yalnızca iki maddeden oluştuğu görülmektedir. Kararın ilk maddesinde Kanada Meclisi'nin Kanada Hükümeti'ne "*Ermeni soykırımını tanımak ve bunu inkâr etmeyi veya tarihi bir hakikat olan soykırımı çarpıtmakla bundan başka bir şey olduğu iddiasını kınama ve bunu insanlığa karşı bir suç olarak kabul etmeye"* çağırmıştır. İkinci maddede ise "*bundan sonraki her yıl 24 Nisan'ı Kanada'nın her yerinde 20'nci yüzyılın ilk soykırımına kurban olan 1,5 milyon Ermeni'yi anma günü olarak tahsis edilmesi"* kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla 2002 kararına göre Kanada Parlamentosu'nun "Ermeni soykırımını tanıdığı" ve bunu "inkâr etmeyi kınadığı" anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, Kanada'nın 1996 yılı kararına oranla 2002 yılı kararı içerik bakımından biraz daha ileriye taşınarak, Türkiye karşıtı bir yönde eklemeler yapıldığını belirtmek mümkündür. İki karar arasındaki bir diğer fark ise, 1996 yılı kararı Kanada Avam Kamarası tarafından alınmışken, 2002 yılı kararının ise Kanada Senatosu tarafından kabul edilmesi

[826] Deveci-Bozkuş, **age**, 57.
[827] France Law, 29 Ocak 2001, http://www.genocide-museum.am/eng/France_Law.php, [02.12.2019].
[828] Deveci-Bozkuş, **age**, 100
[829] "Canada Senate Resolution", 13 Haziran 2002, http://www.genocidemuseum.am/eng/Canada_Senate_Resolution.php, [02.12.2019].

olmuştur.[830] 2004'te Avam Kamarası tarafından alınan karar, 1915'in Ermeni Soykırımı olduğunu ve bunun insanlığa karşı suç oluşturduğu için bir kınama kararı olarak[831] ifade etmek mümkündür.

Almanya'da alınmış olan parlamento kararı diğerlerinden çok daha ayrıntılı olması nedeniyle hayli ilginç bir niteliğe sahiptir. Buna göre "*bağımsız tahminlere göre 1 milyondan fazla Ermeni'nin sürgün ve toplu katliamlara kurban gittiği*", pek çok "*tarihçi, parlamento ve uluslararası örgütün Ermenilerin tehcirini ve imaha edilmesini soykırım olarak nitelendirdiğini*", "*Osmanlı Devleti'nin yasal halefi olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ise zulumün planlı bir hareket olduğunu hala reddettiğini*"[832] belirtmektedir. Almanya'da alınan kararda "*dönemin Jön Türkler rejiminin talimatıyla*", "*24 Nisan 1915'te Osmanlı Konstantinopolis'inde 1 milyonu aşkın etnik Ermeni'nin sistematik tehcir ve kıyımı*"nın başladığı ifadesine yer verilmiştir. Bu açıdan Ermenilerin "*kaderi 20'nci yüzyılda yaşanan korkunç kitlesel kıyımların, etnik temizliklerin, tehcirlerin ve hatta evet soykırımların bir örneği*"[833] olarak görülmüştür. Alman Parlamentosu'nun "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni ve öteki Hıristiyan azınlıklara karşı 100 yılı aşkın bir süre önce başlanan tehcir ve katliamın kurbanlarının anısı önünde saygıyla*" eğildiği ifadesine yer verilmiştir.

Hollanda ise Türkiye'nin AB üyelik sürecini 2005'te AB'ye tam üyelik müzakerelerinin başlatılmasına vurgu yapmış, "adaylığın ülkenin kendi tarihi ile dürüst bir biçimde kabulüyle" ilişkili olduğunu ifade etmiş ve hükümetten devam eden dialog sürecinde "Türkiye'den Ermeni soykırımını tanımasını" talep etmesini istemiştir.[834] Parlamentolarda 1915'i tanıma kararlarının farklı şekillerde de olsa alınması Türkiye'nin üçüncü aktörlerle ikili ilişkilerini etkilediği gibi, süreç içerisinde dış politika hedeflerinin de bu yaşananlardan pay almasını sağlamıştır. Örneğin Türkiye'nin AB'nin tam üyesi olması Ermenistan ile ikili ilişkilerini geliştirmesi, Türkiye-Ermenistan arasında kapalı olan sınırın açılması şartına bağlanmıştır. Özdal,

---

[830] Deveci-Bozkuş, **age**, 100-101.
[831] "Canada House of Commons Resolution", 21 Nisan 2004, http://www.genocide-museum.am/eng/Canada_House_of_Commons_Resolution.php, [02.12.2019].
[832] "Germany Parlamentary Resolution", 15 Haziran 2005, http://www.genocide-museum.am/eng/Germany_Parliament_Resolution.php, [02.12.2019].
[833] "29 Ülke ve Kurumdan 'Ermeni Soykırımı' Kararı", **Gazete Duvar**, 2 Eylül 2016. https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya/2016/09/02/29-ulke-ve-kurumdan-ermeni-soykirimi-karari/, [02.12.2019].
[834] "Netherlands Parlamentary Resolution", 21 Aralık 2004, http://www.genocide-museum.am/eng/Netherlands_Parliament_Resolution.php, [02.12.2019].

"*Türkiye'nin İlerleme raporlarında Ermenistan ile ilişkilerin gündeme gelişinin süreklilik arz ettiğini*"[835] belirtmektedir.

3.2.6.2. Uluslararası Aktörler

Farklı dönemlerde farklı uluslararası aktörlerde bu durum gündeme gelmiştir. Örneğin I. Dünya Savaşı'nın ardından bir Ermenistan mandasının kurulması Milletler Cemiyeti içerisinde tartışılmış, 1919-1921 arasında Ermenilere bir yurt sağlama düşüncesi, mandaterlik gibi konulara değinilmiştir.[836] BM düzeyinde ise çeşitli girişimler olsa da, 1985'te Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu'nda Whitetaker Raporu[837] diye bilinen raporunda 1915 olayları "soykırım" olarak anılmıştır. Ancak raporun herhangi bir hukuki bağlayıcılığı bulunmamaktadır.

AB kurumları arasında özellikle Avrupa Parlamentosu'nun bu yönde daha sık kararlar aldığı bilinmektedir. AB Parlamentosu 1987 yılında, Ermeni olaylarını "soykırım" olarak kabul etmiştir. Bu kararın ardından gerek AB üyesi gerekse AB dışında birçok ülke parlamentoları da 1915 olaylarını "soykırım" olarak ilan eden kararları tanımalarının önünü açmıştır. Altınbaş'ın belirttiği üzere bu kararlar, "Avrupa Parlamentosu üyelerinin ve AB üyesi ülkelerdeki parlamento temsilcilerinin, aynı zamanda kamuoyunun, olayları soykırım olarak kabul ettiğini" göstermektedir. Bir diğer açıdan soykırım iddialarının gerçekliği yansıttığı yönünde bir inanç bulunmaktadır.[838] Bu inanç, özellikle Ermeni diasporasının etkin olduğu Fransa gibi ülkelerde çok daha kuvvetlidir.

Ermeni meselesinde ön plana çıkan uluslararası aktörler-birçok sivil toplum örgütünün yanı sıra- Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi olmuştur. Avrupa Parlamentosu, AT'ye, 14 Nisan 1987 tarihinde Türkiye tarafından yapılan tam üyelik başvurusunun yapılmasının ardından parlamentonun gündemine uzun süredir Parlamento'nun farklı alt komitelerinde ele alınmış bir konu olan "Ermeni soykırımı" konusundaki

---

[835] Barış Özdal, "Avrupa Birliği, Türkiye-Ermenistan İlişkilerini Nasıl Okuyor? İlerleme Raporları İtibarıyla Genel Bir Analiz", **Yeni Türkiye**, c. 1, s. 60 (2014): 9.

[836] Bu konuda bknz. Tolga Başak, "Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu" (1919-1922), **Ermeni Araştırmaları,** s. 6 (2018): 176-177

[837] Harut, Sassounian, "Genocide Recognition and a Quest for Justice", **Loy. LA Int'l & Comp. L. Rev.**, c. 32 (2010): 117.

[838] Deniz Altınbaş'a göre bu dönemde "Parlamento'yu yönlendiren, Ermenistan devleti değil; Avrupa'daki Ermeni diasporası" olmuştur. Deniz Altınbaş, "Avrupa Birliği Kurumlarında 'Ermeni Meselesi'", **Ermeni Araştırmaları**, c. 1, s. 39 (2011): 67-68.

iddialarını getirmiştir. AP, daha önceden kendisine sunulan rapor ve önerileri dikkate alarak, "18 Temmuz 1987 tarihinde *Ermeni Sorunu'nun Siyasi Çözümü Üzerine Karar*"ı[839] yayınlamıştır. Bu karar siyasi nitelikte herhangi bir bağlayıcılığı yoktur.

Soykırım konusunun gündeme getirilmesi, ilk olarak Parlamento'nun Fransız üyeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Fransızların ilk girişimi, 1981 yılında "Ermeni Halkının Durumu" başlıklı karar tasarısı ile gündeme gelmiştir. 1980'li yılların başında Fransız sosyalist milletvekilleri Henry Saby ve Gisele Charzat ile Belçikalı sosyalist milletvekili Ernst Glinne, Parlamento'nun "soykırım"ı tanımasını birkaç defa talep etmiş, ancak her seferinde Başkanlık tarafından reddedilmiştir. Fransızlar, 1987 tarihli karar alınırken, Ermeni meselesinin kendileri için önemli bir iç politika konusu olduğunu ve bunun Türkiye ile ilgisinin bulunmadığını söyleyebilecek kadar olayı "normal" görme eğilimindedir.[840] 1984 yılında Yunan milletvekillerinin artan desteği ve baskıları sonucunda Parlamento'da konuyla ilgili bir raporun hazırlanmasına karar verilmiştir. 1985'de tamamladığı raporda, Belçikalı Jaak Vandermenbroucke yaşananların soykırım olduğunu savunmuş 1987 yılında 1915 olaylarını soykırım olarak tanıyan karar alınmıştır.

"*Resolution on a Political Solution to the Armenian Question*" başlıklı kararda genel hatlarıyla; 1915 olaylarının soykırım olduğu, bunun "tarihsel" olarak kanıtlandığı, bu kanıta rağmen Türkiye'ye herhangi bir yaptırım uygulanmadığı, Türkiye'nin "soykırım"ı kabul etmediği ve bu nedenle Ermenilerin kendi tarihlerine sahip olma hakkından mahrum bırakıldıkları iddiaları yer almıştır. Kararda Türkiye'nin "soykırım"ı kabul etmesi, kendisine "onur sağlayacak insani bir adım" olarak değerlendirileceği ifade edilmiştir. "Soykırım"ın "tarihi" olarak kanıtlandığına yönelik ifadelerin kararda yer alması farklı görüşlerin, yeni bulguların, konuyla ilgili daha kapsamlı tartışmaların, hatta şüphelerin dahi önünü kesmek biçiminde değerlendirilmiştir. Kararda, Parlamento'nun 1915-1917 olaylarının soykırım olduğuna inandığı belirtilirken, bugünün Türkiye'sinin hukuki ya da maddi taleplere dayanak oluşturamayacağı vurgulanmıştır. Ancak bu ifadelerin devamında olayların "uygun biçimde telafi edileceği" belirtilmiştir. Böylece çelişkili cümleler karar

---

[839] Barış Özdal, "Avrupa Parlamentosu'nun Aldığı Kararların Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri", http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/avrupa-parlamentosunun-aldigi-kararlarin-turkiye-avrupa-birligi-iliskilerine-etkileri/#_ftn3, [02.12.2019].
[840] Altınbaş, **age**, 75.

metninde yer almıştır. Birbirinin tam aksini belirten iki ifadenin birlikte kullanılması, Avrupalıların "iki tarafı da memnun etme" amacını göstermektedir. Fakat bu tür yaklaşımlar sonraki süreçte daha büyük sorunlara sebep olmaktadır.[841] Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ilişkilerinde ciddi bir krize dönüşme potansiyeline sahip bir konu oluşturmuştur. Türkiye-AB ilişkilerinde Ermeni meselesinin iki ayağı bulunmaktadır: Birincisi, soykırım konusu, ikincisi Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesidir. Diğer bir ifadeyle sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması konularıdır. Bu durum süreç içerisinde Türkiye'nin Avrupa Birliği ile gerçekleştirdiği tam üyelik müzakerelerine paralel olarak ilerleme raporlarında yerini almaya başlamıştır. 15 Kasım 2000'de komisyonun düzenli raporunda:

> "Avrupa Parlamentosu, Türk Hükümeti'ni ve TBMM'ni, Türk toplumunun önemli bir kesimini oluşturan Ermeni azınlığa desteği arttırmaya, bu çerçevede modern Türk Devletinin kurulmasından önce Ermeni azınlığın uğradığı soykırımı resmen tanımaya davet eder."[842]

2003'te ise kabul edilen bu kararda, Ermeni soykırım iddialarına doğrudan yer verilmemiştir. Ancak 17 Haziran 1987 tarihli AP kararına atıfta bulunulmuş ve Türkiye'ye "*…Ermenistan ile sınırları açması ve tarihi uzlaşmayı engellememesi çağrısı…*"[843] yapılmıştır.

Türkiye ile Ermenistan arasında Ermenistan yönetiminin soykırım iddialarını uluslararası alanda gündeme getirme çabaları ve Karabağ sorunundan kaynaklanan gerginliğe ek olarak diasporanın etkinliği tarafların ikili ilişkilerini etkileyen bir noktaya ulaşmıştır. Ermeni diasporası Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde tarafların olumsuz yargılarını besleyen bir faktördür.[844]

Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi, 24 Nisan 2001'de aldığı karara göre, yapılan yazılı beyan sadece imzalayan üyeleri bağlıyor olsa da ilgili tarihte "Ermeni soykırımını 20 yüzyılın ilk planlı soykırımı" olarak nitelendirmiş 63 üye tarafından imzalanmıştır. Yapılan yazılı açıklamada "soykırım suçunun tüm tezahürlerini insanlığa karşı işlenen suçlar" olarak kınamakta; bu tür "eylemlerinin kesin olarak reddedilmesinin, nüksetmenin önlenmesine yardımcı olmak için gerekli" bir araç

---

[841] **age**, 75.
[842] "Katılıma Doğru Türkiye'nin İlerlemesi Üzerine Komisyon'dan 1999 Düzenli Raporu"ndan akt. Özdal, Avrupa Parlamentosu'nun.
[843] **age**.
[844] Giray Saynur Derman, "Ermeni Diasporası'nın Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkisi", http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-diasporasinin-turkiye-avrupa-birligi-iliskilerine-etkisi/,[02.12.2019].

olduğunu göz önünde bulundurarak; Fransa'nın Millet Meclisi'nde bir yasa olarak, Avrupa Konseyi'ne üye ülkelerin parlamentolarının, çeşitli Avrupa kurumlarının, Avrupa Parlamentosu'nun Ermeni soykırımını tanıyan kararlar ve ifadeler aldıklarına dikkat çekilmiştir. Uluslararası Ermeni soykırımı topluluğunun tanınmasının nihayetinde Türk makamlarına benzer bir kabul sağlayacağını ve bunun sonucunda Ermenistan-Türkiye arasındaki ilişkilerin iyileşmesine yol açacağını ve böylece bölgesel barış, güvenlik ve istikrara katkıda bulunacağını dikkate alarak, İmzası bulunan Meclis üyeleri, Osmanlı Devleti tarafından "20. yüzyılın başlarında Ermenilere karşı yapılan soykırımın tanınması için gerekli adımları atmaları için Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi üyelerine" çağrıda bulunmuştur.[845] Avrupa Birliği'nin bu tutumu Ermeni sorunu konusunda Türkiye'ye iki dayatmalarda bulunulduğu argümanını gündeme getirmiştir. 3 Ekim 2005 tarihli Türkiye-AB Müzakere Çerçeve Belgesi'nde yer alan bazı maddeler Türkiye'nin AB'ye girmesi için Ermeni soykırımını tanıması ve Türkiye'nin Ermenistan'la sınır kapısını açması gerektiği biçiminde yorumlanmıştır.[846] Oysa ki böyle bir zorunluluk yoktur.

Türk[iye-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışma, uluslararası aktörlerin Türkiye ile ilişkilerinde olduğu kadar Ermenistan ile olan ilişkilerde de etkisini göstermektedir. Hatta bu durum Avrupa Birliği'nin Türkiye'yi tam üye olarak istemediği için Ermenistan ile ilgili sorunları gündeme getirdiği algısını beslemektedir.

3.2.7. Tekrarlama Dinamikleri ve Siyasa Bağlamında Türk[iye]-Ermeni[stan] İlişkileri

Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışmada tarihsel köklerin derinliği ve karşılıklı algılamalar iki ülke arasındaki derin düşmanlık algısının sürekli olarak kendini yeniden üretilmesine olanak vermektedir. Düşmanlık ilişkisinin kurulumu tam olarak tarafların ulus-devletleşme sürecinde gerçekleşmiştir ancak karşıt kimlik inşasısın temeli 1915'te yaşananlara dayanır. Bu tarihten itibaren gelişirek ve kendini sürdürür. Temel olarak çok boyutlu ve çok uzun bir zaman dilimini kapsayan bu süreç,

---

[845] "Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution April 24, 2001, Recognition of the Armenian Genocide", Doc. 9056, Written Declaration No. 320, 24 Nisan 2001, http://www.genocide-museum.am/eng/Council_of_Europe_Parliamentary_Assembly_Resolution_2001.php, [02.12.2019].

[846] Müzakere Çerçeve Belgesi'nde 6. maddenin 2. Paragrafı ve 7. maddeyi Ermeni Sorunu bağlamında yorumlayan analistler mevcuttur. "Türkiye için Müzakere Çerçeve Belgesi ve Diğer İlgili Belgeler",https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/MuzakereCercevesi/Muzakere_Cercevesi_2005.pdf, [05.09.2020].

yukarıdaki bölümde geniş bir biçimde ele alınmıştır. 93 Harbi'nden sonra "ihanet" karşısında "ihtilal" düşüncesinin derinliği, Doğu Cephesi'nde kurucu savaş ile sonuçlanmıştır. Şark Cephesi, Ermenistan'da "Türk işgali" olarak okunmuş, Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmaları ile ahdi statü tesis edilmiş, 1920'de Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'ne dahil olmasıyla birlikte ülkenin kısa süren bağımsızlık dönemi sona ermiştir. Antlaşmaların getirdiği ahdi statü, daha sonra Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye'nin egemenlik sınırları bağlamında açısından sonuca bağlanmış ve "Ermeni meselesi" devletler düzeyinde kapanmıştır. Ancak bu karşıt kimlik inşası diaspora içerisinde varlığını korumuştur.

Ermeni diasporası açısından ise 1915'te yaşananlar kimliğin kurucu unsuru halini almıştır. 1965 sonrasında Ermeni diasporasının aktivizmi, 70'li yıllarda Türk Dışişleri personeline karşı gerçekleştirilen terörizm ile "Ermeni meselesi" yeniden Türkiye'nin gündemine gelmiştir. Bu dönemden itibaren Türkiye açısından 4T (tanınma-tanıtım-tazminat ve toprak) şeklinde temsilini bulan düşmanca algı, söylem, siyasa ilişkisinde kendisine belirgin bir yer tutmayı sürdürmüştür. Hatta düşmanlık algısının her iki ülkenin ulus devlet inşa süreçlerine dayanması, düşmanlık ilişkisinin her yeni dönemde yeniden kurulmasını kolaylaştırmıştır. Bu durum, düşmanca ilişkinin devamına, her iki ülkenin de çıkarlarının ortak olduğu durumlarda dahi kimliğe ve niyete ilişkin algıların kendisini yeniden üretmesine izin verdiği gibi, devletler-arası ilişkiler geliştirememelerini sağlamıştır. Tekrarlayan çatışmalarda algılamaların gerçekliklerin önüne geçtiği" argümanıyla tam olarak örtüşmektedir.

Türk[iye]-Ermeni[stan] arasında ikili ilişkilerin geliştirilmesini destekleyen siyasal iktidarlar bu güçlü düşmanlık algısı nedeniyle kimliğe içkin bir muhalefet ile karşılaşabilmektedir. Bu nedenle ifadesini söylemlerde bulan tarihsel algılar, çatışmanın hayati öneme sahip olduğunu göstermektedir. Güçlü siyasal iktidarların kendisine yer bulmadığı dönemlerde ya da bu tarihsel derin düşmanlığın kırılmasına yönelik görüşmeler ise sıklıkla kesilerek algı-söylem-siyasa arasındaki ilişkiyi yeniden üretir. Bu süreçte görüşmelerin kesilmesinden çatışmanın diğer tarafı sorumlu tutulur. Ermenistan'da Ter-Petrosyan iktidar döneminin tepkilere neden olması ve 2009'da Türk[iye]-Ermeni[stan] arasında sınırın açılması ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki protokoller tam da bu nedenle uygulamaya konulamamıştır. Çatışmalı ilişkiye ya da ilişkisizliğe hızla geri dönülmüştür. Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın izleri üçüncü aktörler ve uluslararası aktörler üzerinde tespit

edilebilir. Tam da bu nedenle, 1915'i soykırım olarak anan kararların alınması Türkiye'de "tepki" ile; Ermenistan'da "teşekkür" ile karşılanmaktadır. Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] tarafların "öteki" ile ilgili algılamaları-düşmanlık ilişkisi- çatışmanın devamını doğrudan etkilediği ve algı, söylem, siyasa arasında çatışmanın sürekliliğine hizmet eden bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Bu açıdan söylem hem aktör hem de faildir. Tekrarlayan çatışmaların ömrü/sürekliliği ile ilgili taraflar arasındaki egemenlik sınırlarının belirlenmesi arasında ise doğrusal bir ilişki vardır. Türkiye'nin egemenlik sınırlarının Ermenistan'da tanınmadığı algısı, tekrarlayan çatışmanın sürekliliğini arttırmaktadır. Çatışma çözümü süreçleri genellikle yan konular üzerinde güven arttırıcı önlemleri geliştirmeye yönelik olduğu ve bu süreçte esas sorun konuşulamadığı ve hatta taraflar için vazgeçilmez olduğu için müzakere sürecinde daha sonraya bırakılmaktadır. Böylelikle ya sorun üzerinde müzakere edilmemekte ya da müzakere edilse dahi güçlü bir direnişle karşılaşılmaktadır.

Bu nedenle 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra AGİK şartını imzalaması, Türkiye tarafından yetersiz kabul edilmiş ve Ermenistan'dan Türkiye'nin sınırlarını tanıdığını ilan ettiği bir protokolün imzalanması beklenmiştir. Protokolün imzalanmaması ise güvensizlik algısının sürmesine olanak tanımıştır. Hatta zaman zaman Türkiye'nin 1915'te yaşananları "soykırım" olarak tanımasının hukuki olarak bir tazminat talebi ile sonuçlanmayacağı ifade edilse de, düşmanlık ilişkisi söylemlerde ve tarafların karşılıklı algılamalarında kendisine belirgin bir yer bulmuştur. Bu nedenle Nahcivan'ın statüsüne dayanan kriz, siyasal aktörler tarafından Türkiye'nin ulusal çıkarı olarak temsil ve inşa edilmiş, gerekirse Nahcivan'ın statüsü için savaşılabileceği vurgulanmıştır.

3.3. Türk[iye]-Yunan[istan] Çatışması

Michael Brecher, Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın başlangıcını İstanbul'un fethine kadar götürse dahi,[847] aslında çatışmanın temeli, 19. yüzyılın başında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması ile başlar. 1821 Mora İsyanı ile başlayan süreç, Osmanlı tarihinde ilk defa bir topluluğun kendi ulus devletini

[847] Brecher, **The World of**, 125.

kurması ile sonuçlanmıştır. Bu durum, Osmanlı siyasi düşüncesinde önemli bir kırılmayı da beraberinde getirmiştir. İlerleyen zamanlarda meydana gelen benzeri hareketler, hep bu isyan ve bağımsızlık ile örtüştürülmeye devam etmiştir.

Türkiye ve Yunanistan, 19. yüzyıl boyunca pek çok kez askeri olarak karşı karşıya gelmiş, birbirlerine karşı savaşmış veya mücadele etmiştir. Bu durum hem Türk hem de modern Yunan kimliğinin birbirine karşıt olarak inşa edilmesinin temelini oluşturmuştur. Bu durum tarafların kimliklerinin birbirlerine yönelik olumsuz algılardan etkilenmelerini kolaylaştırmıştır. İki ülkenin tarihi boyunca ortaya çıkan askeri ya da siyasi temele dayandığı düşünülen pek çok sorunun arka planında, derin tarihsel kökler ve bu kökleri mümkün kılan "öteki" kurguları bulunmaktadır. Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkileri, "öteki" kurgusunu sürekli biçimde yeniden inşa etmiş ve bu kurgudan sürekli beslenmiştir.[848]

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez isyan eden etnik unsur, Yunanlılar olmamakla birlikte ilk başarılı olan onlardır.[849] Bununla birlikte ne Türkiye ne de Yunanistan'da "tarih" geçmiş değildir. Günümüzde yaşamaya devam etmektedir. Mustafa Aydın'ın "anomali" olarak gördüğü bu durum, Türkiye ve Yunanistan'ın hem birbirleriyle mücadele ederek hem de etkileşim kurarak ulusal kimliklerini inşa etmelerinden ileri gelmektedir. Yunanistan'ın hemen hemen her köşesi yaklaşık dört yüz yıl Türk egemenliğinde bulunmuş ve "çağdaş Yunanistan Osmanlı Devleti'ne karşı verilen mücadelenin ürünü" olarak doğmuştur.[850] Her şeyden önce, iki ulus arasında etkileşim ve mücadele, insani sorunlara neden olmuştur. 1830'dan 1922'ye kadar Yunanistan, Osmanlı devleti'ne karşı yayılmacı/irredentist politika izlemiş ve bu dönem boyunca Teselya, Makedonya, Güney Epir, Girit ve bazı Ege adaları Yunanistan'a bağlanmıştır. Bu durum, yalnızca toprak transferi ile sınırlı kalmamış; yitirilen topraklardan Türk

---

[848] Hercules Milas, "National Perception of the 'Other' and the Persistence of Some Images", **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**, ed. Mustafa Aydın, K. Ifandis (London: Routledge, 2004): 54.

[849] Bu dönemde Osmanlı'nın askeri ve toprak bütünlüğüne ek olarak iktisadi olarak zayıflmış olması, Rusya etkisi, Yunan ulusal kurtuluş hareketini destekleyen varlıklı, girişimci, tüccar sınıfın varlığı, Fenerli Rumların Osmanlı Devleti'inde önemli mevkiler elde etmesi, Ortodoks Hristiyan olmanın değil; "Yunan" olmaya dair bilincin gelişimi gibi etkenler Yunanistan'ın bağımsızlık sürecini kolaylaştırmıştır. Richard Clogg, **Yunanistan'ın Kısa Tarihi**, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013), 31-35.

[850] Mustafa Aydın, "Contemparory Turkish Greek Relations Constraints and Oportunities", **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**, ed. Mustafa Aydın, K. Ifandis (London: Routledge, 2004): 23.

göçüne de neden olmuştur. Bu irredentist politika, 1919-1922 döneminde Yunanistan'ın Anadolu'yu işgal etme girişimi ile birlikte "doruk noktasına" ulaşmıştır.[851]

Yunan ulusunun ve Yunanistan'ın tarihi, Osmanlı tarihiyle doğrudan doğruya ilişkilidir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin batı kesiminin ve Osmanlı devleti içerisinde ortaya çıkan toplumsal güçlerin ve gelişmelerin tarihidir.[852] Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinin önemli bir katmanı, çatışmanın her iki tarafının kimlik sorunlarıyla birlikte, çok daha derinlerde yer alır. Bu nedenle modern Yunan tarihinin herhangi bir anına, Yunanlı kimliğinin herhangi bir yönüne, Türk etkenini dışlayarak bakmak mümkün değildir.[853] Türk[iye]-Yunan[istan] arasında yaşanan sorunlara bir çözüm bulunmasını, hatta sorunların görüşmeler yoluyla ele alınmasını engelleyen etkenlerin başında "yaşayan bir tarihin yarattığı güvensizlik algıları" gelmektedir. "Türk" etkenini göz önüne almadan modern Yunan tarihini kavramak olanaksızdır. Yunan faktörü ele alınmadan kaleme alınacak bir Türkiye tarihi eksik kalacaktır.[854] Tekrarlayan çatışma ve karşıt kimlik inşasının varlığı Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinde oldukça belirgindir. Bu nedenle "*Türk ve Yunan milliyetçilikleri arasında birbirlerine karşıt ancak birbirlerinden beslenen milliyetçiliklerin farklı ancak simetrik ilişkisi*" olduğu ifade edilmektedir.[855] Her iki ülkede de kuruluşundan itibaren milliyetçi tahayyül birbirini "varoluşsal bir tehdit" olarak inşa etmiştir. Yunanistan'ın Osmanlı topraklarından ayrılması bir kopuşun ifadesi olduğu kadar, varlığını devam ettirmesi sınırlarının ötesine giden irredentist bir politika ile kendisi özdeşleştirmesini sağlamıştır. Türkiye ise "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesi çerçevesinde genişleme amacı taşıyan bütün ulus-devlet projelerine karşıt olarak inşa edilmiştir.[856]

19. Yüzyıl boyunca devam eden bu süreç[857], 1919-1922 yılları arasında Yunanlıların "*Küçük Asya Felaketi*"; Türklerin de "*Ulusal Kurtuluş Savaşı*" dediği "işgal girişimi"

---

[851] Şükrü Sina Gürel, **Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993** (İstanbul: İmge Kitabevi, 2018), 13-14.
[852] Herkül Millas, **Yunan Ulusunun Doğuşu**, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 9.
[853] Gürel, **age,** 9.
[854] **age**, 12.
[855] Umut Özkırımlı, Sypros A. Sofos, **Tarihin Cenderesinde Yunanistan ve Türkiye'de Milliyetçilik**, çev. Sezin Tekin Özsakınç, Özlem Bülbül (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 1-2.
[856] **age**, 3.
[857] 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl'ın başında Yunanistan ve Osmanlı devleti 1821 Yunan İsyanı, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, 1912 I. Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı ve son olarak Kurtuluş Savaşı'nda doğrudan doğruya savaşmışlardır.

ile devam etmiştir.[858] Savaş sonrası Osmanlı Devleti'nin yerini Türkiye Cumhuriyeti almıştır. 1923 Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye-Yunanistan sınırı belirlenmiş , iki ülke arasındaki sorunlar ahdi hukuk ile birlikte çözümlenmiş ve yeni bir statüko kurulmuştur.[859] Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan savaşa rağmen, 1928 yılından itibaren, Atatürk ve Venizelos'un önderliğinde, iki ülke arasında barışçıl ilişkiler geliştirilmiştir.[860] Tekrarlayan çatışmanın doğasına uygun olarak bu barış dönemi ilerleyen yıllarda Yunanistan'ın jeopolitik sınırların Türkiye'nin aleyhine genişlemesinin yarattığı travmalarla yeniden tetiklemiştir. Türk[iye]-Yunani[stan] ilişkilerindeki çatışma kendisini 1955 sonrasında Kıbrıs Sorunu ile başlayan süreçte yeniden üretmiş ve daha sonra Ege Denizi'ne taşınmıştır.

Türkiye ile Yunanistan arasında varlığını sürdüren çok sayıda çatışma ve kriz -Batı Trakya Türk ve İstanbul'da Rum azınlığının statüleri, Fener-Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin konumu, Kıbrıs'ın statüsü, Ege Denizi'ndeki egemenlik hak ve yetkileri- tarafları tatmin eden kalıcı bir çözüme ulaştırılamamıştır. Bu nedenle Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki ilişkilerin tarihi, tekrarlayan çatışma içerisinde izlenebilen bir süreç halini almıştır. Taraflar diğerinin azınlıklara ilişkin uygulamalarını iç ve dış politika gündeminde dillendirdiğinde çatışma kendini hızla yeniden üretmektedir. Kıbrıs ve Ege Denizi konusundaki sorunlar, birbirlerinden çok farklı siyasi ve hukuki bağlamlarda ortaya çıkmasına rağmen, aralarında belirgin bir psikolojik bağlantı bulunmaktadır. Tekrarlayan çatışmanın doğasına uygun olarak bir tarafın müzakere sürecinde ödün vermesi halinde diğer çatışmalı alanlarda da pozisyonlarının zayıflayacağı düşüncesi her iki ülkede de hakimdir.[861] Özellikle ülkelerin egemenlik haklarını ve sınırlarını ilgilendiren karasuları, kıta sahanlığı, hava sahası, egemenliği antlaşmalarla devredilmemiş ada, adacık ve kayalıklar gibi konular

---

[858] Alexis Heraclides, **Yunanistan ve "Doğudan Gelen Tehlike Türkiye: Türk-Yunan İlişkilerinde Çıkmazlar ve Çözüm Yolları**, çev. Mihalis Vasilyadis, Herkül Millas (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2002), 37.

[859] Lozan Barış Antlaşması'nda Yunanistan'a bırakılan adalar (Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya) silahlandırılmama ve üzerlerinde tahkim kurulmama koşullarıyla devredilmiştir. Ayrıntılar için "Lozan Barış Antlaşması", 24 Temmuz 1923, 5, http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf, [06.10.2018].

[860] Bunun nedeni, Venizelos'un *Megali İdea*'nın asla gerçekleşmeyecek bir hayal olduğunu ifade etmesi ile Türkiye'ye yönelik irredantist politikalarından vazgeçtiğini ilan etmesidir. Melek Fırat, "Yunanistan'la ilişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1 1919-1980**, ed. Baskın Oran, 13. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 344.

[861] Mustafa Aydın'ın da belirttiği gibi problemlerden birinde ödün verilmesi halinde diğerlerinde de pozisyonlarının zayıflamasından çekinen taraflar adeta hiçbir konuda ödün vermemeye çalışmaktadır Mustafa Aydın, "Türk-Yunan İlişkilerinde Şüpheci İyimserlik", **Türkiye-Yunanistan: Eski Sorunlar Yeni Arayışlar,** der. Birgül Demirtaş Coşkun (Ankara: ASAM Yayınları, 2002): 221.

her iki ülke karar alıcıları tarafından temel değerler, öncelikler arasında en üst düzeyde önemsenmektedir. Bu alandaki herhangi bir statü değişikliği diğer tarafın mutlak kaybı anlamına geleceği için fiili durum yaratma/oldu-bitti girişimleri gerilimi birden askeri düzeye taşıyabilmektedir. Bu nedenle Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkileri çok hızlı biçimde savaş riskine evirilebilmektedir.

3.3.1. Türk[iye]-Yunan[istan] Çatışmasının Tarihsel Kökleri: "Devrim" Karşısında "İsyan"

Balkan tarihinde 1804-1887 yılları arası dönem, "ulusal isyanlar" ve "yeni yönetimlerin kurulması" konularını içermektedir. Bu dönemde bağımsız Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya ek olarak özerk bir Bulgaristan da kurulmuştur. S. Yerasimos, "*Balkanlar, 19.yy. boyunca din farklılıklarından başka bir farkı önemsemeyen Osmanlı imparatorluğu tarafından zorla birleştirilen eski halklara dayalı ulus devletlerin oluşturulmasına tanık olmuştu*"[862] diye ifade eder. Ulus devletlerin kurulma süreci yalnızca Balkanlar ile sınırlı kalmadığı gibi Avrupa'nın diğer bölgelerinde meydana gelen değişimlerden etkilenmiş hem de o değişimleri etkilemiştir. "Ulusal-özgürlükçü ideolojilerin inşası ve kabulü, değişen ekonomik koşullar ve Avrupalı güçlerin artan müdahaleleri ve Doğu sorunu" gibi dış etkenlerin yanı sıra[863] yarımadada yaşanan iç koşullar isyanlar sürecinde önemli rol oynamıştır. Balkanlarda milliyetçi isyan dalgasını doğuran iç koşulların en önemlileri arasında, Osmanlı hükümetinin kırsal kesimde hukuku ve düzeni koruma ve hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar arasındaki itaatsiz ve silahlı unsurları kontrol etme noktasındaki yetersizliği gösterilmektedir. Bu nedenle kendi savunmalarını organize eden ahali yerel hükümet merkezleri ortaya çıkmış;[864] Balkanlar'daki nüfusun önemli bir kesimi silahlı hale gelmiş ve "gerilla" savaşı konusunda "tecrübe" kazanmışlardır.[865]

Türk[iye]-Yunan[istan] arasında tekrarlayan çatışmanın tarihsel kökenlerinde "devrim" karşısında "isyan" düşüncesi yer alır. Yunanistan'da 1821'den 1922'ye kadar geçen zaman dilimi, askeri mücadele ile kazanılmış bir "devrim" olarak

---

[862] Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu**, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 9.
[863] Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar**, çev. Haşim Koç, Gülbin Koç (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 195.
[864] **age**, 217.
[865] **age**, 218.

tanımlanırken[866]; Türkiye'de İmparatorluğu'nun içerisinden yıkımını başlatan "isyan" hareketlerinin başlangıcını ve ilk büyük kaybını[867] oluşturur.[868] Yunanistan'ın bağımsızlık düşüncesini oluşturan ve geliştiren etmenler olarak ise "Osmanlı yönetim sisteminin hem millet sisteminden kaynaklanan etkiler", "Avrupa devletlerinin etkisi", "Rum aydınlanma hareketi ve aydınlarının etkisi", "Fener-Rum Patrikhanesi ve Fenerli Rumların etkisi", "Filiki Eterya'nın çalışmaları" ve son olarak "Tepedelenli Ali Paşa isyanının süreci kolaylaştırması" biçiminde sıralanır. [869]

Osmanlı Devleti, merkezden uzak olan bölgelerde farklı yönetim şekilleri uygulanmıştır. Ayrıca, yerel birimler idari ve mali ayrıcalıklar da elde etmiştir. Zaten çok uluslu bir imparatorluğun yönetilmesi günümüz ulus devletlerinden "devlet kapasitesi"[870] bağlamında farklıdır. Osmanlı yönetiminin desteği ile Mora'da seçilen "kocabaşlar" uzun yıllar görevde kalabildikleri gibi, bu haklarını çocuklarına ve torunlarına da devredebilmişlerdir. Ayrıca Mora'da Türk yönetimini kabul etmeyen "kleftler"[871] karşısında "armatoloi" denilen Hristiyan milis güçleri oluşturarak dağ yollarının güvenliğini sağlamaya çalışmış; zamanla armatoloi zamanla bölgedeki deniz taşımacılığının güvenliğini sağlamak ile de görevlendirilmiştir. Yine Osmanlı yönetimini kabul etmeyen Manyalılara karşı vergi almak şartıyla muhtariyet verildiği bilinmektedir. [872]

---

[866] Batılı kaynaklarda bu süreç "Yunan devrimi" ya da "Yunan bağımsızlık savaşı" olarak adlandırılmaktadır. Meral Bayrak, "1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı" (Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999):2.

[867] Türk tarih kitaplarında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması "Mora İsyanı" başlığı altında incelenir. John S. Koliopoulos, Thanos M. Veremis**, Modern Greece: A History Since 1821** (West Sussex: Wiley and Blackwell, 2010), 19.

[868] Esra Özsüer, **Türkokratia: Avrupa'da Türk İmajı** (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 322-323.

[869] Bkz. Arzu Erman, "Erken Dönem Osmanlı Devleti-Yunanistan Krallığı İlişkileri: Problemler, Çatışan Faktörler ve Uzlaşma" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 37-59.

[870] Devlet kapasitesi, Michael Mann tarafından devletin "topluma nüfuz etme ve siyasi kararları uygulama konusundaki yeterliliği" Michael Mann, **İktidarın Tarihi, Sınıflar ve Ulus Devletlerin Yükselişi, 1760-1914**, çev. Deniz Ela, Ali R. Güngen, Gülben Şaş (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013); Charles Tily tarafından "devletin kaynak ve veri toplama" kapasitesi bkz. Charles Tilly, **Coercion, Capital, and European States** (Oxford: Blackwell, 1992); Fukuyama tarafından ise "politika belirleme ve uygulama yetisi" gibi farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Bkz. Francis Fukuyama, **Devlet İnşası: 21. Yüzyılda Dünya Düzeni ve Yönetişim** çev. Devrim Çetinkasap (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005).

[871] Kleftler yağma ile geçinen, dağa çıkan eşkıyalar olarak tanımlanabilir. Clogg'a göre yağmalarını Yunanlılara ve Türklere yöneltmiş olan bu eşkiyalaların Osmanlı vergi memurlarına saldırmaları onları Yunan halkının gözünde yüceltmiştir. Clogg, **Yunanistan'ın Kısa Tarihi**, 29.

[872] Serap Toprak, "19. Yüzyıl Milliyetçilik Çıkmazında Rumlar", **Yeni Türkiye**, s. 68 (2015): 2848.

19.yy'la gelindiğinde Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletler arasında güç dengesi Osmanlı aleyhine giderek bozulmuştur. Endüstri Devrimi'nin ilk deneyimleyen ülke olan İngiltere, üzerinde güneş batmayan imparatorluk haline gelmeye başlamıştır. Özellikle, yüzyılın ortalarında ele geçirdiği Hindistan sömürgesi ve sömürge yollarının güvenliğini sağlamak temel politikası haline gelmiştir. Bu bakımdan, başta Akdeniz olmak üzere Osmanlı coğrafyasında aktif bir politika yürütmüştür. Bir diğer büyük güç Fransa ise, Napolyon döneminde Mısır'ı sömürgesi haline getirememiş olsa da 1830'da Cezayir'i ve 1881'de Tunus'u ele geçirmiştir. Bu arada, Habsburg monarşişi de, son iki yüzyıldır Balkanlar'da önemli bir ilerleme kaydetmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu için en tehlikeli düşman ise, "Rus Çarlığı" olacaktır. Rusya, Balkanlardaki Ortodoks Hristiyanların hamisi olduğu iddiasında bulunan Rusya, 18. yüzyılda askeri gücünü büyük ölçüde arttırmıştı.[873] Nitekim Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Ortodoks kilisesi bir çeşit Rus himayesine kavuşmuştu. Dönemin Rus Çariçesi II. Katerina, "Grek projesi" ile Osmanlı Devleti'ni Avrupa'dan ve İstanbul'dan uzaklaştırmayı hedeflemiş; Küçük Kaynarca Antlaşması[874] da buna hizmet etmişti.[875] İlerleyen süreçte Rumlar, Eflak, Boğdan başta olmak üzere Ortodoks tebaanın kaderinde ve geleceğinde Rusya söz hakkı elde etmişti. 19. yüzyılda Rus hükümeti, Balkanlarda elde ettiği çıkarlarını korumaya çalıştığı gibi, Rus orduları İstanbul'u tehdit eder konuma gelmiş ve Balkan halklarının potansiyel dış destek kaynağı halini almıştır. Bu noktada imparatorluktaki bazı toplumsal grupların Rus müdahalesini desteklemeleri, Rus devlet adamlarının Osmanlı zayıflığını kendi çıkarlarına kullanmak istedikleri zamanlarda Balkan müttefiklerine güvenmeleri süreci kolaylaştırmıştır.[876]

Osmanlı ile Çarlık Rusyası arasında yapılan antlaşmalarda, Ortodoks Hristiyanların korunmasıyla ilgili pek çok hükmün yer alması, dini ve siyasi olarak koruma hakkı elde ettikleri Rus devlet görevlilerine nüfuz kazandırdığı gibi Balkan halklarının da Rusya'ya yakınlık duymasının önünü açtı. Rusya, kendi çıkarı ile uyumlu olduğunu

---

[873] Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, çev. Ercan Ertürk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 89-90.
[874] Küçük Kaynarca Antlaşmasının 7. Madddesi ile Osmanlı tebaası olan Hristiyanlar üzerinde Rusya'nın müdahale isteği kabul edilmek durumunda kalınmıştır.Yusuf Akçura, **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri: XVIII ve XIX: Asırlarda**, 3. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 2.
[875] Mehmet Yetişgin, "Yakınçağ Osmanlı Siyasi Tarihi", **Osmanlı Tarihi Araştırmaları I: Nizam-ı Ceditten Meşruiyet'e,** ed. Ahmet Oğuz (İstanbul: Kesit Yayınları, 2018): 18-19.
[876] Jelavich, **Balkan Tarihi**, 213.

düşündüğü durumlarda gücünü Ortodoks dindaşları için reformlar ve özerklik hakları elde etmek için kullandı. Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme politikası, Petersburg tarafından yüzyıldan fazla tercih edilen bir uygulama oldu.[877]

Konuya dış nedenler bağlamında devam edersek, Yunan İsyanı'nda, Fransız ihtilaline paralel olarak gelişen milliyetçilik düşüncesi büyük yer tutmaktadır. Bu noktada Yunanlıların 18.yy. boyunca deniz ticaretinden kazandığı zenginlik[878]- 18.yy'da Karadeniz ve Doğu Akdeniz ticaretinin ¾'lük kısmının Rumların elinde olduğu bilinmektedir[879]-, Avrupa'daki entelektüel akımlardan etkilenmeleri, ticari bir diasporaya sahip olmaları gibi etkenler bu süreci büyük ölçüde şekillendirmiştir. Aydınlanmanın getirdiği fikir ve etkileşimlerle birlikte entelektüel olarak "Yunan aydınlanması" olarak adlandırılan bu süreçte Adamantios Korais ve Rigas Velestinlis[880] gibi yazarlar etkili olmuştur.[881] Rigas ve Velestinlis üzerinden gelişen entelektüel düşünce akımı, bütün Balkanları etkisi altına aldığı gibi Yunanistan'ın bağımsızlık sürecinin düşünsel altyapısını oluşturmuştur.[882]

1810'dan sonraki on yıllık süreç boyunca isyan etmek için uygun zamanın geldiğine dair bir algı oluşmuştur. Bu fikirler, Osmanlı Devleti'nin Rum tebaası arasında hızla yayılarak bütün toplumsal katmanlara ulaşmakla birlikte, 1808'de başlayan Sırp Ayaklanması'nın[883] kısmen başarılı olması[884] artık "imparatorluğun zayıfladığı ve isyanın başarılı olabileceği"[885] inancını teşvik etmiştir.

---

[877] **age**, 215.
[878] "*XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı, Balkanlarda ticari gelişme-şehirleşme ve bir yerli tüccar sınıfının doğuşuna paralel olarak, Aydınlanma Çağı Avrupası'nın etkisi altında eğitimin gelişmesi ve bir Yunan, Sırp ve Rumen intelligentsiasının ortaya çıkışını görmüştür."* Halil İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye** (İstanbul: Timaş Yayıncılık, 2013), 34.
[879] Bayrak, **age**, 25-61.
[880] Korais'in asıl çabası klasik Grek dili ile halkın konuştuğu Rumca'yı uzlaştıran modern Helen dilini geliştirmekti. Ulusal benlik için "Rumluk" kavramı yerine "Helenlilik" kavramını getidi. Onun etkisiyle Yunan aydınları kendilerin Rum olarak değil; Helen olarak görmeye başladılar. Rigas, ise özgürlük, eşitlik ve aynı zamanda da ulusçuluk akımının diğer temsilcisidir. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, haz. Ahmet Kuyaş, 2. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 155
[881] Thomas W. Gallant, **Modern Greece** (London: Arnold Publishers, 2001), 10.
[882] **age**, 11.
[883] Halil İnalcık, "*Sırplar şiddetli isyanlardan sonra (1804-1815), bazı imtiyazlar koparmışlardı. Arkasından Yunanlılar, İmparatorluğu temelinden sarsan büyük "Rum Fetret"ini çıkardılar (1821-1829)."* Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006): 28.
[884] Sırp ayaklanması "ulusal bağımsızlık" ile sonuçlanmasa da 1812'de Osmanlı-Rus savaşı sonrasında yapılan Bükreş Antlaşması ile Sırplar bazı ayrıcalıklar elde etmiştir. Bu nedenle Sırp ayaklanmasının kısmen başarılı olduğu belirtilmektedir. Berkes, **age**, 154.
[885] Gallant, **age**, 13.

Fenerli Rumların ve Fener-Rum Patrikhanesi'nin Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasındaki rolü tartışmalı bir konudur. Mora isyanını destekledikleri gerekçesiyle Patrik V. Grigorios ile Efesos (Efes), Anhialos (Ahyolu), Nikomidia (İzmit) metropolitleri idam edilmiş; buna bir süre sonra Derki (Terkos), Adrianoupoli (Edirne), Tırnovo ve Selanik metropolitleri de eklenmiştir. Klasik Türk tarihçilik yazım anlayışı bu konuda Patrikhane'yi mahkûm etmeye yönelmiştir. Bu anlayışa göre Mora'da isyan başladığında patrikhane isyancılara destek vermiş; isyancılara yazıldığı ve onları desteklediği kabul edilen bir mektup nedeniyle patrik idam edilmiştir.[886]

Fenerli Rumlar, Osmanlı Devleti içerisinde önemli görevlerde yer alsalar da -Divan-ı Hümayun tercümanlığı gibi- Fransız ihtilali ve yayılan milliyetçilik düşüncesine doğrudan doğruya destek verdiklerini iddia etmek güçtür. Fenerlilerin çok az bir kısmı "Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda" görev almış, bağımsız bir ulus devletten ziyade çok uluslu Bizans İmparatorluğu'nun canlandırılması için, pasif olarak Rusya'dan destek beklemiştir. [887] Ancak yine de Fenerli Rumların Avrupa'da eğitim almaları, ulus devlet ve aydınlanmadan etkilenmeleri, kendi içlerinde Patrikhane'nin Ortodoksluğun temsilcisi olması gibi nedenler diğer Yunan olmayan Ortodoks unsurları kendi içerisine alma girişimleri ile birlikte değerlendirilir. Rumlar, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerden önceki "millet-i sadıka" görülmüştür.[888]

Yunanlılara özgürlük fikrini aşılayan pek çok gizli dernek bulunmaktadır.[889] Bunlar arasında en etkili olanı "Filiki Eterya", 1814 sonlarında Odessa'da kurulmuştur.[890] Yunan bağımsızlık hareketine en güçlü dış destek ise biraz önce ayrıntılı olarak anlattığımız gibi, Çarlık Rusya'sından geldi. "*Köleleştirilmiş Yunanlıların dindaşları olan Rusya tarafından özgürleştirileceği*"[891] fikri, toplumsal tabanda yayıldı. Filiki Eterya derneğinin amacı, ilk aşamada bağımsız bir Yunan devleti oluşturmak sonra da

---

[886] Elçin Macar, **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 43-44.
[887] Bayrak, **age**, 46.
[888] Erman, **age**, 39.
[889] Hasan Demirhan, **Büyük Güçlerin Gölgesinde Yunan İsyanı** (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2016), 22.
[890] Nicholos Skufas, Anthanaisos Tsakalofff, Emmanuel Ksantos Finiki Eterya'yı kuran Yunan ihtilalcileridir. M. Murat Hatipoğlu, **Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)**, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988), 8.
[891] Marinos Hatzapoulos, "From Re-surrection to Insurrection: 'Sacred' Mhyts, Motifs and Sembols in the Greek War of Independence", **The Making of Modern Greece: Nationalism, Romaticism and the Uses of the Past (1797-1896)**, ed. Roderick Beaton, David Ricks (Farnham: Ashgate Publishing, 2009): 83.

Orta Yunanistan, Batı Trakya, Ege Adaları, On İki Ada, Kıbrıs ve Batı Anadolu'yu Yunanistan'a katmak ve ardından İstanbul'u ele geçirerek Bizans'ı yeniden kurma düşüncesiydi.[892] Buna ek olarak, Filiki Eterya devrimci fikirlerin yaygınlaşması ile birlikte örgütsel olarak eyleme geçmeyi sağladı.[893]

3.3.1.1. İsyan ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı

Tepedelenli Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti ile girdiği çatışma esnasında, eski voyvodalardan Konstantinos İpsalantis'in oğlu ve Çar I. Alexander'ın yaveri Alexsandros İpsalantis'in Yaş şehrinde 3.000 kişilik bir kuvvetle başlattığı ayaklanma, Yunanistan'ın bağımsızlık sürecine giden isyanın ilk adımını oluşturmuştur.[894] Buğdan'daki başarısız ayaklanma deneyiminin ardından, Mora'da 6 Nisan 1821'de Balyabadra Piskoposu Germanos'un önderliğinde başlayan ayaklanma yeni bir isyan dalgası haline gelmiş; isyancılar Mora Kalesi'ni ele geçirdikten sonra "Osmanlı Devleti'nin saldırılarından kurtulmak" ve *Yunan Sorunu*'nu bir Avrupa meselesi haline getirmeye çalışmışlardır. Yaygın inanca göre, "Mora İsyanı", Aya Lavra Manastırı'nda isyan bayrağının kaldırılmasıyla başlamış ve daha sonra Yunan bölgelerine, Rumeli ve adalara yayılmıştır.[895] Dhimitros İpsalantis, 1821 Haziran'ında ayaklanmanın yönetimini eline almıştır.[896] Çatışmalar devam ederken Yunanlılar, 22 Ocak 1822'de bağımsızlık beyannamesi yani "Epidarios Anayasası'nı" kabul ettiklerini ilan etmişlerdir.[897]

İngiltere, daha önce tanımadığı Yunan isyancılarını 1823 Mart ayında "muharip taraf" olarak tanımıştır. Bu durumun Fransa ve Rusya tarafından da kabul edilmesiyle, Osmanlı Devleti ile adı geçen devletlerin arası açılmış ve elçiler İstanbul'dan ayrılmıştır. 1826 tarihli Petersburg Protokolü ile Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne vergi veren özerk bir devlet konumuna gelmesi ve Türklerin Yunanistan'dan çıkartılması kararlaştırılmıştır. Bir yıl sonra yapılan Londra Protokolü'nde ise, Osmanlı Devleti ile asiler arasında barış görüşmeleri yapılmazsa İngiltere, Fransa ve

---

[892] Demirhan, **age,** 75.
[893] Gallant, **Modern Greece**, 15-16.
[894] Hatipoğlu, **Yunanistan'daki Gelişmelerin**, 17.
[895] Jelavich, **age**, 241. Bu noktada isyanın Aya Lavra Manastırı'nda başladığı iddiasının gerçeği yansıtmadığı ve ulus inşasında kurucu bir mit olarak patrikhane yerine yerel din adamlarının desteği ile ortaya çıkmasının sonradan inşa edilmiş bir anlatı olduğu iddia edilmektedir. Esra Özsüer, **Türkokratia: Avrupa'da Türk İmajı** (İstanbul, Kronik Kitap, 2018), 262.
[896] Hatipoğlu, **age**, 18.
[897] **age**, 20.

Rusya'nın isyancılara yardım etmesi ve Osmanlı Devleti'ne baskı yapması kararı alınmıştır.[898] Bu arada, II. Mahmut, isyanı bastırmak için Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya başvurmuş; Paşa hizmetlerine karşılık olarak Girit'i kendisi, Mora'yı da oğlu için istemiştir. Fransız askeri danışmanlarından eğitim almış Mısır ordusu, 1826 Nisan'ında Atina'da Akropolisi ele geçirmiştir.[899]

1827 yılında Navarin'de Osmanlı donanmasının yakılması, II. Mahmut'un uzlaşmayan tavrı ve Rum isyancıların azmi, isyanın ilerlemesinde kilometre taşı olmuştur.[900] Navarin'de Osmanlı donanmasının yakılması sonucunda, isyancılar deniz üstünlüğünü ele geçirmişlerdir. Bu sırada Rusya, 1828 Nisan ayında, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Savaşın Rusya'nın üstünlüğü ile sonuçlanmasından sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması imzalanmıştır.[901] Edirne Antlaşması'ndan 5 ay sonra 3 Şubat 1830 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan yeni bir "Londra Protokolü" ile bağımsız Yunanistan Devleti kurulmuştur.[902]

İsyanın Mora'da başarıya ulaşmasında, diğer etkenlerin yanı sıra, ayaklanmaya giden koşulların uygunluğu, yerel yönetimin güçlü bir biçimde organize olması, Mora'nın neredeyse tamamen özerk denebilecek biçimde yönetilmesi etkili olmuştur.[903] Osmanlı askeri kuvvetlerinin "Tepedelenli Ali Paşa İsyanı" nedeniyle batı Balkanlarda bulunması, Yunanlılara harekete geçebilmek uygun bir ortam sağlamıştır. Bu nedenle Yunanistan'ın bağımsızlık sürecinin temel olarak "iki devreye ayrıldığı" söylenir. 1821'de başlayan ve 1826'ya kadar devam eden süreçte, Yunan isyanı, Osmanlı Devleti'nin "iç meselesi" iken 1826 sonrasında bir "Avrupa meselesi" halini almıştır.

Smith'e göre, "bağımsızlık için verilen mücadelede Yunanlı savaş kışkırtıcılarının ve politika yapıcılarının Avrupa'nın büyük devletlerinden kopartabildikleri, sadece, Arta'da çekilen bir hatla batıda Volos'a ve doğuda Pelion Dağına kadar birkaç yüz metrekarelik ana toprak (Peloponez) ve bir avuç Yunan adasından ibaret"tir.[904]

---

[898] **age**, 24.
[899] Jelavich, **Balkan Tarihi**, 244.
[900] John S. Koliopoulos, Thanos M. Veremis**, Modern Greece: A History Since 1821** (West Sussex: Wiley and Blackwell, 2010), 21.
[901] Hatipoğlu, **age,** 25.
[902] **age**, 25.Londra Protokolü, Yunanistan'ın devlet şeklinin, sınırlarının ve bağımsızlığının uluslararası düzeyde belirlendiğini göstermektedir.
[903] Jelavich, **age**, 239.
[904] Michael Llewellyn Smith, **Yunan Düşü**, çev. Halim İnal (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002), 15.

Yunanlılar için bunun yeterli kabul edilmemesi, yeni ulus devletin Bizans'ın sahip olduğu devlet sınırlarına ulaşmasını, "büyük düş"ün yeniden canlandırılmasını yeni bir "gaye" haline getirmiştir.

1821 sonrasında, Yunanlılar, bir yandan isyancılar arasındaki iç çatışmaları gidermeye çalışırken; diğer taraftan yeni kurulan ulus-devlete bir kimlik oluşturmaya yönelmişlerdir. Bu kimlik, hiç şüphesiz "Türk karşıtı" olarak inşa edilecek; Osmanlı hakimiyeti dönemi yani "Türkokratia" geri kalmışlık, barbarlık, acımasızlık, tiranlık gibi olumsuz kalıp yargıların merkezine yerleştirilecekti.[905] Bu açıdan "*Türk nefreti, Yunan ulusal birliğini gerçekleştirmede bir araç olarak kullanıldı*."[906] Üstelik "Türkler" bir tür "günah keçisi" olarak seçildi. Yunan kimliğinin "milli öteki"si Türk olarak inşa edilirken Yunan toplumunun ortak "bizi" olgusunu yarattı ve kuvvetlendirdi. Bu süreçte yeni kurulan ulus devlet, kendisini Antik Yunan'a dayandırarak yeni bir kimlik inşa ederken Bizans dönemini ilk başlarda ulusal tarih kurgusuna eklemeyecekti. Ancak bu durumda, Yunan ulusal kimliğinin süreklilik göstermediğinin farkına vardıktan sonra Bizans ile barışacak; Osmanlı dönemini kötülüklerin merkezine oturtarak kendisini "cehalet, kötülük, korku ve tembellikten"[907] arındırmaya çalışacaktı. Bir başka deyişle, başlangıçta Bizans kimliğinden uzak duran Yunanlar, "Helen" kimliğini sahiplenip bunun üzerine "Bizans İmparatorluğu'nun varisi" kimliğini ekleyeceklerdi. Helenizm'in zaman içerisinde "Megali Idea" düşüncesine eklemlenmesiyle ülkenin tarihsel devamlılığında en açık "öteki"nin Türkler olarak kurgulanmasını sağladı. "İçlerindeki Türk'ten özgürleşme" düşüncesi kimlik inşasının tamamlayıcısı olmuştur.

Sonuç olarak Yunanistan Krallığı'nın doğuşu, Osmanlı topraklarından kopuşu temsil ettiği ölçüde ondan bağımsız bir ulusal tarih inşa etme düşüncesine de dayanır. Bu nedenle Avrupa ülkelerinin de desteği ve Aydınlanma Çağı'nın getirileri, onların antik Yunan'a dayanan Helenizm ile 19.yy'da tarihsel devamlılıklarını oluşturmuştur. Yunanistan'ın uluslaşma süreci hem tarihsel kopuş hem diğer ülkelerdeki aynı etnik kimliğe sahip olan halklarla bütünleşme anlamında "irredentizm" hem de kültürel olarak homojen bir halk yaratılmasını içermektedir. Bu bağlamda İngiltere, Fransa ve

---

[905] Özsüer, **Türkokratia**, 252-253.
[906] **age**, 245.
[907] Volkan, Itzkowitz, **Türkler ve Yunanlılar**, 223.

Rusya başta olmak üzere Avrupa ülkeleri modern Yunanistan'ın sahip olması gereken kimliği hem talep etmiş hem de desteklemiştir.[908]

3.3.1.2. Megali Idea ve Bağımsızlık Sonrası Mücadeleler

Megali Idea, Yunanca'da "büyük fikir", "büyük ülkü" anlamlarına gelmektedir. Daha geniş bir ifadeyle "*Yunanlıların geçmişte yaşamış oldukları iddia edilen toprakları, Konstantinopolis'i ele geçirip Bizans'ı yeniden diriltmeyi ve iki kıtalı beş denizli büyük bir Yunanistan kurma hayali*" olarak tasvir edilir.[909] Megali Idea çeşitli zamanlarda farklı yollarla gerçekleştirilmek istenmiştir. Bu konuya hâkim olan iki temel unsur, "milliyetçilik fikri" ve "din adamları" olmuştur.[910] Yunan Krallığı'nın kurulması Megali Idea'nın ilk aşaması olarak değerlendirilmiş ve bu devletin sınırları dışında Rumca konuşan nüfusun üzerinde yaşadığı topraklarla birlikte krallığa katılması -yani Yunanistan ile birleşmesi fikri- ENOSİS aşamalarıyla Megali İdea'ya ulaşılmaya çalışılmıştır.[911] Ioannis Kolettis, 1844'te Megali Idea programının çerçevesini şu şekilde açıklar:

> "Yunanistan krallığı, bütün Yunanistan değildir; O, Yunanistan'ın yalnızca küçük bir parçasıdır. Yunanlı da sadece kraliyet sınırları içerisinde yaşayan Yunanlı değildir; Yanya'da, Selanik'te, Serez'de, Edirne'de Konstatntinopolis'te, Trabzon'da, Giritte, Sisam'da yaşayan ve tarihin bir döneminde hangi topraklarda yaşamış olursa olsun, Yunan ırkına mensup herkes Yunanlıdır. Elenizmin iki büyük merkezi vardır: Atina ve Konstantinopolis: Atina sadece kraliyetin başkentidir; Konstantinopolis ise bütün Elenlerin sevinci, ümidi olan başşehirdir."[912]

Bu dönemde Yunanistan halkının İstanbul'u ele hevesine; toprakların Yunan toprağı olduğu duygusu, ulusun ya da ırkın yeni devletle uyum halinde olması hali ve bu nedenle Osmanlı imparatorluğundaki milyonlarca Yunanlının kurtarılması gerektiği kanısı eklenmiştir. Bütün bu duygular çağdaş milliyetçilikle birleşerek bu 19. yüzyılın ortalarında itibaren Megali Idea bağlamında üç şey ifade etmiştir. Tam anlamıyla yorumlanınca, merkezi İstanbul'da olan Bizans-Yunan İmparatorluğu'nu canlandırmaya yönelik romantik bir düş; daha dar bir yorumla, Yunan ulusu ile Türk ulusu arasında bir çatışmaya neden olmayacak ve doğal bir yoldan yavaş yavaş içten yıkılmasını sağlayacak şekilde Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Yunan kültürel ve

---

[908] **age**, 221.
[909] Hatipoğlu, **Yunanistan'daki Gelişmelerin**, 29.
[910] **age**, 29.
[911] **age**, 30.
[912] Yücel Aktar, "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Yönelik Geleneksel Politikasında Temel Yaklaşımlar", **Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri** (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986): 2.

ekonomik egemenliğini sağlama hevesi ve son olarak da dışarıdaki Yunanlıların yaşadıkları toprakları geri alarak Yunan Krallığı ile birleştirmekti. Ama bu açıktan Osmanlı imparatorluğu ile çatışmaya yol açacaktı.[913] Bu ifadeler çerçevesinde 1830'da kurulan Yunanistan'ın, ulaşılmak istenen hedefin küçük bir parçası olduğu kolayca anlaşılabilir. Bundan sonraki Yunan tarihi, büyük ülküye giden adımların atılması çabası içerisinde geçmiştir. Megali Idea, 1844'ten en az 1922'ye kadar Yunan resmî ideolojisi, siyasi vizyonunun temelini oluşturmuştur.[914]

Bağımsızlığını kazanan Yunanistan, Peleponez'e sıkışmış küçük bir coğrafyaya sahipti. Bu sınırlar, ilerleyen süreçte, yavaş yavaş genişlemeye başlayacaktır. Öncelikle, İngiltere, Napolyon Savaşları sonrası ele geçirdiği Yedi Ada Cumhuriyeti'ni, yeni devlete bir hediye olarak bıraktı. Bu sırada, Yunan diplomasisi, Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi ve askeri girişimlerini de hızlandırdı. Özellikle Girit, Yunanlıların yeni hedefi olmuştur. Girit'te 1866 yılında başlayan isyan, Âli Paşa'nın adaya gidişi ve muhtariyete varan haklar verilmesi ile sonuçlandı. Fakat, Girit'teki karışıklıklar, bundan sonraki süreçte de devam etti.

Yunan Hükümeti, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Rusya lehine savaşa girme hazırlıkları yaptı. Ancak hem savaşın gelişimi hem de büyük devletlerin baskısı karşısında bu düşüncesinden vazgeçti. Bu ortamda, Osmanlı Devleti, büyük devletlerin araya girmesiyle bazı toprak tavizleri verilmek durumunda kaldı. Böylece Yunan Krallığı'nın toprakları, kuzeye doğru genişledi. Bundan sonraki hedef, yine Girit üzerinde yoğunlaştı.

1897 yılına gelindiğinde, Girit'te yeni bir ayaklanma çıkmış ve isyancılar anavatan ile birleştiklerini ilan etmişlerdir.[915] Yunan kamuoyu Deliyannis hükümetinin Girit konusundaki tutumunu başarısız ve çekingen olarak nitelendirirken diğer taraftan Yunan Kralı'nın yayılmacılık konusunda yeterince çalışmadığını da ileri sürüyordu. Kral bu yoğun eleştiriler karşısında hem kendisinin hem de ailesinin vatanseverliğini

---

[913] Smith, **Yunan Düşü**, 18-19.
[914] Anastasia Stouraiti, Alexander Kazamias, "The Imaginary Topograpies of the Megali Idea: National territory as Utopia", **Spatial Conceptions of The Nation: Modernazing Geograpies in Geece and Turkey**, ed. P. Nikiforos Daimandouros, Talia Dragonas, Çağlar Keyder (London: Tauris Academic Studies, 2010): 11.
[915] Smith, **age**, 20-21.

göstermek amacıyla Girit Hristiyanlarına yardım etme arzusunda olduğunu ilan etti. Bunun en açık ifadesi olarak da oğlunu bu seferle görevlendirdi.[916]

"Girit Bunalımı" özelinde gerilen ilişkiler, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında bir savaşa yol açtı. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Yunan milliyetçileri açısından tam bir felaket oldu. Türk birlikleri Teselya'da bir aydan daha az bir sürede galip gelmiştir. Savaşı Osmanlı Devleti kazanmasına rağmen, toprak kaybeden de yine Osmanlı oldu. Yunanistan, Teselya olarak adlandırılan bölgeyi savaş sonrasında topraklarına katmıştır. Ayrıca, Girit'teki özerk yönetimin başına Yunan Prensi'nin getirilmesi de adanın ilerleyen süreçte Yunanistan ile birleşmesinin önünü açtı.[917]

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet sonrasında arka arkaya dış politik gelişmeler karşılaşmıştır. Önce Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, ardından Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhakını ve Girit'teki yönetim ise Yunanistan'a katıldığını ilan etmiştir. Dönemin Osmanlı yönetimi, Bulgaristan'ın bağımsızlığı ile Bosna-Hersek'in ilhakı gelişmeleri kabul ederken Girit'in ilhakını reddetmiştir. Bu bakımdan, bundan sonraki dönem iki taraf arasında sıkıntılı bir süreci beraberinde getirmiştir.

1912 yılında başlayan I. Balkan Savaşı, Osmanlı Devleti'ne karşı Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ arasında cereyan etmiştir. Osmanlı orduları, dört müttefik devlete karşı yapılan mücadelede başarısız olmuştur. Büyük devletlerin toprak kazanımını kabul etmeyecekleri yönündeki açıklamalarına rağmen müttefikler savaş sonrasında önemli toprak kazancı elde etmişlerdir. Savaş sırasında Yunanlılar, Selanik, Yanya, Ege adalarını topraklarına dahil etmiştir. 1913 yılında yapılan Londra Antlaşması, bu kazançların büyük bölümünü tasdik ederken sadece Ege adalarının durumu, büyük devletlerin kararına bırakılmıştır. Büyük devletler arasında yapılan görüşmeler sonucunda da Gökçeada ve Bozcaada dışında kalan Ege adaları, Yunan hükümetine bırakılmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti uzun süre bu kararı tanımamıştır.[918]

I.Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele eden müttefikler, kısa bir süre sonra kendi aralarında savaşa tutuştular. Bulgaristan'a karşı Yunanistan, Sırbistan,

---

[916] Ayşe Nükhet Adıyeke, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 163.
[917] **age**, 304.
[918] Necdet Hayta, **Balkan Savaşlarının Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı, 17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)** (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008): 191-213.

Karadağ ve Romanya arasında II. Balkan Savaşı meydana gelmiştir.[919] II. Balkan Savaşı sonrasında, Batı Trakya Bulgar yönetimi altında kalmıştır. Bundan sonraki Yunan yayılmacılığının hedefleri içerisinde Batı Trakya'nın ele geçirilmesi isteği ve dolayısıyla Bulgarlar da olacaktır. Tabii buna bir de, Rodos ve On İki Ada dolayısıyla İtalyan yönetimini de eklemek gerekir. Bir başka deyişle, 1913 yılı Megali İdea'sının hedefinde, yalnızca Osmanlı Devleti değil, o sırada Bulgaristan ve İtalya'nın elinde bulunan bazı topraklar da olacaktır.

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı, İtilaf ve İttifak Devletleri arasında gerçekleşti. Osmanlı Devleti İttifak Devletleri yanında savaşa girerken, Yunanistan ise bir süre tarafsız kaldı. Ülke içerisindeki iç karışıklıklar sonrasında İtilaf Devletleri yanında savaşa dahil oldu. Osmanlı Devleti ile Yunanistan, bu savaşta doğrudan silahlı bir mücadele içerisinde olmadı. Ancak savaş bitiminde kazanan tarafta bulunan Yunanlılar, Megali İdea'yı gerçekleştirme yolunda önemli bir fırsat elde ettiler. 1919 yılı Ocak ayında başlayan Paris Barış Konferansı'nın en önemli aktörlerinden biri, Yunan Başbakanı Venizelos oldu. Büyük devletler arasındaki çıkar çatışmalarını da kullanan Venizelos, Yunanistan'ın tarihi emellerinden birisi olan Anadolu'ya adım atmanın yolunu açtı. Konferans, İzmir'in geçici olarak Yunanlılar tarafından işgalini kararlaştırdı. Böylece, Yunanlılar açısından Küçük Asya Macerası, Türkler açısından ise Kurtuluş Savaşı olarak adlandırılacak olan "kurucu savaş" dönemi başlamış oluyordu. Batı Trakya'nın durumu ise Osmanlı Devleti ile yapılacak barış antlaşmasına bırakılmıştı.

3.3.1.3. Birinci Dünya Savaşı'ndan "Küçük Asya Felaketi"ne Megali İdea

Osmanlı Devleti'nin 1914 Ekim'inde İtilaf devletlerinin yanında Birinci Dünya Savaşı'na katılmasından sonra, 1915 itibariyle, İngiltere ve Fransa savaş öncesi planlarının bir parçası olarak Çanakkale Boğazı'na asker çıkarmaya yönelmiş; bu durum Yunanistan açısından önemli bir politik değişimin ilk hamlesini başlatmıştır. O güne kadar savaş sürecinde tarafsızlığını sürdüren Yunanistan İtilaf devletlerine, Türk topraklarından kendisine tavizler verilmesi halinde savaşa katılacağını bildirmiştir. İtilaf devletlerinin kendisine savaş öncesi İtalya'ya verileceği söylenen İzmir ve çevresini vaad etmesi ile birlikte, Megali İdea'ya ulaşabilmek için tarihsel bir fırsatın

[919] Bkz. Aram Andonyan, **Balkan Savaşı** (İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999).

yakalandığı düşüncesi üzerinden "büyük düşü" gerçekleştirmeye yönelmiştir. Yunanistan Megali İdea'nın gerçekleştirilmesi için önemli bir fırsat yakalamıştır. Bu açıdan Yunanistan'ın tek hedefinin "Yunanlıları tek bir devletin çatısı altında toplamak" olduğu biliniyordu. Yunanistan dış politikası, bu vizyonla yönlendirilip Osmanlı Devleti ile olan tarihsel düşmanlıkla birleşiyordu.[920] Buna rağmen, Yunanistan'ın savaşa girme kararı üç yılı kapsayan çalkantılı bir sürecin sonunda alındı.[921]

Yunanistan Kralı Konstantin, Birinci Dünya Savaşı'nı Almanya'nın kazanacağını düşünmesi nedeniyle savaşa katılmayı reddetmiştir. Yunanistan'ın milli çıkarları açısından -savaşa katılma ya da katılmama düşüncesi- üzerinden "milli bir mutabakat" sağlanamaması, Kral Konstantin ve Başbakan Venizelos arasındaki görüş ayrılığı, 6 Mart 1915'te Venizelos'un görevinden istifa etmesiyle sonuçlanmıştır.[922] Yine de Venizelos, savaş döneminde Avrupa başkentlerinde propoganda faaliyetlerine ağırlık vererek; Yunan dernekleri ve dostlarını harekete geçirdi, yardımlar topladı, çeşitli konferanslar düzenledi, Balkanlarda ve Küçük Asya'nın talep edilen kısımlarında Yunanların daimî olarak çoğunlukta olduğunu gösteren haritalar bastırdı, makaleler yayınlanmasını sağladı.[923] 27 Mart 1917'de Venizelos'un yeniden başbakan olmasından sonra, Yunanistan, 1 Temmuz'da Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etti.[924] Savaşa neredeyse en son katılan ülke olan Yunanistan, Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918 Selanik Mütarekesi, Osmanlı Devleti'nin ise 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile teslimine tanık olmuştur. Savaş sona ererken Osmanlı mağlup; Yunanistan ise galip tarafta yer almıştır.[925]

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisini belirleyen Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7.inci maddesi doğrultusunda İtilaf devletlerinin "*kendi*

---

[920] Eleftheria Daleziou, "Britain and the Greek-Turkish war and settlement of 1919-1923: the pursuit of security by "proxy" in Western Asia Minor", (PhD Thesis, University of Glasgow Deparment of History Faculty of Arts, 2002): 8.
[921] Gürhan Yellice, "Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan: Çanakkale'den Milli Bölünmeye", **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, c. 16, s. 32 (2016): 205.
[922] **age**, 233.
[923] Michael Llewellyn Smith, **Yunanistan'ın Anadolu Hayali 1919-1922**, çev. Nilgün Ergün (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2017), 123.
[924] Oğuz Kalelioğlu, **Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Megali İdea** (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2009), 56-57.
[925] Çağla Derya Tağmat, **Lozan Konferansı'nda Yunan Diplomasisi (1922-1923)** (İstanbul: Libra Yayıncılık, 2018), 23.

güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde herhangi bir stratejik bölgeyi işgal etme hakkına sahip"[926] olmuşlardır.

18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı'nda Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile imzalanacak olan antlaşmaların taslakları hazırlanmış; Osmanlı Devleti ile imzalanacak barış antlaşması sonraya bırakılmıştır. Paris Barış Konferansı'nda Yunanlıların büyük Yunanistan'ı kurma hayali ve İngiltere'nin çıkarlarının ortak noktada buluşmasıyla birlikte, Yunanistan'a İzmir ve çevresinin verilmesine kapı aralandı.[927] Venizelos, 30 Aralık 1918'de Yunanistan'ın Anadolu'ya doğru genişlemesi fikrini dile getirmiş; güneyde Meis Adası, kuzeyde Marmara Denizi'nin batısında kalan bütün kısmın Yunanistan'a bırakılmasını istemişti. Bu bölge Balıkesir, İzmir, Manisa, Aydın ve Denizli sancaklarını içeriyordu.[928] İtilaf devletleri, savaş sonrasında İtalya'nın bu bölgede etkin olmasından ve İngiltere'nin Akdeniz'deki çıkarlarını tehdit etmesinden endişe duyarak Yunanistan'a İzmir'i işgal etme hakkı tanımıştır.[929]

Yunanistan ise 15 Mayıs 1919'da İngiliz, ABD, Fransız ve İtalyan gemilerinin koruyuculuğunda İzmir'e asker çıkarmış; 15 gün içerisinde bölgeyi kontrolü altına almıştır.[930] Bu dönemde İzmir ve çevresine asker çıkaran Yunanistan'ın iki temel görevi vardı: Bölgede "düzenin sağlanması" iken; "etkili ve tarafsız bir yönetimin" oluşturulmasıdır. İşgal teorik olarak Osmanlı yönetiminin varlığına son vermemiş olsa da, pratikte yönetim Yunan kontrolüne geçmiş; Türk asıllı devlet memurları, Yunan Yüksek Askeri Komisyonu'nun emrine verilmiştir.[931]

Anadolu'nun paylaşılması çerçevesinde İzmir'in işgali iki önemli gerçeği açığa çıkardı. Osmanlı hükümeti ve İzmir Valiliği'nin Yunan-Rum işbirliği karşısında yetersizliği ve Yunan kuvvetlerinin herhangi bir direnişle karşılaşmamalarına rağmen Türklere saldırıları, Batı Anadolu'nun Yunanistan tarafından ilhak edileceği

---

[926] "1918 Mondros Sözleşmesi", http://www.turkishgreek.org/kuetuephane/item/130-1918-mondros-soezlesmesi, [02.02.2020].
[927] Osman Özsoy, **Saltanat'tan Cumhuriyet'e Giden Yolda Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası** (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1999), 151.
[928] Selçuk Ural, **Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası** (Erzurum: Günes Vakfı Yayınları, 2005), 26-27.
[929] A. M. Şamsutdinov, **Modros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, çev. Ataol Behramoğlu (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999): 46
[930] **age**, 47.
[931] Smith, **Yunanistan'ın Anadolu Hayali,** 115-116.

düşüncesini tetikledi.[932] Yunan çıkartması, İstanbul ve Anadolu'da önce halk gösterileri, işgalin genişlemesinden sonra ise silahlı halk direnişi biçiminde tepki yarattı. Savaş yıllarının getirdiği fiziksel ve psikolojik etki nedeniyle barış anlaşmasının koşullarını benimsemeye hazır olanlar da vardı. Ancak çoğu Müslüman Yunan ilhakını ölümcül bir tehdit olarak görüyordu. Balkanlar, Batı Trakya ve Makedonya'da Yunanistan'a kaybedilen topraklarda yerlerinden uzaklaştırılmanın acısı ve yaşananlar Müslümanların belleğinde daha çok taze idi. Bu yüzden işgal karşısında sadece Yunan tehdidi altındaki şehirlerde değil; Havza, Konya, Erzurum gibi ülkenin iç kısımlarında da gösteriler düzenlenmişti.[933]

Birinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştirilen işgaller içerisinde İzmir'in işgali en çok tepki gösterileni haline gelmiştir.[934] Bir bakıma Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı'nın başlatıcısı olarak kabul edildi. Zürcher'e göre ise İzmir'in işgali, zaten Anadolu'da bir direniş örgütlemekte olan grupların, bu işgalle- bir büyük Ermenistan tehdidinin katalizör etkisi yaptığı, Doğu Anadolu'da etkili olduğu kadar- ülkenin batısında ve başkentte harekete geçirilmesini sağlamıştır.[935] İşgal, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği altında Türk direnişinin organize edilmesinin önünü açmıştır. 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkan Mustafa Kemal, halkın desteği ile Türk ulusal kurtuluş mücadelesine önderlik etti.[936] Havza ve Amasya genelgeleriyle, Erzurum ve Sivas Kongreleri'yle milli mücadelenin rotası çizilmiş; "milli sınırlar içerisinde vatanın bölünmez bütün" olduğu, "geçici hükümetin kurulacağı" ve "manda ve himayenin kabul edilmeyeceği" ilan edilmiştir. 28 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı ulusal kurtuluşun temel ilkelerini" Misak-ı Milli" adıyla duyurmuştur.

10 Ağustos 1920'de "Türklere yaşam hakkı tanımayan", "bir ölüm fermanı" olarak görülen Sevr Barış Antlaşması imzalandı.[937] Sevr'in imzalanması, Yunanistan'da büyük yankı uyandırdı. Patris'in 30 Temmuz (12 Ağustos) 1920 tarihli baskısının "*Yeniden, onca zamandan sonra yeniden bizimdir…*" manşetli yazısında Yunan barışının gerçekleştiği ve Büyük Yunanistan'ın artık bir hayal olmaktan çıktığı,

---

[932] Ural, **age,** 37.
[933] Hasan Kayalı, "Bağımsızlık Mücadelesi", **Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye**, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011): 107-108.
[934] Özsoy, **Saltanat'tan Cumhuriyet'e**, 155.
[935] Eric Jan Zürcher, **Millî Mücadele'de İttihatçılık**, çev. Nüzhet Salihoğlu, 10. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018): 160.
[936] Oral Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e** (Ankara: İmge Kitabevi, 2006): 416.
[937] **age**, 409.

binlerce çanın tatlı tınısının etrafa yayıldığı ve kesin zaferin geldiği şeklindeki değerlendirmeler" yerini almıştır.[938] Bu antlaşma ile Çatalca hattına kadar Batı ve Doğu Trakya Yunanistan'a bırakılırken, İmroz, Bozcaada ve Ege Adaları'ndaki Yunan hâkimiyeti tanınmış, İzmir ve çevresi ise Osmanlı padişahının egemenliği altında Yunanistan'ın kontrolüne bırakmıştır.[939] Yunan hükümeti, burada askeri güç bulundurabilecek, yerel bir parlamento oluşturabilecek ve bu parlamento 5 yıl sonra İzmir'in Yunanistan'a katılmasının önünü açabilecekti.[940]

Türkiye-Yunanistan arasında Megali İdea'nın büyük savaşı ise, 12 Haziran 1921'de Yunanistan Kralı Konstantin'in İzmir'e gelişi ile başlamıştır.[941] I. ve II. İnönü Savaşları'ndan sonra Sakarya Meydan Muharebesi yapılmış, 26 Ağustos'ta başlayan Büyük Taarruz ve Başkumandanlık Savaşı ile Türkiye-Yunanistan arasında seri halde gerçekleşen savaşlar süreci sona ermiştir.[942]

Yunan kuvvetlerinin TBMM ordusu karşısında Anadolu'da uğradığı bozgun ve 9 Eylül 1922'de İzmir'den çıkartılmaları, Yunanistan'ın 'büyük düş'ünün sonunu getirdi. Bu gelişme, "iki kıta beş denize yayılacak ülke" hayalini yok ettiği gibi, Anadolu ve Karadeniz'e yayılan Hristiyan Ortodoks halkın mübadelesine ve bu tarihten itibaren Yunan milliyetçiliğinin millet ve toprak arasındaki ilişkiyi ifade ediş biçiminde ani ve köklü değişimlere de yol açtı.[943] Pallis'in "Anadolu Hezimeti"[944] olarak adlandırdığı bu dönem, Yunanistan tarihinin en büyük dönüm noktası olarak kabul edilir.

"Küçük Asya macerası", birçok Yunan askerinin Anadolu'da yok olmasına neden olduğu gibi, kuruluşundan itibaren Yunan dış politikasına egemen olan Megali İdea'nın bir dönem için sonunu getirmiştir.[945] Yaşanan bu "hezimet/felaket",

---

[938] Özgür Rençberler, "Küçük Asya Felaketi'nin Yunan Siyasetine Etkisi", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü, 2014): 33-34.
[939] **age**, 34.
[940] A. Suat Bilge, **Büyük Düş: Türk-Yunan İlişkileri** (Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2000), 82.
[941] 1920'nin sonbaharında Venizelos iktidardan ayrılmış ve Konstantin yeniden tahta geçmiştir. Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e** 3. bs. (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2016), 47.
[942] Ayhan Kamel, **1923'ten Günümüze Türk Dış Politikası ve Diplomasisi** (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2014), 18.
[943] Özkırımlı, Sofos, **Tarihin Cenderesinde**, 97.
[944] Alexander Anastasius Pallis, **Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)**, çev. Orhan Azizoğlu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 19.
[945] Mustafa Kaymakçı, "Yunan Algısındaki Türk İmgesinin Kökenleri ve Dostluk İçin Çıkış Yolları", **Ege Adalarının Unutulan Halkı: Rodos ve İstanköy Türkleri**, ed. Mustafa Kaymakçı, Cihan Özgür (Konya: Eğitim Yayınevi, 2019): 282

Yunanistan'da kraliyetin yıkılışı ve cumhuriyetin ilanı gibi gelişmeleri tetikledi.[946] Venizelos'un beklentisinin tam aksine, "İtilaf devletlerinin güçlü bir uzantısı gibi davranma girişimi" Anadolu'daki Türk direniş hareketini örgütlediği gibi barış koşullarının bu zorlayıcı davranış sayesinde değil "bozgun"un sonucu olarak[947] oluşturulmasını sağladı.[948] Bundan sonraki süreçte, Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki çatışma Lozan'da çözüm yoluna girecekti.

3.3.2. Lozan Barış Antlaşması ve Ahdi Statü'nün İnşası

Lozan Barış Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılından kalan sorunların -özelde Doğu Sorunu'nun- bitişini temsil etmektedir. Lozan Konferansı'nın temel amaçlarından bir diğeri de yeni Türk devletinin ulusal sınırlarını çizmek ve bu sınırları diğer devletlere onaylatmak olmuştur. Diğer amacı, çizilecek yeni sınırlar içinde gerçekten bağımsız, çağdaş, milli bir devletin kurulma şartlarını oluşturmaktır.[949] Lozan Barış Konferansı bir yandan Birinci Dünya Savaşı sonucunda meydana gelen düzenin devletler arasında kalıcı bir çözümünü getirdiği gibi diğer yandan Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki savaşın ve savaş sonrası düzenin kurucu antlaşmasını da hazırlamıştır.

Lozan'da müttefikler Birinci Dünya Savaşı'nın mağlubu saydıkları Türkiye'den tazminat istiyor; Türkiye ise hem işgallerden dolayı tazminat hem de Yunanistan'ın Anadolu'da yaptığı tahribata karşılık tamirat bedeli ödenmesini bekliyordu.[950] Lozan

---

[946] Pallis, **age,** 24.

[947] "*Ulusal direniş hareketi Anadolu'da ortaya çıktığında, bunun asıl hasmının İngiltere ya da Fransa değil Yunanistan olduğu anlaşıldı. Yunanistan'a Ingiltere'nin güçlü desteğiyle Mayıs 1919'da İzmir civarındaki bölgeyi işgal hakkı verilmişti. Yunanistan'ın Anadolu işgali sonraki yıllarda çok büyük boyutlar alacaktı. [...] İtilaf devletleri sonunda Osmanlı imparatorluğuna Ağustos 1920'de son derece sert barış koşullarını dayattıkları sırada, savaşın bitişinden beri askerlerini sürekli terhis eden bu devletlerin barış koşullarını uygulatacak araçlar kalmamıştı. Başbakanları Eleulherios Venizelos önderliğindeki Yunanlılar bu durumdan yararlandılar. Venizelos İtilaf devletlerinin güçlü bir uzantısı gibi davranma ve Anadolu'daki Türk direniş hareketini barış koşullarını kabule zorlama önerisinde bulundu. Sonuç, Yunanlıların 1922'de tam bir bozguna uğramasıyla sonuçlanan kanlı bir savaştı*." Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, 7. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000): 198-199.

[948] "*Türkler için de Yunanlar Türk ulusunu vatan müdafaasında bir araya getiren önemli dış mihrak olarak görülür. Yunanlar Anadolu işgaliyle gerek dini gerek milli değerleri ayaklar altına alan ezeli düşmanlar olduğundan her zaman dikkat edilmesi ve hatta önlem alınması gereken komşulardır. Olumsuz Yunan imajının kökleri İzmir'in/Anadolu'nun işgal yıllarına dayandırılır. Bu nedenle Türk tarihinde Yunanlardan olumlu yönde bahsedilmez ve ulus mevcudiyetlerinin tehdidi oldukları için arkadan vuran düşmanlar biçiminde lanse edilirler*." Özsüer, Türkiye ve Yunanistan, 266.

[949] Şimşir, Çağdaş Türkiye'nin 73.

[950] Taha Akyol "Önsöz" içerisinde Çağla Derya Tağmat, **Lozan Konferansı'nda Yunan Diplomasisi (1922-1923)**, (İstanbul: Libra Yayıncılık, 2018): 15.

görüşmelerinde bu noktaya nereden gelindiği konusu tartışmalıydı. Türk tarafı kendisini "Anadolu ihtilali"[951]ni gerçekleştirmiş ve Mudanya Mütarekesi'nin sonucu olarak barış görüşmelerine kazanan tarafta gittiğini, büyük devletler Birinci Dünya Savaşı'nın galibi olarak görüşmelerde yer aldıklarını düşünüyordu.[952] Aynı zamanda Lozan Barış Antlaşması, Türk[iye]-Yunan[istan] çatışmasında ahdi bir statü inşa edecek ve bu statünün bağıtlı devletler arasında onaylanmasını sağlayacaktı. Türkiye-Yunanistan arasındaki tekrarlayan çatışmanın statü oluşturan metni olacak ve bundan sonra iki ülke arasındaki bütün uyuşmazlık, çatışma ve krizler Lozan Barış Antlaşması ekseninde ele alınacaktır. Bu açıdan Lozan, iki ülke arasındaki ilişkilerin kurucu temel metni olacaktır.

Lozan Barış Görüşmeleri'ne giderken Türkiye ile Yunanistan arasındaki başlıca uyuşmazlık konuları; egemenlik sınırları bağlamında toprak sorunları, mali konular ve azınlık sorunları idi.[953] Toprak sorunlarının temelini Trakya konusu oluşturuyordu. Yunanistan Mudanya Mütarekesi yapıldığında, Doğu Trakya'dan çekilmişti ama Batı Trakya'da askeri yığınağı sürüyordu.[954] Lozan'a giderken İsmet İnönü'ye verilen talimatta Yunanistan ile nüfus mübadelesinin yapılması, Osmanlı borçlarının imparatorluğun içinden çıkan devletlere, ülkelere eşit dağılımı ve Türkiye'nin hisssesine düşen borcun Yunanistan'dan alınacak savaş tazminatı ile dengelenmesi istenmiştir.[955] Bundan sonra Yunanistan ile ilgili Lozan'da anlaşılan konular; egemenlik sınırları ve toprak sorunları, azınlıklar konuları üzerinden incelenecektir.

3.3.2.1. Egemenlik Sınırları ve Toprak Sorunları

Lozan Barış Görüşmeleri'nde Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki egemenlik sınırları ve toprak sorunları, Trakya ve Kuzey Ege Adaları bağlamında Birinci Komisyon'un

---

[951] Sebahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, 9. bs. (İstanbul: Kaştaş Yayınevi, 2000).
[952] Baskın Oran, "Lozan Barış Antlaşması", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1 1919-1980**, ed. Baskın Oran, 13. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 219.
[953] Türk tarafı, Lozan'dan yorgun, yoksul ama bağımsız bir ülke olarak çıkmıştır. Selim Deringil, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Köprü Olarak Lozan", **Ankara ve Lozan Arasında: Avrupa Yolundaki Türkiye Üzerine Bir Derleme**, der. Max Schweizer (Ankara: Phoenix Yayınları, 2005): 71. Ayrıca bkz. Hüner Tuncer, **Türk Dış Politikası 2. Cilt Cumhuriyet Dönemi (1920-2002)** (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017), 90.
[954] Akyol, Önsöz, 14.
[955] Deringil, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, 70.

"ülke ve askerlik sorunları" başlığı altında tartışılmıştır. Kuzey Ege Adaları ise Boğazlar konusu ile birlikte değerlendirilmiştir.

22 Kasım 1922 oturumunda İsmet İnönü, Trakya sınırının Karadeniz'den Meriç'in denize döküldüğü yere kadar 1913 İstanbul Antlaşması'nın belirlediği sınır olması gerektiğini belirtmiş ve Batı Trakya'da plebisit yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Mudanya Mütarekesi ile Edirne Türkiye'ye iade edildiğine göre, Edirne'yi İstanbul'a bağlayan demiryolunun da Türkiye'ye iade edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu noktada Meriç'in batısında yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Türk olduğunu da vurgulamıştır.[956] Venizelos ise Balkan Savaşları'nın sonuna kadar "bölgede bir Türk çoğunluğu olmadığını" ancak savaşın sonunda "Doğu Trakya'dan Bulgarların çıkarılarak yerine Bosnalı Müslümanların getirildiğini", bu yüzden, "halkların birbirine oranının değiştiğini"; bununla birlikte, bu değişikliklerden sonra bile, salt çoğunluk Türkiye'ye geçmediğini" ifade etmiştir.[957] Doğu Trakya'ya gelince, burasının "askeri hareketler yüzünden değil, Mudanya silah bırakışımı [Mütareke] sözleşmesi uyarınca" [958] kaybedildiğini dile getirmiştir. "Küçük Asya'da dövüşmek istemeyen bir ordu, Atina'ya dönünce devrim yapmış ve Doğu Trakya'yı kurtarmak amacıyla yeniden örgütlenmiştir."[959] Venizelos'a göre, Türkiye-Yunanistan sınırını Meriç Irmağı oluşturmalı ve Batı Trakya konusunda Türkiye'nin söz hakkı olmamalıdır.[960] Zaten Türkiye, Batı Trakya'yı Bulgaristan karşısında 1913'te kaybetmiş ve Yunanistan bölgeyi Türkiye'den değil Bulgaristan'dan almıştır.[961] Sonuçta Lozan Barış Antlaşması'nın 2. Maddesi ile Türkiye-Yunanistan sınırını Meriç ırmağının akım yolu (yatağı) olması noktasında uzlaşmaya varılmıştır.[962]

Kuzey Ege Adaları konusunda ise Türk tarafı güvenliği ön plana çıkarırken adalarda kimin yaşadığı tartışma konusu olmuştur. Dolayısıyla adalar konusunda, nüfusun ön

---

[956] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler Cilt 1**, 2 bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012): 20.
[957] **age**, 22.
[958] **age**, 23.
[959] **age**, 23.
[960] Melek Fırat, "1923-1939 Yunanistan'la İlişkiler", ed. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt.I**, 7. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003): 237.
[961] Batı Trakya, 29 Eylül 1913 İstanbul Antlaşması ile Bulgaristan'a bırakılmıştır. 1913 Atina Antlaşması Yunanistan'a Batı Trakya'da yaşayan Türk azınlık açısından önemli sorumluluklar yüklemiştir.
[962] Lozan Barış Andlaşması 24 Temmuz 1923, Madde 2, http://www.ismetinonu.org.tr/lozan-baris-antlasmasi-tam-metni/, [04.02.2020]

plana çıktığı söylenebilir. Türkiye'nin yaklaşımı "coğrafya bakımından, Küçük Asya'ya bağlı parçalar olan Akdeniz ve Ege Denizi adalarının, Anadolu'nun huzuru ve güvenliği için büyük bir önem taşıdıkları", "bu adalar, kıyıdan az uzaklıkta ve karasuları içinde bulunan ufak adalarla, büyük adaları" kapsadığıdır. Bu açıdan İsmet İnönü'ye göre, "karasuları içindeki ufak adalar, Küçük Asya'nın barışını pek yakından tehdit"[963] edebilirler; bu bölgenin tamamlayıcı birer parçası oldukları için bu adaların "Türkiye'nin egemenliği altına konulmalarının"[964] zorunlu olduğunu söylemiştir. Büyük adalar konusunda ise bunların 17/30 Mayıs 1913 tarihli Antlaşma uyarınca Büyük Devletlerce saptanması gerekli olan Bozcaada ve İmroz üzerinde Türkiye'nin hakları, aynı Devletlerin 14 Şubat 1914 tarihli ortak notalarıyla doğrulanmıştır; bu yüzden, bu iki ada Türk egemenliği altına" verildiğini belirtmiştir. Ayrıca İnönü'nün belirttiğine göre "Türk kıyısı ile Boğazlar'ın yakınında bulunan" Semadirek adasının Türkiye'ye verilmesi uygun olacaktır. Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya (Lemnas, Mitylene, Chia, Samas et Nikaria) adaları, Büyük Devletlerce 1914'te Yunanistan'a bırakılmıştır.[965] Bu adalar *"Türkiye'nin güvenliği bakımından (...) hayati bir önem taşımaktadırlar."*[966]

Lozan Barış Görüşmeleri'nde ülke sınırlarının statülerinin tanınması ve bu coğrafyalar üzerinden anavatana -Türkiye'ye- karşı saldırı olmamasını sağlamaya çalışılmış ve barış görüşmelerinde egemenlik sınırlarını bu algı üzerinden inşa etmeye yönelinmiştir. Egemenlik sınırları bağlamında ahdi statü inşa edilirken dost-düşman ayrımının kesin bir biçimde işletildiği ve bunun da görüşmeleri şekillendirdiği söylenebilir. Bu adalara ilişkin büyük devletlerin aldıkları kararı Türkiye kabul etmemiştir.

> "Yunanistan'ın, yakın zamanlarda bütün dünyaca öğrenilen, Anadolu üzerindeki emperyalist emelleri, Anadolu'da bir Yunan İmparatorluğu kurmak için kendi ülkesinde yapmacık tutkular yaratan bir Yunanistan elinde, adları yukarıda belirtilen bu adaların nasıl bir tehlike yaratacağını Türkiye'ye göstermiştir. *"*[967]

Böyle olunca, genel barış yararına, bu adaları tüm olarak askerlikten arındırma yükümlülüğünün benimsenmesi zorunludur. Bu adalarda bulunan istihkamlar ve

---

[963] **age**, 100.
[964] **age**, 100.
[965] **age**, 100.
[966] **age**, 100.
[967] **age**, 100.

bataryalar yok edilmeli ve silahları sökülmelidir; gelecekte de oralarda hiç bir yeni tahkimat yapılamamalıdır. Bu adalardan hiç biri deniz üssü olarak kullanılamamalıdır. Bu adalara uçaklar getirilmemeli, uçaklar için buralarda sundurmalar (hangarlar) yapılmamalıdır. Söz konusu adalarda asayişi sağlamaya yetecek sayıda jandarmadan başka hiç bir silahlı kuvvet bulundurulamamalıdır. Bundan başka bu adalar halkı, kışkırtıcılara yataklık edememeli, kaçakçılara sığınak olamamalıdır. Son olarak, bu konularda kabul edilecek yükümlerin her zaman yürürlükte tutulacağı konusunda Türkiye'ye garanti verilmelidir.[968] İsmet İnönü'ye göre, bu adaların tarafsız ve bağımsız bir siyasal varlıkları olmalıdır.[969]

Venizelos'a göre, Ege Denizi'ndeki adalar arasında "uzun süreden beri Yunan egemenliği altında bulunan adalar" ve "henüz uluslararası bir andlaşmaya konu olmamış adaları" ayrı tutmak gereklidir. Venizelos'a göre Türkiye, bu ikinci kategorideki adalar üzerinde egemenliğini elinde tutmak istemektedir. Oysa, bu adalardan pek çoğunda, salt bir Rum nüfusu yaşamaktadır. İstanköy, Bozcaada ve Rodos gibi bir kaçındaysa, küçük bir Türk azınlığı bulunmaktadır.[970] Türk ülkesinin güvenliğine gelince, sözü geçen adalar bu güvenliği tehlikeye sokamazlar. Bu bakımdan, Venizelos son askeri hareketleri hatırlatmak istemektedir. İzmir'e çıkartma yapıldığı dönemde Yunan askerleri, doğrudan doğruya Yunanistan'dan taşınmış, adalar aramenzili olarak kullanılmamıştır.[971] Bozcaada ve Gökçeada konusunda ise Çanakkale'ye olan yakınlıkları nedeniyle Yunan egemenliğine önemli kısıtlamalar yapılmasına razı olacağını"[972] ifade etmiştir. Venizelos, bu adaların askerden arındırılması ile Çanakkale Boğazı'nın askerlikten arındırılması sorununun birlikte ele alınması ve incelenmesi gerektiğini belirtmiştir.

Sonuçta adaların askerlikten arındırılmasının uygun olup olmayacağı, uygun görülürse, askerlikten arındırılmanın ne ölçüde yapılması gerekeceğini Komisyonca incelenmesine karar verilmiştir.[973] 29 Kasım 1922 oturumu Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adalarının askerlikten arındırılması sorununu incelemek üzere

---

[968] **age,** 100.
[969] **age**, 101.
[970] **age**, 101.
[971] **age**, 101.
[972] **age**, 101.
[973] **age**, 101.

toplanmıştır.[974]Burada askeri uzmanların raporları incelenmiş ve Türk heyeti tarafından dile getirilmese de Limni adasının da bir boğazönü adası olduğu belirlenerek İmroz, Bozcaada, Semadirek ve Limni'nin sattüsünün Boğazalar ile birlikte değerlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Daha sonra da Kuzey Ege Adaları'nın askerden arındırılması konusunda Askeri komitenin tavsiyesi olumlu karşılanmıştır.[975] Sonuç olarak Lozan Barış Antlaşması'nın 12-14. Maddeleri arasında Kuzey Ege Adaları'na ilişkin şöyle bir düzenleme yapılmıştır:

> "Madde 12 — İmroz ve Bozca Adaları ile Tavşan Adaları dışında, Doğu Akdeniz Adaları ve özellikle Limni, Semendirek, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya Adaları üzerinde Yunan egemenliğine ilişkin 17/30 Mayıs 1913 günlü Londra Andlaşmasının beşinci ve 1/14 Kasım 1913 günkü Atina Andlaşmasının on beşinci Maddeleri hükümleri uyarınca 13 Şubat 1914 günkü Londra Konferansında alınıp 13 Şubat 1914 günü Yunan Hükümetine bildirilen karar, işbu Andlaşmanın İtalya'nın egemenliği altına konulan ve on beşinci Maddede yazılı olan Adalara ilişkin hükümleri saklı kalmak koşulu ile doğrulanmıştır. Asya kıyısından üç milden az uzaklıkta bulunan Adalar, işbu Andlaşmada tersine hüküm olmadıkça, Türkiye egemenliği altında kalacaktır.
>
> Madde 13 — Barışın korunmasını sağlamak amacı ile, Yunan Hükümeti, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya Adalarında aşağıdaki önlemlere saygı göstermeği yükümlenirler:
>
> Birincisi: Bu Adalarda hiçbir deniz üssü ve hiçbir istihkâm kurulmayacaktır.
>
> İkincisi: Yunan, savaş uçakları ve öteki hava araçlarının Anadolu kıyısındaki topraklar üzerinde uçması yasaklanacaktır.
>
> Buna karşılık, Türkiye Hükümeti de savaş uçaklarının ve öteki hava araçlarının sözü geçen Adalar üzerinde uçmasını yasaklayacaktır.
>
> Üçüncüsü: Söz konusu Adalarda Yunan, Silâhlı Kuvvetleri, silâh altına alınıp yerinde eğitilebilecek olan normal askersel birlikle ve tüm Yunanistan topraklarındaki jandarma ve polis sayısı ile orantılı olacak, bir jandarma ve polis örgütü ile sınırlı kalacaktır.
>
> Madde 14 — Türkiye egemenliği altında kalan İmroz ve Bozca Adaları, yerel yönetim ve kişi ve malların korunması konusunda, yerli elemanlardan oluşan ve müslüman olmayan yerli halka her bakımdan güven verici özel bir yerel yönetimden yararlanacaktır. Bu Adalarda güvenlik ve düzen, yukarıda sözügeçen yerel yönetim eliyle yerli halk arasından toplanan ve yerel yönetimin emrinde bulunan bir polis tarafından sağlanacaktır.
>
> Rum ve Türk nüfus mübadelesine ilişkin olarak Yunanistan ile Türkiye arasında yapılmış ya da yapılacak bağıtlar İmroz ve Bozca Adaları halkına uygulanmayacaktır."[976]

3.3.2.2. Azınlıklar Konusu

Azınlıklar konusunda Lozan Barış Konferansı'nda iki temel konu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Türkiye ve Yunanistan'daki azınlıkların mübadelesi, diğeri ise İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin statüsüdür. Lozan görüşmelerinde azınlıklar konusu,

---

[974] **age**, 107.
[975] Fırat, **age**, 328.
[976] Bkz. Lozan Barış Andlaşması.

Türkiye'de azınlıkların kimler olduğu, hakları gibi konular etrafında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Konferans sırasında Batılı devletler, Türkiye'de "hem etnik hem de dini azınlıklar" olduğunu ileri sürerek, bunu kabul ettirmeye yönelmişlerdir. Azınlıklar ile ilgili olarak yapılan görüşmeler, son derece tartışmalı geçmiştir. İngiltere temsilcisi Lord Curzon "soy, dil ve din" azınlıkları kavramlarını gündeme getirmiştir. Fransa tarafından desteklenen bu öneri, İtalyan temsilcisi Montagna tarafından "etnik topluluklar" olarak adlandırılmıştır. Ancak Türk heyetinin temsilcilerinden Rıza Nur'un itirazları ve "Türkiye'de Müslüman azınlıkların söz konusu olamayacağı" ile İsmet İnönü'nün "Müslüman nüfusun çeşitli unsurları arasında hiçbir ayrımın gözetilmediği" yönündeki beyanlarından sonra bundan vazgeçilmiştir. Bu konu bir daha konferans gündemine getirilmemiştir.[977] Bu nedenle Lozan'daki barış görüşmelerinde Batılı devletlerin azınlıklar konusu ile ilişkili amaçlarının etnik ve dini azınlıkların varlığını kabul ettirmek ve bu azınların haklarını garanti altına almak olduğu söylenebilir. Türk tarafı ısrarlı bir biçimde etnik ve soy azınlıklarının olmadığı tezini işlemiştir.

Bu tartışmalar sonucunda, Lozan Barış Antlaşması'nda azınlık hakları yalnızca "Müslüman olan olmayan" ayrımı gözetilerek saptanmıştır. Türkiye, azınlık hakları ile ilişkili olarak Avrupa'da yapılmış antlaşmalarla konulmuş hükümleri benimsemeyi ve bunların uygulanmasını Milletler Cemiyeti'nin garantisi altına almayı kabul etmiştir. Lozan Barış Antlaşması'nın 38-44. maddeleri Türkiye'de azınlıkların sahip oldukları haklara ayrılmıştır.[978] Bu nedenle, Türkiye'de azınlık denildiğinde, yalnızca gayrimüslim yurttaşlar -özel olarak Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler- kastedilir.[979] Lozan Antlaşması'nın maddeleri doğru okunduğunda antlaşmanın gayrimüslimleri azınlık olarak tanımladığı görülür.

Lozan Barış Konferansı uzadığı için İsmet İnönü ve Venizelos, 30 Ocak 1923 günü Lozan'da -Batı Trakya hariç- Yunanistan'da yaşayan Müslüman nüfusla -İstanbul Rumları hariç-[980] Türkiye'de yaşayan Rum Ortodoks nüfusun mübadelesini şart koşan

---

977 Taha Akyol, **Bilinmeyen Lozan**, 4. bs. (İstanbul: Doğan Kitap, 2019): 152

978 Bkz. "Lozan Barış Antlaşması", http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf, [24.08.2020].

979 Baskın Oran, **Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 47.

980 Onur Yıldırım, **Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 6.

sözleşmeyi imzalamışlardır.[981] Bu sözleşme gereği 1,2 milyon Müslüman Türkiye'ye 460.000 kadar Rum-Ortodoks da Yunanistan'a mübadele edilmiştir.[982] Yine de Lozan'da imzalanan sözleşmeye rağmen mübadele konusunda kimin yerleşik olduğu kimin olmadığı sorunu (etabli sorunu) 1930'a kadar devam etmiştir.[983]

Patrikhane'nin[984] evrensel karakteri, Dünya çapındaki otoritesi ve Ortodokslar arasındaki dayanışma gibi nedenlerle Romanya, Sırbistan gibi Balkan devletleri İstanbul'da kalması tezini desteklemişlerdir. Patrikhane'nin haklarını korumak için Avrupa başkentlerinde ve ABD'de baskı grubu oluşturmuşlardır.[985] Lozan görüşmeleri başlamadan önce Yunan temsilci heyeti, Patrikhane'yi Türkiye'nin dışına çıkaran bir antlaşmayı imzalamayacağını belirtmiştir. Bu öneri müttefikler tarafından desteklenmiştir.[986] Patrik Meletios görüşmeler öncesi "*Rumların bulunmadığı bir yerde Patrikhane'nin de kalamayacağını*", "*patrikliğin sona ereceğini*", "*Ortodoksların Patrikhane'den, Patrikhane'nin İstanbul'dan ve bunların hepsinden Rumların vazgeçmelerinin mümkün olmadığını*"[987] ifade etmiştir.

Türk heyeti, Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonu'na Patrikhane'nin ülke dışına taşınması ile ilgili başvurusunu 1922 Aralık ayında yapmıştır. Bu talebin gerekçesi patrikliğin kamu alanında sahip olduğu yetki ve görevlerinin bulunduğu ve bunların daha sonra siyasal amaçlar için kullanıldığı ve Patrikhane'nin bir "kışkırtma merkezi"

---

[981] Bilal N. Şimşir, **İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler**, haz. Erdem Ünlen (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2017), 234.

[982] 1922 ile 1924 arasındaki toplu göçün ardından sayıları 100.000 civarında kalan İstanbul Rumları ve buna denk olan Batı Trakya Türkleri mübadeleden muaf tutulmuştur. İmroz ve Taşoz konusunda ise 24 Temmuz 1923 Anlaşması yapılırken mübadeleden muaf oldukları konusunda uzlaşılmıştır. Renée Hirschon, "Ege Bölgesinde Ayrışan Halklar", **Egeyi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi,** der. Renée Hirschon (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005): 11.

[983] "Etabli sorunu" olarak bilinen bu tartışma, Türkiye-Yunanistan arasında imzalanan antlaşmanın yorumlanmasına ilişkindir. "Etabli sorunu" 1923'ten 1930'a kadar devam etmiştir. Bu konuda çözülemeyen ve sürüncemede kalan pek çok konu, 10 Haziran 1930 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile kesin olarak sonuçlandırılmıştır. "*Buna göre; geldikleri tarih ve doğdukları yere bakılmaksızın olan İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türkleri "Etabli" sayılarak gayrimübadil olarak kabul edilmiştir*." İbrahim Çulha, "Türk Rum Mübadelesinde "Etabli" Sorunu, İstanbul'un Sınırları Konusundaki Anlaşmazlık ve Türkiye'nin İzlediği Politika", **Tarih ve Günce**, c. 2, s. 4 (2019): 195.

[984] Lozan Barış Görüşmeleri'nde Patrikhane'nin Türkiye dışına çıkarılması önerisine İngiltere de karşı çıkmıştır.

[985] Alexis Alexandris, "Lozan Konferansı ve İstanbul Rum Patrikhanesinin Ekümenik Boyutu:10 Ocak 1923 Tarihli Tutanağın Önemi", **Tarihi, Siyasi, Dini ve Hukuki Açıdan Ekümenik Patrikhane**, der. Cengiz Aktar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011): 81.

[986] Bülent Atalay, **Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)**, (İstanbul: TATAV Yayınları, 2001), 198.

[987] **age**, 199.

haline geldiğidir.[988] Lozan Barış Görüşmeleri'nde Patrikhane konusu alt komisyonda görüşülmüştür. Görüşmeler Patrikhane'nin kalıp kalmayacağı ve kalırsa hangi koşullar altında olacağı ile ilişkili olmuştur.[989] Patrikhane konusu ilk kez Lord Curzon'un başkanlığında 1 Aralık 1922 Ülke ve Askeri Meseleler Komisyonu'nda ele alınmıştır. İsmet Paşa, bütün Rumların ve Patrikhane'nin Türkiye'den çıkartılması[990] gerektiğini ifade etmiştir. Ülke ve Askeri Meseleler Komisyonu'nda konu üzerinde uzlaşma sağlanamamıştır. Konu daha sonra Mübadele Alt Komisyonu gündemine alınmıştır. İsmet Paşa Patrikhane'nin Türkiye'nin dışına çıkması gerektiği ifadesini tekrar etmiştir. Yunan ve müttefik temsilci heyetleri buna karşı çıkmıştır. Hatta Venizelos, "*Patrikhane Türk kurumudur Yunanlı değildir*"[991] demiştir.[992]

Lozan Antlaşması'na göre Patrikhane'nin statüsünü şu şekilde değerlendirmek mümkündür: Tek başına bir kurum olarak Patrikhane Lozan Antlaşması'nda yer almamıştır.[993] Patrikhane'nin antlaşma yükümlülüğü olarak değil tasarrufu Türkiye'de saklı kalmak kaydıyla kalmasına izin verilmiştir. Lozan Antlaşması'nın 39. maddesi "bütün Türk halkının din ayrımı yapılmaksızın eşit olacağı esası"nı kabul ettiği için aynı hakların aynı yükümlülükleri doğurması esası benimsenmiş olduğunu belirtmek mümkündür. Yine Lozan Barış Antlaşması'nın 38. maddesinde bütün Türk vatandaşlarının din, inanç ve mezhep özgürlüğünden söz edilmektedir. 40-42. maddelerde "gayrimüslim Türk vatandaşları hukuk bakımından Müslüman Türk vatandaşları ile aynı hukuka sahiptir" ifadesi kullanılmıştır. Patrikhane herhangi bir koruma altına sokulmamıştır. Patrikhane'nin İstanbul'da kalması konusunda uzlaşıldığında Venizelos Patrik IV. Meletios'a istifa etmesini tavsiye etmiştir. Bu ortamda Patrik, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek görevinden 10 Temmuz 1923'te

---

[988] Macar, **Cumhuriyet Döneminde**, 99.
[989] Gizem Çakmak, "Lozan Barışı Sonrası Fener-Rum Patrikhanesi", **Tarafların Bakışıyla Lozan Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 9-14 Mayıs 2014 İstanbul, ed. Cezmi Eraslan, Cezmi Bayram, Savaş Açıkkaya, Nilüfer Erdem (İstanbul: Şenyıldız Yayıncılık, 2015): 155.
[990] Atalay, **Fener Rum,** 201
[991] **age**, 205.
[992] Birinci Komisyon Başkanı Lord Curzon'a Nüfus Mübadelesi Alt-Komisyonu Başkanı M. Montagna'nın sundugu 8 Ocak 1923 tarihli raporda "Patrikhane'nin bir Türk kurumu" olduğu ifadesi şu şekilde yer almaktadır: "*Yunan Temsilci Heyeti, Evrensel Patrikliğin İstanbul'dan uzaklaştırılmasını öngören bir anlaşmaya taraf olamayacağını söylemiştir; çünkü, bu kurum Türktür, Yunanlı değildir; bu yüzden, Yunanistan'ın bu anlaşmayı imzalamasının hiç bir değeri olmayacaktır*." Meray, **Lozan Barış Konferansı**, 339.
[993] Seyfi Yıldırım, Adnan Sofuoğlu, **Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyete İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi** (Ankara: Köksav Yayınları, 2010), 206-207.

istifa etmiştir.[994] Lozan Barış Antlaşması'na göre Patrikhane, siyasi ve yönetimsel yetkilerinden tamamen arındırılmıştır. Sadece dini yetkileriyle Patrikhane'nin Türkiye'de kalmasına izin verilmiştir. Bu nedenle Patrikhane konusunda yapılan düzenlemeler uluslararası düzenlemelere bağlı değildir. Ulusal niteliktedir.[995]

3.3.3. "Evrensel" Kiliseden "Ulusal" Kiliseye Yunanistan Kilisesi

Balkanlarda ulusçuluğun gelişiminin, kilisenin etkisi altında doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi esnasında gerçekleştiği ifade edilmektedir. Dimitri Kitsikis, "*başlancından beri Osmanlı İmparatorluğu, çok uluslu Osmanlı İkümenisi üzerinde, milliyetçiliğin yükselişi ile birlikte iki halkın-Türkler ve Yunanlar- ortak hakimiyetine kayan, iki dine dayalı, ikili-egemen bir yapıya sahip olmuştu*" [996] demektedir. Hatta Ortodoks Hristiyanlık'ın halkın rejime karşı duyduğu ortak bir tatminsizlik duygusu ile değil; tam aksine, Osmanlı'nın halk arasındaki dinsel bağların önemini dikkate alması ve kendi düşünsel sistemini, Hristiyan ya da Müslüman dinsel cemaatçiliğinin gelişmesi üzerinden kurgulamasının bir sonucu olduğu vurgulanmaktadır.[997] Bu noktada Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasının, millet sisteminin etkisiyle birlikteliğini koruduğu ve güçlendirdiği ifade edilir.

Millet sistemi, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimlerden her dini grubun -ki bunlar Ermeni, Yahudi ve Rum Ortodokslardır- idari, mali ve hatta cezai bakımdan kendi ruhani reislerinin idaresi altında bulunmaları biçiminde tanımlanması

---

[994] Yorgo Benlisoy, Elçin Macar, **Fener Patrikhanesi** (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1996), 50.

[995] Lozan Barış Antlaşması'na göre Patrik ve Patrikhane memurları, Türk hükümetinin muvakkati ile tayin edilir ve denetime tabidir. Antlaşma gereğince, Patrik ve Patrikhane'nin Osmanlı dönemindeki siyasi ve idari imtiyazları kaldırılmıştır. Bu nedenle Patrik İstanbul'daki Rum cemaatinin temsilcisi olmadığı için cemaat ile Türkiye makamları arasında aracılık yapması mümkün değildir. Patrik ve Patrikhane görevlileri sıfatlarına ilişkin Türk kanunlarına tâbidir ve faaliyetleri Türk kanunlarına göre suç teşkil ettiği takdirde Türk Ceza Kanunu'na göre haklarında işlem yapılır. Sibel Özel, Lozan Antlaşması ve Azınlık Hukuku Çerçevesinde Fener-Rum Partikhanesinin Hukuki Konumu", **Avrupa Araştırmaları Dergisi**, c. 14, s. 1 (2016): 48-49.

[996] Bu bakış açısında göre Osmanlı İmparatorluğu, tam olarak bir Türk-Yunan İmparatorluğudur. Ayrıca, İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesi ile birlikle Palaiologos'ların çöken imparatorluğunun yerine Osmanlı'nın yükselen hanedenını yerleştirmiş ve Rumluğa fazladan bir 400 yıllık süre tanımıştır. Dimitri Kitsikis, **Türk-Yunan İmparatorluğu: Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış**, çev. Volkan Aytar (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 57. Buna göre imparatorluğun halkları büyük çoğunlukla Sünni Müslüman ve Ortodoks Hristiyan olmak üzere iki millete ayrılmış olup Arap ülkelerinin fethedildiği 1517'ye kadar- imparatorluğun yükselme dönemi boyunca- nüfusun çoğunluğu'nu Ortodoks Hristiyanlardan oluşmuştur. Bu tarihten sonra ise nüfus çoğunluğu Sünni Müslümanlara geçmiştir. **age**, 97.

[997] Kemal H. Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik** (İstanbul: Timaş Yayıncılık, 2012), 20-21.

mümkündür. Fatih, İstanbul'un fethinden sonra Ortodoks milletinin başı olarak İstanbul Rum Ortodoks Patriği'ni tanımış ve yetkilendirmiştir. Bu durum patriğe devlet içerisinde kurumsal bir statü verilmesini sağlamıştır. İstanbul'un fethi ile birlikte patriklerin daha güçlü bir hale geldiği, bu açıdan Osmanlı Devleti'nin her dini cemaati sivil toplum olarak kabul ettiği, reayayı kiliselerine gruplandırdığı ve bu açıdan en geniş olanın Ortodoks-Rum milleti olduğu bilinmektedir. Bu açıdan Fener'den geçmeden Babıali'ye ulaşmanın mümkün olmadığı ifade edilmektedir.[998]

Fatih'in 1454 yılında Ortodoks-Hristiyan milletini kurması, İstanbul Fener-Rum Patrikhanesi'nin yetkisi altına koymasıyla birlikte, Ortodoks "milleti"ni temsil eden bütün dinsel, kültürel, aile ilişkileri patrik ile kilise meclisinin yetki alanına alınmıştır.[999] İstanbul Rum Ortodoks Patriği, kendi cemaatinin devlet ile olan ilişkilerinde devlete karşı Ortodoks tebaanın temsilcisi iken; aynı zamanda Ortodoks tebaaya karşı devletin temsilcisi[1000] konumundadır. Bu noktada patrikhanenin dinsel anlamda bütün Ortodoks dünyanın lideri konumunda bulunması ve seçilen patriğin kiliselerin birleşmesine karşı çıkışı ile tanınması etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nden aldığı yetki ile birlikte Patrik, Rum milletinin Sultan'ın Rum milletinin -Rumların, Sırpların, Bulgarların, Ulahların, Ortodoks Arnavutların vb.- lideri konumuna gelmiştir.[1001]

Osmanlı döneminde Ortodoks dini aristokrasisi, İstanbul Patrikhanesi tarafından düzenlenmiştir. Bu açıdan Ortodoks din adamlarının "sultanın gücünü temsil eden tam yetkili elitler" olarak görülmeleri mümkündür. Ortodoks Hristiyan reaya ise Balkanlar, Ege Adaları ve Küçük Asya gibi farklı bölgelerde yaşamakta olup sayısal olarak en geniş dini grubu oluşturmaktaydı.[1002] Ancak İstanbul Patrikhanesi, yerel kurumları destekleyecek kaynak sağlamadığı için süreç içerisinde her cemaat kendi varlıklarına

---

[998] Canan Seyfeli, **Millet sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)** (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019): 119.
[999] Karpat**, Balkanlar'da Osmanlı**, 22.
[1000] Ramazan Erhan Güllü, **Patrik Meletikos Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi** (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 30.
[1001] Richard Clogg, The Greek Millet in the Ottoman Empire", **Christians and Jews in Ottoman: The Functioning of A Plural Society**, eds. Benjamin Braude, Bernard Lewis, vol. 1 (New York: Holmes &Meier Publisher, 1982): 185.
[1002] Petros Pizanias, "From Reaya to Greek Citizen: Enlightenment and Revolution, 1750-1832", **The Greek Revolution of 1821: A European Even**t, ed. Petros Pizanias (İstanbul: The Isis Press, 2011): 12

dayanır bir hale gelmiş ve bu nedenle cemaat sakinleri arasında güçlü bir dayanışma olgusu ortaya çıkmıştır.

Karpat, Osmanlı Devleti'nde farklı cemaatlerin eskiden yaşadıkları gibi yaşamaya devam ettiklerini, millet sistemi altında dinsel bir bilinç güçlenip başlıca kimlik haline gelirken dil ve kültür farklılıklarının ve bu farkların sağladığı özel kimliğin evrensel dinsel kimliğe karıştığını belirtir.[1003] Bu süreçte Patrikhane, bir yandan verdiği eğitim hizmetiyle dili korumuş; diğer yandan evrensel işlevini gerçekleştirerek 19. yüzyıla kadar Ortodoksları bir arada tutmuştur. Tam da bu nedenle Patrikhane, Batı'da ortaya çıkan düşüncelere karşı çıkmıştır. Özellikle 1780-1820 yılları arasında güçlenen bu eğilim karşısında Patrikhane bağımsızlık savaşına katılanları aforoz etmiş ve ayaklanmayı eleştirmiştir.[1004] Bu açıdan Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesinin kutsal bir niteliğe büründürüldüğü söylenebilir. Bu bakış açısından ayaklanma meşru bir otoriteye başkaldırı olarak değil, yabancı bir hükümranlığa karşı gösterilen kutsal bir hareket olarak görülmüştür. Milli duyguların yükselmesinin en büyük nedeni olarak Ortodoksluk inancı gösterilmiştir.[1005]

Osmanlı Devleti'nde isyanın başlamasının en büyük etkeni olarak kilise ve din adamları gösterilmiş, Yunanistan'daki metropolitler, piskoposlar ve ülkedeki diğer din adamları bağımsızlık fikrini halka aşılayan, halkı Osmanlı yönetimine karşı kışkırtan kimseler olarak görülmüştür.[1006] Yaygın inancın aksine isyan fikri, Patrikhane tarafından değil, yerel papazlar tarafından örgütlenmiştir. Hatta Germanos önderliğinde Aya Lavra Manastırı'nda Yunanistan'ı bağımsızlığa götüren isyanın başlatıldığı iddiası, Yunan Kilisesi'nin bağımsızlık mücadelesinde Patrikhane'nin dışında bir rol üstlenmesi gerektiği düşüncesinden hareketle Yunanistan'da kilisenin ve devletin bir bütün olarak algılanmasını sağlamak amacıyla üretilmiş bir mittir.[1007] Nitekim dönemin İstanbul Patriği Grigorios, 1821 Mora İsyanı başladığında tüm isyancıları "nankör" ve "art niyetli" kimseler olarak tanımlamış, isyana katılanların aforoz edildiğini belirten aforoznameleri taşradaki bütün despotlara göndermiş ve

---

[1003] Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı**, 23.
[1004] Herkül Millas, **Geçmişten Bugüne Yunanlılar: Dil, Din ve Kimlikleri** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 139.
[1005] Münir Yıldırım, **Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi** (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005), 68.
[1006] **age**, 69.
[1007] Esra Özsüer, **Türkokratia: Avrupa'da Türk İmajı** (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 266.

Filiki Eterya üyelerinin hepsinin dinden çıktığını ilan etmiştir.[1008] İstanbul Patrikhanesi'nin görüşüne göre, Osmanlı egemenliği altında yaşamak Tanrı buyruğudur ve bu yüzden sultana ve onun otoritesine itaat edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Osmanlı hakimiyetine karşı çıkan, aynı zamanda Tanrı'ya da karşı çıkmaktadır.[1009]

Uluslaşma döneminde Yunanlıların kırmızı bir bez üzerinde çizilmiş bir haçtan oluşan bir bayrak altında bağımsızlık savaşına girmeleri, yalnızca dini bir anlayışla açıklanamaz. Bu dönemde başka pek çok şey gibi, din de ulusçuluğun denetimine girmiştir. Evrensel bir din olan Hristiyanlık'ın ulusal bir dine dönüşmesi, dinin değil; ulusçuluğun tarihi içerisinde değerlendirilmelidir.[1010] Yunan kimliği, dinden ziyade öncelikle dile dayanmaktadır.[1011] 1833'te, Yunanistan Kilisesi, İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin otoritesinden bağımsız olarak ilan edilmiş, devletin denetimi altına alınmış ve bunun ardından "ulusal bir kilise" haline gelmiştir. Devlet, din adamlarına yönelik şüpheciliğini benimsemek yerine, kiliseyi ve şehitlerini ulusun kahramanları ilan etmiş; böylece kilise, uyumlu milliyetçi inancı yayma misyonunda "devletin ortağı" olmuştur.[1012] Bu bağımsızlık ilanı, 1850'de İstanbul Patrikhanesi tarafından da onaylanmıştır.[1013]

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından, devlet gücüne bağlı olan Yunan Kilisesi, yeni devlete meşruiyet kazandırmış ve Ortodoksluk, yeni ulusal kimliğin yerleşik dini ve temel kurucusu haline gelmiştir.[1014] Ortodoksluk, "Helen" kimliğinin güçlü bir elementi halini almıştır.[1015] Bu açıdan Ortodoksluk, dilin canlanmasıyla

---

[1008] Bu açıdan ancak fikrini değiştirenlerin ve isyancılarla bağını koparanların bağışlanabileceğini belirtmiştir. **age**, 239.
[1009] **age**, 236.
[1010] Millas, **Geçmişten Bugüne Yunanlılar**, 138.
[1011] Costa Carras, "Greek Identity: A Long View", **Balkan Identities: Nation and Memory,** ed. Maria Todorova (New York: Bew york Uniersiyt Press, 2004): 319.
[1012] John S. Koliopoulos, Thanos M. Veremis, **Modern Greece: A History Since 1821** (West Sussex; Wiley & Blackwell, 2010), 3.
[1013] Yunan Kilisesi'nin İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nden özerkliği Balkanlar'da istisnai bir durum değildir. Ulusçuluğun gelişmesiyle birlikte süreç içerisinde Bulgar, Sırp, Arnavut Kiliseleri de böyle bir özerkliğe sahip olmuşlardır.
[1014] Carras, **age**, 320.
[1015] "Yunan", "Helen", "Grek" ve hatta "Rum" sözcükleri sıklıkla birbirinin yerine kullanılan sözcükler olsa da tarihsel olarak anlamının değiştiği söylenebilir. "Yunan" İslam dünyasının önce antik Yunanlılara ve sonrasında çağdaş Yunanlılara verdiği isim olarak bilinir. Tarihsel olarak Yunanca konuşanlar "İyonya" sözcüğünden türemiş olan "Yunan" kelimesini tarih içerisinde kullanmamış olup kendilerini "Helen" olarak isimlendirmişlerdir. Hristiyanlığın yayılmasından sonra , Yunanca konuşan kişilerin torunları kendilerini "Hristiyanlar" olarak tanımlamıştır. Bizans döneminde Helence konuşan Ortodoks Hristiyanlar kendilerine "Roma" sözcüğünden türetilmiş olan "Rominos" yani "Rum" olarak

birlikte ulusalcılık ile birleştirilmiş ve din ile milliyetçilik birbirinin tamamlayıcısı haline gelmiştir.[1016] Bu nedenle modern Yunanistan'da Helen olmanın temel koşulunun Ortodoks olmak olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle "Yunan kimdir?" sorusunun cevabı yalnızca etnik bir tanımlama değil; aynı zamanda dinsel bir tanımlamadır. Bu nedenle, Yunanlar "Ortodoks Helenler"dir. Helenizm ve Ortodoksluk birbirinden ayrı unsurlar olarak değil, homojen bir bütün olarak tahayyül edilir. Dinin en temel özelliklerinden birinin "cemaat" inşa etmek olması, Yunanistan örneğinde Ortodoksluk'un "Helen toplumuna mal olmuş kritik bir değer" şeklinde addedilmesine neden olur.[1017]

Bağımsızlık sonrası kilise temelli bir eğitim sistemini devralan Yunanistan'da dini eğitim kaynaklarının ve ayinlerin Yunanca olması, dini ve laik eğitimin birleştirilmesi ile Ortodoksluk ve Yunan dilinin milliyetçiliğin yapı taşı haline gelmesine neden olmuştur.[1018] Kilise milliyetçiliği, Ortodoks Kilisesine bağlılığı teşvik etmek için "Kimliğimiz ruhumuz" sloganını ön plana çıkartmış ve kiliseye destek sağlamıştır. Ortodoks Hristiyanlığı, Yunan ulusal kimliğinin daima önemli bir belirleyicisi olmuştur.[1019] "Yunanistan'ın ulusal kurtuluş savaşı" sırasında yazılan ilk anayasasında Ortodoks Kilisesi'ne üye olan herkesin Yunan vatandaşı olarak kabul edildiği belirtilmektedir.[1020] Bu nedenle Yunanistan'da kilise, ulusal sınırlar içerisindeki bütün Ortodoksların Yunan vatandaşı olarak tanımlanmasını sağlayarak ulusal kimliğin inşası için temellerini belirlemiştir. Ayrıca Kilise, ritüelleri ve halk kutlamaları yoluyla devlet iktidarına ek bir güç haline gelmiştir.[1021] Yunanistan'daki tarih eğitiminde Helenizm ve Ortodoksluk kavramları ulusun kimlik arayışları doğrultusunda ortaya çıkmış iki kuvvetli yapıştırıcı olarak tarif edilebilir.[1022] Bununla birlikte, 1821'den günümüze kadar Yunan milliyetçiliğinin içeriğinin önemli değişikliklere uğradığını da

---

adlandırmıştır. Ancak Mora İsyanı'ndan sonra Yunan ulusal kimliği oluşunca "helen" çağdaş Yunanistan halkının ulusal adı olarak tercih tercih edilmiştir. Millas, **Geçmişten Bugüne Yunanlılar**, 160-163. Bu tez çerçevesinde Osmanlı tebaasını kastetmek için özellikle "Rum"; Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından ise alıntıların dışında "Yunan" sözcükleri tercih edilmiştir.

[1016] Carras, **age**, 321.

[1017] Esra Özsüer, "Türkiye ve Yunanistan Örneğinde Din ve Milliyetçilik Algısının 'Öteki' Üzerinden İnşası", **V. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu, 10-12 Mayıs 2018**, ed. Ahmet Şimşek ve diğ., (E-book, 2018): 263.

[1018] Koliopoulos, Veremis, **Modern Greece**, 3.

[1019] Anna Koumandraki, "The Evaluation of Greek National Identity", **Studies in Ethnicity and Nationalism**, c. 2, s. 2 (2002): 40.

[1020] **age**, 41.

[1021] **age**, 42.

[1022] Özsüer, **age**, 264.

unutmamak gerekir. Yunanistan'ı bir devlet olarak inşa eden, ona bağımsızlık kazandıran yönetim aydınlanmacı gelenekten gelen bir diasporanın etkisiyle ortaya çıksa da yeni ulus-devlet ancak Megali İdea sonrasında ancak yaygın bir sadakat sağlamıştır. Bu açıdan paylaşılan dil, hayali cemaatin yapıştıcısı olmuş ve Ortodoks Kilisesi tarafından yüksek öğrenimin geliştirilmesine aktarılmıştır.[1023] Nitekim Yunanistan, devletin resmi dininin olduğu ve bu dine hak ve ayrıcalıklar verirken diğer dini gruplara kısıtlı imkanlar sunan ülkeler içerisinde yer almaktadır.[1024]

Böylece, Yunan ulus-devletinin başlangıcından itibaren Helenizm ile çatıştığı söylenebilir. Bu çatışma her düzeyde gözlemlenebilir. Ortodoks Kilisesi Patrikhane'nin kontrolü altında olmasına rağmen, Yunan kilisesi "otosefal" olduğunu ilan etmiştir. Bu örnek daha sonra Bulgar Kilisesi gibi başka kiliseler tarafından da taklit edilmiştir. Böylece Balkanlar'da evrensel Ortodoks kilisesinden her kilisenin ulusal güçle bağlantılı hale geldiği ulusal kiliselere doğru geçiş süreci yaşanmıştır.[1025]

3.3.4. Yunan Diasporası

Dünyada Yahudiler ve Ermeniler ile birlikte paradigmatik diasporalardan biri olarak görülen Yunan diasporasının tarihi, eski Yunan kolonilerine kadar götürülse de daha modern bir fenomen olarak incelendiğinde üç ana aşamaya ayrılabilir. Yunan diasporasının oluşumu, 15. yüzyıldan 1830'a kadar ilk aşama, 19.Yüzyılın ortalarından II. Dünya Savaşı'nın başına kadar geçen süre boyunca ikinci aşama ve son olarak 1940'lardan 1970'lere kadar olan dönemi içerecek şekilde sınıflandırılmaktadır.[1026]

Osmanlı hakimiyeti döneminde Rumlar, imparatorluğun içerisine olduğu kadar dışarısına da yerleşmiştir. Tüccar ve zanaatkâr olarak Romanya'dan Karadeniz kıyılarına kadar geniş bir alana yayılmış ve ticari faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Rumların süreç içerisinde imparatorluk ve dış dünya arasındaki ticareti tekelleri altına

---

[1023] "*Kurtuluşu Yunanca Yeni Ahit'i okuyan Hıristiyanlar için erişilebilir kılan aynı dil, Adamantios Koraes (1784-1833) gibi aydınlanma havarilerinin rehberliğinde yeni bir antik çağın anahtarı oldu. Tarihçi Constantinos Paparrigopoulos (1815–91) Bizans'ın eksik bağlantısını ve emperyal iddialarını Yunan milliyetçiliğine ekledi*." Koliopoulos, Veremis, **Modern Greece**, 2.

[1024] Ayrıntılar için bakınız. Hüdai Şencan, "Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi" (Ankara: **TBMM Araştırma Merkezi**, 2011), 85-86.

[1025] Georges Prévélakis, "The Hellenic Diaspora and the Greek State: A Spatial Approach", **Geopolitics**, c. 5, s. 2 (2000): 176.

[1026] Dimitris Tziovas, "Introduction", **Greek Diaspora and Migration Since 1700: Society, Politics and Culture**, ed. Dimitris Tziovas (Farnham: Ashgate Publishing, 2009): 1.

alması "seyyar satıcı olmak Rum olmaktır" özdeyişinde ifadesini bulmuştur. Dönemin şartlarına göre 80.000'den fazla Rum ailesinin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda yaşadığı bilinmektedir. Ayrıca Rum tüccar ve zanaatkâr nüfusu, Venedik, Rusya gibi büyük ticari merkezlere yerleşmiş; Trieste, Napoli ve Marsilya'da önemli ticari koloniler kurmuşlardır. Bu dönemde Amsterdam, Antwerp, Londra, Liverpool ve Paris gibi şehirlerde büyük bir Rum nüfusunun var olduğu bilinmektedir.[1027]

Diaspora toplulukları, Osmanlı yönetimi döneminde Yunan kültürünün gelişmesinde hayati bir rol oynamışlartır. Birincisi, Yunanlılar kendilerini yabancı bir kültürde yaşayan ayrı bir yerleşim bölgesi olarak bulduğu için Yunan kimlik oluşumu güçlendirmiştir. İkinci olarak, diasporadaki Yunanlılar yeni entelektüel akımlardan ve fikirlerden etkilenmiş ve bu durum diaspora içerisinde devrim ideolojisinin gelişmesini sağlamıştır. Son olarak diasporada zenginleşen Yunanlılar, çeşitli okullar ve diğer kurumsal yapıları oluşturmuş ve bu yolla Yunanistan'ı sosyal ve entelektüel olarak desteklemişlerdir.[1028]

Yunan diasporasının diğer diasporalardan önemli bir farkı bulunmaktadır. Her ne kadar ekonomi tarihinde, diasporada ulusal anlatıların korunmasının ekonomik ilişkiye bağlı olduğu ve zorluğundan bahsedilse de Yunan diasporası, Orta Avrupa'da ve özellikle 18-19. yüzyıllarda hammadde temin ettiği Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi ülkelerde kendi farklığının, kimliğinin üzerinde durmuştur. Bu açıdan Yunan diasporasının ekonomik aktivizmini aynı zamanda kültürel ve etnik kimlik ile birleştirdiği söylenebilir.[1029]

Yunan diasporası tarihsel olarak farklı dönemlerde ortaya çıktığı için birbirinden farklı yapıları ve göç hikayelerini içerisinde barındırmaktadır. 2000'li yılların başında Yunanistan'ın nüfusu 10 milyon iken; 4 Milyon kişinin Yunan diasporasında birbirinden çok farklı coğrafyalarda yaşadığı bilinmektedir. Bu açıdan Amerika, Almanya, Güney Afrika gibi dünyanın farklı bölgelerine dağılmış bir diasporadan söz edilmektedir. Bununla birlikte tarihsel olarak Yunan diasporası, çok farklı merkezlerde

---

[1027] Gallant, **Modern Greece**, 7.
[1028] **age**, 7.
[1029] Vassiliki Seirinidou, "Grocers And Wholesalers, Ottomans And Habsburgs, Foreigners and 'Our Own': The Greek Trade Diasporas in Central Europe, Seventeenth to Nineteenth Centuries", **Merchants in the Ottoman Empire,** Ed. Suraiya Faroghi, Gilles Veinstein (Leuven: Peeters Publishing, 2008): 84-85.

yer almıştır. Ancak post modern dönemde Yunanistan diasporası Atina'yı kendisine merkez almaya, oradan belirlenmeye ve yönlendirilmeye başlanmıştır. Bu durum diasporanın kendi özgün "Helenistik yapısı"nı sürdürmesinin yerine ticari, kültürel ve entelektüel açıdan önemli kayıplar yaşamasına neden olmuştur.[1030]

1830'dan 1922'ye kadar geçen süre boyunca Yunanistan kendi irredentist politikalarını hayata geçirmek için diaspora toplululuklarına yönelmiştir. Bu dönemde Yunanistan, diasporanın büyüklüğüne, uluslararası ve yerel gelişmelere bağlı olarak farklı derecelerde diaspora içerisindeki ideolojik, politik ve ekonomik süreçleri etkilemeye çalışmıştır. Yunanistan açısından diaspora, ABD'ye yerleşen pek çok Yunan göçmen ile birlikte potansiyel askerlerin kaybedilmesi, bulundukları ülkenin vatandaşlığına geçmek ya da ekonomik gerekçeler nedeniyle işçi dövizlerine olan ihtiyaç gibi konu başlıkları altında gündeme alınmıştır.[1031]

Uluslararası ilişkiler açısından ise Yunan diasporasının aktivizmi, 1970'li yıllarda ABD örneğinden hareketle gündeme gelmiştir. 1974'de Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Yunanistan diasporası, Amerikan Kongresi'ni Türkiye'ye silah amborgosu uygulamaya ikna etmiştir. Amerikan Helen Enstitüsü (American Hellenic Institute-AHI), Washington'da Amerikan yasalarına göre "*başka bir ülkeye verilen silahların sadece savunma amaçlı kullanılması*" ilkesi üzerinden Kıbrıs müdahelesine karşı çıkarak Türkiye karşıtı kampanyayı organize etmiştir.[1032] Diasporanın Kıbrıs çatışması konusundaki aktivizmi, yardımları, kamuoyunu etkileme gücü gibi nedenlerle Yunan hükümetleri diaspora ve Yunan göçmenlerin sorunlarıyla daha fazla ilgilenmeye başlamıştır. Bu açıdan Yunan diasporasının siyasi etkisi, 1975-1978 yılları arasında Kıbrıs Sorunu üzerinden diaspora merkezli lobileri faaliyetleri şeklinde vurgulanmıştır.[1033]

Devletin diasporaya artan ilgisi, 1982'de yurtdışındaki Yunanlılar için Genel Sekreterlik (General Secretariat of Greeks Abroad-GSGA) kurulmasını sağlamıştır. GSGA, hem Yunanistan göçmenlerinin sorunları hem de diasporadan anavatana geri

---

[1030] Prévélakis, **age**, 184-185.
[1031] Lina Venturas, "'Deterritorialising' the Nation: the Greek State and 'Ecumenical Hellenism'", **Society, Politics and Culture**, ed. Dimitris Tziovas (Farnham: Ashgate Publishing, 2009):126.
[1032] Alexander Kitroeff, "The Limits of Political Transnationalism: the Greek-american Lobby 1970s–1990s", **Greek Diaspora and Migration Since 1700: Society, Politics and Culture**, ed. Dimitris Tziovas (Farnham: Ashgate Publishing, 2009): 144.
[1033] Venturas, **age**, 127.

dönenler ile ilgilenen bir kurum olarak kurgulanmıştır. Aslında GSGA'nın faaliyetleri, göçmenleri örgütlemek, siyasi temsillerini sağlamak ve bilgilendirmek olarak planlanmıştır. GSGA, 1985'de diasporadaki Yunanlılar için bir dünya kongresi düzenlemiş; ancak adil bir temsil sistemi, strateji geliştirilememesi gibi sorunların ardından 1989'da Yurtdışı Helenizm Dünya Konseyi (World Council of Hellenism Abroad/SAE) kurulması konusunda bir tasarı kabul etmiştir. Konsey, 1995 yılında Selanik'te kurularak faaliyetlerine başlamıştır.[1034]

Yunanistan ile diaspora arasındaki ilişkileri geliştirmek ve koordine etmek amacıyla oluşturulan SAE, süreç içerisinde ulusal çıkar, dış politika ve ekonomik konularda Yunan siyasetini destekleyen bir oluşum haline gelmiştir.[1035] Diaspora ile anavatan arasında SAE bağlantılar kuracak ve Yunanistan'ın ulusal çıkarlarını korumak ve geliştirmek çalışmalar yürütecektir. Diasporanın SAE'ye yaklaşımı ise çelişkili olmuştur. Diaspora uzun bir zaman sonra Yunanistan'ın bağlantı istediği nedeniyle diasporayı keşfettiğini düşünmüştür. Bu açıdan Yunanistan diasporasının en önemli unsuru Amerika'da yaşayan Yunan diasporası olmuştur. Diasporaların siyasi ve kültürel rollerinin arttığı ve güçlendiği günümüzde Yunan diasporası, "Helenizm"i güçlendirecek olan bir unsur olarak görünmüştür. Ancak artık melez bir kimliğin baskın olması ve diasporanın devletin bir unsuru haline gelmesi, Yunanistan'a bağlanması ve devletin kurumsal yapısı içerisinde ve devlet tarafından örgütlenmesi gibi nedenlerle asli gücünü kaybettiği yorumları da yapılmaktadır.[1036] Yine de halen Yunan kimliği diaspora içerisinde Ortodoks olmak ve Yunanca konuşmak üzerinden ele alınmaktadır.[1037]

Bu açıdan özellikle ABD'deki Yunan diasporası ile Yunanistan arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğu iddia edilmektedir. Anavatan, diasporanın yüksek kapasiteye ve uzmanlığa sahip olduğu alanlarda, ki Yunanistan özelinde bu ekonomi, kalkınma ve dış politika sorunlarına ilişkindir- diasporadan yardım beklemektedir. Diaspora ise anavatanın güçlü olduğu alanlarda-Yunan dili ve Yunan kültürünün sürdürülmesi

---

[1034] **age**, 128.
[1035] Süreç içerinde SAE faaliyetlerini yaygınlaştırarak Yunan kökenli (omegeneis) toplulukları, Sovyet sonrası ülkelerde Yunanlıları, İstanbul Rumlarını ve Arnavutluk hatta Kıbrıs Rumlarını içerisine alarak genişlemeye ve konsey içerisindeki temsil sorunlarını gidermeye başlamıştır. **age**, 131.
[1036] Prévélakis, **age**, 181.
[1037] Panagoula Diamanti-Karanou, "The Relationship Between Homeland And Diaspora: The Case Of Greece And The Greek-American Community", (PhD Thesis, Northeastern University College of Social Sciences and Humanities, 2015): 130.

noktasında- destek almaktadır.[1038] Diasporanın, yeni olmasa da yurtdışındaki "ulusal meseleleri" teşvik etmede oynayabileceği potansiyel rol üzerine söylem, bu artan milliyetçilik koşullarında yoğunlaşmıştır. Kıbrıs konusunda daha önceki lobicilikle karşılaştırıldığında, Yunan-Amerikalıların Makedonya sorunu üzerindeki seferberliği etkisiz olmasına rağmen büyük övgü almıştır.[1039] Diaspora, Yunanistan'ın devlet olarak bütün dış politika sorunlarında destekleyici bir unsur olarak yer bulmaktadır. Dolayısıyla diasporanın aktivizmi, yalnızca Türkiye karşıtlığı bağlamında ele alınamaz. Bu nedenle "Yunan diasporası, Yunanistan'ı bütün dünyada Yunan kültürünün, kimliğinin ve halkının koruyucusu olarak kabul etmektedir."[1040]

3.3.5. İç Politik Kaygılar

Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinde yaşanan tekrarlayan çatışmanın varlığını sürdürmesinde en etkili olan unsurlardan biri, çatışmanın her iki tarafının ulusal düzeyde çatışmayı iç politikada amaçlarını gerçekleştirmek için bir araç olarak kullanılmasıdır. Türk dış politikasında Kıbrıs ile bozulmaya başlayan Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada ulusal hükümetlerin iç politikalarında bir beklentiyi gerçekleştirmek amacıyla var olan bir uyuşmazlıktan yararlanmasının ilk örneklerine 1950'li yılların ortalarında rastlanır. Bu döneme kadar Yunanistan'ın Enosis isteklerine rağmen Türkiye'nin İngiltere'nin iç işi olarak gördüğü Kıbrıs sorunu Türk dış politikasının temel problemlerinden biri haline gelmiştir. Aynı şekilde Yunanistan'da iç savaşın ardından, Enosis talepleri Kıbrıs üzerinden dillendirilmeye başlanmıştır.

Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışmada olduğu gibi -hatta Türkiye-Yunanistan örneğinde çok daha sık olarak- ülke yönetiminde oy desteğini arttırmak, kamuoyunda destek kazanmak, kamuoylarının hükümete verdiği desteği pekiştirmek, ilgiyi başka bir yöne çekmek, ulusal dayanışmayı sağlamak, ulusal bütünlüğü korumak gibi amaçlarla Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma bilinçli olarak tetiklendirilebildiği gibi, iki ülke arasında var olan gerginlik özellikle ön plana çıkartılabilmektedir. Hükümetler, tekrarlayan çatışmayı ön plana çıkarttıktan sonra konu gündemden düşse dahi orta ve uzun dönemde yansımaları iç ve dış politikayı

[1038] **age**, 452-453.
[1039] Venturas, **age**, 130.
[1040] Diamanti-Karanou, **age**, 141.

şekillendirmeyi sürdürür. Bu noktada hiç şüphesiz ki yalnızca iç politika kaygılarının tekrarlayan çatışmanın sürdürülmesini sağladığı anlamına gelmemektedir. Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma farklı dönemlerde farklı dinamiklerin, farklı ulusal ve uluslararası gelişmeler içerisinde ilerlemiştir. Bu nedenle Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma bütünsel ve süreçsel olarak analiz edildiğinde bütün dönemlerde iç politika kaygılarına bu aşamada yer vermek mümkün olmayacaktır. Diğer etkenlerin var olan tarihsel düşmanlık ilişkisi, konunun her iki devletin inşasının temelinde yer alması gibi nedenlerle var olan duyarlılığın bazı dönemlerde araçsallaştırıldığını belirmek gerekmektedir. Bu noktada iç politika kaygılarına örnek vermek iki başlık altında incelenmesi faydalı olacaktır.

- Türkiye'de Demokrat Parti hükümetininin iç politika kaygıları çerçevesinde Kıbrıs sorununun Türkiye'nin ulusal çıkarı olarak inşa edilmesi, "milli dava" halini alması, konuya dikkat çekmek için tasarlanan 6-7 Olayları'nın çığırından çıkması,
- Yunanistan'da Kıbrıs üzerindeki kamuoyu duyarlılığının kullanılarak Papagos'un İngiltere'ye karşı Yunanistan'ın çıkarlarını temsil edebilecek bir lider olarak ortaya çıkması, Yunanistan'da da milli bir dava[1041] hatta Kıbrıs'ı seçim programına alması[1042] ya da 1980 sonrasında PASOK'un Türkiye'nin Yunanistan'ın egemenlik sınırlarını ve toprak bütünlüğünü tehdit ettiği argümanı üzerinden dış politikasını inşa etmesi[1043] gibi gelişmeler sayılabilir.

3.3.5.1. Türkiye'de Tehdidin İnşa Süreci

1571-1878 arasında Osmanlı egemenliğinde[1044] kalan Kıbrıs, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra geçici bir süre için İngiltere'ye bırakılmış; Birinci Dünya Savaşı'ndan sınra İngiltere tarafından ilhak edilmiş ve adanın bu statüsü Lozan Barış Antlaşması'nın 20. Maddesi ile teyit edilmiştir.[1045] Türkiye'de 1950'li yılların ortalarına kadar Kıbrıs konusu yeniden gündeme gelmemiştir.

[1041] Suat Bilge, "Kıbrıs Uyuşmazlığı", **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt I**, 7. bs. (Ankara: Elif Matbaası, 1990): 347.
[1042] Fuat Aksu, **Türk-Yunan İlişkileri: İlişkilerin Yönelimini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme** (Ankara: SAEMK Yayınları, 2001), 280.
[1043] **age**, 287.
[1044] Erol Mütercimler, Mim Kemal Öke, **Düşler ve Entrikalar: Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası** (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004), 273.
[1045] Lozan'da Ege Denizi'ndeki On İki Adayı İtalya'ya bırakan Türkiye'nin gerek Kıbrıs gerekse de On İki Ada konusunda sağlayabildiği tek güvence bu adalarla ilgili olarak gelecekte ortaya çıkabilecek her türli ilhak, bağımsızlık ve başka yönetim biçimleri üzerindeki söz hakkını Ankara'nın saklı tutması

Kıbrıs sorununun güncel olarak gündeme geldiği ve Yunanistan'a bağlanmak amacıyla Kıbrıs Ortodoks Kilisesi tarafından halk oylaması düzenlendiği dönemde Türkiye'de konu İngiltere'nin "iç işi" olarak ele alınmakta ve "İngiltere'nin adadan çekilmesinin söz konusu olmadığı" beyan edilerek ve "endişeye gerek olmadığı" düşüncesi ifade edilmekteydi.[1046] Zira Türkiye'de 1950 ve öncesinde Kıbrıs konusu hakkında Lozan Barış Anlaşması ile oluşan statünün devam etmesi düşüncesi hâkim olmuştur. Bu nedenle Türkiye, aktif bir dış politika izlemekten kaçınmıştır.[1047] Hatta dönemin Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, 1950 yılında, "Kıbrıs meselesi diye bir mesele yoktur" demiştir.[1048] Bu beyanatlar, Türk Hükümeti'nin 1950 ve öncesinde Kıbrıs politikasını açıkça ortaya koymaktadır. Yunanistan Başbakanı Sofokles Venizelos, 16 Şubat 1951'de Kıbrıs'ın Yunanistan tarafından ilhak edilmesi gerektiğini açıklamasına rağmen Demokrat Parti hükümeti Kıbrıs konusundaki tavrını değiştirmemiştir.[1049] Hatta Ankara'yı ziyaret eden "Sofokles Venizelos'a Menderes, 'Kıbrıs konusunun Türk-Yunan dostluğu çerçevesinde çözülebilecek bir konu' olduğunu söylemiştir."[1050]

Türkiye'de Kıbrıs sorununun gündeme gelmesinde Makarios'un enosisi gerçekleştirme yönündeki istekleri etkili olmuştur. 1956 yılından itibaren Türkiye'nin iç ve dış politikadaki sorunlarının giderek ağırlaşması, muhalefetin ve basının hükümete karşı sert eleştirileri sonrasında değişmeye başlamıştır.[1051] Demokrat Parti döneminin dış politika yönelimi Baskın Oran tarafından "ABD eksenli dış politika"[1052] olarak adlandırılmaktadır. Partinin kuruluş programında ise dış politikada alternatif bir yaklaşımının bulunmadığı bilinmektedir. Dış politikanın "ülkenin milli çıkarlarını"

---

noktasıdır. Türkiye'yi yıllar sonra Kıbrıs sorunu ile yüzyüze getiren neden de Lozan Barış Antlaşması'nın 16 maddesisinin verdiği bu olanaktır. Kıbrıs'ın statüsü ise Lozan Antlaşması'nın 20. Maddesi'nde "Kıbrıs, Britanya Hükümeti tarafından 5 Kasım 1914'te ilan olunan ilhakını Türkiye tanıdığını beyan eder." **age**, 280.

[1046] Fahir Armaoğlu, **Kıbrıs Meselesi Türk Hükümeti ve Kamuoyunun Davranışları 1954-1959**, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1963): 19'dan akt. Faruk Sönmezoğlu, **Tarafların Tutum ve Tezleri Açısından Kıbrıs Sorunu (1945-1986)**, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi,1991): 30.

[1047] Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1950–1960)", **Gazi Akademik Bakış**, c. 6, s. 11 (2012): 88.

[1048] Armaoğlu, **age**, 20.

[1049] Mütercimler, Öke, **Düşler ve Entrikalar**, 294.

[1050] Şükrü Sina Gürel, **Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993** (İstanbul: İmge Kitabevi, 2018), 93.

[1051] Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1969)** (Ankara: Phonenix Yayınları, 2004), 284.

[1052] Baskın Oran, "Dönemin Bilançosu", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt.I**, ed. Baskın Oran, 7. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003): 498.

ilgilendirdiği düşüncesi nedeniyle Demokrat Parti, CHP ile "dış politika üzerinde ittifak halinde" hareket etmiştir.[1053] Türkiye'nin NATO'ya girmesinden sonra Türkiye hükümeti Kıbrıs konusunu ittifak eksenli olarak ele almaya başlamıştır. Bu açıdan, ikili ilişkilerin, bu sorundan olumsuz etkilenmemesini sağlamaya çalışmıştır.[1054]

Demokrat Parti iktidarı 1954 sonrasında artan ekonomik krizin etkisiyle yıpranmaya ve krizin etkileri yoğun olarak hissedilmeye başlanmıştır. Demokrat Parti iktidarının ilk döneminde özellikle ekonomik olarak ciddi bir başarı sağladığı bilinmektedir. 1954 öncesinde hızlı bir demokratikleşme ve kalkınma politikası yürüttüğü izlenimi verse de artan ekonomik krizle birlikte giderek otoriterleştiği eleştirileri ile karşı karşıya kalmıştır. Buna rağmen 1954 seçimlerinde, parlamentodaki çoğunluğunu korumuştur. Yüksek ithalat karşısında döviz bulma sıkıntısının giderek hissedilmesi, yaşanan kuraklık, tarım hasadındaki düşüş ve borçlanma, kredi olanaklarının giderek düşmeye başlaması, iktidarın tarım ürünlerinin taban fiyatlarını yüksek tutmayı tercih etmesi ve son olarak kredi bulmak amacıyla IMF politikalarından sapmasından sonra enflasyonun giderek yükseldiği görülmektedir. Aynı zamanda devam eden yatırım ve kamu harcamalarının artmasıyla Demokrat Parti iktidarı yıpranmaya başlamıştır. [1055] Kıbrıs konusu ise ekonomik krizin arttığı 1954 yılından itibaren uluslararası bir sorun haline gelmesinin ardından Türk dış politikasının gündeme alınmıştır.[1056] Nitekim Yunanistan, 16 Ağustos 1954'te Kıbrıs için resmen BM'ye başvurmuştur.[1057]

1955 yılında EOKA, Kıbrıs'taki İngiliz yönetimine karşı silahlı bir ayaklanma başlatmıştır. İngiltere Kıbrıs politikasını Türkiye'yi sorunun bir tarafı haline getirerek Yunanistan'ın isteklerini sınırlamaya yönelmiştir.[1058] Ancak yine de bu süreç aktif bir biçimde gelişmemiştir. Tam tersine Türkiye Yunanistan'ın enosis istekleri karşısında kamuoyu baskısı ile Türkiye'de reaktif bir inşa süreci geliştirilmiştir. [1059]

[1053] Dış politikanın ülkenin milli çıkarlarını ilgilendirdiği düşüncesi nedeniyle Demokrat Parti, CHP ile "dış politika üzerinde itifak halinde" hareket etmiştir. Cemil Koçak, **İktidar ve Demokratlar: Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 310.
[1054] Faruk Sönmezoğlu, **Tarafların Tutum ve Tezleri Açısından Kıbrıs Sorunu (1945-1986)** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1991), 31.
[1055] Taner Demirel, **Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 251-252.
[1056] Bilge, Kıbrıs Uyuşmazlığı, 337.
[1057] Mütercimler, Öke, **Düşler ve Entrikalar**, 308.
[1058] **age**, 284.
[1059] "*Cumhurbaşkanı Celal Bayar, 2 Temmuz 1955 tarihinde Daily Telegraph Gazetesi'nde yayınlanan röportajında, Türkiye'nin Lozan Barış Antlaşması ile Megalı Idea'yı tarihin derinliklerine gömdüğünü*

29 Ağustos- 7 Eylül 1955 tarihleri arasıda İngiltere, Kıbrıs konusunda Türkiye'nin de taraflardan biri olduğunu kabul ederek Londra'da İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'nin bulunduğu "Doğu Akdeniz'in Stratejik Konumu" isimli toplantıyı düzenlemiştir. Burada Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, "şayet İngiltere Kıbrıs'tan çekilecekse adanın Türkiye'ye verilmesi" gerektiğini ifade etmiştir. Yunanistan'ın enosis konusundaki ısrarı nedeniyle konferans başarılı olamamıştır.[1060] Bu esnada 6 Eylül 1955'te İstanbul Ekspres Gazetesi'nin ikinci baskısında "Atatürk'ün Selanik'teki evine bombalı saldırı gerçekleştirildiği ve evin hasar gördüğü haberlerinin infiale neden olduğu" haberleri çıkmıştır.[1061] Bu durum, beklenen küçük çaplı protesto gösterisini İstanbul ve İzmir'de azınlıklara karşı gerçekleştirilen yağma hareketine dönüştürmüştür. 6-7 Eylül Krizi'nde ayrıntılı olarak anlatılacağu üzere, bu dönemde kamuoyunda "ya taksim ya ölüm" sloganı ile bilinen mitingler düzenlenmiştir. Bu dönemde BM self-determinasyon hakkına olumlu yaklaşmaktadır. Sürecin sonunda 1958 yılında Makarios'un "BM koruyuculuğunda bağımsız Kıbrıs" fikri desteklenmeye başlanmış 1959 Londra ve Zürih Antlaşmaları ile Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasal altyapısı oluşturulmuştur.[1062] Böylece, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan garantör devletler haline gelmişlerdir.[1063]

İç politik kaygılar, farklı dönemlerde farklı biçimlerde kullanılmıştır. Örneğin 1994-1995 Ege Denizi krizi devam ederken askeri kadronun görev süresini uzatmak amacıyla bir gerekçe bulmak gerektiğinde III. Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni imzalayan Yunanistan'ın karasularını 6 milin ötesine çıkartması ihtimali karşısında deniz

---

ancak Yunanlıların bu ideali tekrar canlandırmaya çalıştıklarının altını çizerek, Türkiye'nin asla Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmesine izin vermeyeceğini beyan etmiştir. Yine aynı tarihte ingiliz Dışişleri Bakanlığı'na da sert bir dille eğer ingiltere Yunanistan'ın Kıbrıs'ı almasına izin verirse, Türkiye'nin askeri olarak karşı koyma hakkını kullanacağı bildirilmiştir." Sarıkoyuncu Değerli, Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1950–1960)", **Gazi Akademik Bakış**, c. 6, s. 11 (2012): 90.

[1060] İsmail Soysal, **Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye: Olaylar Kronolojisi (1945-1975)** (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1997), 238.

[1061] Mehmet Arif Demirer, **6 Eylül 1955 Yassıada 6/7 Eylül davası Dezinformatsiya, (**İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995): 75.

[1062] Sönmezoğlu, **Tarafların Tutum**, 34.

[1063] Dimitri Constas, "Introduction", **The Greek-Turkish Conflict in 1990s: Domestic and External Influences**, ed. Dimitri Constas (New York: Palgrave Mcmillan, 1991): 1.

kuvvetleri komutanı başta olmak üzere bu risk atlatılana kadar askeri kanadın görev süresinin fazladan bir yıllık bir süre için uzatılmasına karar verilmiştir.[1064]

Bu durumun bir başka versiyonu da Kardak Krizi esnasında Smitis'in Yunan donanmasını "bayrağı kayalıklara dikmek ve koruma" ile görevlendirmesinden sonra askerin desteğini almaya çalışan Tansu Çiller'in "bu bayrak inecek, bu asker gidecek"[1065] şeklindeki söylemlerinde krizin, Demirel'e rağmen Doğru Yol Partisi'nin desteğini sağlamaya çalışan bir lider olarak parti başındaki varlığını sürdürebilmek için toplumsal desteğini kriz üzerinden üretme çabasından da anlaşılabilir.

Hükümetler bazen bu konuları krizleştirmeyi ve buradan fayda sağlamayı seçebildikleri gibi kimi dönemlerde de bu konunun üzerine gitmemeyi tercih edebilirler. Örneğin Ege Denizi'nde bulunan 18 ada ve 1 kayalığa 2004 yılından itibaren "Yunan bayrağı dikildiği" ve birtakım adaların Yunanistan tarafından "işgal ve ilhak edildiği" gibi iddialar karşısında Türkiye sessiz kalmıştır. Her birinin karasuları, münhasır ekonomik bölgesi ve kıta sahanlığı bulunan adaların işgali karşısında Türkiye'den bir tepki gelmemiş ve bu durum Aleksis Çipras'ın sözlerine "*Ege'de aidiyeti belli olmayan (gri bölgeler) bölge yoktur… Yunanistan karşı taraftan ihlal edilen ulusal haklarını, uluslararası hukuk ve Avrupa hukuku içinde koruma kararlılığındadır*" biçiminde yansımıştır.[1066]

3.3.5.2. Yunanistan'da Tehdit İnşası

II. Dünya Savaşı'nın ardından Yunanistan'da hükümet Kıbrıs'nn Yunanistan'a verilmesi talepleri karşısında etkisiz kalmıştır. Nitekim enosis düşüncesini gündeme getirip Yunan kamuoyunda bunun dillendirilmesini sağlayan Makarios olacaktır. Ekonomik olarak Yunanistan, 1940'lı yıllarda yaşadığı krizlerin ardından 1948'den itibaren Avrupa Kalkınma Programı çerçevesinde ABD'den yardım sağlamış; ancak sağlanan fonlar, iç savaşın neden olduğu tahribatın düzeltilmesine harcanmıştır. Marshall yardımı ise ülkede güçlü bir ekonomik performans elde edilmesine yeterli

---

[1064] Yalım Eralp, **Perdeyi Aralarken: Bir "Monşer"in Hatıratı** (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 145-146. Ayrıca aynı kitabın ekler bölümünde -273-276 sayfaları arasında-Doğan Güreş'in görev uzatma gerekçelerini anlatan bilgi notunun bir kopyası bulunmaktadır.

[1065] "Askeri çek. Yoksa...", **Milliyet**, 20 Ocak 1996.

[1066] Bora Serdar, "İşte Ege'de İşgal Edilen Adalarımız Hakkındaki Gerçekler", 9 Şubat 2019, https://odatv.com/iste-egede-isgal-edilen-adalarimiz-hakkindaki-gercekler-09021806.html, [09.02.2018].

olmamıştır. Truman Doktrini, Marshall Planı ve dış yardıma olan umutsuz ihtiyaç, Atina'daki karar alma sürecinde ABD'nin nüfuzuyla birleştirilmiştir.[1067]

Ele alınan dönemde Kıbrıs'ta AKEL öncülüğünde Enosis savunulmuş ve 1946'dan sonra Kıbrıs Kilisesi konuya ağırlığını koymaya başlamıştır. 1952'de yapılan seçimleri Aleksandros Papagos'un kazanması ile birlikte Yunanistan Kıbrıs'ın kendisi ile birleştirilmesi düşüncesini açıktan açığa destekleyecektir. Papagos, Kıbrıs'a hükümet programında yer veren ilk lider olmuştur. Bu sırada Makarios süreci hızlandıracak adımlar atmış ve 1 Nisan 1955'de EOKA Kıbrıs'ta silahlı mücadeleye başlamıştır. 1956-1958 yılları arasında Yunan subayı George Grivas yönetimindeki EOKA, Kıbrıs'taki İngiliz kuvvetlerine gerilla savaşı yürütmeye başlamıştır. Kısa süre sonra İngiliz yönetimine karşı başlayan bu mücadele taraflardan birinin kendi kaderini tayin etmek için savaştığı, diğerinin adanın bölünmesini seçtiği Kıbrıslı Rumlar ve Türkler arasındaki toplumlar arası çatışmayı doğurmuştur.[1068] 1955 ve sonrasında Konstantin Karamanlis iktidarında ise Kıbrıs konusunun ittifak eksenli (NATO) olarak ele alınacağı açıklanmıştır.[1069]

Enosis bir bakıma Kıbrıs'ın "ulusal bir dava" haline gelerek Yunanistan ile birleşmesini içerirken; diğer taraftan, karar alıcıların bu konuda tarihsel arzuyu göz ardı edememelerini sağlamıştır. 1912-1922 ve 1940-1949 arasındaki dönemi savaş içerisinde geçiren bir ülkede bir yanda iç politika kaygıları ve "tarihsel düşün" devamı diğer yanda NATO ittifakı ve güvenlik endişeleri nedeniyle büyük bir ikilem haline gelmiştir.[1070] Böyle bir süreç etrafında 1974 yılına kadar Kıbrıs milliyetçiliğinin temel amacı, enosisi gerçekleştirerek 1960'da ilan edilen Kıbrıs Cumhuriyeti anayasasının bir çoğunluk hegomonyasına dönüşmesini sağlamaktır. Bununla birlikte başlayan toplumlararası çatışma çatışmanın birincil taraflarının Türk ya da Yunan uluslarının birer uzantısı olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Bu dönemde ortak Kıbrıslılık kimliğinin inşa edilmesinin yerine Türk ve Yunan uluslarının karşıt kimliklerinin ön plana çıkması ada üzerinde yeni bir çarpışma alanının doğmasına yol açmıştır.

[1067] Evanthis Hatzivassiliou, **Greece and the Cold War: Front Line State 1952-1967** (London: Routledge, 2006), 9.
[1068] Koliolopoulos, Veramis, **Modern Greece**, 133.
[1069] Sönmezoğlu, **Tarafların Tutum**, 24-27.
[1070] Hatzivassiliou, **Greece and**, 9.

1964 yılında Erenköy'de Türk hava kuvvetlerinin müdahalesi sürerken Makarios Yunanistan, Sovyetler Birliği ve Mısır'dan askeri yardım istedi. Sadece tek seçenek olarak kalan Yunanistan'ın hava gücü ile Türkiye'nin Erenköy'deki konumunu değiştirmesini bekliyordu. Yorgo Papandreu, Kıbrıs'a hava desteği yerine Yunan birliklerinin yerleştirmesini önerince 12.000 kişilik Yunan kuvveti Kıbrıs'a yerleşmiştir.[1071]

Yunanistan'da askeri cuntanın devrilmesi, Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma ekseninde değerlendirilmelidir. Bu sürecin biraz daha detaylandırılarak anlatılması gerekmektedir. Kasım 1973'te Yunanistan'da askeri cunta el değiştirmiştir. Cunta lideri olan Dimirtios Yuannides, cumhurbaşkanlığı görevine Korgeneral Fedon Gzikis'i getirmiştir. İç ve dış kamuoyunda desteğe sahip olmayan cunta yönetimi, bu desteği arttırmak amacıyla "*Helenizm'in ulusal merkezinin Atina*" olduğunu kabul etmeye yanaşmayan Makaryos'a karşı tehditkar söylemini arttırmıştır. Makaryos, Yunanistan'dan gelen bütün subayların Kıbrıs Ulusal Muhafızları'dan ayrılması talebiyle askeri cuntayı Kıbrıs Cumhuriyeti'ni yıkmaya çalıştıkları gerekçesi kınadığında Yuannides'in karşı hamlesi Makaryos'a karşı darbe girişimini başlatmak olmuştur. Bu darbe girişimi 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'na giden süreci tetiklemiştir. Clogg'a göre bu dönemde Yuannides "*görkemli bir ulusal zaferle[...]Kıbrıs'ı Yunanistan toprakları ile birleştirerek kendi yönetimine destek*"[1072] arayışındadır. 20 Temmuz'da Kıbrıs Barış Harekatı başlayınca Yuannides komutanlarından "Girit açıklarındaki Türk gemilerine saldırı düzenlenmesi" emrini vermiştir. Daha sonra verdiği bir röportajda Yuannides, "Türk ordusu, Kıbrıs'tan çıkmazsa Yunanistan'ın NATO'dan ayrılıp Türkiye'ye savaş açacağını ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissenger'a ilettiğini açıklamıştır. Komutanlar saldırı emrini yerine getirmemiştir.[1073] Bu durum askeri cuntanın giderek çözülmesine yol açmıştır. Yunanistan'da ordu içerisindeki etkili unsurlar sivil hükümete geri dönülmesi talebininde bulıunmuştur. Askeri önderler ve eski siyasi üst düzey yetkililer diktatörlüğün dağılmasına ve demokratik hükümete geri dönülmesine nezaret etmek

---

[1071] Gürel, **Tarihsel Boyutları**, 102.
[1072] Richard Clogg, **Yunanistan'ın Kısa Tarihi**, çev. Dilek Şendil, 2. bs. (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2018): 163.
[1073] "Ülkenin En Güçlü İnsanıydı, Sonunda Vatan Haini İlan Edildi", **Hürriyet**, 17 Ağustos 2010.

için Konstantinos Karamanlis'i göreve çağırmıştır. Böylece, sürgündeki on yılın ardından 24 Temmuz 1974'te Karamanlis başbakanlık görevine getirilmiştir.[1074]

Karamanlis ve Rallis hükümetleri gibi, PASOK Türkiye'yi Yunanistan'ın egemenlik sınırları ve toprak bütünlüğü açısından potansiyel bir tehdit olarak görmüştür. 1974-84 döneminde Yunanistan kamuoyu; ulusçu yaklaşımlar izlenmesi gerektiği, muhafazakâr hükümetlerin Türkiye ile görüşmelerde bulundukları için Yunanistan'ın egemenlik haklarının ve toprak bütünlüğünün pazarlık konusu yapıldığı gibi iddialar PASOK'un oy oranlarını arttırmasına neden olmuştur.[1075] Nitekim bu dönemde Yunan halkının %90'ının ülkenin Türkiye tarafından tehdit edildiği argümanını gerçekçi olduğunu düşündüğüne yönelik kamuyu anketleri yapılmıştır. 1960'ların sonuna kadar Yunanistan'ın temel tehdidin kuzeyden Bulgaristan ve komünist komşularından geldiği düşüncesi olsa da *detante* dönemi ve 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'nın ardından bu algı hızla değişmiştir.

Türkiye'de karar alıcılar Ege adaları konusunda eleştirse de Yunanistan tarafından bu durum çoğunlukla iç politika argümanı olarak ele almıştır. İki NATO ülkesi arasındaki çatışmada Yunanistan, -Fransa dışındaki ülkeleri- Türk yanlısı bir eğilime sahip oldukları gerekçesi ile eleştirmiştir.[1076]

3.3.6. Karşılıklı Algılar

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada karşılıklı algılar, tarihsel olduğu kadar kurucu niteliğe sahiptir. Her iki ülke de ulusal bağımsızlıklarını birbirlerine karşı yürüttükleri savaşlar sonucunda elde ettikleri için uluslaşma döneminde kimliğin birbirine karşıt olarak inşa edildiğini belirtmek mümkündür. Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki ilişkilerin dinamiklerini temelden etkileyen tekrarlayan çatışma, 1955 sonrasında yeniden tetiklenmiş ve sürekli savaş riski doğurmuştur. Karşılıklı çatışmanın çok hızlı biçimde tırmanma ihtimali, dış politikada karar[laştırma]nın da bu dinamik ve karşılıklı ilişkiden hareketle belirlenmesine neden olmuştur. Tekrarlayan çatışma içerisinde gelişen uzlaşmazlık noktaları, hem iki ülkenin dış politika davranışını şekillendirmeye devam etmiş hem de tarafların karşılıklı kuşkularını sürekli biçimde beslemiştir. Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinin

---

[1074] Clogg, **age**, 165.
[1075] Aksu, **Türk-Yunan İlişkileri**, 287.
[1076] Panayote E. Dimitras, "Greece: A New Danger", **Foreign Policy,** s. 58 (1985): 135-136.

seyrinde ‘dost’, ‘düşman’, ‘rakip’ biçimindeki konstrüktivist algılamalar arasından Kıbrıs sorunu sonrasında en fazla görünür olanlar “düşman” ve “rakip” algılamaları olmuştur. Aynı ittifakın parçası olan ülkelerin birbirlerinden sürekli biçimde kuşku duymaları ve birbirlerini tehdit olarak algılamaları ise oldukça ilginç bir ilişki biçimini doğurmaktadır.

Kıbrıs sorunu ile başlayıp Ege sorunları ile devam eden, -ki azınlıklara ilişkin uyuşmazlıklar, NATO ya da ABD üzerinden ittifak eksenli uyuşmazlıklar ve terör örgütlerine destek bunların bir parçasıdır- çoklu uyuşmazlık alanlarında[1077] çatışmanın taraflarını tatmin edecek çözümlerin sağlanamamış olması, tarafların birbirlerinin niyetlerine ilişkin derin kuşkularının bir sonucudur. Bu noktada çözümsüzlüğü derinleştiren tarafların birbirini eksik ya da yanlış algılamaları olduğu gibi, iki ülke arasındaki düşmanlık algısı üzerinden kurulan ilişkinin kendini her yeni dönemde yeniden üretmesinin “kolay” bir seçenek oluşudur. Karar[laştırma] sürecinde, konuyu çerçeveleyen, temsil eden-hatta “meseleleri mesele haline getiren”[1078] aktörler- de bu olumsuz algıların üretimi olan kalıp yargılardan etkilenerek onun kolaylıkla bir parçası haline gelmişlerdir. Karar alıcıların dış politikaya ilişkin algısının da bu imaj ve algılardan beslendiği düşünüldüğünde, aynı düşmanlık ilişkisinin kendisini yeniden üretmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Bu noktada tarafların birbirlerine ilişkin algılamalarını ya da yanlış algılamalarını, tarafların kimlik ve niyetleri bağlamında ikiye ayırabilmek mümkündür.

Zaman zaman çatışmanın taraflarından birinin kimliğe ilişkin olarak gördüğü çatışma algısı ise diğer taraf açısından niyetlere ilişkin olarak okunabilir. Örneğin Kıbrıs’ta olan çatışma, ilk bakışta adada bulunan Yunan ve Türk nüfus arasında toplumlararası nitelikte iken Kıbrıs milliyetçiliği Yunanistan ve Türkiye’nin uluslaşma süreçlerine paralel olarak geliştiği ve Ada’da yaşayan iki toplumun ayrı ayrı siyasallaşmasını sağlayarak kendi içlerinde ortak bir kimlik inşa etmeye değil; anavatanları ile birleşmeye yöneldiği için[1079] bir taraf için kimlik temelli olan çatışma diğer taraf için niyet temelli olarak da okunabilir. Özellikle tekrarlayan bir çatışma içindeki tarafların

---

[1077] Fuat Aksu, “Uyuşmazlık-Kriz Sarmalından Algı Değişimine Türkiye-Yunanistan İlişkileri”, http://tdpkrizleri.org/index.php/publications/articles/fa-articles/item/248-uyusmazl-k-kriz-sarmal-ndan-alg-degisimine-tuerkiye-yunanistan-iliskileri, [29.02.2020].
[1078] Aksu, **Türk Dış Politikasında Karar,** 9-10.
[1079] Niyazi Kızılyürek, **Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs**, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 27.

diğerinin her türden sözsel/eylemsel davranışlarına kendi algıları paralelinde anlam yüklemesi, "öteki"leştirerek "tehdit" olarak görmesi nedeniyle bir diyalog ortamının kurulabilmesi ve işletilebilmesi daha güçtür. Çatışmaların yönetilemediği veya bu yöndeki çabaların yetersiz kaldığı süreçlerde askeri şiddet içeren seçenekleri de dahil etmesi ile çatışmanın "kriz"e evirilmesi mümkündür. Nitekim krizler algısal yoğunlukları, aciliyetleri, hızlı tırmanma süreçlerini içerir.[1080]

3.3.6.1. Kimliğe İlişkin Algılardan

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın sürmesinde kimliğe ilişkin algılar kurucu asıl rol oynamaktadır. Her iki ülkenin devlet inşa süreçleri birbirine karşı gerçekleşmiş ve bağımsızlıklarını birbirlerine karşı mücadelenin sonunda kazanmışlardır. Yunan kimliği, Osmanlı karşısında verilen bir bağımsızlık savaşının sonucu olarak inşa edilmiştir. Aynı şey, Türkiye'nin bakış açısından "dönemin büyük güçlerinin Osmanlı Devleti'ni parçalamak için Yunanlıları kullanması" [1081] biçiminde aktarılır. Yunanistan'ın irredentist politikaları karşısında Türkiye "yurtta sulh, cihanda sulh" prensibini ortaya atmış, Misak-ı Milli'yi korumaya yönelmiş ve ülkenin egemenlik sınırlarının çerçevesini kesin olarak çizmiştir.[1082]

19. yüzyıl boyunca devam edip sürekli olarak askerileşen ve Yunanistan'ın Osmanlı Devleti karşısında "sürekli toprak kazandığı" algısını doğuran çatışma, Batı Anadolu'nun işgali ile doruk noktasına ulaşmıştır. Bu açıdan, iki ülkenin kimliğini belirleyenin karşılıklı olarak 'öteki' inşalarıdır. Bu durum çatışmanın taraflarının, kendi ulus-devlet projelerine sarılmalarını zorunlu kılar. Uzun süreli düşmanlık ilişkisi, her iki ülkede de kronikleşmiştir. Bu tür bir çatışma durumunda tarafların birbirlerine karşı algıları, yaklaşımları ve birbirlerine karşı ürettikleri cevapların 'kazanan' ya da 'kaybeden' biçimde değerlendirilmesi kaçınılmaz hale getirir. Kurtuluş Savaşı sonrasında iki ülke arasındaki sorunlar, Lozan Barış Antlaşması'nın sağladığı ahdi statü çerçevesinde bir dönem için yumuşamıştır. Bu açıdan Atatürk ve Venizelos'un kurucu rol üstlendiği barışçıl dönem ve dostluk ilişkisi ise bir süre sonra Kıbrıs Sorunu üzerinden yeniden tetiklenmiştir.

[1080] Aksu, Uyuşmazlık-Kriz Sarmalından.
[1081] Mustafa Aydın, "Türk-Yunan İlişkilerinde Şüpheci İyimserlik", **Türkiye-Yunanistan: Eski Sorunlar, Yeni Arayışlar** (Ankara: ASAM Yayınları, 2002): 215.
[1082] Vamik D. Volkan, Norman Itzkowitz, **Türkler ve Yunanlılar: Çatışan Komşular**, çev. Banu Büyükkal (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2002), 231.

Bu noktada hem Türk hem de Yunan tarafı birbirini "tehdit kaynağı" olarak gördüğü ve "düşman" olarak algıladığı için kendi iç politikalarında bu algıyı kullanmaktan kaçınmamıştır. Düşmanlık üzerinden inşa edilen ilişki, tarafların dış politikalarını şekillendirmiştir.[1083] Türk kimliğinin en önemli ötekilerinden birini 'Yunan' oluştururken; Yunan kimliğinin en önemli ötekisi 'Türk' olmayı sürdürmüştür. Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma, tarafların birbirleriyle bağlantılı olan kimlik krizlerini güçlendirmeye devam etmektedir.[1084]

Çatışmanın bütün diğer ilişkiler gibi, algılanan bir ilişki olduğu düşünüldüğünde, süreç içerisinde geliştirilen "öteki" ile ilgili gelişmeler hakkında olduğu kadar gelişmelerin özellikleri, türevleri, katılımcıların algıları ve taraflardan gelecekte beklenen davranışlar ilgili bilgi vermektedir. Milli bir düşman olarak "öteki"nin sunumu, kolay olduğu ölçüde ikna edicidir. Her iki ülke ulus devletlerini kurmak için ötekine karşı mücadele etmiştir. 'Biz' karşısında 'öteki'nin kurgulanması, ulusal kimlikleri güçlendirmek için tutkal vazifesi görüp; 'tarihsel düşman' miti oluşturarak önemli bir görevi yerine getirmektedir.[1085] Türk[iye]-Yunan[istan] düşmanlık algılamaları derin bir geçmişe uzanır. Heraclides'ın deyimiyle "hayali öteki" o kadar derinde ve büyüktür ki kişilerin kolektif kimliklerinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmuştur. Bu karşılıklı "şeytanlaştırma" ulusal kimliklerin vazgeçilmez olan malzemelerini sağlar. Hemen yanı başında bulunan bir ülkenin dış tehdit olarak algılanması ise içeride uyum sağlama ve toplumu bütünleştirme işlevi üstlenir.[1086]

Düşmanlık ilişkisi hem liderler hem de halk düzeyine yansıyan bir ilişki biçimini doğurmaktadır. Özellikle söylemlerin hem kurucusu hem de bunlardan etkilenenleri olarak görülebilecek aktörler olarak liderler, zaman zaman birbirine karşıt konumlandırılan Türk ve Yunan kimliklerinden hem etkilenmişler hem de kendi

---

[1083] Fuat Aksu, "Turkish-Greek Relations: From Conflict to Detante Last Decade", **Turkish Review of Balkan Studies**, c. 6 (2001): 171.
[1084] Mustafa Aydın, "Contemparory Turkish Greek Relations Constraints and Oportunities" **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**, ed. Mustafa Aydın, K. Ifandis, London: Routledge, 2004): 23.
[1085] Herkül Millas, "The National Perception of the 'other' and the Persistence of Some Images", **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**, ed. Mustafa Aydın, K. Ifandis, London: Routledge, 2004): 54.
[1086]Alexis Heraclides, "Imagined Enemies: The Aegean Conflict", **Mediterranean Politics**, c. 16, s. 2 (2011): 235.

siyasal söylemleri ile bizzat bu kurgunun oluşmasını sağlamışlardır.[1087] Türk[iye] ve Yunan[istan] özelinde karşıt milliyetçi kimliklerin inşası bir sürekliliğe sahiptir. Çatışmanın tarafları arasında yaşanan her yeni kriz özelinde karşıt kimlikler kendisini yeniden üretmeye devam etmektedir.

Kıbrıs Sorunu, Türk[iye]-Yunan[istan] arasında yaşanan tekrarlayan çatışmada adadaki Türkler ve Rumlar arasındaki sosyal çatışmanın devamı olmakla birlikte, Yunanistan'ın enosis taleplerinin Türkiye'nin çıkarlarına karşıt inşa edilmesine bağlanabilir. Nitekim, 1964, 1967'te yaşanan Kıbrıs krizlerinde ve 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türkiye'nin temel hedefi, Yunanistan'ın enosisi gerçekleştirmesinin önüne geçmek olmuştur. Ancak Yunanistan'ın bakış açısıyla yaşananlara yaklaşıldığında, yüzde sekseni Rum olan Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması talebi- şayet Akdeniz'de bir uçak gemisine benzetilen Ada'nın jeopolitik konumu göz ardı edilirse- Yunan milliyetçiliğinin ürünü olan bir kimlik talebi olarak görülebilir.[1088] Yine de Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada kimliğin en belirgin olduğu krizler; 1955 6-7 Eylül Krizi, 1989-1990 Batı Trakya Krizi ve 1998 Öcalan Krizi olarak ele alınabilir. Bu durumun yanı sıra, Kardak gibi devletlerin egemenlik sınırları temelinde dair yaşanmış olan bir krizde dahi karşıt kimlik inşası oldukça etkili olmuştur.[1089]

3.3.6.1.1. 1955 6-7 Eylül Krizi

6-7 Eylül Krizi, bir yönüyle Kıbrıs sorunu diğer yönüyle dönemin sosyal ve siyasal ortamının getirileri nedeniyle tetiklenmiştir. Kimlik, 6-7 Eylül Krizi'nin temel belirleyicisini oluşturmaktadır. Bu durum bir taraftan Kıbrıs sorunu ekseninde adadaki "Türklerin kimliği" yani dış Türkler konusuna ilişkin iken; öte yandan Türkiye'de yaşayan ve Lozan Barış Antlaşması tarafından statüleri belirlenen azınlıkların ülkenin

---

[1087] "*Her iki ülke süregiden anlaşmazlıkların çoğunu şayet liderler bunları iç politikada güç mücadelelerinin bir parçası yapmasaydı ya da olaya ulusalcı gözlüklerle bakmayıp karşıdakinin korkularını ve ihtiyaçlarına dikkat etseydi*" giderilebilirdi. Aydın, "Contemporory Turkish", 22.

[1088] Türkiye'nin dış Türkler üzerinden uluslararası sistemin uygun olduğu ya da müsaade ettiği dönemlerde, farklı seviyelerde ve farklı araçlarla müdahalelerde bulunması, milliyetçilik ve devlet kimliği temelli bir anlayışın varlığına işaret eder. Umut Uzer, **Identity and Turkish Foreign Policy: The Kemalist Infuence in Cyprus and the Caucasus** (London: I.B. Tauris, 2011), 184.

[1089] Kardak Krizi'nde "*Olayları bir adım ileri tırmandıran gelişmeyi Kardak kayalıklarına en yakın Yunan adası olan Kalimnos adası belediye başkanının, adanın papazı ve bir grup ada halkı ile 26 Ocak günü Kardak kayalığına çıkarak Yunan bayrağını dikmesi oluşturmuştur.*" Aydın Şıhmantepe, "1996 Kardak Krizi", http://www.tfpcrises.org/ana-sayfa-1996-kardak-krizi, [04.03.2020].

ulusal kimliğine dahil olmadığı ve Yunanistan'ın doğal uzantısı olarak görülmelerinin sonucudur. Öte yandan, Yunanistan'ın Kıbrıs'ta var olan enosis talebi, Fener-Rum Patrikhanesi'nin Kıbrıs'ta Rum ve Yunan Kiliseleri'nin takındığı tavrın kınanmasının basında talep edilmesi,[1090] Türkiye Milli Talebe Birliği'nin "Kıbrıs Türktür Komitesi"ni oluşturması, Kıbrıs sorununun "ulusal bir dava" haline gelmesini sağlamak ve kamuoyunda konuyu gündemde tutmak amacıyla gerçekleştirilen mitingler, yayınlara yapılmıştır. Menderes hükümetinin Kıbrıs meselesini "ulusal bir dava" haline getirme çabaları ile birlikte Türkiye'deki azınlıklara yönelik şiddete dönüşmüştür. Diğer taraftan Kıbrısta'ki Türklere karşı 28 Ağustos 1955'te bir saldırı başlatılacağı dedikoduları da yayılmıştır.[1091]

Böyle bir ortamda "Yunanistan'ın Kıbrıs'taki emellerine ulaşmasına izin vermeme" düşüncesine paralel ve Yunanistan'ın adanın kendisine verilmesi için BM'ye başvurmasına tepki olarak Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu "Kıbrıs Komisyonu" oluşturmakla görevlendirilmiştir. EOKA'nın Kıbrıs'ta İngiliz kurumlarına yönelik saldırılarının ardından İngiltere, Londra'da "Doğu Akdeniz'de Güvenlik Sorunları" konferansını düzenlemiş ve Yunanistan'ın yanında Türkiye'yi de konferansa çağırmıştır. Nitekim Başbakan Adnan Menderes, 24 Ağustos 1955'te Türk Hükümetinin Kıbrıs konusunda temkinli yaklaşımına son veren şu konuşmayı yapmıştır:

> "28 Ağustos'ta Kıbrıs'taki kardeşlerimize karşı bir kıyım gerçekleşeceğini öğrendik. Evet, oradaki **halkımız sessiz ve silahsızdır**. Ama bu, savunmasız oldukları anlamına gelmez. Orada korku ve endişe içinde bulunan kardeşlerimizi sakinleştirmek istiyorum **[...] Kıbrıs, Anadolu'nun bir parçasıdır. Kıbrıs'ın hukuki statüsünde bir değişiklik olacaksa, o zaman Kıbrıs sadece Türklere geri verilebilir.** Atatürk ve Venizelos tarafından başlatılan barış ve dostluğu sürdürmeyi çok isteriz. Ancak bugünkü durum bize tavizlerle ve korkularla dolu geçmişi hatırlatmaktadır. **Yunanistan'ın emperyalist yayılmacı bir politika izlemiş olduğunu unutmamalıyız. Hepimiz Girit örneğini biliyoruz [...] Türkiye hiçbir zaman Kıbrıs'taki statükonun değiştirilmesine izin vermeyecektir.**"[1092]

Aynı gün açıklama yapan Fatin Rüştü Zorlu da Kıbrıs'ın statüsünde yapılacak en ufak değişikliğin Lozan Antlaşması'nın "tadili" -hatta "feshine"- neden olacağını açıklamış ve bu durumda Batı Trakya, On İki Ada ve İstanbul Rumlarının durumunun "yeniden

---

[1090] Bu konuda bkz. Olgun Gökçal, "6-7 Eylül Olayları ve Türk Basını", (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü, 2006), 51-52.
[1091] Dilek Güven, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005): 44.
[1092] Mehmet Arif Demirer, **6 Eylül 1955 Yassıada Yassıada Dezinformatsiya** (İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995), 395'ten akt. **age**, 163.

gözden geçirileceğini" belirtmiştir.[1093] 29 Ağustos-7 Eylül arasında gerçekleştirilen konferans sırasında İngiltere, Kıbrıs konusunun BM gündemine getirilmesini engellemeye ve adadaki İngiliz hakimiyetinin sorgulanmasını önlemeye çalışırken[1094] Türkiye'nin İngiltere'nin desteği ile eşit söz sahibi ülke olarak konferansa davet edilmesi Yunanistan'ın tepkisini çekmiştir. Yunanistan'a göre Kıbrıs, bir referandumu takiben, bağımsız bir devlet olması gerekirken; Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Türkiye'nin Kıbrıs'a duyduğu ilginin tarihi, coğrafi, etnik ve stratejik nedenlerinin olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle Kıbrıs'taki statünün değişmesi halinde, "bütün antlaşmanın tartışmaya açılması" gerektiğini belirtmiştir. Statükonun korunması gerekli ise de-ki Zorlu Ada'daki statükonun korunmasından yanadır- ancak Büyük Britanya egemenlik haklarını devredecek olursa, Ada 'asıl' sahiplerine, yani Türkiye'ye, geri verilmelidir.[1095] Nitekim Londra Konferansı, 6 Eylül 1955 günü İstanbul, İzmir ve Ankara'da gerçekleşen saldırılar nedeniyle kesintiye uğramış ve bir sonuç alınamadan dağılmak zorunda kalmıştır.

6 Eylül 1955'te devlet radyosu saat 13.30'da Atatürk'ün Selanik'te doğduğu evin bombalandığı haberini vermiş ve bu haber İstanbul Ekspres gazetesinin ikinci baskısında yayınlanmıştır.[1096] Aynı gün öğleden sonra, çeşitli öğrenci birliklerinin ve Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin (KTC) çağrısı doğrultusunda, Taksim Meydanı'ında düzenlenen protesto mitingi İstiklal Caddesi'nde bulunan gayrimüslimlere ait işyerlerlerine yönelik saldırıya dönümüştür. Kısa süre içerisinde İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin evleri, işyerleri, ibadethane ve okulları saldırıya uğramıştır. Dönemin gazetelerine yansıyan bilgilere göre 11 kişinin öldüğü olaylar, bir taraftan 'Kıbrıs davası' diğer taraftan 'dönemin sosyal-siyasal ortamı' çerçevesinde ele alınmaktadır.

Türkiye'de yaşayan azınlıklara yönelik genel, planlı, tek bir yerden hareket eden saldırılar olarak görülen 6-7 Eylül Krizi'nde olayların yatışması ancak 8 Eylül'de

---

[1093] **age**, 54.
[1094] **age**, 162-163.
[1095] **age**, 164.
[1096] Dönemin Selanik Konsolosluğu görevlisi Hasan Uçar bombayı atmak ve o dönemde Selanik Üniversitesinde öğrenci olan Batı Trakya kökenli Oktay Engin de azmettirici olmak suçlamasıyla Yunanistan'da tutuklanmıştır. Taner Zorbay, "6/7 Eylül Olaylarına TBMM ve Kamuoyu Tartışmaları Çerçevesinde Yeni Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. 1, s. 35 (2019): 260. Tutukluğunun ardından Türkiye'ye kaçan Engin, hakkındaki gıyabi tutuklama kararına rağmen iade edilmemiş ve Nevşehir Valiliği görevinden emekli olmuştur. Bu nedenle hakkında dönemin istihbarat teşkilatında çalıştığı, MAH mensubu olduğu iddiaları mevcuttur.

mümkün olmuştur. Bu amaçla, İstanbul, Ankara ve İzmir'de örfi idare/sıkıyönetim ilan edilmiştir. Askeri Ceza Kanunu'na göre 2.057 kişi yağma ve tahripten yakalanmış; olaylarla bağlantısı olduğu gerekçesi ile "Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti" kapatılmış, İçişleri Bakanı Namık Gedik istifa etmiş, Emniyet Genel Müdürü ve İstanbul Emniyet Müdürü görevden alınmıştır. 6-7 Eylül Krizi nedeniyle 4.000'den fazla kişi zarar görmüş ve büyük maddi zarar oluşmuştur.[1097]

6-7 Eylül Krizi, 12 Eylül 1955'te TBMM gündemine gelmiş ve iktidarla muhalefet arasında şiddetli tartışmaların yaşanmasına yol açmıştır. Demokrat Parti adına Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı sıfatıyla söz alan Fuad Köprülü, olayları '*dili, dini, ırkı ne olursa olsun Türk Milleti'nin tüm fertlerini üzen büyük bir felâket*' olarak nitelendirmiş; o esnada İstanbul'da bulunan Hükümet erkânının ve Cumhurbaşkanı'nın doğrudan olayları önlemek için 'müdahale ettiğini', '*Hükümet'in olaylardan haberdar olduğunu, hatta bu hususta bazı tedbirlerin de alındığını ancak hadisenin gününün ve saatinin bilinmediğini*' belirtmiştir. Köprülü'ye göre, bütün bu süreç komünist bir hareketi -kızıl kuvvetleri- işaret etmektedir. Kıbrıs'taki ilhak hareketini teşvik edenler ile Selanik'teki bombayı patlatanlar aynı merkezden yönetilmiştir. [1098] TBMM zabıtlarına göre Fuat Köprülü, "*Kıbrıs'ta ilhak hareketini teşvik eden, körükliyen, Atina'da aynı faaliyete taraftar temin eden, buna mukabil bizde de asabiyeti tahrik eden, Selanik'te bombayı patlatan ve telgrafa çeken eller aynı ellerdir, aynı teşkilâttır, aynı sistemli, aynı merkezin sistemli harekâtıdır"* demiştir.[1099] Başbakan Adnan Menderes ise yaşananlardan üzüntü duyduğunu belirttikten sonra meclis kürsüsünden şu açıklamalarda bulunmuştur:

> "Bu hareket dünyanın her tarafında görülen nezahet dairesindeki **bir gençlik nümayişi** nikabı altında vukubuldu[...]**Haberimiz yok mu idi? Vardı.** Neden önlemediniz, diyeceksiniz. Önlemek için kâfi kuvvetlerimiz mevcuttu. **Fakat hâdise bir anda öylesine imbisat etti** [yayıldı] ve yaratılmış olan pisikoz o derece müessir bir şekilde bütün zabıta kuvvetlerini ilk **anda hareketsiz bıraktı** ki, milletçe millî bir felâkete mâruz kalındığını, hakikaten baskına uğranıldığmı kabul etmek lâzımdır. **Bu, düpedüz bir düşman hareketi olsa idi, ortada bir Kıbrıs meselesi mevcut bulunmasa ve iki taraf arasında bu derecede ihtilâtlı vaziyette gösterilmemiş olsa idi ve Kıbrıs her iki memlekette âdeta kudsi bir mevzu olarak vicdanlara telkin edilmemiş olsa id**i, zabıta vazifesini görmek ve vicdani kuvvet ve kanaatiyle silâhının ve kanunun verdiği kuvveti birleştirmek suretiyle **hareketi ilk anda önlemek imkânını** bulur."[1100]

[1097] Nasrrullah Uzman, "İktidardan Muhalefete M. Fuad Köprülü'nün Siyasi Mücadelesi (1956-1966)", **Akademik Bakış**, c. 7, s. 13 (2013): 194.
[1098] 12 Eylül 1955 tarihli TBMM zabıtlarından akt. **age**, 195.
[1099] **BMM Zabıt Ceridesi**, Devre: X, İçtima: 1, Cilt: 7, (12 Eylül 1955): 685.
[1100] **age**, 689.

Yunanistan Dışişleri Bakan Vekili Kaneopulos, Atina'daki Türk maslahatgüzarına protesto notası vermiş; Yunan hükümetinin isteği üzerine NATO'yu toplantıya çağırılmıştır.[1101] 1956 yılında Menderes hükümeti, çıkarttığı yasa ile 6-7 Eylül Krizi'nde mağdur olanlara ödenmek 60 milyon TL'lik -yaklaşık 21,4 milyon Dolar- tazminat fonu ayırmıştır.[1102] 6-7 Eylül Krizi'nden sonra 6 aylık sıkıyönetimin ilan edilmesi ise hükümetin iç politik kaygılar çerçevesinde hareket ettiği ve baskı rejimi yarattığı bir dönem olarak değerlendirilmiştir. Nitekim, olayların hemen ardından "komünist" aydınlara yönelik bir tutuklama dalgası başlatılmıştır.

6-7 Eylül Olayları, Demokrat Parti iktidarının yargılandığı Yassıada'da gündeme gelmiştir. Yapılan yargılamada, 1955'te Kıbrıs sorununun kritik bir aşamaya geldiği gerekçesiyle kamuoyunda Kıbrıs'a desteği arttırmak amacıyla Londra'da Türk ve Yunan dışişleri bakanları arasındaki görüşmeler devam ederken Selanik'te Türk konsolosluğu yakınlarında bir bombanın devletin desteği ile patlatıldığı iddia edilmektedir. Demokrat Parti üyelerinin yargılaması yapılırken Menderes ve Zorlu'nun küçük bir gösteri planladığı iddiasının kanıtı olarak Londra'daki telefon konuşması gösterilmiştir. Zorlu'nun konuşmasında "*biraz hareketlilik faydalı olabilir*" ifadesi azınlıklara saldırıya dönüşmüş ve çıkan olaylara güvenlik güçlerinin müdahale etmemiştir.[1103] Nitekim, MGK eski Genel Sekreteri Emekli Orgeneral Sabri Yirmibeşoğlu, Gazeteci Fatih Güllapolu'na 2010 yılında verdiği mülakatta, 6-7 Eylül olaylarının "özel harp işi", amacına ulaşan "muhteşem bir örgütlenme" olduğunu dile getirmiştir.[1104]

Hükümetin, ekonomik zorlukların sebep olduğu iç politikadaki eleştirilerden kurtulmak ve Kıbrıs meselesinin görüşüldüğü Londra Konferansı'nda daha avantajlı bir konum elde geçmek için dikkat çekecek bir eylem planladığı görülmektedir. Bu durum krizin Menderes hükümeti tarafından çıkarıldığını göstermektedir. Bununla birlikte Aralık 1956'dan itibaren Demokrat Parti iktidarının Kıbrıs politikasında ciddi bir değişiklik meydana gelmiştir. Hükümet, bu döneme kadar savunduğu statükonun

---

[1101] "Atina'da durum", **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1955.
[1102] Ayhan Aktar, "Yaklaşık 25 Milyon Dolar Tazminat Ödendi!", **Sabah,** 8 Eylül 2005.
[1103] Patrikhane kendilerini ziyaret ettiklerini ve kimsenin zarar görmeyeceği, küçük bir protesto gösterisi olacağı konusunda devlet yetkilileri tarafından bilgilendirilmiştir. Walter F. Walker, **The Turkish Revolution 1960-1961: Aspects and Military Politics,** 2nd p. (Washington DC: The Brookings Institution, 1964), 33-35.
[1104] Hüsnü Gürbey, Mahsuni Gül, "Vur Dediler Vurduk, Kır Dediler Kırdık", 5 Eylül 2019, http://www.agos.com.tr/tr/yazi/22859/vur-dediler-vurduk-kir-dediler-kirdik, [0205.2020].

devamı ve adanın Türkiye'ye geri verilmesi tezlerini terk etmeye ve adanın kendi kaderini tayin ilkesi çerçevesinde yönetilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle "taksim planını" savunmaya başlamıştır. Bu politika değişikliğinde, Ocak 1956'dan itibaren İngiltere'nin Kıbrıs politikasındaki yumuşamanın etkisi de büyüktür.[1105] Buna karşın 6-7 Eylül Krizi, 1955'le sınırlı kalmamış, tarihsel travmaları tetikleyen ve çatışan kimliklere referans veren bir olgu olarak varlığını sürdürmüştür.

3.3.6.1.5. 1989-1990 Batı Trakya Krizi

Batı Trakya Türkleri'nin Yunanistan'da azınlık haline gelmeleri Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne imzalanan birçok antlaşmanın sonucudur.[1106] Bu çerçevede Yunanistan'da azınlıklar konusu ile ilgili olarak[1107] 1913 Atina Antlaşması, 1920 Yunan Sevri[1108], 1923 Lozan Antlaşması, 1923 Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi Anlaşması ve bu antlaşmanın tamamlayıcıları olan 1926 Atina İtilafnamesi, 1930 Yunan Ahali Mübadele Sözleşmesi ve 1933 Türkiye-Yunanistan İçten Anlaşma Pakti ile 1968 Protokolü, Batı Trakya'ya yönelik antlaşmalar arasında sayılmaktadır.[1109]

Antlaşmalar arasında Batı Trakya Türkleri açısından kuşkusuz en önemli olanı Lozan Antlaşması'dır. Lozan Barış Antlaşması'nın 37-44. maddeleri azınlıklara ilişkin konuları içermektedir. Lozan Antlaşması'nın 45'inci maddesi ise Türkiye'nin Müslüman -olmayan azınlıklarına tanınmış olan haklar, Yunanistan tarafından kendi

---

[1105] Gidişatın devamı halinde adanın kontrolünü tamamen kaybetme tehlikesini gören İngiltere, liberal bir anayasal düzen kurulmasına yönelik çabalarını artırmıştır. Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1950–1960)", **Gazi Akademik Bakış**, c. 6, s.11 (2012): 93.

[1106] Nitekim Batı Trakya, Balkan Savaşları'nın ardından 1913-18'te yılları arasında Bulgaristan'ın egemenliğinde kalmış; 27 Kasım 1919 Neuilly Antlaşması'nda kuzeyi Bulgaristan'a bırakılıp güneyi müttefikler tarafından işgal edilmiş; 10 Ağustos 1920'de Yunanistan hakimiyetine geçmiştir.

[1107] 1830 Londra Protokolü ve 1881 İstanbul Sözleşmesi Yunanistan'da azınlıklara ilişkin hükümler içermektedir.

[1108] Aynı yer ve aynı tarihte (Sevr ve 10 Ağustos 1920) imzalanmış tam üç adet Sevr Antlaşması söz konusudur: Bunlardan ilki Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayan antlaşma; ikincisi Batı Trakya'yı Yunanistan'a resmen veren Trakya konusundaki antlaşma ve üçüncüsü Yunanistan'daki azınlıkların korunmasıyla ilgili olarak yapılan antlaşma ki Baskın Oran bu antlaşmaya "Yunan Sevr'i" demektedir. 10 Ağustos 1920 Yunanistan'da Azınlıkların Korunması ilişkin Antlaşma adını taşıyan antlaşma-Yunan Sevr'i- ülkede yaşayanlara hiçbir ayrım yapılmadan eşitliğinin sağlanmasını içerir. Bkz. Baskın Oran, **Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu** (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1986), 43.

[1109] Nuray Ünal, Lozan'dan Günümüze Batı Trakya Türkleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007): 11.

ülkesinde bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır" demektedir.[1110] Burada yine Lozan Antlaşması'nın etnik ya da ulusal azınlıklar biçiminde değil Müslüman-gayrimüslim azınlıkları tanımladığını belirtmek gereklidir.[1111] Yunanistan'ın bu konudaki siyasası, Türkçe konuşan ve çoğunlukla Türk kökenli olan Yunanistan, Müslümanlarının etnik karakterini göz ardı etmek üzerine kuruludur. Bununla birlikte 1950'li yıllarda Yunanistan, azınlık kavramının etnik karakterini dini karakterinin önünde vurgulamış olup Trakya'nın genel valisi, yerel otoritelere Müslüman yerine Türk ifadesinin kullanılmasını teşvik etmiştir. [1112]

Her iki ülke açısından azınlıklara ilişkin uygulamalar, Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmaya paralel bir seyir izlemiştir.[1113] 1970'lerin başlarına kadar, Yunan makamlarının, Batı Trakya'daki "Müslüman azınlık" veya "Türk azınlık" terimlerini neredeyse birbirlerinin yerine kullandıkları bilinmektedir.[1114] Nitekim Türkiye'nin bu konudaki resmi politikası ve her ülkedeki azınlıkların durumu Dışişleri Belleteni'nde şu biçimde yer almıştır:

> "Biliyorsunuz Lozan Anlaşması ile İstanbul'daki Rumlar ve Batı Trakya'daki Türkler özel statüye tabidirler. Zaman zaman Batı Trakya'daki Türklere yapılan muameleleri biz Yunan Hükümetleri nezdinde bir teşebbüs konusu yaparız. Onları muayyen konularda azınlığa Lozan Anlaşması ile verilen hakları tatbik etmemek suretiyle, bu maddelerdeki hususları yerine getirmedikleri yolunda uyarırız ve bu yıllardır böyle devam eder, onlar da zaman zaman biliyorsunuz İstanbul'daki Rum azınlığına karşı Türk makamlarının şu veya bu şekildeki hareketlerini bizim nezdimizde dile getirirler."[1115]

Ayrıca Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada, azınlıklar, tarafların uygulamalarının bir neticesi olarak diğer ülkedeki uygulamalardan etkilenmiştir. Bu noktada Yalım Eralp'in ifadeleri dikkat çekicidir:

[1110] Oran, **age**, 17.
[1111] Ronald Meinardus, "Muslims: Turks, Pomaks and Gypsies", **Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society**, ed. Richard Clogg (London: Hurst &Company, 2002): 83.
[1112] **age**, 84.
[1113] Nitekim, Kıbrıs sorununun başlamasının ardından 1963-1964 döneminde Kıbrıs sorununun kamuoylarında "ulusal bir dava" olarak ele alınması ve propagandalara konu edilmesi Yunanistan'daki Türk ve Türkiye'deki Rum azınlıkların azınlıkların durumunu güçleştirdiği söylenebilir. Örneğin 1963-1964 Kıbrıs Olayları sırasında Türkiye 1930 Sözleşmesine son vermiş ve bu sözleşmeden yararlanarak İstanbul'da çalışmakta olan Yunanlıları ülkelerine göndermiştir. 1967'de Yunanistan'da iktidara gelen askeri cunta ise Batı Trakya'daki Türk azınlığa yönelik baskı içeren politikalarına başlamıştır. Fuat Aksu, "Azınlıklara İlişkin Sorunlar", http://www.turkishgreek.org/ikili-iliskiler/uyusmazliklar/azinliklar/item/18-minorities-in-turkish-greek-relations, [26.04.2020].
[1114] "Batı Trakya'daki Türk Azınlık: Uzun Yıllardır Süren Hak ve Tanınma Mücadelesi", Https://Minorityrights.Org/Wp-Content/Uploads/2019/10/Mrg_Rep_Wthra_Tk_Oct19_Onlıne.Pdf, 6, [26.04.2020].
[1115] 80'li yıllarla birlikte Batı Trakya Türkleri, Yunanistan'ın kendi haklarını ihlal eden uygulamalarını Avrupa Konseyi'nde dile getirmeye başlamıştır. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 10, (Ekim 1984): 70.

> "İstanbul'daki Rum azınlığının hakları için olduğu gibi, Batı Trakya'daki Türk azınlık haklarını da teminat altına almış olan Lozan Andlaşmasmı devamlı şekilde ihlâl eden ve bu andlaşmayı, sadece işine geldiği zaman hatırladığını bu son olayla en çarpıcı biçimde ortaya koymuş olan Yunan Hükümetinin, İstanbul'daki Rum azınlığının istifade ettiği dini ibadet yerlerinin kendileri için ne kadar önemli ise Batı Trakya'daki camilerin de Batı Trakya'daki Müslüman Türk azınlığı ve Türk milleti için aynı derecede önemli olduğunu bilmesi gerekir."[1116]

Nitekim 80'li yıllarda Batı Trakya'daki Türk/Müslüman azınlığın durumu özellikle toprak transferleri, Lozan Antlaşması'nın uygulanmaması gibi konular üzerinden gündeme gelmiştir.[1117]

1988 yılındaYunanistan Yüksek Mahkemesi, Batı Trakya Türk Birliği'ni, isminde bulunan "Türk" sözcüğünün Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını çağrıştırdığı gerekçesi ile kapatmış, 'Yunan Müslümanları'nı tanımlarken "Türk" sözcüğünü kullanmanın "kamu düzeni açısından tehlikeli bir davranış" olacağına hükmetmiştir. Mahkeme kararının ardından Batı Trakya Türk toplumu, kararı protesto eden gösteriler düzenlemiştir. Bu olaylardan kısa bir süre sonra, "Batı Trakya Türk Gençler Birliği"nin adı polis yoluyla değiştirilerek "Batı Trakya Müslüman Gençler Birliği"ne dönüştürülmüştür. İskeçe Türk Birliği (1927), Gümülcine Türk Gençlik Birliği (1928) ve Batı Trakya Türk Öğretmenleri Birliği (1936) gibi azınlık dernekleri ise tasfiye edilmiştir. [1118]

Dönemin Başbakanı Turgut Özal Batı Trakya Türkleri konusunda "Batı Trakya'da bazı huzursuzluklar var"; "uzun yıllardır Türkler tarafından işletilen bazı topraklar istimlak edilmiştir" diyerek Yunanistan'ı uyarmıştır. Özal'a göre, dini liderin bölgede yaşayan Türkler yerine [Yunanistan] hükümet(i) tarafından tayin edilmeleri ile ilgili bir kanun hazırlanması Türkiye'yi rahatsız etmektedir. Ancak bu sorunlara çözüm bulunabilir. Batı Trakya Türkleri, "Türkçe konuşmalarına, Müslüman olmalarına

---

[1116] **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 18, (Haziran 1985): 11.

[1117] Dışişleri Bakanlığı, 1986'da Batı Trakya Türkleri'nin durumu hakkındaki bir soruyu şöyle yanıtlamıştır: "*Yunanistan'da yaşayan ve hakları milletlerarası andlaşmalarla teminat altına alınmış bulunan soydaşlarımızın gayrimenkul iktisabı hakları, açık şekilde ellerinden alınmıştır. İstimlak ve toprak bütünlemesi gibi gerekçelerle, esas itibariyle çiftçilikle geçinen soydaşlarımızın tarım arazileri zorla ellerinden alınmıştır. Türk soyundan gelenlerin Batı Trakya'da sahip oldukları toprakların oranı, Lozan'dan bu yana geçen süre içinde % 84'ten % 40'ın altına inmiştir. Ayrıca ev, dükkân vesair gibi gayrimenkul satın almasına izin verilen Türklerin sayısı yok denecek kadar azdır. Batı Trakya'da Türk asıllıların gayrimenkul edinmeleri engellenirken, sadece Elen soyundan Yunanlıların TürkİEre ait gayrimenkulleri iktisab edebilmeleri için çeşitli özel imkân ve kolaylıklar sağlamaktadır. Ayrıca, sınır bölgeleri ve Ada'larda bulunan gayrimenkullerde tasarruf açısından da Yunan vatandaşları arasında ırk esasına dayanan ayırımcılık yapılmakta mesela bu bölgelerdeki devlet arazisi sadece Elen ırkından olan Yunan vatandaşlarına kiraya verilebilmektedir. Yunanistan'ın bu alanlardaki uygulamaları ırkçı bir yaklaşımın somut örneklerini oluşturmaktadır*." **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 27, (Mart 1986): 55.

[1118] Batı Trakya'daki Türk Azınlık, 6.

rağmen Yunan vatandaşı"dır. "Eğer bir mesele varsa bu görüşmeler yoluyla çözülmelidir"; "Eğer Yunanistan bu insanlara karşı sert tedbirler alırsa, ilişkilerimizdeki gerginlik artacaktır."[1119]

Bununla birlikte, Yunanistan ve Türkiye arasında Batı Trakya'nın bir dış politika krizi haline gelmesi, Türk kökenli milletvekili adayları Dr. Sadık Ahmet ve İbrahim Şerif'in 1990 Ocak ayında yürüttükleri seçim kampanyasında "Türk" kimliğini ön plana çıkarmalarının ardından 25-26 Ocak 1990'da yaptığı konuşmalarda Türk sıfatını kullandığı gerekçesi ile siyasi yasaklı hale gelmeleri ve 18 ay ceza almalarının sonucudur. Yeni Demokrasi, Sol Koalisyon ve PASOK adayların anarşi ve terör ortamı yaratılmış olduğu söylemlerine dayanarak Ceza Usul Kanunu'nun 245, 320 ve 321 maddelerinden yargılamıştır. Yapılan yargılamada Sadık Ahmet ve İbrahim Şerif'in "Türk" sözcüğünü kullanarak "*vatandaşları şiddete açık ya da dolaylı olarak kışkırtarak, halk arasında sosyal barış pahasına yarıklar yaratarak*" Ceza Kanunu'nun 192. maddesini ihlal etmek ve anarşi yaratma suçlamasıyla yargılanmış ancak "*kamu düzenini bozmak*"tan ceza verilmiştir.[1120] Mahkeme salonunu terk eden Dr. Ahmet, "*Ben sadece bir Türk olduğum için hapse atılıyorum[...]burada bir Türk olduğumu tekrar ediyorum ve öyle kalacağım. Batı Trakya'daki azınlığa mesajım Türk olduklarını unutmamalarıdır.*"[1121]

Batı Trakya Türk/Müslüman azınlığı, 10.000 civarında azınlık mensubunun katılımıyla bir gösteri yürüyüşü düzenleyerek alınan kararları protesto etmiştir. Bu olayların ardından Batı Trakya'da meydana gelen şiddet olayları pek çok ev ve işyerinin saldırıya uğraması ile sonuçlanmıştır. Duruşmadan iki gün sonra Gümülcine'de şiddet patlak vermiş; Yunan çeteleri bölgede yaşayan Türkleri dövmüş, ev ve işyerlerini tahrip etmiştir. 21 kişinin yaralandığı olaylar sırasında Batı Trakya Türklerine ait 400'den fazla işletme hasar görmüştür. Helsinki Watch'un raporuna göre, yaşanan olaylara polis müdahale etmemiştir.[1122] Bütün bunlardan sonra, iki ülke arasında bir diplomasi savaşı yaşanmış ve karşılıklı suçlamalar birbirini izlemiştir.

[1119] Nitekim Bursa'da Batı Trakya Kültür ve Dayanışma Derneği öncülüğünde Yunanistan'daki Türk azınlığa yönelik baskılar 1989'da protesto edilmiştir. "Özal: Yunanistan Müftü Tayin Edemez", **Batı Trakya'nın Sesi**, s. 9, y. 2 (1989): 10.
[1120] "Destroying Ethnic Identity: The Turks Of Greece", **A Helsinki Watch Report,** Ağustos 1990, 18, https://www.hrw.org/legacy/reports/pdfs/g/greece/greece908.pdf, [25.04.2020].
[1121] **age**, 18.
[1122] **age**, 20.

Türkiye, Yunanistan'ı Batı Trakya Türk azınlığının Lozan Antlaşması'ndan ve diğer uluslararası antlaşmalardan kaynaklanan haklarını ihlal etmekle suçlamış ve olaylar sırasında Yunan resmi makamlarının saldırılar karşısında ilgisiz kalmalarını kınamış; Yunanistan da Türkiye'yi azınlıklar konusunda kışkırtıcı davranmakla ve iç işlerine karışmakla suçlamıştır. Ayrıca Türkiye, yapmış olduğu açıklamada, yargılama olayının haksız olduğu ve mahkemenin siyasi bir amaç doğrultusunda davrandığını; söz konusu olayın ulusal sınırları ve ülke içindeki kanunları aşarak, uluslararası endişe duyulmasına neden olan bir insan hakları sorunu olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüş ve tutukluların serbest bırakılmasını istemiştir. Yunanistan ise bu suçlamaları reddetmiştir.[1123]

Ancak çoğu Yunan Batı Trakya'daki Türk/Müslüman azınlığın varlığını "ulusal güvenlik sorunu" olarak görmektedir. Bu açıdan azınlık Türk tehdidi olarak algılanmaktadır. Batı Trakya'nın bir gün ikinci Kıbrıs gibi olacağı, "işgale uğrayacağı" ya da "Türkiye'ye katılacağından" endişelenme duymaktadır.[1124]

30 Ocak 1990 tarihinde Başbakan Yıldırım Akbulut, "Gümülcine'de yaşanan olayların durmasının iki ülkenin de yararına olacağını" ifade ederken Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Yunanistan Dışişleri Bakanı Andonis Samaras ile telefon görüşmesi yapmıştır. Samaras'ın kendisine "her türlü tedbiri alıyoruz" dediğini bildirdi. Telefonda Samaras'a olaylara neden seyirci kalındığını sorduğunu belirten Yılmaz, "daha sert önlemler alırsak halkın tahrik olmasından çekiniyoruz" yanıtını verdiğini bekirtmiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın resmî açıklaması ise Yunanistan hükümetinin olaylardan sorumlulu olduğunu vurgulamaktadır:

> "Batı Trakya Türk azınlığına karşı, bütün uyarılarımıza rağmen girişilen saldırıları büyük esef ve üzüntüyle karşılıyor ve bu olaylara seyirci kalan Yunan makamlarının tutumunu şiddetle kınıyoruz. Batı Trakya Türk azınlığına karşı yapılanların sorumluluğu eşit Yunan vatandaşları olarak bu azınlığın tüm hakları yanında güvenliğini de sağlamakla yükümlü olan Yunanistan hükümetine ait bulunmaktadır. Gümülcine'de meydana gelen olaylar azınlık üzerinde nasıl bir terör estirildiğini ortaya koymaktadır."

Başbakan Yıldırım Akbulut, "*Lozan Antlaşması ile belli bir statüye gelmiş olan insanların haklarının güvence altına alınması kadar tabii bir şey olamaz. Olaylar can ve mal kaybına neden olmaksızın durdurulmalıdır*" şeklinde konuya dikkat çekerken DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel ise "*Batı Trakya'daki Türklerin Lozan*

[1123] Fuat Aksu, "Azınlıklara İlişkin Sorunlar". http://www.turkishgreek.org/ikili-iliskiler/uyusmazliklar/azinliklar/item/18-minorities-in-turkish-greek-relations. [26.04.2020].
[1124] Meinardus, **age**, 81.

antlaşmasından doğan haklarını ihlal ettirmeyiz." Açıklamasında bulunmuştur. Bu arada Yunanistan hükümet sözcüsü Prokopis Pavlopulos:

> "Yunan hükümeti Gümülcine'deki olayları kınamaktadır. Böylesi hareketler nereden gelirse gelsin Yunan Halkının vicdanında da kınanmaktadır. Hükümet taşkın olaylara sebep olan duygusal baskıları da anlamaktadır. Hükümet Gümülcine'nin tüm nüfusuna kendilerine hâkim olmayı tavsiye etmektedir"[1125] ifadelerini kullanmıştır.

Bu süreçte Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Batı Trakya'da meydana gelen olaylar hakkında BM Genel Sekreteri, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Başkanı ve Genel Sekreteri, İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreteri, AGİK üyesi ülkelerin Dışişleri bakanlarına mektuplar göndermiş ve Batı Trakya'da yaşayan Müslüman Türk azınlığın haklarının açık bir biçimde ihlal edildiğini bildirmiştir. Dışişleri sözcüsü Murat Sungur da Yunanistan'ın iç hukukunun bir parçası haline gelmiş insan hakları sözleşmesi kesin olarak ihlal edilmiştir. İhlallerin artık ikili ve çok taraflı antlaşmaları aştığı, bunların Lozan Antlaşması ve insan hakları çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[1126]

31 Ocak 1990'da Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Büyükelçi Kaya Toperi, Batı Trakya'daki son gelişmeleri değerlendirerek "*Batı Trakya'daki soydaşlarımızın can ve mal güvenliğinin uluslararası antlaşmalar çerçevesinde sağlanması gereğini ve bunun bir an evvel gerçekleştirilmesinin beklendiği bildirildi*[1127] üzerinde durmuştur. Türkiye'nin verdiği notalar Yunanistan Dışişleri Bakanlığı yaptığı ise şu açıklamayı yapmıştır:

> "Ankara'yı bir kez daha sorumluluklarını düşünmeye davet ediyoruz. Lozan Antlaşması, bu anlaşmayı imzalayan, üye ülkelerdeki azınlıkların politik haları ile ilgilenmemektedir. Ancak Yunanistan yine de demokratik rejimi sayesinde Müslüman azınlığın, bu haklarını harfiyen korumaktadır. Lozan Anlaşması, azınlıklara sadece dini hürriyet ve anadillerini kullanma hakkı vermektedir. Yunanistan'ın bu anlaşmadan kaynaklanan yükümlülüklerini ne derecede yerine getireceği de Batı Trakya'daki Müslüman ve İstanbul'daki Yunan azınlığın nüfusundan da anlaşılmaktadır."[1128]

2 Şubat'ta Yunanistan, Türkiye'nin Gümülcine başkonsolosu Kemal Gür'ün Ankara'ya çağrılmasını talep etmiştir. Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, "Gümülcine'nin karşılığı İstanbul'dur"[1129]beyanatında bulunmuştur. Krizi tırmandıran bu gelişme üzerine Mesut Yılmaz konsolosu istişarede bulunmak amacıyla Ankara

---

[1125] "Ankara Önlem İstedi", **Cumhuriyet,** 30 Ocak 1990.
[1126] "Ankara'dan Atina'ya Kınama", **Cumhuriyet**, 1 Şubat 1990.
[1127] "Dış Türkler Brifingi", **Cumhuriyet**, 31 Ocak 1990.
[1128] "Karşılıklı Suçlama"**, Cumhuriyet**, 31 Ocak 1990.
[1129] "Atina ile Kriz", **Cumhuriyet**, 2 Şubat 1990.

çağırmış ve Gür'ün geri çekilmeyeceğini belirtmiştir. Ancak Başkonsolos'un Gümülcine'de Türk soylu Yunan vatandaşlarından "soydaşlarım" şeklinde bahsetmesinin ardından Yunanistan Dışişleri Bakanlığı:

> "Türk Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz ile Ankara büyükelçimiz arasında yapılan görüşme ve basın açıklaması Ankara'nın ülkemizdeki Müslüman azınlığı soydaş kelimesi ya da benzeri ifade ile Türk kökenli olarak tanımlamada ısrarlı olduğunu göstermektedir. Bu tutum Lozan Antlaşması'nın azınlığı Müslüman olarak Kabul eden ve sadece dini kimliğini tanıyan hükmün bariz ihlalidir. Bu hareket, Türkiyenin ülkemizin iç işlerine kabul edilemez karışmasının bir sonucudur. Bu yüzden Yunan hükümeti, Türkiye'nin Gümülcine Başkonsolosunu sınır dışı etme kararı almıştır".[1130]

Türkiye olaylara aynı şekilde misilleme ile karşılık vermiş ve Ankara'da bulunan Yunanistan Büyükelçisi Dimitri Makris Dışişleri Bakanlığı'na çağrılarak İstanbul Yunanistan Başkonsolosu Illias Klis'in istenmeyen kişi ilan edildiği ve yedi gün içinde Türkiye'yi terketmesi istenmiştir.[1131] Söz konusu gelişmelerin yaşandığı ortamda, 31 Mart 1990'da, Sadık Ahmet ve İbrahim Şerif'in cezaları para cezasına çevrilip ve serbest bırakılmışlardır.[1132] Sonuç olarak Türk etnik kimliğinin tanınmaması, dini özerkliğe müdahale, azınlık eğitimi gibi konularda yaşanan sıkıntılar Batı Trakya'da hali hazırda devam etmektedir.

3.3.6.1.6. 1998 Suriye-Öcalan Krizi

1998 Suriye-Öcalan Krizi, Suriye'nin, Türkiye'nin yakın komşusu olarak uzun yıllardır ülkede faaliyet gösteren PKK'ya verdiği destek, terör örgütü mensuplarını Suriye'de barındırılması, PKK lideri Abdullah Öcalan'ın bizzat Şam'da ikamet etmesi ve örgütün Bekaa Vadisi'nde yerleşik bulunması gibi gelişmeler üzerine Türkiye'nin artık bu duruma müsamaha göstermeyeceğinin açıklanması üzerine tetiklenmiştir. Nitekim, Suriye'nin PKK lideri Abdullah Öcalan'a 1980'li yıllardan itibaren destek verdiği bilinmektedir. Ancak krizin esasını oluşturan gelişmeler, Türkiye'nin karar alıcılarının kararlı tutumları ile 1998'de Öcalan'ın Suriye'den çıkartılması ile son bulmuştur. Bu amaçla Türkiye kriz sürecinde zorlayıcı diplomasi uygulamış, isteminde bir aciliyet duygusu yaratmış, Korgeneral Atilla Ateş'in Reyhanlı'da son derece sert bir konuşması ile askeri güç kullanılacağının sinyalleri verilmiş, 1998 MGK kararları ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in TBMM açılışında yaptığı konuşma ile devletin bütün birimlerinin kararlılık ve eşgüdüm içerisinde hareket ettiği

---

[1130] Gümülcine Konsolosu Gür'e Sınır Dışı", **Cumhuriyet**, 3 Şubat 1990.
[1131] "Yunanistan'a İstenmeyen Kişi Misillemesi", **Cumhuriyet**, 4 Şubat 1990.
[1132] "Yunanistan'da Temyiz Kararı", **Cumhuriyet**, 31 Mart 1990.

bir sürecin sonrasında Öcalan Suriye'den çıkartılmıştır. [1133] Türkiye'nin 1998 Suriye Öcalan Krizi'nde uyguladığı baskı neticesinde Öcalan Suriye'den çıkartılmıştır.[1134]

PKK'nın Suriye'deki etkinliği Türkiye'nin "bölgesel bütünlüğü ve ulusal çıkarlarına" bu destek mekanizması doğrudan doğruya tehdit olduğu gibi, örgüte verilen destek Türkiye'nin yaşamsal çıkarları açısından "kabul edilemez" bir durum olarak görülmüştür. Nitekim, Öcalan'ı desteklediği bilinen ülkeler arasında Yunanistan önemli bir yer tutmaktadır. Aslında 1998 Öcalan Krizi, Türkiye ve Suriye arasında yaşanan bir dış politika krizi olsa da kriz sonrası süreçte Öcalan'ın çeşitli ülkelerden siyasi sığınma taleplerinde bulunması ve bu süreçte Yunanistan tarafından desteklenmesi, Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma bağlamında ele alındığında, "düşmanımın düşmanı dostumdur" stratejisinin Yunanistan tarafından uygulandığını göstermektedir.[1135] Dolayısıyla Türkiye'nin en önemli sorunların biri olarak görülen ayrılıkçı terör hareketine Yunanistan'ın desteği, ülkenin egemenlik sınırlarını tehdit ettiği ölçüde 'Türk kimliği'ne yönelik bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu destek bir çeşit "vekalet savaşı" olarak görülebilir. Aynı zamanda düşmanlık ilişkisinin yansıması olarak da okunabilir.

PKK'nın ikinci önemli ismi Şemdin Sakık Irak'ta ele geçirildikten sonra getirildiği Türkiye'de yaptığı açıklamalarda "*Yunanistan'ın PKK'nın temel destekçisi*"[1136] olduğunu ifade etmiştir. Abdullah Öcalan ise Suriye'den çıkartılmasının ardından 29 Ocak ve 1 Şubat 1999'da iki kez Atina'ya sığınmış ve Yunanistan hükümetinin desteği ile ülkenin Nairobi Büyükelçiği'ne gönderilmiştir.[1137]

Yunanistan 80'lı yıllar boyunca PKK ile ilişkisini reddetmesine rağmen Öcalan'ın Yunanistan'ın Nairobi Büyükelçiliği'nde yaklandıktan sonra Türkiye'ye getirilmesi bu ilişkinin somut kanıtı olarak görülebilir.[1138] Ayrıca Öcalan'ın üzerinden Lazaros

---

[1133] Bu konuda Bkz. Fuat Aksu, **Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi** (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2008), 250-287.
[1134] Öcalan'ın yakalanma sureci için bkz**.** Miron Varouhakis, "Fiasco in Nairobi: Greek Intelligence and the Capture of PKK Leader Abdullah Ocalan in 1999**",** https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/vol53no1/fiasco-in-nairobi.html, [28.04.2020].
[1135] Aksu, Turkish–Greek Relations, 188.
[1136] Güneri Civaoğlu, "PKK'ya 80 Füze", **Milliyet**, 11 Mart 1999.
[1137] Balcı, **Türkiye Dış Politikası,** 218.
[1138] Türk basını, Yunanistan'ın PKK ile yakın ilişkisini kanıtlayan çok sayıda materyal yayınlamıştır. Kürt tutukluları sorgulayan Edirne polisi, Atina'nın güneydoğusunda Lavrion ve 45 mil kuzeyinde isimsiz bir kampın örgüt ideolojisini aşılama ve örgüte yerleştirme merkezi olarak kullandığını ortaya koymuştur. Yunan hükümeti, 1993 yılında, PKK'ya Atina'da bir yardım derneği şubesi kurduğunu ve

Mavros'a isimli GKRY pasaportu çıkmıştır.[1139] Öcalan'ın San Petersburg'dan Yunanistan'a getirilme sürecinde kullandığı özel uçak emekli bir Yunan Donanması subayı tarafından kiralanmıştır.[1140]

O güne kadar PKK ile herhangi bir bağlantısının olduğunu kabul etmeyen Yunanistan karşısında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel çok sert ifadeler kullanmıştır: "*Yunanistan suçüstü yakalanmıştır*. *Bu nedenle Yunanistan terörü destekleyen ülkeler listesine alınmalıdır*." Türkiye'nin uluslararası hukuktan doğan meşru müdafaa hakkını kullancağını söyleyen Demirel, "*Yunanistan'ın geleneksel olarak Türkiye'ye düşman olan tüm unsurlara destek veren bir ülke*" olduğunu söylemiştir. Başbakan Bülent Ecevit'e göre ise "*Yunanistan'ın PKK'ya verdiği destek artık bütün dünyaca bilinir duruma gelmiştir.*"[1141] Bu ifadeler karşısında Yunanistan Hükümet Sözcüsü Dimitri Reppas, "*Öcalan konuşmuyor, Türk propogandası konuluyor. Ankara'nın Yunnaistan'a karşı olan hareketi düzmecedir*"[1142] dese de inandırıcı ol(a)mamıştır. Dışişleri Bakanı Sermet Atacanlı, "Atina Yönetiminin yalnızca PKK ile sınırlı olmayan terör desteğinin" yeni bir gelişme olmadığını, [Yunanistan'ın] 80'lerden bu yana Türkiye'ye yönelik "terörist faaliyetlere yardımcı olduğunu" ve "Ermeni terörü sırasında Atina'da 4 Türk diplomatın katledildiğini"[1143] ifade etmiştir.

Nitekim Abdullah Öcalan'ın ifadesinde "*Yunanistan, genel politika içinde örgütü kullanmak istemiştir. Ayrıca biz de onları kullandık. Bu, PKK ve o ülkelerin politikalarıdır. Yunanistan'da eğitim merkezleri vardır. 1990 yılından itibaren her konuda eğitim gördüler*"[1144] diyerek Yunanistan'ın örgüte açık desteğini kamuoyuna ilan etmiştir.

---

bu dernek üzerinden Türk ordusu ile gerçekleştirilen çatışmalarda yaralanan Kürtlere tıbbi yardım sağlama izni verildiğini aktarmıştır. Bunun yanı sıra Yunanistan "Atina'daki PKK Temsilciliği" adı altında bir ofis kurmasına izin vermiştir. 1994 yılında ise Yunanistan PKK'nın siyasi kanadı, Kürdistan Ulusal Kurtuluş Cephesi (ERNK) Atina'da eğitim merkezi olarak bir ofis açmıştır. Bu süreçte Kürdistan'ın Sesi gibi örgüt yayınları Yunanistan'da basılmış ve dağıtılmıştır. Türkiye'de yasadışı ilan edilen Kürt yayınevi KOMAL 1997'de Atina'daki faaliyetine yeniden başlamıştır. Ayrıca PKK'nın Yunanistan'daki Kürtlerden "devrimci vergi" toplamasına izin verilmiştir. Amikam Nacmani, **Turkey: Facing A New Milennium** (Mancester, Manchester University Press, 2009), 170.

[1139] "Apo Bağlantısı", **Hürriyet**, 23 Temmuz 2002.

[1140] Varouhakis, Fiasco in Nairobi.

[1141] "Atina Terör Destekçisi", **Cumhuriyet**, 23 Şubat 1999.

[1142] "Yunanistan: İddialar Asılsız", **Cumhuriyet**, 23 Şubat 1999.

[1143] "Dışişleri: Atina PKK'yı Kınasın", **Cumhuriyet**, 25 Şubat 1999.

[1144] Arslan Tekin, **İmralı'daki Konuk**, (Ankara: Tutibay Yayınları, 1999): 435.

Yunanistan Başbakanı Costas Simitis, Öcalan'a siyasi sığınma verilmesine karşı olmasına rağmen bazı Yunan vatandaşlarının, gizli servis üyelerinin ve bürokratların kendisinin arkasından dolaşması ve Öcalan'ı saklamaya çalışmaları nedeniyle öfkeye kapıldığı bilinmektedir. PASOK arşivleri üzerinden gerçekleştirilen bir çalışmada Başbakan Costas Simitis'in:

> "Umarım bu odada bulunan insanların çoğu Yunanistan'ın Öcalan'a siyasi sığınma sağlayamayacağı konusunda hemfikirdir. Bu, Kürt mücadelesine, Yunanistan'a veya Öcalan'a hizmet etmeyecektir. Bu hareket sadece Türkiye'ye fayda sağlayacaktır .... Yunanistan Öcalan'a sığınma sağlayamayacağını düzgün bir biçimde açıkladı, çünkü böyle bir hareket Yunanistan'ı Türk-Kürt sorununa karıştıracaktı...Yunan vatandaşlarının 'süper vatanseverlikleri böyle bir sorumsuzluk gösterdiği için üzgünüm ... isim vermeyeceğim ama hukuk onlarla ilgileniyor ... [Yunan hükümeti] olaylar için tam sorumluluk aldık ve bu üçünün istifası ile elde edildi"[1145] dediği belirtilmiştir.

Bu dönemde Yunanistan Başbakanı'nın ülkenin "terörist devlet" olarak tanımlanması fırsatı Türkiye'ye sunulması nedeniyle öfkeye kapıldığı ifade edilmektedir. Süreç, Yunanistan'da Dışişleri Bakanı Theodoros Pangalos, İçişleri Bakanı Alekos Papadapulos ve Kamu Düzeni Bakanı Filipos Peçalnikos'in istifası ile sonuçlanarak ülkedeki siyasi belirsizliği arttırmıştır. Bu kişilerin davranış biçimi Öcalan'ın Kenya'daki Türk güvenlik güçleri tarafından yakalanmasını sağlamıştır. Bu olayların ardından Türkiye ile iyi ilişkiler kurulmasını isteyen, George Papandereu Dışişleri Bakanlığı görevine getirilmiştir.

3.6.2.2. Niyete İlişkin Algılar

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada, taraflardan birinin bir konuda geri adım atmasının diğerinin çıkarlarını doğrudan doğruya tehdit ettiği- zero-sum game- argümanı belirleyici olmaktadır. Çatışma sürecini doğrudan etkileyen taraflar arasında yaşanan krizlerin çoğunun nedeni, tarafların birbirlerinin niyetleri hakkındaki algılarında var olan güvensizlik, şüphecilik ve düşmanlık ilişkisidir. Bir tarafın çıkarının diğer taraf açısından tehdit oluşturduğu düşüncesi, kendini farklı örnekler üzerinden sürekli biçimde yeniden üretmektedir. Bu noktada bir sıralama yapmak gerekirse;

- Türk ya da Yunan tarafının Lozan Antlaşması ile sağlanan barış ve dengenin tarafların yaklaşımları dolayısıyla bozulduğu düşüncesi,

---

[1145] Arghyris Arghyrou, "Norms and Greek Foreign Policy" (PhD Thesis, Florida International University College of Arts and Sciences, 2004), 226.

- Türk tarafında antlaşmalarla sağlanan ahdi statünün Yunanistan tarafından sorgulandığı algısı,
- Farklı örnekler üzerindeki fiili durum yaratmaların her iki ülkenin de egemenlik sınırlarına tehdit oluşturduğu düşüncesi,
- Her iki tarafın, birbirlerinin güvenliklerine doğrudan doğruya tehdit oluşturdukları düşüncesi niyete ilişkin algılar arasında en başta gelenler olarak gösterilebilir.

1947 Paris Barış Konferansı ile On İki Ada'nın İtalya egemenliğinden çıkartılarak Yunanistan'a verilmesi, tekrarlayan çatışmanın yeniden gün yüzüne çıkmaya başlamasının başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu durum, iki ülke arasında Ege Denizi üzerinde kurulan dengenin değişmeye başladığını algısını inşa etmiştir. 1950'li yıllardan itibaren ise çatışma Kıbrıs üzerinde yeniden tetiklenmiştir. Ege'de bulunan Yunan adaları nedeniyle kendisini sıkışmış hisseden Türk liderler, Yunanistan'ın güney kıyılarından 40 deniz mili uzakta olan Kıbrıs yoluyla, İskenderun ve Mersin limanlarını kontrol edebileceği düşüncesi gibi stratejik endişeleri üzerinden hareket etmişlerdir. Aslında enosis kaygısının merkezinde yer alan da bu tür stratejik endişelerdir.[1146]

Türkiye, Kıbrıs sorunu üzerinde öncelikle sessiz kalmış; ancak adanın İngiliz egemenliğinden çıkacağı anlaşıldıktan sonra bu konudaki politikasını değiştirmeye yönelmiştir. Hatta, 1956 yılında Adnan Menderes, Türkiye'nin Kıbrıs'taki seçeneklerini iyiden kötüye sıralayan bir listeyi Türkiye'nin Kıbrıs müzakerelerini yürüten Nihat Erim'e vermiştir. Bu listede Türkiye'nin tercihleri; (1) İngiltere'nin Kıbrıs'ta kalması, (2) İngiltere adadan ayrıldığı takdirde Kıbrıs'ın Türkiye'ye verilmesi, (3) bu olmazsa, Ada'nın taksim edilmesi, (4) özerlik verilmesi, (5) Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmesi-ki en istenmeyen seçenek budur-[1147] biçiminde sıralanmıştır.

Kıbrıs Cumhuriyeti, 1959 Londra ve Zürih Antlaşmaları çerçevesinde Yunanistan, Türkiye ve İngiltere'nin garantörlüğünde, 1960 Lefkoşa Antlaşmaları'na göre "iki toplumlu" yapıda kurulmuştur. Adadaki toplumlararası çatışma, Türk[iye] ve Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın yeniden kendini üretmesinde

---

[1146] Tozun Bahcheli, "Turning a New Page in Turkey's Relations with Greece? The Challenge of Reconciling Vital Interests", **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**, ed. Mustafa Aydın, K. Ifandis, (London: Routledge, 2004): 102.
[1147] Süha Bölükbaşı, **Barışçı Çözümsüzlük: Ankara'nın ABD ve BM ile Kıbrıs Macerası** (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), 71.

katalizörlük yapmıştır.[1148] 1964, 1967 ve 1974 Kıbrıs krizlerinde, adadaki toplumlararası çatışmanın yanı sıra; Yunanistan'ın Kıbrıs'a sahip olacağı ve enosisin gerçekleştirileceği düşüncesi etkili olmuştur. 1963 sonrasında toplumlararası çatışma içerisinde adanın Türk halkına karşı artan saldırılar, EOKA ve EOKA-B gibi örgütlerin devreye girmesi ile Türkiye antlaşmalar üzerindeki garantörlük hakkını kullanmaya karar vermiş ve 1974'te Kıbrıs Barış Harekâtı hayata geçirilmiştir. "Attilla Operasyonu" olarak da isimlendirilen 1974 çıkartması, Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinde cumhuriyet döneminde yaşanan dış politika krizleri içerisinde ve tekrarlayan çatışmada sınırlı savaşın tek örneğini oluşturmuştur. Daha sonra, egemenlik sınırları ya da egemenlik sınırlarının belirsizliği üzerindeki çatışma alanları Ege Denizi'ne sıçramıştır. Çatışmanın tarafları arasındaki derin güvensizlik ve çıkarlarından diğer taraf lehine ödün verme korkusu, Ege Denizi üzerindeki çatışmayı çözmek yolunda adımlar atmayı, üzerinde tarafların uzlaşabileceği formüller oluşturmayı imkânsız hale getirmiştir.[1149]

Günümüzde, Türkiye ve Yunanistan'ın, Ege Denizi özelinde uyuşmazlık/çatışma yaşamasının bir başka nedeni, iki ülke arasındaki deniz sınırları üzerinde bir uzlaşının bulunmamasıdır. Lozan Barış Antlaşması ile ülkesel sınırlar saptanırken Ege Denizi'ndeki adalardan büyük bir kısmı antlaşmada isimlerine yer verilerek Yunanistan'a ve İtalya'ya devredilmiş; üç deniz mili içerisinde yer alan adalar ise antlaşmada aksi belirtilmediği takdirde, Türkiye'nin egemenliğinde bırakılmıştır. Yunanistan ve İtalya'nın egemenliğine bırakılmış olan adalar için de, Türkiye'nin güvenlik kaygıları dikkate alınarak silahlandırılmama ve üzerinde askeri tahkim yapmama gibi şartlar konulmuştur. Ancak Lozan Barış Antlaşması'nın 6. Maddesi'nde iki ülke deniz sınırları 3 mil olarak belirlenmiş olmasına rağmen; Yunanistan 1936 yılında karasularını 6 deniz miline çıkartmıştır.[1150] Türkiye ise 1964 yılında kendi deniz sınırını 6 mile genişleterek karşılık vermiştir.[1151] 1976 yılına gelindiğinde

---

[1148] Faruk Sönmezoğlu, **Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler: Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar** (İstanbul: Der Yayınları, 2000), 3-40.

[1149] Tozun Bahcheli, "The Potential Conflicts in Greek-Turkish Relations", 3, http://www.heeresgeschichtlichesmuseum.at/pdf_pool/publikationen/03_jb00_24.pdf, [28.03.2020].

[1150] Yunanistan'ın karasularını 6 deniz miline çıkartmasında o yıllardaki siyasal atmosfer ve konunun öneminin Türkiye'de anlaşılamaması etkili olmuştur. Sönmezoğlu, **Türkiye-Yunanistan İlişkileri**, 181.

[1151] Zira bilindiği üzere 1963 yılında Kıbrıs'ta Türk ve Rum tarafı arasında çatışmalar başlamış ve 1964'te bölgeye BM Barış Gücü askerleri yerleştirilmiştir. Suavi Aydın, Yüksel Taşkın, **1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi**, 5. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017): 125.

Yunanistan'ın bu kez karasularının 12 mile çıkartacağını ilan etmesi karşısında, Türkiye, 6 milin ötesine geçilmesini *"casus belli"* olarak değerlendireceğini ifade etmiştir.[1152]

Türk[iye] ve Yunan[istan] arasında Ege Denizi'ndeki bütün çatışmalar, karasuları sorunu üzerinde temellenmektedir. Karasuları üzerinde yaşanan anlaşmazlık, iki ülkenin deniz sınırının, hava sahalarının ve münhasır ekonomik bölgelerinin belirsizliğine neden olmuştur. Üstelik, Lozan Antlaşması'nda isimleri sayılarak devredilen adaların dışında kalanlar ada, adacık ve kayalıklar 1996 Kardak Krizi ile gündeme gelen (EGEAYDAAK) uyuşmazlığını doğurmuştur. Bütün bu krizlerin esasını oluşturan, düşmanlık ilişkisi üzerinden tarafların birbirlerinin niyetlerinden sürekli olarak şüphe etmeleridir. İki ülkenin karşıt kimlik inşası, zorunlu olarak çıkarlarının çatışmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada niyete ilişkin algıların tetiklediği krizler- ki iki ülke arasındaki krizlerin çoğu niyete ilişkin algılar bağlamında ele alınabilir- algı-söylem-siyasa ilişkisi içerisinde incelenecektir.

3.3.6.2.1. 1964 Kıbrıs Krizi

1964 Kıbrıs Krizi, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin iki toplumlu yapıda kurulmasının ardından adada oluşturulan ve antlaşmalara dayanan statükonun Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Makarios tarafından değiştirilmek istenmesi nedeniyle tetiklenmiştir. Kriz, 21 Aralık 1963'ten 10 Ağustos 1964'e kadar geçen zaman dilimi içerisinde varlığını sürdürmüştür.

Olayların birbirini izlediği süreç içerisindeki gelişmelere bakıldığında, 1963'te Kıbrıs'ta toplumlar arası çatışmanın yeniden tetiklendiği görülmektedir. Bu açıdan Kıbrıs'ta Türk tarafı, 1960 statüsü ile edindikleri hakları korumaya çalışırken; Rum tarafı, kendi açısından bu düzenin demokratik olmadığını, çalışmasının imkânsız olduğunu ve bu nedenle var olan düzeni değiştirme isteğini sürekli olarak gündemde tutmuştur. Durumun böyle oluşu; Türk belediyelerinin sınırlarının saptanması, adada Türklerin kamu hizmetine katılma oranları, vergi toplama sorunları, silahlı kuvvetlerin oluşturulması gibi pek çok alanda derin problemlere yol açmıştır.[1153] Bu tartışmalar

---

[1152] Aksu, Uyuşmazlık-Kriz Sarmalından.

[1153] 1960-63 arasında Kıbrıs'taki iki toplum arasındaki ilişkiler, bir dizi gelişme yüzünden giderek bozulmuştur. Bunlardan ilki, Temsilciler Meclisi'nin Türk üyelerinin İngiliz yönetimi döneminde

sürerken 1963 Aralık ayında Makarios, 1960 anayasasında değişiklikler öneren on üç maddelik bir memorandumu Türk kesimine ve bütün taraflara yollamıştır. Türkiye, bu önerileri 6 Aralık 1963'de reddetmiştir. Aynı dönemde, 21 Aralık 1963'te Rum polisler tarafından bir Türk kadının öldürülmesi ile tetiklenen olaylar toplumlararası çatışmayı kanlı çarpışmalara dönüştürmüş; Rum tarafı Akritas Planı'na[1154] uygun olarak adanın birçok bölgesinde Türklere karşı saldırıya geçmiştir.[1155]

1963'te uygulamaya konulan Akritas Planı, her birinin ancak bir öncekinin gerçekleştirilmesinden sonra açıklanacak 4 aşama öngörmektedir. Bu aşamalar:

1. Anayasanın olumsuz unsurlarının değiştirilmesi, Garanti ve İttifak Antlaşmalarının işlenmez hale getirilmesi; değişikliği önleme amaçlı dış müdahalenin haksız ve uygulanamaz kılınması,

2. Garanti ve İttifak Antlaşmaların "geçersiz" ve pratikte "uygulanamaz" olduklarının belirtilmesi,

3. Adada bir referandum düzenlenmesi,

4. İçeriden ya da dışarıdan gelecek her türlü müdahaleye karşı tedbirler alarak cevap vermek; planda genel bir çatışma olması durumunda beklemeye ve diplomatik

---

uygulanan gelir vergisi yasası yerine geçecek yeni yasaya muhalefet etmeleridir. Bu süreçte yeni kanun üzerinde uzlaşma sağlanamadığı için yasa 31 Mart 1961'e kadar geçerli sayılmıştır. Daha sonra Türk temsilciler yasanın yeniden uzatılmasına karşı çıkmışlardır. Yaşanan uzlaşmazlık nedeniyle adada gelir vergisi bütünüyle ortadan kalkmış ve Rum ve Türk Toplumu ayrı ayrı gelir vergisi kanunları kabul etmişlerdir. Kıbrıs Türkleri anayasada kamu hizmetlerinde %30 Türk ve %70 Rum istihdamının uygulanmamasına tepki göstermiştir. Adadaki bir diğer tartışma konusu ise %60'ı Rumlardan, %40'ı Türklerden oluşmak üzere 2.000 kişilik bir ordu kurulmasına ilişkindir. Anayasada ordunun nasıl oluşturulacağı konusu yer almamasına rağmen kabine karışık bir ordu kurulması yönünde yasa çıkartmıştır. Cumhurbaşkanı Yardımcısı Fazıl Küçük söz konusu yasayı veto etmiştir. Bölükbaşı, **Barışçı Çözümsüzlük**, 89-91.

[1154] Ulvi Keser, Akritas Planı'nı şöyle anlatır: "*Savunma Bakanı Yorgacis, Makarios'un şahsi doktoru Vassos Lyssarides ve Nikos Sampson'un idaresindeki EOKA'cılar Akritas Planı'nı uygulamaya geçerler. Bütün bunların arkasında ise Rumların yapmak istedikleri bir şey vardır; Kıbrıs Türk liderlerini ortadan kaldırmak, TMT hakkında sağlıklı bilgi toplamak, Kıbrıs Türklerini içeriden parçalayacak faaliyetlerde bulunmak, Kıbrıs Türk toplumu ile Türkiye arasındaki bağları zayıflatıp koparmak, Akritas doğrultusunda sözde Türk-Rum dostluğunu müdafaa etmek ve son olarak yıllar boyu şüphelendikleri ancak varlığını pek önemsemedikleri bir Türk direniş örgütü olup olmadığını öğrenmek*"tir. Ulvi Keser, "21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve Bugüne Yansımaları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, v.11, n. 23 (2011): 97.

[1155] Aydın Şıhmantepe, **Türk Dış Politikasında Bir Lider Süleyman Demirel: Dış Politika Kriz Davranışları Üzerine Bir Araştırma**, (İstanbul: Cinius Yayınları, 2019), 87-88.

girişimde bulunmaya ihtiyaç olamayacağı için hemen enosis dahil sıralanan eylemleri hayata geçirmeye hazır olmak"[1156]tır.

Kıbrıs Cumhuriyeti, Garanti Antlaşması'na göre, İngiltere, Yunanistan ve Türkiye tarafından bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve güvenliği anayasanın temel hükümlerini güvence altına alınarak kurulmuştur. Güvence altına alınan unsurlara karşı bir tehlikenin ortaya çıkması halinde, garantör devletler birbirlerine danışacaklardır. Eğer ortak bir davranış geliştirme ihtimali bulunamadığı durumlarda, garanti eden taraflardan her birinin tek başına müdahalede bulunma hali saklı kalacaktır. Ayrıca bu üç devletin, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin başka bir devlet ile birleşmesine ya da bölünmesine yönelik her türlü etkinliği önleme yükümlülükleri de mevcuttur.[1157] Yapılan antlaşmaların, toplumlararası düzenin sağlanamaması halinde garantör ülkelere müdahale hakkı verdiği görülmektedir. Makarios'un önerileri, temelde iki topluluktan oluşan bir devlet yapısı yerine, Rum çoğunluğun hakimiyetinde "üniter bir devlet" yapısını amaçladığını ve 1960'ta kurulan ahdi statükoyu ortadan kaldırmaya çalıştığını göstermektedir. Bu öneriler üzerine adada var olan durum giderek gerginleşmiştir. 23 Aralık'ta Rumların insiyatifi ile kanlı bir çatışmaya dönüşmüştür. Gelişen olaylar karşısında Türkiye, üç garantör devletin müdahalesini istemiş, ilk etapta bu isteğe cevap gelmeyince 25 Aralık'ta Türk jetleri Ada üzerinde ihtar uçuşu yapmışlardır. İhtar sonrasında Türkiye'nin uyarıları gerek Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümeti gerekse de iki garantör devlet tarafından kabul edilmiştir. 4 Mart 1964 tarihinde BM Barış Gücü adada görevlendirilmiş[1158] ve "yeşil hat" kurulmuştur.

1963'ün kanlı günlerinde Yunanistan Dışişleri Bakanı Kostopulos, Türkiye'nin Atina Büyükelçisi Nedim Veysel İlkin'e "*Girit'i aldığımız gibi bir gün Kıbrıs'ı da alacağız*" demiştir.[1159] Bu söylem, adada toplumlararası çatışmayı tetikleyen, garantör ülke olarak Türkiye'nin müdahale istemini doğuran gelişme -çatışmanın her iki tarafı açısından da- enosis düşüncesidir. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmuş olması her ne kadar adada enosisin tarihe gömüldüğü düşüncesini ortaya çıkartsa da Süha Bölükbaşı'na göre "*Rumlar, kendi deyimleriyle %20'lik bir Türk azınlık ile iktidarı*

[1156] Hrisostomos Perikleus, **Tarihsel Süreçten Kıbrıs Referandumuna**, çev. Ali Çakıroğlu (Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları, 2011), 134-135.
[1157] Türkiye'nin 1974 müdahalesinin gerekçesi bu anlaşmalardan kaynaklanan temele dayanmaktadır. Hüner Tuncer, **Kıbrıs Sarmalı: Nasıl Bir Çözüm?** (Ankara: Ümit Yayıncılık, 2005), 88.
[1158] Faruk Sönmezoğlu, **İkinci Dünya Savaşından**, 143-144.
[1159] Turgut Tülümen, **Hayat Boyu Kıbrıs** (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998): 33.

paylaşmak istemiyorlardı. Ayrıca Kıbrıs'ta Türkleri ortaklık statülerini muhafaza ettikleri sürece enosisin mümkün olmayacağına inanıyorlardı."[1160] Toplumlararası çatışma sürecinde adadaki Türkler ise, ne kadar küçük bir değişiklik olursa olsun, anayasadaki herhangi bir değişikliğin tüm anayasanın değiştirilmesi tehlikesini doğuracağından endişe duymaktaydı. Emekli Büyükelçi Turgut Tülümen, "*Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllarda Kıbrıs'ta görülen manzara yaşanacak krizin habercisi gibiydi*" demektedir. Buna göre, "*Yönetim sözde ortak, geriye kalan her şey birbirinden kopuktu*."[1161] "*Enosis'i amaç edinmiş Rumların yapmak istedikleri şey, Türk toplumunu azınlık konumuna indirmekti.*"[1162] Türkiye, Kıbrıs'a yalnızca adadaki Türk soydaşlarını korumak üzere değil; Türkiye'nin "düşman kuvvetler" tarafından çevrelenmesini önlemek amacıyla da ilgi göstermiştir. Başbakan Papandreu, 1 Mart 1964'te "*Zürih ve Londra Antlaşmalarının kötü sonuçları kendisini belli etmeye*" başladığını ve antlaşmaların uygulamasının "*artık mümkün olmadığını*" ifade etmiştir. Bu nedenle Papandreu'ya göre "*bu iki antlaşmanın tekrar gözden geçirilmesi*" gereklidir. Yunan hükümeti, "*Kıbrıs'ı Rumları[nı] kayıtsız şartsız*" desteklemektedir.[1163] 16 Mart 1964'te TBMM gizli oturumunda 93 sayılı karar ile 1960 Lefkoşa Antlaşması uyarıca silahlı kuvvetlerin kullanılma yetkisini vermiştir. Papandreu, benzer bir söylemi 5 Nisan 1964'te tekrar etmiştir:

> "Kıbrıs devletini kuran Zürih ve Londra antlaşmalarının tatbik edilmediği ortaya çıkmıştır. Barış ve ittifakımızın menfaatine bu antlaşmaları yeniden gözden geçirmek ve hür dünya ilklerine uygun bir çözüm bulmak lazımdır…"[1164]

Başbakan Papandreu, Yunanistan'ın Kıbrıs politikasını ilan eden 14 maddelik bir bildiri yayınlamıştır. Bildirinin ilk üç maddesi özellikle dikkat çekicidir. Buna göre: "*Yunanistan hükümeti, Helenizm'in Kıbrıs'taki halk mücadelesini her zaman destekleyecektir*". Yunanistan'ın politikası "*barış fakat taarruz halinde savunmadır*" ve "*Zürih ve Londra Antlaşmalarının tatbik edilemediği*" ortaya çıkmıştır.[1165] Başbakan İsmet İnönü 5 Mayıs 1964'te TBMM'de yaptığı konuşmada "*Kıbrıs bizim bir millî davamızdır ve bu dava milletimizin şeref ve haysiyetinin gerektirdiği şekilde*

[1160] Bölükbaşı, **Barışçı Çözümsüzlük**, 92.
[1161] Tülümen, **Hayat Boyu Kıbrıs**, 30.
[1162] **age**, 33.
[1163] "Papandreu Londra ve Zürih Anlaşmalarının Yeniden Gözden Geçirilmesini Talep Etti", **Cumhuriyet**, 1 Mart 1964.
[1164] "Papandreu da Zürih ve Londra Anlaşmalarının Tadilini İstiyor", **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1964.
[1165] "Papandreu Dün Kıbrıs Politikasını 10 Madde İçinde Açıkladı", **Cumhuriyet**,15 Nisan 1964.

neticelendirilecektir"[1166] ifadesini kullanmıştır. "*Kıbrıs davası millet için her evi, her insanı her gün meşgul eden acı olduğu kadar aziz bir dava olmuştur. Haklıyız, bu davayı haklı bir neticeye vardırmak için kararlıyız. Bu uzun sürecektir. Milletten çok fedakârlık isteyecektir. Milletimiz bu fedakarlığı yapmak için kararlıdır*.[1167] Papandreu 24 Haziran 1964'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada "*Kıbrıs meselesinde yegane çözüm yolu enosistir. Sadece enososin şekli meselesi ortada bulunmaktadır*" diyerek çözümün barışçıl vasıtalarla self-determinasyon hakkı çerçevesinde aranması gerektiğini vurgulamıştır.[1168]

Nitekim, Yunanistan Başbakanı Papandreu, 23 Temmuz 1964'te "*Londra ve Zürih antlaşmalarını Yunanistan iptal etmemiştir. Fakat bunların sona erdikleri artık bir defin ruhsatı bekledikleri aşikardır*"[1169] beyanatında bulunmuştur. İnönü, Papandreu'nun Türk uçaklarının durdurulmasına yönelik mesajına "*halen Kıbrıs'ta Türk ve Yunan milletlerinin işbirliğinin [...] temellerini sistemli olarak tahrip eden bir idare"* olduğunu vurguladıktan sonra; "*Kıbrıs'taki bu idareyi açık surette desteklediğiniz kanaati, onu, tuttuğu hukuk dışı sakim yolda cesaretlendirmiş ve memleketlerimiz münasebetleri için çok zararlı olmuştur*" şeklinde cevap vermiştir.[1170] 14 Ağustos 1964'te Papandreu, Başbakan İnönü'ye cevabı "*Yunanistan barış istemektedir. Tarafımızdan ne bir saldırıya ne de bir tahrike girişilmiştir*"[1171] şeklinde olmuştur. Tülümen, Türkiye'nin "değişmez hasımlarla" çevrili[1172] olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle Türkiye'de, "Yunan yayılmacılığında son kademenin" Kıbrıs olduğu algısı hakimdir.[1173] 1964 Kıbrıs Krizi'nde Türkiye'nin algısını bu düşmanlık ilişkisinin devam ettiği, şayet bir müdahalede bulunulamaz ise ülkenin düşmanlar ile çevreleneceği endişesi içerisinde enosisin önlenmesi oluşturmuştur. Bu süreç sonrasında Kıbrıs'taki sorunun çözülememiş olması ise 1967 Krizi yine aynı dinamiklerden yeniden doğmasına yol açmıştır. 1964 Krizi'nin bir diğer sonucu,

---

[1166] Ali Rıza Cihan, **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973 Cilt 3** (Ankara: TBMM Kültür ve Sanat Yayın Kurulu Yayınları, 1993): 231.
[1167] **age**, 238.
[1168] "75. Memorandum of Conversation", 24 Haziran 1964, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d75 , [10.06.2020].
[1169] "Makarios ve Atina Meseleyi Genel Kurula Götürecekler", **Cumhuriyet**, 23 Temmuz 1964.
[1170] **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 2, (Ekim 1964): 38-39.
[1171] **age**, 39-40.
[1172] Tülümen, **Hayat Boyu Kıbrıs**, 40.
[1173] **age**, 42.

adadaki halkın kendi güvenliğini sağlayabildiği bölgelere göç etmesi ve Kıbrıs'ın bölünmüş halinin başlangıç noktasını oluşturmuş olmasıdır.

3.3.6.2.2. 1967 Kıbrıs Krizi

1967 Kıbrıs Krizi, bir önceki krizin tetikleyicisi olan Yunanistan'ın enosis isteklerinin ve Türkiye'nin buna karşı hamleleri sebebiyle tekrarlayan çatışma içerisinde yeniden tetiklenmiş bir krizdir. Kriz sürecini anlayabilmek için ele alınan dönemde Yunanistan'ın iç politikasındaki gelişmelerin aktarılması gereklidir.

27 Nisan 1967'de Albay Yorgo Papadopulos önderliğinde -28 Mayıs 1967'de yapılması planlanan seçimin hemen öncesinde- Yunanistan'da darbe gerçekleşmiş ve darbenin sivil Cumhurbaşkanı olarak Konstantin Kolias göreve getirilmiştir. Ancak cunta döneminde darbenin lideri Papadopulos'un isteği haricinde herhangi bir karar alınması mümkün olmamıştır. Askeri cunta, 1964 yılında gerçekleştiremediği enosisi bu kez "barışçıl yollar" kullanmak suretiyle sağlamaya çalışmıştır. Kolias'ın ilan ettiği hükümet programının ana hedefi, Kıbrıs'ta azınlık haklarını dikkate alarak enosisi gerçekleştirmek olmuştur. "Barışçıl yollar" ifadesi, Türkiye ile anlaşmaya varma düşüncesini anlatmaktadır.[1174]

Kriz öncesi evrede Türkiye'nin Atina Büyükelçiliği'ne Yunanistan'ın Kıbrıs'a gizlice asker çıkardığı, bu girişimin enosis karşıtlarına ve Makarios'a darbe girişimine yönelik olduğu, Kıbrıs'ta Dikelya üssünün Türkiye'ye verilmesi ile Kıbrıs Türklerine geniş muhtariyet sağlanmasına karşılık olarak Türkiye'nin Yunan hükümeti ile enosis konusunda anlaştığı yönünde farklı kaynaklardan söylentiler gelmiştir.

3 Temmuz 1967'de Yunanistan Başbakanı Kolias, Atina Büyükelçisine Başbakan Süleyman Demirel ile Ortadoğu'da yaşanan olaylar ve Kıbrıs'a ilişkin uyuşmazlık hakkında görüşmek istediğini bildirmiştir. Kolias'a göre görüşme, Demirel'in Batı ülkelerine giderken Atina'ya uğraması şeklinde ya da Trakya sınırında buluşma şeklinde gerçekleştirilebilecektir. Yapılan ön çalışmalara göre, görüşmenin ilk gününün Türkiye topraklarında; ikinci gününün ise Yunanistan topraklarında yapılması kararlaştırılmıştır. Yunan tarafınca, görüşme sırasında Başbakan Demirel'e o zamana kadar söylenmiş ve görüşülmüş konuların tekrar edilmeyeceği, hemen sonuç alınmazsa bile, esasa ilişkin önemli gelişmeler kaydedileceği belirtilmiştir. 9-10 Eylül

---

[1174] Şıhmantepe, **Türk Dış Politikasında**, 91.

1967'de Türkiye ve Yunanistan başbakanlarının katılacağı toplantının ilki Keşan'da, ikincisi Dedeağaç'ta gerçekleştirilmiştir.

Keşan'da gerçekleştirilen görüşmede Başbakan Kolias, Yunanistan'ın yazılı teklifini Başbakan Süleyman Demirel'e sunmuştur. Bu teklif, Dikelya'daki İngiliz üssüne karşılık olarak, Türkiye'den enosisi kabul etmesini içermektedir. Kıbrıs Türklerine ve Yunanistan'daki Müslüman azınlığa Lozan'da tanınmış hakların verileceğini, Batı Trakya sınırında Türkiye lehine birtakım değişikliklere gidilebileceği belirtilmiştir. Tarafların anılarına bakılacak olursa Kolias, Demirel'in "enosisi görüşmeye gelmediğini" ifade etmesi karşısında cevaben "*Türkiye istese de istemese de adanın Yunanistana katılmasının mukadder olduğunu*" belirtmiştir. Ayrıca, Kolias, "*Yunan milletinin tarihinde kendinden daha üstün kuvvetlerle de çarpıştığını daima başarıyla çıktığını*"[1175] vurgulamıştır. Demirel ise hiçbir koşulda "*Türkiye'nin enosisi kabul etmesinin mümkün olmadığını*", "*Kıbrıs'ın taraflardan birine ilhakının kabul edilemeyeceğini*" ve "*antlaşmaların tek taraflı olarak değiştirilemeyeceğini*", "*Lozan dengesinin bozulamayacağını*" [1176] belirtmiştir.

Dedeağaç'ta yapılan görüşmelerde ise:

- Türkiye'nin *güvenlik gereksinimleri* karşılanmalıdır.
- İki ülke ve iki toplum arasındaki *denge korunmalıdır*.
- Türk toplumuna özel garantiler verilmelidir.
- Türk toplumunun Adanın yönetimine eşit şartlarda katılması sağlanmalıdır.
- Yeni çözüm şeklinin bir daha bozulmaması teminat altına alınmalıdır.
- Türk toplumunun ekonomik geleceği güvence altına alınmalıdır[1177] denildi.

Bu noktaya kadar anlatılanlar, 1967 Kıbrıs Krizi'nde hem Türkiye'nin Yunanistan'a ilişkin algısını hem de kriz süresince hâkim söylemin ne olduğunu göstermektedir. Bir kez daha Yunanistan'ın hedefinin enosis olduğu ve bunun Türkiye'nin çıkarlarına doğrudan doğruya tehdit olarak görüldüğü söylenebilir. Nitekim Demirel'in Keşan görüşmelerindeki cevabında, adadaki Türklerin sorunlarının giderilmesinin yanı sıra "Türkiye'nin güvenlik gereksinimlerinin karşılanması" da vurgulamıştır.

[1175] Tuncer Topur, **Dünya ve Türkiye-AB-Kıbrıs Üçgeni** (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 114-115.
[1176] Umut Arık, "Kıbrıs Krizi", **LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi** c. 2, s. 1 (2011): 11.
[1177] **age**, 11.

Yunanistan'da cunta yönetimi 11 Temmuz 1967'de gerçekleştirmiş olduğu basın toplantısında "*Kıbrıs'ı Yunanistan'la birleştirme gayesinin tüm komünist ve diğer gericilere rağmen hükümet kutsal gayesini gerçekleştirmek için bütün kudretini kullanacak ve muvaffak olacaktır*"[1178] beyanatında bulunmuştur.

Yapılan görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından adaya girmesi yasak olan Rauf Denktaş'ın 31 Ekim'de Kıbrıs'a gizlice gittiğinin belirlenmesi ve Türkiye'nin herhangi bir müdahalede bulunmamasından cesaret aldığı düşünülen Albay Grivas, 15 Kasım 1967'de Boğaziçi ve Geçitkale köylerine yönelik şiddeti işgale dönüştürmüştür. Bu süreçte Türkiye, Kıbrıs ve Yunanistan'a nota vererek adadaki Türklere yönelik ablukaya ve işgale son verilmesini; aksi taktirde, Kıbrıs'a askeri müdahalede bulunacağını belirtmiştir. 16 Kasım 1967'de TBMM toplantıya çağrılarak 17 Kasım itibari ile antlaşmalar gereğince müdahale hakkının kullanılması kararı alınmıştır. TBMM'de gerçekleştirilen gizli oturumun sonrasında anayasanın 66. maddesine dayanılarak hükümete gerektiğinde silah kullanma yetkisi verilmiştir.[1179] Bu noktada Türkiye'nin amacı, "*Kıbrıs'taki gayri meşru Yunan kuvvetlerinin adayı süratle terki, Kıbrıs Rum Milli Muhafız Kuvvetlerinin dağıtılması ve böylece Türk cemaati üzerindeki baskının kaldırılması*"[1180] olmuştur. Başbakan Süleyman Demirel,

> "Kıbrıs davası gibi bütün milletimizin üstünde titrediği bir mevzuda Kıbrıs'daki soydaşlarımızın haklarının korunması ve Türkiye'nin haklarının korunmasını içine alan bu mevzuda Türkiye Büyük Millet Meclisi ittihat içinde hareket etmiş olmakla, böyle bir karar almış olmakla bize güç verdiniz" demiştir.[1181]

Buna ek olarak, Türk uçakları, 18 Kasım günü Kıbrıs üzerinde alçak uçuşlar gerçekleştirmiştir.[1182]

21 Kasım 1967 günü Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in Türkiye'nin tutumunu net bir şekilde açıkladığını belirten Ankara çevreleri, "*Türkiye, Kıbrıs'ta gerginliği giderecek*

[1178] Atina: Enosis İçin Her Şeyi Yapacağız", **Milliyet**, 12 Temmuz 1967.
[1179] T.B.M.M. müzakerelerine mesnet teşkil eden Başbakan Süleyman Demirel'in 17.11.1967 tarihli tezkeresi şöyledir. "*Kıbrıs'ta cereyan eden vahim hadiseler dolayısıyle hükümetçe alınan ve mer'i andlaşmalardan doğan silâhlı müdahale kararı yüksek meclise arzedilrniş, [...] milletlerarası andlaşmaların verdiği hakka istinaden Kıbrıs'a Türk silâhlı kuvvetleri gönderilmesine dair evvelce TBMM'ce alınan 16.03.1964 tarih ve 93 sayılı karar muvacehesinde devletin, dolayısiyle, meclis ve hükümetlerin temadiyeti esasına binaen bu mevzuda yeniden bir karar ittihazına mahal olmamakla beraber, bu hakkın istimalinden doğacak muhtemel inkişaf ve ihtilâtlar karşısında, lüzum, hudut ve şümulü hükümetçe takdir ve tayin olunacak şekilde Türk Silâhlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesine ve anayasanın 66'ncı maddesi gereğince izin verilmesine karar ittihazını arz ve teklif ederim.*" **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 88, (Kasım 1967): 23-24.
[1180] **age,** 24.
[1181] **age,** 23-24.
[1182] Ulvi Keser, **Dünden Bugüne Kıbrıs (1913-2013)** (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013), 287.

fiilî tedbirlerin alınmasının peşindedir" demişlerdir.[1183] 22 Kasım'da ise Yunanistan Dışişleri Bakanı Pipinelis, basın toplantısında şunları söylemiştir:

> "Durum çok nazik ve kritiktir. Yunan hükümeti son olarak Kıbrıs'ta cereyan eden olaylar sonucunda ortaya çıkan meselelerin halli için çok kesif çalışmalar yapmaktadır. Hükümet olarak bu çalışmalarımıza devam edeceğiz. İyimserliğimizi kaybetmek istemiyoruz. Herkes için memnunluk verici olacak bir çözüm bulunması yolundaki iyimserliğimizi heba etmek istememekteyiz. Bu ana kadar böyle bir çözüm yolu bulunamamıştır. Yetkililer, ihtiyat ve itidal içinde hareket etmelidirler. Yunan milleti, hükümetin göstermekte olduğu itidal ve sükunete güvenebilir."[1184]

24 Kasım'da Kıbrıs Radyosu'na açıklama yapan Makarios, "Türk kuvvetlerinin adayı istilâ etmeleri halinde "*Kıbrıs halkının buna karşı koyacağını*", "*Kıbrıs meselesinin barışçı metodlarla çözüldüğünü görmekten memnunluk duyacağını*" belirtmiş ve Kıbrıs halkından durumun "*çok ciddi olduğunu saklamaya çalışma*yacağı"nın[1185] altını çizmiştir. Aynı gün Kıbrıs Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük, "*Türkiye'nin adaya asker çıkarmasını memnunlukla karşılayacağı*"nı, "*Rum saldırısı halinde, Türklerin kendilerini sonuna kadar savunmaya kararlı*"[1186] olduğunu vurgulamıştır. NATO'dan gelen arabuluculuk tekliflerinin reddedilmesi üzerine 22 Kasım 1967'de Başkan Johnson Özel Temsilcisi Cyrus Vance'ın Kıbrıs konusunda görevlendirdiğini açıklamıştır. Cyrus Vance'ın girişimleri ile Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs arasında belirli noktalarda uzlaşma sağlanmıştır. Bunlar:

- Türkiye ve Yunanistan, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına ve ülke bütünlüğüne saygı göstermek yükümlülüğü altında bulunduklarını onaylayacaktır.
- Türkiye ve Yunanistan, antlaşmalar dışında Adada bulundurdukları kuvvetleri bir buçuk ay içinde aşamalı olarak geri çekeceklerdir. Kuvvetleri ilk önce ve en kısa zamanda Yunanistan çekecektir. Bu iş, güçlendirilmiş ve yetkili kılınmış BM Barış Gücü denetiminde yapılacaktır.
- Söz konusu işlemler gerçekleştirildikten sonra Türkiye almış olduğu savaş tedbirlerini kaldıracaktır.
- Boğaziçi ve Geçitkale köylerinde uğranılan zarar tazmin edilecek ve ölenlerin ailelerine tazminat ödenecektir.
- Barış Gücünün denetimi altında tarafların da katıldığı bir Komite Adada bulunan kanun dışı silahlara el koyacaktır.

[1183] **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 88, (Kasım 1967): 30.
[1184] **age,** 32.
[1185] **age,** 40.
[1186] **age,** 40.

- Grivas herhangi bir nedenle adaya geri dönemeyecektir (Bu koşula rağmen, 1971'de dönmüş ve EOKA B'yi kurmuştur).
- Adada iki toplumun kurmuş olduğu "milli kuvvetler" aşamalı olarak dağıtılacaktır.[1187]

2 Aralık'ta Yunan Dışişleri Bakanı Pipinelis bir açıklama yaparak, Yunanistan'ın anlaşmaların dışında Kıbrıs'a gönderdiği bütün kuvvetleri geri çekeceğini, Türkiye'nin de buna karşılık savaş hazırlıklarını durduracağını bildirmiştir. Perikleus'a göre, *"1963'te Enosis kampanyasının yeniden canlanması"* ile birlikte, Kıbrıs Krizi'nin tekrarlaması ve 1974'te Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi ile birlikte 20.yüzyılın sonuna kadar sürecek Türk-Yunan ilişkilerinde gerilimi yeniden tetiklemiştir. Bu dönemde Türkiye uluslararası antlaşmaları Yunanistan'a karşı bir dizi hak iddasını giderek tırmandırmıştır. Bu koşullarda Türkiye ve Yunanistan defalarca savaşın eşiğine gelmiştir."[1188]

3.3.6.2.3. 1974 Kıbrıs Krizi

Krizi başlatan gelişme, 15 Temmuz 1974'te Yunanistan'daki Albaylar Cuntası'nın desteğiyle Kıbrıs'ta toplumlararası barış görüşmelerine başlayan Makarios'a karşı gerçekleştirilen askeri darbe ile enosisi gerçekleştirmeyi planlayan Yunanlılar ve Rumlardır. Albaylar Cuntasının ilk hedefi, "*Doğu Akdeniz'in Castro'su olarak nitelendirilen Makarios'suz bir Kıbrıs yaratmak"* olmuştur.[1189] Albaylar Cuntası anlaşmazlığa düşmesi üzerine, Makarios, "Kıbrıs Devleti'nin yıkılmasına sebebiyet verecek şiddet eylemleri karşısında artık sessiz kalmayacağını" ve kendisinin "Yunanistan tarafından atanmış bir vali olmadığını" ve ona "bir devlet başkanı olarak muamele edilmesi gerektiğini" Yunanistan'a bildirmiştir. Kıbrıs'taki bu darbe, 1974 Kıbrıs Krizi'nin başlangıç noktasını oluşturmuştur.[1190] Makarios'un başkanlık sarayının Afrodit Planı çerçevesinde bombalanmaya başlaması, Türkiye'nin müdahale

---

[1187] Arık, **age,** 13.
[1188] Perikleus, **age**, 21.
[1189] Melek Fırat, "Yunanistan ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'nda Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1**, Ed. Baskın Oran, 10. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 739.
[1190] Mücahit Bektaş, "Türkiye'nin Dış Politikasında "Kıbrıs Sorunu": Kriz Yönetimi Stratejisi Açısından Bir İnceleme", (Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırma Enstitüsü, 2013): 127.

girişimini başlatan gelişme olmuştur. EOKA-B'nin hedefi, "Makarios'u ortadan kaldırarak, bir oldu-bitti ile Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamaktır.[1191]

Makarios'un öldüğü söylentisi ile birlikte EOKA üyesi Nikos Sampson'un kendini başkan olarak ilan etmesinin ardından -her ne kadar bu darbenin adada yaşayan Türklere yönelik olmadığı açıklansa da- adada yaşayan Türk toplumu yaşanan süreci kendilerine yönelik bir tehdit olarak algılamıştır. Ayrıca bu durum, Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın yeniden tetikleyicisi olan 1964-1967 krizlerinin, enosis girişimlerinin ve buna karşı çıkış sürecinin bir devamıdır. Yalnız bu defa Türkiye, adadaki ahdi statükonun darbe ile değiştirilmesi girişimi karşısında antlaşmalardan doğan haklarını kullanarak askeri güç kullanma yoluna gitmiş; askeri güç kullanarak olaya müdahale etmiştir.

Bu nedenle Makarios'a darbe yapıldığı haberinin Ankara'ya ulaşmasının hemen ardından Milli Güvenlik Kurulu toplanmıştır.

> "Milli Savunma Bakanı Hasan Esat Işık ve Dışişleri Bakanı Vekili Ecmel Barutçu arasında gerçekleşen durum değerlendirmesi sonucunda oluşan ilk algı Kıbrıs'ta olan gizli Enosis'tir ve Türkiye duruma süratle müdahale etmelidir. Başbakan Ecevit'in algısı da darbenin Enosis'i hedef alan bir harekât olduğu yönündedir."[1192]

Görüşmeler sonrasında Ecevit şu değerlendirmeyi yapmıştır:

> "Bu darbe, Yunan Cuntası tarafından düzenlenmiştir ve ilerde açıkça Enosis'i hedef alan bir harekettir. Durum son derece ciddidir ve hafife alındığı takdirde de Türkiye bundan çok zararlı çıkar. Enerjik hareket etmekten başka çıkar yolumuz yoktur. Ben Türk ordusunun yeteneklerine inanıyorum. Derhal gerekli hazırlıklara başlamamız, hem de vakit kaybetmeden yürütmemiz şarttır."[1193]

Yapılan açıklama, Türkiye'nin yaşananlara bakış açısını göstermektedir. MGK'ya göre, "*...bu bir Yunan müdahalesidir. Ada'daki anayasal düzen yıkılmış, gayrimeşru askeri yönetim kurulmuştur. Türkiye bunu antlaşmaların ve garantilerin ihlali saymaktadır.*"[1194] Kıbrıs'ta siyasal düzeni değiştiren bu darbe, Türkiye tarafından tehdit olarak algılanmış ve müdahale hazırlıklarının hemen yapılması istenmiştir. 17 Temmuz 1974'te Başbakan Bülent Ecevit, Londra'ya gitmiş ve İngiltere'nin ilgisiz kalması üzerine, Türkiye'nin anlaşmalardan doğan haklarını kullanacağını ifade etmiştir.[1195] 20 Temmuz 1974'te Girne'den başlayan askeri müdahalenin "Kıbrıs Barış

[1191] **age**, 124.
[1192] Emrah Utku Gökçe, "1974 Kıbrıs Krizinde CHP-MSP Koalisyon Hükümetinin Karar Alma Süreci", **Ulisa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi**, c. 2, s. 1 (2018): 49.
[1193] **age**, 49.
[1194] Fırat, **age**, 741.
[1195] Gürel, **Tarihsel Boyutları**, 109.

Harekâtı" ismiyle anılması özellikle tercih edilmiştir. Bu durum, Başbakan Bülent Ecevit'in harekâtı duyururken gerçekleştirdiği konuşmada şöyle temsil edilmiştir:

> "Türk Silahlı Kuvvetleri, Kıbrıs'a indirme ve çıkarma harekâtına başlamış bulunuyor. Allah milletimize, bütün Kıbrıslılara ve insanlığa hayırlı etsin. Bu şekilde insanlığa ve barışa büyük hizmette bulunmuş olacağımıza inanıyoruz. Öyle umarım ki; kuvvetlerimize ateş açılmaz ve kanlı bir çatışmaya yol açılmaz. **Biz aslında savaş için değil, barış için; yalnız Türklere değil, Rumlara da barış getirmek için Ada'ya gidiyoruz**.
>
> Bu karara, ancak tüm politik ve diplomatik yolları denedikten sonra mecbur kalarak vardık. Bütün dost memleketlere, bu arada son zamanlarda yakın istişarede bulunduğumuz dost ve müttefikimiz birleşik Amerika'ya ve İngiltere'ye, meselelerin müdahalesiz halledilmesi, diplomatik yollardan halledilebilmesi için gösterdikleri iyi niyetli çabalar için şükranlarımı belirtmeyi borç bilirim. Eğer bu çabalar sonuç vermediyse, elbette sorumlusu bu iyi niyetli gayretleri gösteren devletler değildir.
>
> Tekrar bu harekâtın insanlığa, milletimize ve bütün Kıbrıslılara hayırlı olmasını dilerim. Allah'ın milletimizi ve insanlığı felaketlerden korumasını dilerim."[1196]

Bülent Ecevit'in söylemine yansıyan biçimde Türkiye'nin amacı, "Kıbrıs'a istila ya da ilhak amacıyla" çıkılmadığını ilan etmektir.[1197] Zaten Ecevit, "barış harekâtı" ismini özellikle bir temsil biçimi oluşturması amacıyla seçmiştir. İlk harekât sonrasında BM, 353 sayılı kararı almış;[1198] 22 Temmuz'da ateşkes sağlanmış ve Cenevre Konferansı toplanmıştır. Bu esnada Barış Harekâtı, Yunanistan'daki cuntanın yıkılmasını sağlamıştır. Cenevre'de yapılan görüşmelerde bir anlaşma sağlanamadığı için 14 Ağustos'ta harekâtın ikinci evresi gerçekleştirilmiş ve üç gün sonra ikinci ateşkes yürürlüğe girmeden önce, Türk kuvvetleri, KKTC'yi oluşturacak olan toprakları kontrol altına almıştır. Bir başka deyişle, harekât sonrasında Kıbrıs'ın %37'si kontrol edilir hale gelmiştir. Bu bağlamda harekâtın ikinci evresi, uluslararası kamuoyu tarafından eleştirilse de, yeni *de facto* bir statü inşasının ilk adımı olarak görülebilir.

Askeri harekâtın ikinci aşamasının başlamasının ardından Karamanlis, Yunan Savaş Konseyi'ni toplayarak Türkiye'ye savaş açılmasını istemiş ancak bu konuda başarılı olamamıştır. Karamanlis, Batı'ya bir tepki olarak NATO'nun askeri kanadından

---

[1196] "Bülent Ecevit'in Kıbrıs Barış Harekatı'nı duyurduğu an", **En Son Haber**, 20 Temmuz 2019, https://www.ensonhaber.com/122-bulent-ecevitin-kibris-baris-harekatini-duyurdugu-an.html, [11.03.2020].

[1197] Erol Mütercimler, **Bilinmeyen Yönleriyle Kıbrıs Barış Harekâtı**, 2. bs. (İstanbul: Arba Yayınları, 1998): 367.

[1198] 353 sayılı BM kararı bütün devletleri Kıbrıs'ın egemenliği, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına saygı duymaya davet ederken; çatışmaların durdurulması çağrısında bulunarak yapılan askeri müdahaleye son verilmesi gerektiğini ifade eder. **Resolution 353 (1974)** / [adopted by the Security Council at its 1781st meeting], 20 Haziran 1974, https://digitallibrary.un.org/record/93470, [11.03.2020].

çekilmiştir.[1199] Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadından çekilmesi, 1974-1981 arasında NATO ittifakı açısından önemli bir gündem maddesini oluşturacaktır. General Rogers'ın "asker sözü" karşılığında Kenan Evren'in Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına geri dönmesini kabul etmesi ise Türk dış politikasının son kırk yılındaki en önemli stratejik yanlışlarından biri olarak görülmektedir.

Kriz sonrasında bir ateşkes yapılmasına rağmen; Kıbrıs Krizi çözülemediği gibi yeni bir da boyut kazanmıştır. Kıbrıs'ın yeni durumunu, Türkiye'nin adaya gerçekleştirdiği askeri müdahale şekillendirmiştir.[1200] Üstelik bu dönemden sonra Ege Denizi'ne sıçrayacak olan krizlerde de aslında uyuşmazlık ve çatışmalar da yeni değildir. Ancak Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada, 1974 yılı, çok önemli bir kırılma noktası olacaktır.

3.3.6.2.4. 1974-1976 Ege Krizi

1974-1976 Ege Kıta Sahanlığı Krizi, Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın Ege Denizi üzerinde yeniden tetiklenmesini sağlayan krizlerin ilk örneğidir. Ancak Kıbrıs öncesi süreçte de tarafların Ege Denizi üzerinde farklı yaklaşımlarının olduğu unutulmamalıdır. Yine de Ege Denizi üzerindeki çatışmaları gün yüzüne çıkartan Kıbrıs konusunda yaşanan gelişmeler olmuştur.

Kıta sahanlığı, bir uyuşmazlık noktası haline ilk kez 18 Ekim 1973'te Türkiye'nin Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'na (TPAO) 27 adet petrol arama ruhsatı vermesiyle birlikte gelmiştir.[1201] Yunanistan'ın TPAO'ya verilen ruhsatları tanımadığını açıklaması ve protesto etmesiyle birlikte, Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada, çatışma sektörleri Ege Denizi'ne sıçramış; egemenlik sınırları üzerindeki belirsizliğin ya da tarafların egemenlik sınırları üzerindeki uzlaşmazlıkları bağlamındaki krizlerin yeniden tetiklenme noktasını oluşturmuştur.

Uluslararası hukukta kıta sahanlığı, basit bir tanımlama ile bir devletin kara ülkesinin deniz altındaki devamı olup; açık denizlerde 200 mile kadar uzanabilmektedir. Kıta sahanlığı yer altı kaynaklarının kıyı devleti tarafından işletilebilmesini öngören bir hak

---

[1199] Gürel, **age,** 111.
[1200] Gökçe, **age**, 32.
[1201] Aydın Şıhmantepe, "1974-76 Kıta Sahanlığı Krizi", http://tdpkrizleri.org/index.php/1974-1976-ege-denizi-krizi, [11.03.2020].

olup, deniz tabanının üzerinde kalan su kütlesinin hukuki statüsünü değiştirmez.[1202] Yunanistan, 1961 yılından itibaren Ege Denizi üzerinde kendisine ait olan adaların kıta sahalığı üzerinde petrol arama ruhsatları vermiştir. Yunanistan açısından konunun önemini, yapılan ön değerlendirmelerde bölgede bulunan petrolün Yunanistan'ın petrol ihtiyacının %10'unu karşılayacağı bilgisi oluşturmuştur. Petrol fiyatlarının giderek yükseldiği bir dönemde, küçük bir rezervin bile hayati görülmesi ve yeni keşiflerin olabileceği düşüncesi önemli bir gelişme olarak görülmüştür.[1203] 18 Ekim 1973'te verilen arama izinlerinin Semadirek, Limni, Midilli, Bozbaba, Sakız, İpsara ve Antipsara adalarının batısında bulunan deniz yataklarının üzerinde yer alması Yunanistan tarafından "kabul edilemez" bir durum olarak görülmüştür. Bu şekilde başlayan uyuşmazlık, zaman içinde tırmanarak gelişmiş, Türkiye'nin Kıbrıs'a 1974 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında yaptığı müdahalelerin yarattığı gerginlik ortamından beslenmiştir.

Kriz döneminde Yunan hükümet askeri kontrol altında olmasına rağmen Ankara'ya tepki göstermiştir. Yunanistan, 7 Şubat 1974 tarihli yani harekattan önceki notasında, "*Türkiye'nin petrol arama ruhsatı verdiği bölgelerin Yunanistan'a ait bulunan Semadirek, Limni, Midilli, Aghios, Sakız, Psara ve Antipsara adalarının batısında yer alan deniz yatakları olduğunu belirttikten sonra, bu adalarda ve bu adaların deniz yatağı ve denizaltlarında Yunan hükümetinin hükümranlık haklarının olduğunu belirtmektedir*." Ayrıca Yunanistan, 1972 yılında katılmış olduğu Cenevre Kıta Sahanlığı Sözleşmesi'ne atıfta bulunarak, "*adaların da kıta sahanlığına sahip olduğu hükmünü*" ileri sürmüştür.[1204] Bir başka deyişle Yunanistan'ın notasında, Türkiye tarafından araştırma yapılmak üzere belirlenen alanların Yunanistan'ın imzacı olduğu Cenevre Sözleşmesi uyarınca Yunan kıta sahanlığının bir parçasını oluşturduğu vurgulamıştır. Buna cevaben, Türkiye, ihtilaflı bölgelerin Anadolu Yarımadası'nın doğal uzantısının bir parçasını oluşturduğunu ve Yunanistan'ın adaların kendi kıta

[1202] Muzaffer Ercan Yılmaz, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri ve Ege Sorunu", **Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 5, s. 2 (2008): 35.
[1203] S. Victor Papacosma, "Legacy of Strife: Greece, Turkey, And The Aegean", **Studia Diplomatica**, c. 37, s. 3 (1984): 303.
[1204] Fuat Aksu, "Ege Denizi Kıta Sahanlığı Sorunu ve Türk-Yunan İlişkileri", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986): 62.

sahanlıklarının olduğu iddiasını reddettiğini belirtmiştir.[1205] Bu açıdan Yunanistan'ın bakış açısına göre Türkiye, Yunanistan'ın egemenlik haklarına saygı göstermemektedir. Türkiye ise kıyılarına yakın bir yerde bulunan yüzlerce ada ve adacığa sahip Ege'nin Cenevre Konvansiyonu tarafından yeterince dikkate alınmayan "eşsiz bir durumda" bulunduğunu, Cenevre Konvansiyonu'nu onaylamadığını belirtmiştir. Ayrıca, Şubat 1974'ün sonlarında Ege kıta sahanlığının sınırlandırılması konusunda iki ülke arasında müzakereler yapılmasını önermiştir.[1206] Yunanistan, 25 Mayıs 1974'te, Cenevre Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne uygun olarak müzakere önerisinde bulunmuştur. Bu öneri Başbakan Bülent Ecevit tarafından olumlu bir gelişme olarak görülse de 28 Mayıs'ta Çandarlı gemisinin keşif çalışmaları için Ege'ye gideceğini duyurmuştur. Çandarlı Gemisi'ne, 29 Mayıs'ta, 32 gemiden oluşan küçük bir armada eşlik etmiştir.[1207]

27 Ocak 1975'te Yunanistan, kıta sahanlığı sorununun Uluslararası Adalet Divanı'na götürülmesi önerisinde bulunmuş ve Başbakan Sadi Irmak, 6 Şubat'ta bu öneriyi kabul edeceklerini açıklamıştır. Bahar aylarında hukuk uzmanlarından bir kurulun oluşturulması kararlaştırılmıştır.[1208] Bu durum, Yunanistan tarafından "Türkiye'nin resmi tezlerinde değişiklik olduğu" biçiminde yorumlanmıştır. Bununla birlikte Sadi Irmak'ın açıklamaları iç politikada sert eleştirilere neden olmuştur.[1209]

29 Ocak 1975'te Başbakan Sadi Irmak, "*Ege'nin yarısı bizimdir, Türkiye Ege'deki hakları konusunda ödün vermeyecektir*"[1210] demiştir. Aynı günlerde Dışişleri Bakanı Esenbel, Cumhuriyet gazetesine verdiği bir demeçte, "büyüyen Türkiye'nin Ege'deki çıkarlarını korumak amacıyla 50 yıl önceki Türk dış politikasından farklı olması gerektiğini", "Türkiye'nin artık 1923'teki Lozan Antlaşması Türkiye'sinden farklı olduğunu" ifade etmiştir.[1211] 5 Temmuz 1975'te yeniden Başbakan olan Süleyman Demirel, Paris Match'e verdiği röportajda, "*Haritaya bakın. Ege Denizi bir Yunan*

[1205] Richard Clogg, "Greek-Turkish Relations in the Post-1974 Period", **The Greek-Turkish Conflict in the 1990s: Domestic and External Influences,** ed. Dimitri Costas (New York: Palgrave Macmillan, 1991): 14.
[1206] Papacosma, **age**, 303.
[1207] **age**, 304.
[1208] **age**, 306.
[1209] Fuat Aksu, "1974 ve Sonrası Dönem", http://www.turkishgreek.org/iki-uelke-arasindaki-iliskileri-etkileyen-temel-faktoerler/ic-ve-dis-politika-kaygilarinin-etkisi/tuerk-d-s-politikas-nda-tuerk-yunan-iliskileri-ve-ic-politika-kayg-s/1974-ve-sonras-doenem, [28.03.2020].
[1210] **Cumhuriyet**, 29 Ocak 1975.
[1211] Papacosma, **age**, 305.

gölü gibi mi görünüyor? Ayrıca tarih, coğrafyanın bize ne söylediğini de ortaya koyuyor. Son zamanlara kadar Ege Denizi adaları hep Anadolu'ya sahip olanlara aittir"[1212] demiştir.

Bu süreçte iki ülke arasında karşılıklı notalar verilmiş, gerginlik askeri hareketliliğe yol açacak boyutlara ulaşmıştır. 6 Ağustos 1976 tarihinde Türkiye'nin Ege Denizi'nde araştırma yapmak üzere MTA, SISMIK-I araştırma gemisini görevlendirmesi sonrasında, bu duruma tepki gösteren Yunanistan, bir yandan konuyu Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'ne taşırken; diğer taraftan, Uluslararası Adalet Divanı'na (UAD) başvuruda bulunmuştur. BM Güvenlik Konseyi ve UAD'nın ihtiyati tedbirler konusundaki kararları sonrası, gerginliğin sürmesine koşut olarak taraflar arasındaki görüşmeler yeniden başlamıştır. Yeniden başlayan görüşmeler, 2-11 Kasım 1976 tarihlerinde Bern'de toplanan heyetlerin müzakeresi sonrasında yayınlanan Bern Deklarasyonu ile sonlandırılmış ve uyuşmazlık konusu dondurulmuştur. Türkiye ile Yunanistan arasında Ege'de kıta sahanlığının sınırlandırılmasına ilişkin bir statü belirlenmemiş olmasıdır.[1213] Bern Deklerasyonu, tarafların kıta sahanlığı konusunda uzlaşamadıkları noktasında uzlaşmaları olarak okunabilir. Deklerasyona göre, Türkiye ve Yunanistan, kıta sahanlığı konusunda bir çözüm bulununcaya kadar Ege Denizi'inde herhangi bir sondaj girişiminde bulunmayacaklarını ilan etmiştir.[1214]

Taraflar arasında Bern Deklerasyonu ile bir uzlaşmaya varılmış olmasına rağmen 24 Aralık 1976'da Yunanistan Devlet Başkanı Kostantin Catsos, Noel dolayısıyla yayınladığı mesajda, "Ege Kıta Sahanlığı konusundaki Türk isteklerinin adalete uygun olmadığını" ifade etmiştir. Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, 26 Aralık'ta Atina'da yayınlanan VRADÎNİ gazetesine verdiği demeçte, "Türk-Yunan ilişkilerinde sorunların çözümünün sağlanması için, her iki tarafın da iyi niyet göstermesinin" şart olduğunu söylemiştir. 29 Aralık'ta Yunanistan Dışişleri Bakanı Dimitrios Bitsios verdiği bir demeçte, 1976 yılında karşılaştıkları en önemli dış konunun Türkiye ile yaşanan ihtilaf olduğunu söylemiştir Yunanistan Başbakanı Karamanlis ise "*1976*

[1212] **age**, 305

[1213] Şıhmantepe, "1974-76 Kıta Sahanlığı Krizi".

[1214] Cüneyt Yenigün, "Ege'de Barış Yolunda Donmuş Sorunlar", **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları Cilt:1**, 3 bs. (Ankara: Nobel Yayıncılık 2010): 713.

yılında Türkiye'nin tahriklerine soğukkanlılık ve kararlılıkla karşı konulması sonucu savaş tehlikesinin atlatıldığını" ifade etmiştir. [1215]

3.3.6.2.5. 1974-1980 NOTAM-FIR Krizi

1944 Chicago Sözleşmesi, devletlerin egemenlik alanlarının kendi teritoryaları üzerinde olduğu kadar, hava sahası üzerinde de etkin olması gerektiği anlayışını kabul edilmiştir. Böylece ülkelerin sivil havacılıkta bazı yükümlülükleri olması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Chicago Sözleşmesi ile birlikte, Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (International Civil Aviation Organization-ICAO) kurulmuştur. Sözleşme, gerçekleştirilen sivil uçuşların belirli bir düzene bağlanmasını ve buna bağlı olarak güvenliğin sağlanması için FIR (Flight Information Region/Uçuş Haberleşme Bölgeleri) oluşturmuştur.

FIR, ICAO tarafından sınırları tescil edilen, içerisinde uçuş bilgilerinin ve arama hizmetlerinin sağlandığı hava sahası sınırları anlamına gelmektedir. Ancak FIR, devlete herhangi bir egemenlik hakkı yüklenen bir alan değildir. 1952'de Paris'te gerçekleştirilen Avrupa Seyrüsefer Toplantısı'ında karara bağlandığı üzere, Ege üzerindeki bütün uçuş bilgilerinin Atina'ya verilmesine ancak bu uçakların Türk karasularına girdiklerinde İstanbul'a bildirilmesine karar verilmiştir. 1964'te Yunanistan'ın karasularını 6 mile çıkartmasına tepki olarak Türkiye'nin 6 mil kararını uygulamaya başlaması ve hava sahasının 10 millik bir alanı kapsamasının Yunanistan'da tepkilere neden olması, 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'nın getirdiği çatışma ortamı nedeniyle konu egemenlik sınırları üzerinde bir kriz halini almıştır.

Türkiye, Ege'den gelebilecek bir saldırı tehdidi karşısında 685 sayılı NOTAM'ı ilan etmiş ancak sonrasında bunu kaldırmıştır. Yunanistan ise 6 Ağustos 1974'da 714 sayılı NOTAM ilanıyla Ege hava sahasını kuzey-güney ekseninde iki çizgiye ayırmış ve bütün uçuş bilgilerinin İstanbul'a iletilmesini istemiştir. Yunanistan, 13 Eylül 1974'te 1157 sayılı NOTAM'ı yayınlamış ve Ege hava sahasının bütün uçuşlar için "tehlikeli bölge" olduğunu ilan etmiştir. Bu nedenle Ege, bütün uçuş trafiğine kapatılmıştır. 1975-1978 yılları arasında yapılan görüşmelerde bir uzlaşma sağlanamamıştır.

[1215] **Ayın Tarihi**, Aralık 1976, http://web.archive.org/web/20101213120510/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=400&Yil=1976&Ay=12, [31.03.2020].

Türkiye, öncelikle FIR hattının batıya kaydırılmasını gündeme getirmiş daha sonra ise hava sahasının ortak kontrol edilmesi yönündeki teklifleri Yunanistan'a sunmuştur. 12 Eylül ile birlikte, Türkiye, 714 sayılı NOTAM'ı kaldırmıştır. Bundan sonra Yunanistan, Ege'yi tehlikeli bölge haline getiren 1157 sayılı NOTAM'ı kaldırmasına rağmen; Ege Denizi üzerindeki bölgeyi kendi hava sahası içerisinde saymayı sürdürmüştür.[1216] Bu gelişmeler ortamında, Ege Denizi üzerinde meydana gelen it dalaşları (dog fighting), sorunun varlığını sürdürdüğünün birgöstergesidir.

3.3.6.2.6. 1981 Limni Krizi

1981 Limni Krizi, Yunanistan'a ait uluslararası antlaşmalarla silahsızlandırılmış Doğu Ege Adaları'nın Yunanistan tarafından silahlandırılmasıyla başlayan uyuşmazlık olup Yunanistan'ın Limni Adası'nı NATO savunma planları arasına sokma çalışmalarıyla birlikte bir kriz halini almıştır. Antlaşmalarda silahsızlandırılmış olduğu konusunda açık hükümler bulunan adaların silahlandırılması konusundaki uyuşmazlık ise bundan çok önce 1964 ve 1969 yıllarında konuya ilişkin notaları ile ortaya çıkmıştır. Ancak konu 1980 yılına kadar tırmandırılmamıştır. Yunanistan'ın Doğu Ege Adaları'nı uluslararası antlaşmalara aykırı olarak silahlandırması ve Limni Adası'nı NATO savunma planlarına dahil etmek suretiyle fiili olan bu durumu meşru hale getirmek istemesi, Türkiye'de karar alıcılar tarafından tehdit olarak görülmüştür.

Türkiye-Yunanistan arasında Lozan Barış Antlaşması ile ilgili bölümde adaların silahsızlandırılmasına ilişkin hükümlerden daha önce bahsedilmiştir. Bu noktada kısaca silahsızlandırılma ile ilgili olarak üç temel antlaşmadan söz edilebilir. Bunlar Lozan Barış Antlaşması, Lozan Boğazlar Sözleşmesi ve 1947 Paris Barış Antlaşması'dır.

Yunanistan adaların silahlandırılması konusunda kendi argümanlarını öne sürmektedir. Buna göre, adalalrın silahsızlandırılacağına ilişkin hükümlerin köklü değişikliklere uğramış olduğu ve bunu düzenleyen hükümlerin artık günümüzde geçerliliğini korumadığı iddiası, Lozan Barış Antlaşması'nın yerine geçen 1936 Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Yunanistan'a adaları silahlandırma hakkı tanıdığı iddiasıdır. Yunanistan, Montreux'nün Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin yerine geçtiğini ve bu sözleşmeye göre olan hükümlerin Montreux ile birlikte ortadan

---

[1216] Aksu, **Ege Denizi Kıta Sahanlığı**, 20-24.

kaldırıldığını iddia etmektedir. Türkiye, bu sözleşmeye dayanarak Boğazönü adalarını silahlandırmıştır. Türkiye açısından geçerli olan bu hak, Yunanistan tarafından da geçerli olacağı için Limni ve Semadirek adalarını silahlandırma hakkının bulunduğunu savunmuştur.[1217] Ayrıca, Türkiye 1947 Paris Barış Antlaşması'na taraf olmadığı için, bu antlaşmaya dayanarak Yunanistan'ın adaları silahlandırmasına karşı çıkamayacağı argümanını öne sürmüştür.

19 Mart 1980 tarihli bir İstanbul gazetesinde, "Limni'deki NATO üssü Lozan'a ters düşüyor" başlığıyla yayınlanan bir haber üzerine Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada, "*Yunanistan'ın bu adada bir radar kurduğu, NATO Kuvvetleri Başkomutanı General Rogers'in da bu radarın NATO Entegre sistemine eklenmesini önerdiği, ancak Türkiye'nin bu öneriyi reddettiği*" belirtilmiştir.[1218] Yunanistan'ın, Lozan Barış Antlaşması'nda kararlaştırılmış olan adaların silahsızlandırılacağına dair statüyü ihlal ederek Ege Denizi'ndeki adaları ve özel olarak da Limni adasını silahlandırmaya başlaması, bir "fiili ihlal" olarak görüldüğü söylenebilir. Ancak Türkiye, bu fiili ihlal durumunu sonlandıracak girişimlerini sürdürmekle beraber zaman içerisinde daha az askeri tepki gösterip siyasi ve hukuki argümanlarını öne çıkarmıştır. Özellikle kamuoyu önünde bu fiili ihlal durumunu dillendirmemeye çalışmıştır. Yeni zımni bir statü oluşmuş olsa da hukuki ve diplomatik olarak haklarını koruma adına bu statüyü tanımamıştır. Bu haliyle krizin Türkiye tarafından tırmandırılmayıp uyutulması tercih edilmiştir.[1219]

Adaların silahlandırılması konusu, Türk dış politikasının ulusal duyarlılıklarındandır. Bu konuda verilen tepkinin bir başka nedeni de Türkiye'nin uluslararası hukuk bağlamında kendi egemenlik haklarına dair gördüğü konuları tavizsiz korunmasıdır. Türkiye'nin bu yasal yaklaşımı, benzer alanlarda somut zorluklar yaratmadığı veya uluslararası siyasi faaliyet alanlarını kısıtlamadığı durumlarda gündeme getirilmektedir. Bu nedenle, Türkiye'nin Doğu Ege'deki Yunan adalarının yeniden silahlandırılması konusundaki konumu, bu yasal yaklaşımla ülkenin güvenliği konusundaki gerçek kaygılardan daha belirleyici görünmektedir. Gerçekten de iki Ege

---

[1217] Aksu, **Türk-Yunan İlişkileri,** 85-86.
[1218] **Ayın Tarihi**, Mart 1980, http://web.archive.org/web/20101213112407/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=358&Yil=1980&Ay=3, [31.03.2020].
[1219] Aksu, **Türk Dış Politikasında**, 69.

arasındaki askeri denge göz önüne alındığında, NATO için tahsis edilmek istenen bir Yunan tugayının Limni Adası'nda bulunmasının veya Oniki Adalar'ın askerileştirilmesinin tek başına Türkiye'nin güvenliğine tehdit oluşturması zordur. Ege'de Türkiye'nin açık bir stratejik üstünlüğü bulunmaktadır.[1220]

3.3.6.2.7. 1987 Ege Krizi II

1987 Ege Krizi, 1974-1976 Ege Krizi'nin tekrarlayan çatışma içerisinde yeniden tetiklenmesinin bir başka örneğidir. Nitekim, bu nedenle bir önceki krizin dondurulduğu Bern Deklarasyonu aşamasından yeniden tetiklenmiş olduğu da söylenebilir. Yunanistan'ın yaklaşımı göz önünde bulundurulduğunda Ege'deki bütün krizler içerisinde kıta sahanlığı konusu üzerinde pazarlık edilebililir, uzlaşılabilir olarak gördüğü tek konu olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte, bu konudaki bütün krizlerde tarafların yaklaşımlarının büyük ölçüde sabit olduğu kadar çatışmacı da olduğu unutulmamalıdır.

Bu aşamada tarafarların görüşlerinin birbirine taban tabana zıt olduğubelirtilmelidir. Yunanistan, adaların ve anakaraların bitişik bir bütün oluşturduğu tezini desteklerken; Türkiye, Yunan ve Türk kıta sahanlıkları arasında eşit mesafe kuralının uygulanması gereğini savunmaktadır. Buna ek olarak Ege Denizi'nde karasuları ve kıta sahanlığı ayrılmaz biçimde iç içe geçmiştir. Türk[iye]-Yunan[istan] arasında tekrarlayan çatışma içerisinde Ege Denizi özelindeki krizlerin çoğu kıta sahanlığı konusunda ortaya çıksa da karasuları Türkiye'nin ulusal çıkarı bağlamında en hayati gördüğü sorundur. Her iki kıyı devletinin kara sularını on iki mil uzatması durumunda revize edilmiş bir statüko, Yunan anakarasının Ege'ye dağılmış binlerce Yunan adası ve adacık ile denizaltı bağlantısını ve kıta sahanlığı açısından önemli bir Yunan kazancına karşılık Türk kaybını ifade edecektir. [1221]

Yunanistan'ın tezine göre, Ege Denizi'nde yer alan Yunan adalarının kendi kıta sahanlıkları vardır ve bu adalar kara ülkesinden farklı olarak ele alınmalıdır. Bu bakış açısı, Yunanistan'ın tartışmalı sahalarda sıkça petrol arama girişimlerini başlatmasına

---

[1220] Heinz Kramer, "Turkey's Relations with Greece: Motives and Interests", **The Greek-Turkish Conflict in the 1990s: Domestic and External Influences,** ed. Dimitri Costas (New York: Palgrave Macmillan, 1991), 61-62.

[1221] Serdar Ş. Güner, "Aegean Territorial Waters Conflict: An Evolutionary Narrative", **Conflict Management and Peace Science**, c. 21 (2004): 298.

neden olmaktadır.[1222] Türkiye'nin tezi, Yunan adalarının büyük çoğunluğunun Anadolu kara parçasının doğal uzantıları olduğudur. Dolayısıyla bunların Yunanistan lehine kıta sahanlıklarına sahip oldukları argümanı kabul edilemez. Adaların Anadolu'ya yakın olmaları nedeniyle kendi kıta sahanlıklarının bulunması gerektiği iddiası, Türkiye'nin egemenlik haklarıyla çelişmektedir. Bu nedenle Türkiye'nin argümanı, eğer adalar kıta sahanlığına sahip olacaklarsa da bu durumun Türkiye'nin meşru hak ve çıkarlarını zedelemeyecek ölçüde sınırlı olmasıdır. Taraflar sorunun özü konusunda zıt kutuplarda yer aldıkları kadar çözüm yöntemi bakımından da uzlaşmazlık içerisindedir.[1223] Türk[iye]-Yunan[istan] arasında konuya dair bütün krizlerde, aynı söylemler ve aynı karşıtlık ilişkisi söz konusu olmakta ve aktörlerin değişmesi dışında herhangi bir yeni adım ve yeni söylem ortaya çıkmadan tarih adeta kendini sürekli yeniden inşa etmektedir. Bu nedenle benzer argümanlar kıta sahanlığı konusundaki bütün krizlerde tekrar edilmiştir.

Taşoz Adası'nın on mil açığında petrol bulunmasının ardından Papandreu hükümeti, ABD, Kanada, Batı Almanya ortaklığıyla kurulan North Aegean Petroleum Company (NAPC) aracılığıyla petrol çıkartmaya başlamıştır. Krizin bu ön aşamasında Türkiye'nin Bern Deklarasyonu'nu ve *casus belli*yi hatırlatmasından sonra, Yunanistan, Ege Denizi'ni "tehlikeli bölge" ilan etmiş; 1985'te yeniden petrol araması yapmaya başlamıştır. Yunanistan, Türkiye'nin ikazı üzerine geri adım atmış olsa da tekrar sondaj çalışmalarına başlayacağını 24 Şubat 1987'de açıklamıştır.[1224] Yunan Hükümeti, 7 Şubat'ta petrol aramalarını gerçekleştirecek şirketi devletleştirmek üzere parlamentoya bir yasa tasarısı da sunmuştur. Aynı gün, Yunanistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Yannis Kapsis, Türkiye Atina Büyükelçisi Nazmi Akıman'la yaptığı görüşmede, Yunanistan'ın Bern protokolünü tanımadığını ve Ege'de petrol arama çalışmaları yapabileceğini iletmesi üzerine 1974-1976 arasındaki çatışma yeniden tetiklenmiştir. 29 Mart 1987'de Türkiye Atina Büyükelçisi Nazmi Akıman Başbakan Andreas Papandreu ile görüşmüş ve Bern Deklerasyonu hakkında görüşlerini beyan etmiştir. "*Yunanistan olarak bizim Bern Anlaşmasını tanımamız güçtür*" [1225] demiştir.

[1222] Muzaffer Ercan Yılmaz, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri ve Ege Sorunu", **Sosyal Bilimler Dergisi** c. 5, s. 2 (2008): 36.
[1223] **age**, 36.
[1224] Yenigün, **age**, 713-714.
[1225] Fuat Aksu, **Zorlayıcı Diplomasi** (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2008): 166. .

Türkiye, Yunanistan'ın sondaj faaliyetleri karşısında 19 Mart 1987'de MTA SİSMİK I (Piri Reis Araştırma Gemisi)'ni Kuzey Ege'de araştırma yapmak üzere göndermiştir. Gemi, Yunan savaş gemileri tarafından takibe alınmış ve Yunan jetleri tarafından taciz edilmiştir. Bunun üzerine, Yunanistan Ankara Büyükelçisi Konstantopulas, Türk Dışişleri Bakanlığı'na çağrılarak, taciz hareketlerine son verilmesi istenmiştir. Türkiye 23 Mart 1987 tarihinde BM Genel Sekreteri'ne Yunanistan'ın Ege Denizi'ndeki eylemlerine yönelik görüşlerini bir mektupla iletmiştir. Türkiye'ye göre Yunanistan BM Güvenlik Konseyi'nin 395 sayılı kararını ihlal etmiş ve Bern Deklerasyonu'nu hükümsüz sayarak Ege Denizi'ndeki gerginliği tırmandırmıştır.[1226]

25 Mart 1987'de Cumhurbaşkanı Kenan Evren başkanlığında toplanan MGK, Yunanistan'ın Bern Anlaşması'nı ihlal etmesi karşısında, Türkiye'nin de Ege'de ihtilaflı sularda petrol araması kararının alınması hususunda hükümete bu konuda tavsiyede bulunmuştur. Aynı gün, Bakanlar Kurulu Başbakan Vekili Kaya Erdem başkanlığında toplanarak Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO)'na petrol arama izni verilmesini kararlaştırmıştır.[1227] Kararın bir gün sonra Resmî Gazete'de yayınlanmasının ardından[1228] Hükümet Sözcüsü Hasan Celal Güzel, düzenlediği basın toplantıısında hükümetin "Ege'de uluslararası sularda petrol arama kararı aldığını" açıklamış ve Sismik I gemisinin Çanakkale'ye demirlediğini söylemiştir. 26 Mart'ta Türk yetkililer Sismik I keşif gemisinin yedi savaş gemisi eşliğinde ve Türkiye'nin ilan ettiği uluslararası sularda sismik araştırmalar yapacağını ilan etmişlerdir.

MTA Sismik-I'in 28 Mart günü sabah erken saatlerde Ege'nin uluslararası sularında bulunacağını, ona yapılacak bir müdahalenin savaş nedeni sayılacağını bildirdi. Yunanistan Başbakanı Papandreu ise Ege'nin kıta sahanlığının %95'inin Yunanistan'a ait olduğunu, Sismik-I'in bu sularda araştırma yapmasına engel olunacağını ifade etmiştir. Aynı gün, Türkiye ve Yunanistan Washington büyükelçileri ABD Dışişleri Bakanlığı'na davet edilerek her iki tarafa da soğukkanlı davranmaları ile gerginliği tırmandıracak hareketlerden kaçınmaları tavsiye edilmiş ve Türk tarafına ayrıca, Yunanistan'ın ihtilaflı sularda sondaj yapmayacağı" söylenmiştir.

[1226] **age**, 168.
[1227] Aydın Şıhmantepe, "1987 Kıta Sahanlığı Krizi II", http://tdpkrizleri.org/index.php/1987-aegean-continental-shelf-crisis, [16.06.2020].
[1228] Resmi Gazete'de yer alan Bakanlar Kurulu Kararı için Bkz. **Resmi Gazete**, Sayı: 19412, (26 Mart 1987): 4-5, http://www.turkishgreek.org/kuetuephane/indirilebilir-kaynaklar/send/13-k-ta-sahanl-g/128-resmi-gazete-26-mart-1987-sayi-19412, [28.03.2020].

27 Mart günü saat 14.00'te CNN'nin, Türkiye-Yunanistan arasında Ege Denizi'nde gerilimin tırmandığı haberinin alınmasından sonra geçirdiği kalp ameliyatı nedeniyle Londra'da bulunan Başbakan Turgut Özal[1229], Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necdet Üruğ, Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren ile ayrı ayrı telefon görüşmeleri yaparak krizin kaderini belirleyen adımları atmıştır. Saat 16.00'da BBC'ye verdiği mülakatta, "*Hora, şu anda yoldadır. Kendi karasularımız içinde bekleyecektir. Yunanistan, araştırmaları için kendi karasuları dışına çıkarsa Hora da çıkacak. Savaş istemiyoruz, ama onlar bize dokunursa, biz de onlara dokunuruz*"[1230] demiştir. Özal'ın kriz yönetimindeki algısı, Yunanistan'a geri çekilme şansı verilmediği ve konunun fazlasıyla tırmandırıldığıdır. Özal'ın BBC'ye yaptığı açıklamada, Yunanistan'ın ihtilaflı sulara çıkmadığı sürece MTA Sismik-I'in de Türk karasularında kalacağını açıklaması ile tansiyon düşmeye başlamıştır. Bu süreçte, 28 Mart'ta, ABD Ankara Büyükelçisi Robert Strautz Hupe Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Nüzhet Kandemir ile görüşerek, Yunan Hükümeti'nin ihtilaflı sularda sondaja başlamayacağını iletmiştir. MTA Sismik-I'in Çanakkale Limanı'ndan ayrılarak Türk karasularında seyretmeye başlamasına eş zamanlı olarak Türk uçakları da Ege'de gözetim uçuşlarına başlamıştır. 28 Mart'ta Taşoz bölgesinde petrol araması yapılmasının askıya alındığı bildirmiştir. Ege'de bunalım atlatılmasına karşın 6 Nisan günü Papandreu, Özal ile bir zirve toplantısı gerçekleştirmeye hazır olduğunu belirtmekle beraber kıta sahanlığı konusunda Uluslararası Adalet Divanı'na gitme konusundaki ısrarcı tutumunu da sürdürmüştür. 8 Nisan'daki Türkiye'nin cevabı ise ülkenin tutumunda bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır. Bir Kıta sahanlığı krizinin ardından verdiği demeçte Özal:

> "Eğer iki millet, iki halk geleceği daha iyi düşünüyorlarsa, kavgadan kimseye bir fayda gelmeyeceğini çok iyi bilmeleri lazım. Ekonomikman gelişmek istiyorlarsa, kavga etmemeleri, silahlı kuvvetlerine daha fazla para harcayacaklarına, onu kalkınmalarına harcaları lazım..."[1231] dile getirir.

Bu arada Yunanistan, 20 Ekim 1993'te Taşoz açığındaki petrol yatakları için "*buranın Taşöz'ün kıta sahanlığı olduğunu, eğer ihtilaf varsa Uluslararası Adalet Divanı"na gidilmesi gerektiğini*"[1232] açıkladığını da belirtelim.

[1229] 1987 Kıta Sahanlığı Krizi'nin yaşandığı dönemde Başbakan Turgut Özal fiili olarak görev başında olmayıp Başbakan Yardımcısı Kaya Erdem kendisine vekalet edilmektedir.
[1230] Hasan Cemal, **Özal Hikayesi,** 2. Baskı (Ankara: Bilgi Yayınevi,1989): 287.
[1231] **age,** 291.
[1232] Yenigün, **age**, 713-714.

3.3.6.2.8. 1994-1995 Ege Krizi III

16 Kasım 1994'te, 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin yürürlüğe girmesi, Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın yeniden gün yüzüne çıkmasını sağlayan etken olmuştur. Bu seferki çatışmanın odak noktasını Yunanistan'ın, BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne dayanarak karasularını 6 deniz milinden 12 mile genişletme ihtimalidir. Kriz döneminde Yunanistan, BM Deniz Hukuku Sözleşmesini imzalamış; Türkiye ise sözleşme karşısında 4 olumsuz oydan birini kullanmıştır. Sözleşmenin yürürlüğe girmesinden aylar önce Türkiye, Yunanistan'ın karasularını genişletmesinin kendini yeni bir "çatışmaya hazırlamak", karasuları üzerinde yapılacak tek taraflı bir değişikliğin Ege Denizi'ni bir "Yunan gölü haline getirebileceğini" ve bunun Ankara tarafından "bir savaş nedeni/casus belli" sayılacağını açıklakmıştır. 2 Kasım 1994'te açıklama yapan Dışişleri Bakanı Mümtaz Soysal, "*böyle bir girişimin Türkiye'nin açık denize olan erişimini engelleyeceğini*" ve Türkiye'nin bu girişimi "*saldırgan bir eylem"* olarak gördüğünü ve "*böyle bir durumda savaşa girmek istemediklerini*" ifade etmiştir.[1233] Yunanistan, Türkiye'nin casus belli ilanının üye ülkelerin diğerlerinin toprak bütünlüğünü tehdit edemeyeceğini içeren BM Şartı'nın 2. maddesinin 4. paragrafına aykırı olduğunu ileri sürmüştür. Türkiye, pozisyonu BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 300. maddesine dayandırmış ve buna göre tarafların haklarını kötüye kullanılmadığı sürece BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin tanıdığı hakları kullanabileceğini vurgulamıştır. Türkiye, Yunanistan karasularını 12 mil kadar uzatırsa, Türk limanları arasındaki deniz taşımacılığının Yunan iznine ihtiyaç duyacağı konusunda ısrar etmektedir. Türkiye'nin tezine göre, Ege Denizi kendine özgü kuralların uygulanmasını gerektiren yarı kapalı bir denizdir. Yunanistan Ege'yi yarı kapalı bir deniz olarak görmemekle birlikte; kendisini bir "Ege ülkesi" olarak tarif etmektedir. Bu nedenle karasularının 12 mil olarak uygulanması, Yunanistan'ın halen geçerli olan bir olgudur. [1234]

BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin 3. Maddesine göre, "*her devletin karasularının genişliğini taban seviyesinden ölçülen 12 mili aşmayan bir sınıra kadar kurma hakkı*

[1233] George P. Politakis, "The Aegean Agenda: The Greek National Interest and the New Law on the Sea Convention", **The International Journal of Marine and Coastal Law**, c. 10, s. 4 (1995): 497.
[1234] Serdar Ş. Güner, "Aegean Territorial Waters Conflict: An Evolutionary Narrative", **Conflict Management and Peace Science**, c. 21 (2004): 298.

vardır."[1235] Bununla birlikte, 12 mil kuralı antlaşmayı imzalayan taraflar arasında uygulanabilir ve örfi prensiplerin belirlenmesini sağlamaya yöneliktir. Öncelikle, Türkiye'ye göre çok taraflı bir antlaşmada öngörülen egemenlik hakkının derhal kullanılmadığı takdirde, yasal geçerliliğini kaybedip kaybetmeyeceği açık değildir. İkinci olarak, Yunanistan, yeni karasuları uygulamasının yürürlüğe girmesinden sonraki gün 6 ila 12 mil arasında karasularını genişletecek olsa bile, bugüne kadar Montego Körfezi Konvansiyonu'nu onaylamadığı için sadece alışılmış bir hak kullanacaktır.[1236] Yunanistan ise karasularının genişliğinin belirlenmesinin egemenlik hakkı olduğunu düşünmektedir.

13 Kasım 1994'te Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Yunanistan'ın Ege'deki karasularını 6 milin ötesine çıkarma konusuyla ilgili olarak gazetecilerin sorularını yanıtlamıştır. Demirel, Ege'de Türkiye ve Yunanistan'a ait güçlerin ayrı ayrı yapacakları tatbikatta bir çatışma çıkmaması için "ihtiyatlı" olunması gerektiğini ifade etmiştir. Dışişleri Bakanı Mümtaz Soysal ise aynı gün, Türkiye'nin "gerek Yunanistan gerekse diğer komşuları ile kriz istemediğini" belirtmiştir. 14 Kasım günü Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın 1994 yılı planlı tatbikatlarından Denizkurdu 2-94 tatbikatı, Yunanistan'ın "Niriis-94" tatbikatının ardından Ege Denizi'nin uluslararası sularında başlamıştır. Dışişleri Bakanı Mümtaz Soysal, Batı Avrupa Birliği toplantılarına katılmak üzere gittiği Lahey'de düzenlediği basın toplantısında, Yunanistan Dışişleri Bakanı Karolos Papulyas ile yaptığı ikili görüşmeden "somut bir sonuç" elde edilmediğini açıklamıştır. Soysal, Yunanlıların isteği ile gerçekleşen görüşmede, Atina'nın, kıta sahanlığı konusunu Lahey Adalet Divanı'na götürmek biçimindeki talebini tekrar ettiğini belirtmiştir.

Başbakan Tansu Çiller, DYP grup toplantısında yaptığı konuşmada, Yunanistan'ın, karasularını 12 mile çıkarması yönündeki tutumundan dolayı birçok kez "uyarıldığını, bunun başta ABD olmak üzere bütün müttefikleri rahatsız ettiğini" söylemiştir. Çiller, Türkiye'nin haklarını korumaya her zaman özel bir şekilde devam edeceğini belirterek, "*bunu yaparken komşularımızı tehdit eder, haklarını çiğner bir tutuma da girmeyeceğiz*" demiştir. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Ferhat Ataman, Ankara'da

---

[1235] Ayrıntılar için bkz. "United Nations Convention on the Law of the Sea", https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/closindx.htm, [25.03.2019].
[1236] Politakis, **age**, 498-499.

düzenlediği basın toplantısında, Türkiye ve Yunanistan arasındaki sorunların diyalogla çözülmesinden yana olduklarını belirterek, "*ancak Türkiye'nin, Ege'deki meşru hak ve çıkarlarının çiğnenmesine müsaade etmesi sözkonusu değildir*" demiştir. Ataman, Ege'deki tatbikatta Türk ve Yunan kuvvetlerinin çakışmadığını, ancak 20 Kasım'da tatbikat alanları arasındaki mesafenin daralacağını" vurgulamıştır.[1237] 30 Aralık 1994'te KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş, Türkiye'nin Kıbrıs'ta stratejik çıkarlarının olduğunu belirterek, "Eğer Kıbrıs Yunanistan'ın eline geçerse, Türkiye denizlere açık ülke olmaktan çıkar, Ege Denizi'nde karşılaştığı zorlukları tamamen güney bölgesine de yaymış olur"[1238] diyerek bu adımın önemini vurgulamıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 8 Haziran 1995 tarihinde yaptığı 121 inci Birleşimi'nde, Yunan Parlamentosu'nun Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesini onaylayarak, Yunanistan yönünden uygulanabilecek aşamaya getirmesi sonucu ortaya çıkan durumu görüşmüş aşağıdaki açıklamayı oybirliğiyle kabul etmiştir:

> "Türkiye-Yunanistan arasında ortak deniz olan Ege'deki dengeler, 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşmasıyla kurulmuştur. O tarihte her iki ülkenin karasuları 3 deniz mili olarak belirlenmişti. Bu durumda, millî hükümranlık dışındaki açık deniz alanları Ege'nin yüzde 70'ini oluşturmaktaydı. Yunanistan, 8 Ekim 1936 tarihinde karasularını 6 deniz miline çıkararak Ege'nin yüzde 43,68'ini, yani yaklaşık yarısını egemenliği altına almıştır. Ancak, 1964 tarihinde 6 mile çıkarılan Ege'deki Türk karasuları ise, Ege'nin yaklaşık yüzde 7'lik bölümünü kapsamaktadır. Ege'nin yarısı halen açık deniz alanı statüsünde bulunmaktadır. Yunanistan, son olarak, Deniz Hukuku Sözleşmesinin, esas itibariyle açık denizler ve okyanuslar için belirlenmiş bazı hükümlerinden yararlanarak, karasularını 12 mile çıkarmak isteğini ortaya atmıştır. **Bu durum gerçekleştiği takdirde, Yunanistan, Ege Denizinin yaklaşık yüzde 72'sini egemenliği altına sokmuş olacaktır.** Bir yarımada olan **Türkiye'nin, dünya denizlerine ve okyanuslarına Yunan karasularından geçerek ulaşmasına** yol açacak böyle bir durumu kabul etmesi asla düşünülemez. **Türkiye'nin, Ege'de hayatî menfaatları vardır**. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Yunanistan Hükümetinin Lozanla kurulmuş dengeyi bozacak biçimde Ege'deki karasularını **6 milin ötesine çıkarma kararı** almayacağını ümit etmekle birlikte, böyle bir olasılık **durumunda**, ülkemizin **hayatî menfaatlarını muhafaza ve müdafaa için**, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine, **askerî bakımdan gerekli görülecek olanlar da dahil olmak üzere, tüm yetkilerin verilmesine** ve bu durumun Yunan ve dünya kamuoyuna dostane duygularla duyurulmasına **karar vermiştir**."[1239]

13 Haziran 1995 tarihinde Yunanistan Milli Savunma Bakanı Gerasimos Arsenis De Standard gazetesine verdiği demeçte, ülkesinin "uygun bir zamanda Ege'de

---

[1237] **Ayın Tarihi**, Kasım 1994, http://web.archive.org/web/20101213102810/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=188&Yil=1994&Ay=11, [31.03.2020].
[1238] **Ayın Tarihi**, Aralık 1994, http://web.archive.org/web/20101213114137/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=184&Yil=1994&Ay=12, [31.03.2020].
[1239] **TBMM Tutanak Dergisi,** Dönem: IX, Birleşim :121, Cilt: 88, (8 Haziran 1995): 136-137.

karasularını 12 mile çıkaracağını"[1240] söylemiştir. Türkiye'nin BM Daimî Temsilcisi İnal Batu, BM Genel Sekreteri Butos Gali'ye bir mektup göndererek, Türkiye'nin, Yunanistan'ın Ege konusundaki niyetlerinden duyduğu kaygıyı dile getirmiş; "Ege'deki statükonun muhafazası dahil, hak ve çıkarlarını oldu-bittilere karşı korumakta kararlı olduğunu ve gelişmelere göre gerekli önlemleri almaktan kaçınmayacağını" bildirmiştir. Bu ortamda BM Genel Sekreteri Butros Gali, Türkiye ve Yunanistan arasındaki sorunların çözümlenmesi için kendisinden arabuluculuk yapılması istendiği takdirde, BM Genel Sekreteri olarak bu talebi yerine getirmenin görevi olduğunu ifade etmiş; Kıbrıs sorununu çözmek için uzun süredir çaba harcadıklarını, ancak çözülmesinin söz konusu olmadığını" da belirtmiştir.[1241]

Yunanistan Cumhurbaşkanı Kostis Stefanopulos, KEl'nin ikinci zirve toplantısına katılmak üzere gittiği Bükreş'te Cumhuriyet gazetesinin sorularını cevaplamıştır. Yunanistan'ın ikili sorunlara çözüm bulunması konusunda samimi olduğunu savunarak, "Türkiye'den tehdit" geldiği sürece iş birliğinin mümkün olmadığını" belirtmiştir. Yunanistan Cumhurbaşkanı, iki ülke arasında var olan sorunların Türkiye ile Yunanistan arasındaki mali iş birliğine her zaman engel teşkil etmediğini vurgulamış; "Ancak Türkiye, Yunanistan'a hitap ederken daha düşük tonda ifade kullanmalı"[1242] açıklamasında bulunmuştur.

Başbakan Tansu Çiller Hürriyet gazetesinde yayımlanan söyleşisinde Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkileri konusundaki görüşlerini açıklamıştır. Çiller, Yunanistan ile sorunların karşılıklı güven ve diyalog yoluyla aşılabileceğini belirterek "*1923 Lozan Antlaşması, Ege'de karşılıklı hak ve çıkarları dikkate alan bir denge kurmuştur. Bu dengenin özünü, karasuların genişliği oluşturmaktadır. Yunanistan'ın karasularını genişletme yönünde bir davranışta bulunması Lozan dengesini de köklü bir şekilde değiştirecektir*" demiştir.[1243] Nihayetinde Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Büyükelçi

---

[1240] **Ayın Tarihi**, Haziran 1995, http://web.archive.org/web/20101213160001/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=175&Yil=1995&Ay=6, [31.02.2020].
[1241] **age**.
[1242] **Ayın Tarihi**, Temmuz 1995, http://web.archive.org/web/20101213153510/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=182&Yil=1995&Ay=7, [31.02.2020].
[1243] **Ayın Tarihi**, Ağustos 1995, http://web.archive.org/web/20101213180744/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=171&Yil=1995&Ay=8, [31.02.2020].

Onur Öymen Yunanistan'da yayımlanan aylık bir dergiye verdiği demeçte, Türkiye ile Yunanistan'ın Ege'deki mevcut ortamı düzeltmek zorunda olduklarını belirtmiştir.[1244]

3.3.6.2.9. 1996 Kardak Krizi

25 Aralık 1995'te Figen Akat isimli bir ticaret gemisinin Kardak Kayalıkları'nda karaya oturması, krize neden olan olay olmuştur. Geminin kayalıklara oturduğu yer, Türkiye kıyılarından 3,8 deniz mili; en yakın Yunan adası olan Kalimnos'tan ise 5,5 deniz mili uzaktadır. Geminin kaptanı, Kaza sonrası olay mahalline gelen Yunan sahil güvenlik ekiplerinekaza yerinin 'Türkiye Cumhuriyeti karasuları' içerisinde olduğunu ifade ederek Türkiye'den yardım istediklerini belirtmiştir. Türk Dışişleri Bakanlığı ile Ankara'daki Yunan Büyükelçiliği yetkilileri arasında gerçekleştirilen bir dizi görüşmeden sonra, Figen Akat gemisi, bir kurtarma şirketi tarafından Güllük Limanı'na çekilmiştir.[1245] 29 Aralık'ta Türk Dışişleri, bu işlemi protesto etmiş; Ankara'daki Yunanistan Büyükelçiliği'ne bir nota göndererek Kardak ile ilgili Türkiye'nin argümanlarının değerlendirilmesini istemiştir. Türkiye'nin notalardaki temel argümanı, bu adacıkların Türkiye topraklarının bir parçasını oluşturduğu, idari olarak Muğla ilinin Bodrum ilçesine kayıtlı oldukları ve coğrafi olarak Karakaya köyünün sınırları içerisinde yer aldıklarıdır. Bu olayla ilgili olarak Dışişleri Bakanlığı ile Ankara'daki Yunanistan Büyükelçiliği arasında teati edilen notalardan sonra, özel anlamda Kardak Kayalıkları'nın egemenliği ve genel anlamda ise Ege Denizi'nde aidiyeti belirsiz adacıkların hangi ülkeye ait oldukları konusunda tekrarlayan çatışma içerisindeki kriz resmî bir nitelik kazanmıştır. [1246]

29 Ocak'ta Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Deniz Baykal, Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi Dimitrios Nezeritis'i kabul ederek, Türkiye'nin Kardak Kayalıkları ile ilgili görüşlerini içeren bir nota vermiştir.[1247] Baykal, Türkiye'nin,

---

[1244] **Ayın Tarihi**, Eylül 1995, http://web.archive.org/web/20101213155856/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=174&Yil=1995&Ay=9, [31.02.2020].

[1245] Gemide yürütülen Kurtarma çalışmaları sürerken, Yunanistan'a ait hücumbotlar gemiye yanaşarak işlemleri durdurmuş ve bir römorkör gemiyi karaya oturduğu yerden çekerek kurtarmaya çalışmıştır. Bu arada kurtarma halatının römorkörün fırdöndüsüne sıkışması ile birlikte Figen Akat gemisi halatı keserek Türk karasularına girmiştir. Sertaç Hami Başeren, **Ege Sorunları** (İstanbul, TÜDAV Yayınları, 2003), 46-47.

[1246] Aydın Şıhmantepe, "Kardak Krizi Sürecinin Kriz Yönetim Prensipleri Açısından İncelenmesi", **Güvenlik Stratejileri**, s. 17, y. 9 (2013): 136-137.

[1247] Türkiye'nin resmi görüşüne göre, 1932 ve 1947 yılında yapılan antlaşmalar ile ismen sayılan ve tanımlanan adalar Yunanistan'a devredilmiştir. Bu adalar arasında, altı büyük devletin bir araya gelmesi

"Ege'deki Yunan oldu-bittilerini kabul etmesinin söz konusu olmayacağını" belirterek, "*haklarımızı korumasını biliriz*"[1248] beyanında bulunmuştur. Yunanistan'ın cevabında, 1932 yılında Türkiye ile İtalya arasında yapılan bir antlaşma ile On İki Ada'nın İtalya'ya bırakıldığı vurgulanmıştır. Bu nedenle Kardak'ın bu antlaşma gereği Yunanistan'a ait olduğu ileri sürülmüştür.[1249]

24 Ocak'ta, Yunan basınınında Kardak kayalıklarını Yunan toprağı olarak ilan eden ilk haber yayınlanmıştır. Daha sonra 27 Ocak'ta Hürriyet gazetesinin iki muhabiri, Kardak kayalıklarına giderek daha önce oraya yerleştirilmiş olan Yunan bayrağını Türk bayrağı ile değiştirmişlerdir. 28 Ocak'ta Yunanistan savaş gemileri, Yunan bayrağını koruma altına almak için Doğu Kardak kayalıklarına yerleşmiştir. Kardak Krizi'nde, Büyükelçi İnal Batu'nun iki parçadan oluşan kayalıkların "Yunan askerinin bulunmadığı diğer adacığa" asker çıkartma önerisi değerlendirilmiş[1250] ve Türkiye, Yunanistan'a tepki olarak 31 Ocak'ta Türk SAT komandolarını Batı Kardak Kayalıkları'na çıkartmıştır. Türk-Yunan savaşının hiç bu kadar yakın olmadığı ve savaştan tesadüfen dönüldüğü[1251] söylenen dönemde Türk askerlerinin Batı Kardak'a çıktıkları haberlerinin uluslararası haber ajanslarına düşmesi ve doğrulanmasının ardından ABD/Clinton arabuluculuğunda kriz yumuşama eğilimine girmiş ve her iki taraf da kayalıklardan çekilerek '*statüko ante'*ye dönmüştür.[1252]

Kardak Krizi'inde hem Türk hem de Yunan tarafı çok hızlı bir biçimde adeta savaş hazırlıklarına başlayacak noktaya gelmiştir. Bu noktada karar alıcıların birbirlerinden sert söylemlerinin etkili olduğunu belirtmek gereklidir. Konu, her iki ülkede de bir "ulusal güvenlik meselesi" olarak ele alınmıştır. Ancak, krizin gelişimi süresince ilk eylemleri ortaya koyan taraf Yunanistan olmasına rağmen; "şovenizm, saldırgan

---

sonucunda devredilenler Semadirek, Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Ahikerye iken; o dönemde Yunanistan işgali altında olan Taşoz, Bozbaba, İpsara devredilmiştir. Sertaç Hami Başeren, "Ege'de Ada, Adacık ve Kayalıkların Uluslararası Antlaşmlarla Tayin Edilen Hukuki Statüsü", Yay. Haz. Ali Kurumahmut, **Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1998), 122.

[1248] **Ayın Tarihi**, Ocak 1996, http://web.archive.org/web/20101213151620/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=168&Yil=1996&Ay=1, [10.04.2020].

[1249] Martin Pratt, Clive Schofield, "The Imia/Kardak Rocks Dispute in the Aegean Sea", **IBRU Boundary and Security Bulletin**, c. 4, s. 1 (1996): 66.

[1250] Yalım Eralp, **Perdeyi Aralarken: Bir "Monşer"in Hatıratı**, (İstanbul: Doğan Kitap, 2017):192.

[1251] **age**, 192.

[1252] Elena Lazarou, "Transforming Discourses of 'Otherness': The Role of Mass Media in Greek-Turkish Relations", 11, https://ri.fgv.br/sites/default/files/publicacoes/paper-424.pdf, [10.04.2020].

milliyetçilik, istilacılık" ile suçlanan Türkiye olmuştur. Adeta, kayalıkların kaybedilmesi ihtimali "toprak ve hak kaybı olarak" algılanmıştır. Her iki tarafın da diğerini "öteki" olarak algılamaları ve buna göre pozisyon almaları olayları hızla tırmandırmıştır. Oysa ki krizin esasını, Ege Denizi'nde egemenliği tartışmalı ada, adacık ve kayalıklar oluşturmaktadır.

Yunanistan Başbakanı Costas Simitis, Yunanistan parlamentosunda şu açıklamayı yapmıştır:

> "Türk bayrağının Kardak'a çekilmesine ilişkin tahrikkâr eylem ve Türkiye'nin bunu izleyen hareketleri, mevcut olmayan bir mesele için Yunanistan'ı müzakerelere zorlamayı amaçlamaktadır. Uluslararası anlaşmalar, devletler hukuku kuralları ve bir dizi gerçek olay, Kardak'ta Yunan hükümranlığının bugüne kadar sürdüğünü göstermektedir. **Kardak Yunandır. Biz çekilmeyeceğiz**."[1253]

Figen Akat gemisinin kayalıklara oturmasının ve kurtarmanın Yunan sahil güvenlik timleri tarafından gerçekleştirilmesinin hemen ardından kayalıkların kime ait olduğuna ilişkin tartışma krizin başlangıç evresini oluşturmuştur. Yapılan bir dizi diplomatik görüşmenin ardından herhangi bir fikir birliğine varılamaması üzerine ise çok hızlı bir tırmanma yaşanmıştır. Olay, Türkiye'de doğrudan bir ulusal güvenlik meselesi olarak değerlendirilmiştir. Yunan kuvvetlerinin 28 Ocak'ta kayalıklara yerleşmesinin ardından 29 Ocak'ta toplanan ilk Bakanlar Kurulu toplantısında Başbakan Tansu Çiller'in açıklamaları bu açıdan özellikle dikkat çekicidir. Çiller, "*Yunanistan'ın Kardak'ta egemenlik iddia edemeyeceğini*" ifade etmiştir. Doğrudan savaş baltalarını çıkarmamakla birlikte Başbakan Çiller, olayı diplomatik müzakerelerle çözmek istediklerini, NATO ve BM nezdinde girişimlerde bulunduklarını belirtmiş; ancak daha sonra, "*Türkiye'nin egemenlik haklarından vazgeçmesi mümkün değildir. Kardak Kayalıkları'ndaki Yunan bayrağı indirilecek ve askerler geri çektirilecektir*"[1254] ifadelerini kullanmıştır.

Aynı tutumu Yunanistan tarafında da görmek mümkündür. Aynı gün Yunanistan'da toplanan Bakanlar Kurulu toplantısının ardından henüz daha yeni hükümet kuran Kostas Simitis, "[Kardak için] *Bu veya herhangi bir saldırgan milliyetçiliğe, Yunanistan'ın cevabının anında sert ve kararlı olacağını ilan ediyoruz*"[1255] demiştir.

[1253] **Ayın Tarihi**, Ocak 1996'dan akt. Bülent Şener, "Unutulan Bir Krizin Anatomisi ve Perde Arkası: Kardak Kayalıkları Krizi", https://21yyte.org/tr/component/k2/author/7402-ayferyilmaz, [10.04.2020].
[1254] "O Bayrak İnecek", **Hürriyet**, 29 Ocak 1996.
[1255] Burcu Sunar, "Türk Dış Politikasında Bir Karar Alma Organı Olarak Medyanın Rolü: Kardak Krizi Örneği", **Siyaset, Devlet ve Dış Politika**, YEBKO, Cilt 5 (İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2009): 245.

Olayın, Yunanistan'da, Türkiye'nin saldırgan milliyetçiliğinin bir sonucu olarak değerlendirilmesi özellikle ironiktir. Zira bir gün öncesinde kayalıklardaki Yunanistan bayrağını korumak üzere bölgeye asker çıkartan bizzat Yunanistan'dır. Aynı gün Kardak ile ilgili açıklamalar yapan hükümet sözcüsü Dimitris Repas ise "*Kardak Kayalıkları'na Türk Bayrağı dikilmesinin Türkiye'nin şoven ve istilacı karakterini ortaya koyduğunu*"[1256] ifade etmiştir. Türkiye'nin "şoven ve istilacı" olarak değerlendirilmesi, büyük ölçüde Yunanistan'daki Türk algısının dışa vurumudur. Zira, kayalıklara ilk bayrağı diken ne Türkler ne de Türkiye'dir. 27 Ocak'ta kayalıklara bayrak dikenler, Kalimnos adasının belediye başkanı eşliğinde adanın papazıdır. Yunanistan'da milli söylemlerin bir dini boyutu olduğu düşünüldüğünde- Osmanlı'dan ayrılmayı destekleyen bir Yunanistan Kilisesi'nin varlığı itibariyle- süreç içerisinde ülkenin "Yunanlı Hristiyanların Yunanistan'ı"[1257] olarak ayrı bir milliyetçi tahayyül oluşturduğunu ifade etmek mümkündür. Hem Türkiye'de hem de Yunanistan'da çok önemli etkileri olan mübadele de "din esası" üzerinden gerçekleştirildiği için dinin her iki tarafta da ayırıcı etkisinin var olduğundan söz etmek gereklidir.[1258] Bu noktada kayalıklara Kalimnos adasından bir papazın Yunanistan bayrağı dikmesi, sembolik anlamda çok önemli bir hadisedir. Kayalığa bir papazın eliyle bayrak dikilmesi, temel sembolik anlamda hem olaya bir kutsiyet atfetme hem de milli devlet inşa pratiğinin bir sonucudur.[1259]

Başbakan Smitis'in Kardak ile ilgili yaptığı açıklamalarda Türkiye'yi saldırgan milliyetçilik ile suçlamaktadır:

> "Eylem... [kayalıklara gazetecilerin inmesi] saldırgan milliyetçilik göstergesidir. Bu ve bunun gibi saldırgan milliyetçilik karşı cevabımız, Yunanistan'ın ortaya koyacağı reaksiyonun hızlı, etkili ve güçlü olacağıdır. Biz bu imkanlara sahibiz ve çekinmeden onları kullanacağız."[1260]

30 Ocak itibariyle Türkiye, kayalıkların aidiyeti konusundaki ısrarlı tutumunu sürdürmüştür. Başbakan Çiller yaptığı açıklamada;

[1256] **Ayın Tarihi**, Ocak 1996, http://web.archive.org/web/20101213151620/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=168&Yil=1996&Ay=1, [10.04.2020].
[1257] Özkırımlı, Sofos, **Tarihin Cenderesinde**, 170.
[1258] 1923 yılında Türkiye-Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi farklı dine mensup azınlıkların 'Türk vatandaşı' olsalar dahi 'Türk' sayılamayacaklarını gösteren en önemli örneklerden biridir. Din unsuru açık bir biçimde ifade edilmese dahi Türklüğün temel niteliklerinden biri olmuştur. Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri** (İstanbul: TESEV Yayınları, 2008), 41.
[1259] Tanıl Bora, **Milliyetçiliğin Kara Baharı** (İstanbul: Birikim Yayınları, 1995), 103.
[1260] Panagiotis Dimitrakis, "Intelligence for Crisis Management: The Case of the January 1996 Greek-Turkish Crisis", **European Security,** c. 17, s. 4 (2008): 469.

> "**Türkiye, toprağı üzerinde bir başka ülkenin askerine müsaade edemez**. Bu bayrak inecektir, bu asker gidecektir. Eğer farklı düşünenler varsa, bunun çözümü müzakerelerde ele alınmasıdır. Türkiye buna hep hazır olmuştur. Barışçı misyonumuz devam etmektedir. Bir oldu bittiyi de Türkiye kabullenemez"[1261] demiştir.

Çiller'in ifadelerindeki "Türkiye toprağı üzerinde" ifadesi, özellikle kayalıkların vatan toprağının bir parçası olduğuna vurgu yapmaktadır. Ayrıca, Türk karar alıcılarının Yunan mevkidaşlarına göre daha net ve güvenli söylemlerde bulunduğunu ifade etmek de mümkündür. 30 Ocak'ta konu ile ilgili bir güvenlik zirvesi toplayan Çiller, "*Devletimiz, bütün gerekli hazırlıklarını her alanda devamlı olarak tekâmül ettirmiştir*" derken adeta Yunan mevkidaşlarına meydan okumuştur. Aynı gün açıklamalarda bulunan Yunanistan Başbakanı Kostas Simitis ise

> "Türk bayrağının Kardak'a çekilmesine ilişkin tahrikkar eylem ve Türkiye'nin bunu izleyen hareketleri, mevcut olmayan bir mesele için Yunanistan'ı müzakerelere zorlamayı amaçlamaktadır. Uluslararası anlaşmalar, devletler hukuku kuralları ve bir dizi gerçek olay, Kardak'ta Yunan hükümranlığının bugüne kadar sürdüğünü göstermektedir. Kardak Yunandır. Biz çekilmeyeceğiz"[1262]

diyerek dik bir duruş sergilediğini göstermeyi amaçlamıştır. Ancak Türkiye'yi "tahrikkar" olarak nitelemek için ortada bir kanıtının olmadığı son derece aşikardır. Başbakan Tansu Çiller de gazetecilere Kardak Kayalıkları krizi ile ilgili yaptığı açıklamalarda, "bir büyük kararlılıkla meseleyi götürdük. Kararlılığımızı çok açıkça ifade ettik. Sonuç alınmıştır" beyanında bulunmuştur. Dışişleri Bakanı Deniz Baykal ise Cumhuriyet gazetesine yaptığı açıklamalarda, Kardak Kayalıkları'na Türk askeri çıkarılmasının ABD'ye söylenmediğini ifade etmiş ve "Yunanistan ile hiçbir anlaşma, yazılı-sözlü bir mutabakat söz konusu"olmadığını vurgulamıştır.[1263] Başbakan Çiller, 1 Şubat 1996'da, bunalımı, Balkan savaşına dönüşmeden ve bölgeyi kan gölüne çevirebilecek noktaya gelmeden çözdüklerini belirtmiş; "Olay, sadece bir Kardak Kayalıkları Krizi değildir, bir hak talebidir" demiştir. Ege sorununun ciddi bir şekilde ve tümüyle ele alınması gerektiğini bildiren Çiller, "Ege'nin dünyanın en kritik noktalarından biri" olduğunu belirterek, Yunanistan karasularının 12 mile

---

[1261] **Ayın Tarihi**, Ocak 1996, http://web.archive.org/web/20101213151620/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=168&Yil=1996&Ay=1. [10.04.2020].
[1262] **age**.
[1263] **age.**

çıkarılmasının savaş nedeni sayılacağının tüm dünyaya duyurulduğunu anımsatmıştır.[1264]

Mevcut olmayan bir mesele için Yunanistan'ı müzakerelere zorlamak ifadesinin ise ne kadar anlamlı olduğu tartışmalıdır. Sonuç olarak kriz, 31 Ocak itibariyle aşılmıştır. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, yaptığı yazılı açıklamada, "*Çok çabuk tırmanan bu gerginlik bir büyük bunalıma dönüşmek üzereyken, sağduyu galip geldi ve olay aşıldı*"[1265] demiş; Başbakan Tansu Çiller ise: "*Söylediğimiz gibi, bir büyük kararlılıkla meseleyi götürdük. Kararlılığımızı çok açıkça ifade ettik. Sonuç alınmıştır, hayırlı olmasını diliyoruz*" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Bu noktada, kriz süresince Türkiye tarafının kayalıklara sahip olmayı değil; Yunanlıların sahip olmasını istemediği anlaşılmaktadır. Zaten kriz sonrasında dönülen statüko ante de kayalıkların hangi ülkeye ait olduğunun belirsiz olduğu durumu ifade etmektedir. Zaten olay sonrasında Yunanistan ile yazılı ya da sözlü hiçbir mutabakat yapılmamıştır. ABD'nin desteği ile[1266] Yunanistan'ın geri çekilmesini isteyen Türkiye'nin, bu amacını gerçekleştirdiğini ifade etmek mümkündür.

3.3.6.2.10. 1997 S-300 Füzeleri Krizi

Krizin arka planını oluşturan temel gelişme, Yunanistan ve GKRY arasında, 1993'te Ortak Savunma Doktrini'nin yürürlüğe girmesidir. Doktrin çerçevesinde Yunanistan ile GKRY arasında ortak askeri stratejik operasyonların yapılması, Girit, On İki Ada ve Kıbrıs'ın savunma alt yapılarının yeniden düzenlenmesi, Yunanistan'ın Akdeniz'de somut bir rol oynamasına imkân sağlayacak biçimde hava ve deniz üstleri kurulması

[1264] **Ayın Tarihi**, Şubat 1996, http://web.archive.org/web/20101213102232/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=169&Yil=1996&Ay=2, [10.04.2020].

[1265] **Ayın Tarihi**, Ocak 1996, http://web.archive.org/web/20101213151620/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=168&Yil=1996&Ay=1, [10.04.2020].

[1266] Yunanistan Dışişleri Bakanı Theodoros Pangalos ve Onur Öymen BBC Withness Programı'nda Kardak Krizi'nin ayrıntılarını anlatmıştır. Programda Pangolos'un Holbrooke ile yaptığı görüşme oldukça dikkat çekicidir: "*Yaklaşık 6 yıl sonra, New York'ta Holbrooke'la bir araya geldim. Beni öğle yemeğine götürdü. O dönem yaşanları konuşuyorduk. Ben de 'Türkler ve Yunanlılar için çok tehlikleli olan o gece, bir şeyden dolayı çok mutluyum, en azından o gece hiç kimse ölmedi' dedim. Sonra Holbrooke gülümsedi ve 'Yoo, Theodore**, zaten hiç kimse ölmeyecekti'** dedi. Ben de 'Nasıl olur, karşı karşıya gelmiştik' diye sorunca Holbrooke, 'Amerikan gemileri, Amerikan mühimmatları ve Amerikan istihbaratıyla karşı karşıya geliyorsunuz. Bizim Türkiye ve Yunanistan arasındaki iki küçük gemimiz sizin teknolojik ve elektronik görüşünüzü bozacaktı, dolayısıyla **sizin fırlatacağınız füzeler, yalnızca balıkları öldürürdü** başka bir şey değil' diye yanıtladı*." Çağıl Kasapoğlu, "Kardak Kayalıkları: Theodoros Pangalos ve Onur Öymen 1996 Krizini Anlattı", 21 Aralık 2016, https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-38394643, [10.04.2020].

ve askeri harcamaların arttırılmas gibi önemli noktalar öngörmektedir. Ortak Savunma Doktrini, Türkiye tarafından, Yunanistan'dan Kıbrıs'ta Magosa'ya kadar uzanan bölgenin "doğal savunma alanı" olarak kabul edileceği ve bölgenin tamamında Yunanistan'ın etkinlik kazanacağı biçiminde yorumlanmıştır.[1267] TBMM'de konu hakkında konuşma yapan Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan, GKRY-Yunanistan arasındaki savunma doktrininin amacının "*Ege'de olduğu gibi, Türkiye'nin hareket sahalarını Doğu Akdeniz'de de daraltmaya çalışmak, Kıbrıs-Rodos-Girit üçgeniyle Türkiye'yi çevrelemek, Kuzey Kıbrıs ile Türkiye arasındaki bağı koparmaktır*"[1268] beyanatında bulunmuştur.

Böyle bir dönemde Reuters'ın GKRY'nin 140 km menzille sahip S-300 füzelerini satın alınması için Rusya Federasyonu ile anlaşacağını duyurmuştur. Ardından, 5 Ocak 1997'de satın alma antlaşmasının yapıldığı ilan edilmiş ve bu gelişme ile birlikte S-300 Füzeleri Krizi tetiklenmiştir. GKRY, Rusya ile füzelerin Kıbrıs'a yerleştirilmesi konusunda da bir anlaşma imzalanmıştır. Türk Dışişleri, satın alma anlaşmasının ardından yaptığı açıklamada, GKRY'nin girişeceği bu silahlanmanın Kıbrıs'ta barış sürecini sekteye uğratacağını, adadaki Türk toplumunu tehdit edeceğini, Doğu Akdeniz'de Türk-Yunan güç dengesini bozacak gelişmelere Türkiye'nin müsamaha göstermeyeceğini açıklamıştır.

Bu noktada Türkiye'nin tehdit algılamasının, füzelerin Kıbrıs'a yerleştirilmesiyle birlikte Türk[iye]-Yunan[istan]arasındaki güç dengesini bozmanın yanı sıra 250 km genişlemesi mümkün olan füze başlıklarının kapasitelerinin Türkiye'nin güvenliğini tehdit edecek olmasıdır.[1269] Füzelerinin Rusya Federasyonu'ndan temin edilecek olması; aynı zamanda, NATO'nun güney kanadının tehdit altına girmesi ve Rusya'nın Akdeniz'e inmesi gibi anlamlar da içermektedir.[1270] S-300 Füzeleri Krizi sırasında Türkiye'nin temel önceliği ve hedefi, füzelerin adaya yerleştirilmesinin önlenmesi üzerine kurulmuştur. Başbakan Mesut Yılmaz, Baf'ta inşa edilen hava üssünün S-300

[1267] Ortak Savunma Doktrini çerçevesinde Baf Askeri Havaalanı inşa edilmiş, Terazi deniz üssünün inşa edilmesine ek olarak, S-300 füzelerinin satın alımına karar verilmiştir. "Yunanistan ve GKRY Arasında Ortak Savunma Dokrini", http://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa, [17.04.2020].

[1268] **T.B.M.M Tutanak Dergisi**, Dönem: X, Birleşim: 45, Cilt: 19, (14 Ocak 1997): 8-11.

[1269] İsmail Cem, **Türkiye, Avrupa, Avrasya: Strateji Yunanistan Kıbrıs** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 200

[1270] Bu nedenle ABD ve İngiltere tarafından öncelikle Kıbrıs'ta göreceli olarak taviz verilmesi, asker sayılarının azaltılması gibi önlemler alınması istenmiş ancak bu durum AB, ABD ve İngiltere tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

füzeleri ile donatılması halinde bu durumun Türkiye açısından "*taarruzi bir sistem haline geleceğini ve Türkiye'nin buna kayıtsız kalamayacağını*" vurgulamış; Dışişleri Bakanı Cem ise yaşananların "*güneyden olası bir tecavüzde Güney Kıbrıs'ın bir sıçrama tahtası olacağının açık göstergesi*"[1271] olduğunu ifade etmiştir.

GKRY'nin satın alma kararının ardından Türkiye, doğrudan olaya tepki vermiştir. Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan, füzelerin Kıbrıs'a yerleştirilmeleri halinde "*her türlü önlemin alınacağı*"nı açıklamış; dönemin Dışişleri Bakanı Tansu Çiller ise "*S-300'lerin vurulabileceğinden*" bahsetmiştir. 25 Ocak 1997'de Türk Silahlı Kuvvetleri'ne bağlı savaş gemileri KKTC'yi ziyaret etmiştir. Dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı, "*KKTC'nin güvenliği için elimizden gelen her şeyi yapacağız*" demiştir. Türkiye, 18 Haziran 1998'de, Yunanistan'ın 4 adet F-16 savaş uçağını GKRY Baf askeri havaalanına indirmesinin ardından 6 adet F-16 savaş uçağını KKTC'ye göndermiştir.

Netice itibariyle Türk tarafının füzelerin adaya yerleştirilmesi halinde adanın ve Türkiye'nin güvenliğini tehdit edeceğini belirtmesi, adadaki Türk halkının güvenliğini garanti etmesi ve her türlü askeri önlemin gündemde olduğunu açıklaması üzerine, S-300'lerin Yunanistan'a verilerek kurulmadan Girit'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Aralık 1998'de BM Güvenlik Konseyi, Kıbrıs'ta asker ve silahlandırma düzeyini azaltmaya ve sınırlandırmaya çağırmıştır. 29 Aralık 1998'de Glafkos Klerides başkanlığında gerçekleştirilen Rum Ulusal Konseyi toplantısında S-300'lerin Girit'e götürülmesi için ilgili taraflarla görüşme başlatılmasına karar verilmiştir. Ayrıca Klerides *''Bu kararı tehditle değil, Helenizmin ve Kıbrıs halkının yararına olduğu için aldım''*[1272] demiştir. 30 Aralık 1998'de GKRY, S-300 füzelerini adaya konuşlandırmama kararı alındığını ilan etmiştir. Böylece S-300'ler Yunanistan'a verilerek Girit'e yerleştirilmiştir.

Krizin başladığı dönemde Türkiye, "Refahyol Hükümeti" olarak bilinen 54. Hükümet tarafından yönetilmektedir. Necmettin Erbakan'ın Başbakan, Tansu Çiller'in Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak görev yaptığı bu koalisyon hükümetinde, Türk dış politikası kararlaş[tırma] açısından en çelişkili dönemlerinden biri olarak okunmaktadır. Hükümet kendi içerisinde uyumsuz, askerin siyasete

---

[1271] Şükrü Elekdağ, "Atina Neyin Peşinde?", **Milliyet**, 22 Haziran 1998.
[1272] "S-300'ler Kıbrıs'a gelmiyor", **Hürriyet**, 30 Aralık 1998.

müdahalesinden söz edilen bu zaman dilimi yaşanmaktadır. Dış politikanın "Doğu" ülkeleri ile ilişkiler kanadını Refah Partisi; "Batı" ile ilişkiler kısmını ise Doğruyol Partisi yürütmüştür. Cumhurbaşkanı, askeri yapı, hükümet içi sorunlara ek olarak yürütmedeki çok başlılık tartışmaları da belirleyicidir. [1273]

Ayrıca kriz döneminde yetkili olan diğer bir hükümet, 55. Hükümettir. [1274] Süleyman Demirel, S-300 Füze Krizi sürecinde 54. ve 55. Hükümetler döneminde cumhurbaşkanlığı görevini yürütmüştür. Türk karar alıcılar, S-300 füzelerini doğrudan bir güvenlik tehdidi olarak algılamışlardır. Örneğin Başbakan Mesut Yılmaz, ''*S-300 füzeleri ile bizim için artık mesele Kıbrıs Türklerinin güvenliği meselesi olmaktan çıkmış, Türkiye'nin güvenliği meselesine dönüşmüştür. Kendi güvenliğimiz için bile yapmayacağımız hiçbirşey olamaz*''[1275] ifadelerini kullanmıştır. Nitekim Rusya'dan yapılan açıklamalarda, ''*S-300 füzeleri kimsenin güvenliğini tehdit etmediği*''[1276] vurgulanmıştır. Rusya'ya göre füzeler savunma amaçlıdır.

Kriz döneminde GKRY'de Dışişleri Bakanı Alekos Michaelides iken Nisan 1997'den sonra Bakanlık Sözcüsü Yannakis Kasulides Dışişleri Bakanlığı görevine getirilmiştir. Bu dönemde Savunma Bakanı ise Kostas İliades'tir. ABD'nin Kıbrıs temsilcisi Holbrooke'un S-300 füzeleri sorununun çözülmesi ve Rum-Yunan ortak savunma doktrinin lağvedilmesi için Türkiye'nin Kıbrıs'ta bulundurduğu askerleri geri çekmesini önermesi üzerine Ankara, ''*Askerimizi ne zaman çekeceğimize biz karar veririz. Bu durumda tam tersine, asker sayısını arttırmamız gerekecek*''[1277] yanıtını vermiştir.[1278]

[1273] Bu dönemde yürütmedeki çok başlılık sorununu görünür kılan Dışişleri Bakanı Tansu Çiller'in yanı sıra Refah Partisi adına Devlet Bakanı Abdullah Gül'ün Türki Cumhuriyetler ve Kıbrıs konularında yetkilendirilmiş olmalarıdır. Abdullah Gül'e 18 Aralık 1996 tarihli bir genelgeyle Türki Cumhuriyetler, yurtdışında yaşayan Türkler ve İslam ülkeleri ile bütün ekonomik işlerin koordinasyonunu içeren yetki devri yapılmıştır. Bu durum Devlet Bakanı Abdullah Gül'ün "gölge bakan" haline gelmesine yol açmıştır. Gencer Özcan, "Yalan Dünyaya Sanal Politikalar", **On Bir Aylık Saltanat: Siyaset Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi**, yay. haz. Gencer Özcan (İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1998):180-181.

[1274] Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti ve Demokratik Türkiye partisi 55. Hükümetin koalisyon ortaklarıdır.

[1275] Muharrem Sarıkaya, "Mesut Yılmaz: 'S-300'ler Türkiye'yi tehdit ediyor'," **Hürriyet,** 12 Eylül 1997.

[1276] Nerdun Hacıoğlu, "Ruslardan S-300 küstahlığı", **Hürriyet**, 26 Eylül 1997.

[1277] Selin Çağalayan, "Holbrooke'un taviz isteğine ret", **Hürriyet**, 15 Ekim 1997.

[1278] Ayrıca kuvvet kullanma tehdidinden yararlanarak bölgede tatbikatlar -Toros 2 ve Kararlılık 97 isimli tatbikatlar- yapılmış ve savaş uçakları gönderilmiştir. Bölgede kurulacak radar sistemlerinin menzilleri S-300 füzelerinin konuşlandırılmasının sınırlı askeri tehdit olarak temsil edildiğini göstermektedir.

Türkiye, bu noktada ABD ve İngiltere'den (NATO'nun güney kanadında Rus etkinliğinin artacak olması nedeniyle) üçüncü aktör desteği sağlamış ve Glafkof Klerides üzerinde baskı oluşturmuştur. Ayrıca ABD, Kıbrıs Rum Yönetimi'ni, S-300 füzelerini Ada'ya getirmemesi konusunda sert bir dille uyarmıştır. Rum gazetelerinde yer alan haberlere göre, ABD Savunma Bakanlığı Müsteşarı Jan Lodal, bir araya geldiği Güney Kıbrıs Washington Büyükelçiliği yetkililerine '*S-300'leri almayın. Türkiye füzeleri imha edebilir. Baf Hava Üssü konusunda da ileri gitmeyin*' demiş ve bu konuda "*Türkiye'yi ikna etme gücüne sahip değiliz. Sandığınızın aksine Türkiye ABD'nin bir eyaleti değildir. Hiç kimse Türkiye'yi temel çıkarlarına ters düşen bir konuda uzlaşmaya zorlayamaz*"[1279] ifadelelerini kullandığı basına yansımıştır. NATO Genel Sekreteri Javiar Solana ise NATO'nun S-300'lerin Ada'ya konuşlandırılmasına karşı olduğunu açıklamış ve "*S-300'lerin Ada'ya konuşlandırılmaması için formül bulunması gerektiğini*"[1280] belirtmiştir. Yunanistan Milli Savunma Bakanı Akis Tsohatzopoulos 1 Eylül 1997'de yaptığı açıklamada, "*Kuzey Kıbrıs'ı ilhak teşebbüsünde bulunan Türkiye'nin bu davranışını Hitler'in II. Dünya Savaşı sırasında Çekoslovakya'daki tutumuna*" benzetmiş; 6 Eylül'de, Türkiye'nin GKRY'de S-300 füzelerinin konuşlandırılacağı üslere saldırmasını "*casus belli*" olarak değerlendireceklerini belirtmiştir. Başbakan Kostas Simitis, 8 Eylül'de yaptığı açıklamada, Yunanistan'ın Kıbrıs'ta S-300 füzelerinin konuşlandırılmasını desteklediği ve Türkiye'nin Kıbrıs'taki statükoya müdahalede bulunmasının savaş sebebi addedileceğini belirtmiştir.[1281] Buna karşılık olarak İsmail Cem, Türkiye'nin tutumunu şu şekilde ortaya koymuştur:

> "Kıbrıs konusunda Türkiye'nin tutumu, tavrı, yaklaşımı bellidir. Bunlar açıklanmıştır. [...] Kıbrıs'ta Türkiye'nin şu aşamada daha çok ekonomik ağırlıklı girişimleri, destekleri devam etmektedir. Gene Kıbrıs'da, Kıbrıs'ın meselesini anlatmakta zannediyorum belli ölçüde, çok küçük ölçüde, belli ölçüde demek bile yanlış, çok küçük bir ölçüde, biraz etkili olabildik. Yani hiç değilse bugün bir AB ülkesi AB üyeleri arasında ilk defa birisi, bana göre çok önemli olan birisi, İtalya, Kıbrıs'ta iki siyasi birimin, iki devletin, KKTC ve Kıbrıs Rum Cumhuriyeti'nin varlığını resmen kamuoyu önünde dile getirdi. Daha sonra da bu görüşünü teyit etti. [...] Hatta bana özel olarak da teyit edildi ve Kıbrıs'ta bu S-300 konusunu -orada biraz kendi Bakanlığımıza pay çıkarıyorum- çok net, çok açık ve çok inandırıcı bir şekilde, bizim açımızdan itimat telkin eden bir şekilde dünyaya anlatmaya başladık. Hatta belli bir ölçüde de anlatabildik. [.. .] Dış basınla olan temaslarımda gene S-300'leri işledim ve zannediyorum konuyu anlatabildim. Bu girişimin sadece Türkiye'nin güvenliği açısından değil, Doğu Akdeniz'in güvenliği açısından, hatta Ortadoğu'nun güvenliği açısından ne kadar önemli olduğunu, nasıl bir tahrikin ve yanlışın

---

[1279] "ABD'den Kıbrıs tugayı", **Hürriyet**, 24 Şubat 1998.
[1280] "NATO ve AB'den S-300'ler için Baskı", **Hürriyet**, 18 Temmuz 1998.
[1281] "**Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi (1997)**", http://diad.mfa.gov.tr/diad/tarihce/1997.pdf, 55, [18.04.2020].

yapılmakta olduğunu, muhataplarıma anlattım ve zannediyorum muhataplarımı belli ölçüde ikna edebildim. Yani S-300'ler konusunu bizim Bakanlığımız gereğince dünya kamuoyuna, dünya Dışişlerine yansıtmıştır ve bunun sonuçlarını da belli ölçüde almıştır.

S-300'ler konusunda bir noktaya daha değinmek istiyorum. Şimdi, tabii dış siyasette **daima olabilecek kötü senaryoyu dikkate almak** ve ona göre hesap tutmak icap eder ve o çerçevede bizim Dışişleri Bakanlığı olarak düşüncemiz -hükümetin düşüncesine de katılıyoruz bu açıdan, ona da geleceğim- şudur: S-300 konusunda biz Dışişleri Bakanlığı olarak biz kendi görev alanımızda **"bekleyelim, bakalım, belki bu S-300'ler gelmez, belki konuşlandırılmaz, onun için bekleyelim. Eğer yaparlarsa o zaman biz de politikalarımızı harekete geçirelim". Kesinlikle böyle bir yaklaşımda değiliz. Tam aksine, biz S-300'lerin Kıbrıs Rum Kesimi tarafından beyan edildiği üzere, oraya yerleştirileceğini hesaplayarak, hangi önlemi geliştireceksek, hangi politikayı geliştireceksek, şimdiden, bugünlerden başlayarak geliştiririz. Yani son dakikayı beklemeyeceğiz. "Belki de hiç gelmez, belki de onlar konuşlandırmadan önce biz anlaşırız" gibi bir düşüncede olmayacağız. Biz politikalarımızı şimdiden oluşturacağız ve zannediyorum olayın güvenlik boyutu, askeri boyutu da hükümetimiz tarafından bu çerçevede ele alınacak, bu şekilde yaklaşılacak ve "bekleyelim son dakikayı, bunlarda gelsin oraya konuşlandırılsın, ondan sonra da Türkiye öyle birşey yapar ki, ne yaparsa o zaman yapar" gibi bir yaklaşımda değil, tam aksine zamanı geldiğinde karşı önlemlerimizin alınmaya başlaması. Yani son günün beklenilmemesi. Bu da bizim çok paylaştığımız bir konudur.**"[1282]

Klerides, krizin başlangıcında, "*Türk işgalci güçlerinin tehdidi altında Kıbrıs Rumlarının kendilerini savunmalarının en doğal hakları olduğu*" şeklinde demeçler verirken sonraları füzelerin yerleştirilmesi için henüz bir tarih saptanmadığını belirten açıklamalar yapmaya yönelmiştir. Ayrıca Türkiye, tatbikatlar anlamında şiddet içermeyen askeri eylemler yapmıştır. Buna ek olarak ABD Dışişleri Bakanlığı Kıbrıs Özel Koordinatörü Thomas Miller ve ABD Kıbrıs Özel Temsilcisi Richard Holbrooke üzerinden de istemlerini iletmiştir. Holbrooke'un NATO'ya verdiği gizli bir raporda, "*S-300'lerle birlikte Ada'ya konuşlandırılacak radarlarla Rusya'nın bütün Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'yu kontrol altına alacağını, bunun için Rusya'nın da NATO karşısında üstünlük kazanacağını*"[1283] savunması Türkiye'nin S-300 Füze Krizi'nde ABD'nin desteğini sağlamasını kolaylaştırmıştır.

3.3.6.2.11. 2003 Doğu Akdeniz MEB

2001 yılında Yunan ve Rum basınında Kıbrıs'ın güneyi ve doğusunda zengin petrol yatakları olduğu yönünde çıkan haberlerin ardından Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) bölgedeki doğal kaynaklara erişimi gündeme getirmiş; Akdeniz'de kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge sınırlandırma antlaşmaları yapmaya başlamıştır. Bu amaçla GKRY'nin Doğu Akdeniz'deki petrol ve petrol yataklarına

---

[1282] "**Dışişleri Bakanı Sayın İsmail Cem'in Basın Toplantısı (8 Ekim 1997)**," http://www.turkishgreek.org/kuetuephane/item/32-disisleri-bakani-sayin-ismail-cem-in-basin-toplantisi-8-ekim-1997, [18.04.2020].
[1283] "ABD: S-300'ler Bölgeyi Rus Kontrolüne Sokar", **Hürriyet**, 10 Eylül 1998.

erişmek amacıyla Mısır, Lübnan, İsrail gibi ülkelerle münhasır ekonomik bölge sınırlandırma antlaşmaları imzalaması, Türkiye tarafından, Doğu Akdeniz'deki statükonun bozulması, Kıbrıs sorununun hala bir çözüme kavuşturulamaması, Rum yönetiminin adanın tamamını temsil etmediği gibi gerekçelerle eleştirilmiştir. Bu açıdan Doğu Akdeniz deniz yetki alanları uyuşmazlığı 2001'de başlamış olup 2003 sonrasında tetiklenerek bugün hali hazırda devam etmektedir. Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Krizi, doğrudan doğruya Türk[iye]-Yunan[istan] arasında tektiklenmemiş olsa da Kıbrıs ve Doğu Akdeniz'deki tartışmalar iki ülke arasındaki tekrarlayan çatışmanın dışında ele alınamaz. Nitekim Doğıu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Krizi zamana yayılarak gelişen bir kriz özelliği göstermiş ve sürecin ilerleyen aşamalarında Yunanistan da konuya dahil olmuştur.

Kıbrıs uyuşmazlığının tarihine bakıldığında, sorunun temellerinin Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki rekabete dayandığı görülmektedir. Bu bağlamda Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti seçeneği bir ara formül olarak meydana çıkarılmıştır. Türk[iye]-Yunan[istan] arasında yaşanan tekrarlayan çatışma içerisindeki krizler, tekrarlayan çatışmanın bu niteliğini açığa çıkartmaktadır. Yunanistan'ın enosis fikrinden uzaklaşmaması ve stratejisini uzun bir zaman dilimine yayması, Türkiye'nin de enosisi engellemek için uzun vadeli stratejiler geliştirmesini gerektirmektedir. Bu süreçte Kıbrıs özelinde her oldu-bitti girişimi Türkiye'nin fiili müdahaleleriyle dengelenmektedir. Bu nedenle Kıbrıs özelindeki uyuşmazlık hali 1963'ten itibaren varlığını sürdürmüş ve kalıcı bir çözüme konu ol(a)mamıştır. Kıbrıs uyuşmazlığına Türkiye'yi ve Yunanistan'ı tatmin eden bir çözüm bulunamadığı takdirdei taraflardan herhangi birinin fiili durum/oldu-bitti yaratması diğerinin reaksiyon göstermesini doğurmaktadır. Dolayısıyla 1963 sonrası Kıbrıs, Türk[iye]-Yunan[istan] dengesi ve ahdi statü bağlamında taraflar arasında bir denge kurulamamasıyla ilintilidir.[1284] Doğu Akdeniz MEB krizinde sahnede Kıbrıs Rum Yönetimi görünse de aslında bu rekabet doğrudan Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki mücadelenin bir parçasıdır. Bu rekabette Yunanistan için Doğu Akdeniz'e "yeniden" hâkim olmak düşüncesi önemli bir yer tutarken; "Helenizmin" tarihsel, kültürel, jeopolitik sınırlarına ulaşmak amaçlanmıştır.

[1284] Taraflar arasındaki dengeyi Türkiye ve Kıbrıs Türk Toplumu açısından olumsuz etkileyen unsur ise uluslararası toplumun konuyu siyasi bağlamıyla ele alıyor oluşudur. Türk toplumu ve Türkiye'nin izlediği siyasa uluslararası hukuk bakımından savunulabilir-meşru zemine sahip olmasına rağmen-siyasi bakımdan destek bulma noktasında başarılı değildir.

GKRY bandıralı Nothern Access isimli sismik araştırma gemisi, 11-19 Mart 2002'de Türkiye'nin kıta sahanlığında bulunduğu gerekçesi ile bölgeden uzaklaştırılmıştır.[1285] Geminin Akdeniz'deki sismik araştırma faaliyetlerine, hiç değilse krizin başlangıcında, GKRY'nin Yunanistan ile birlikte hareket etmediği Yunanistan'ın verdiği tepkilerden anlaşılmaktadır. MEB konusunda Yunanistan GKRY'ye "sınırlı" olarak destek vermiştir.[1286] Türkiye'nin girişimlerine rağmen GKRY ile Mısır arasında 17 Şubat 2003'te Münhasır Ekonomik Bölge Sınırlandırma Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma, Mısır ile GKRY arasında sekiz coğrafi koordinat kullanılarak kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan ortay hat ile örtüşen bir sınır çizmiş; 2004 Şubat'ında Birleşmiş Milletler'e (BM) tescil ettirilmiştir. Antlaşmanın tescilinin ardından Türkiye ile GKRY özelinde deniz yetki alanları konusu dış politika krizi halini almıştır. Türkiye, 2 Mart 2004'te BM aracılığı ile GKRY'ne bir nota vererek "anlaşmayı tanımadığını ve Doğu Akdeniz'deki haklarının saklı olduğunu" belirtmiştir. [1287]

30 Ocak 2007'de Türk Dışişleri, Kıbrıs'ın durumuna ve kıta sahanlığına ilişkin görüşlerini ilan etmiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın yaptığı açıklamada; "2003 yılından itibaren GKRY'nin Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanlarını ilgilendiren ikili antlaşmalar yapma gayretlerini arttırdığı", Türkiye ve KKTC'nin bu "gayretlere başından itibaren karşı çıktığı" ve "yarı kapalı bir deniz niteliğine sahip olan Doğu Akdeniz'de kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge sınırlandırmalarının ancak bütün tarafların hak ve çıkarlarını gözetecek biçimde" gerçekleştirilebileceği ifade edilmiştir. Buna ek olarak, 15-16 Ocak 2007'de GKRY ile Lübnan arasında aynı konuya yönelik görüşmelerin olduğu basına yansımıştır. Dışişleri Bakanlığı, Lübnan'a yönelik diplomatik girişimlerde bulunmuş olsa da 17 Ocak 2007 itibariyle Lübnan ile GKRY arasında MEB sınırlandırma antlaşması imzalanmıştır. Türkiye, "her hal ve

---

[1285] Sertaç Hami Başeren, "Doğu Akdeniz", http://tudav.org/calismalar/deniz-alanlari/munhasir-ekonomik-bolge/dogu-akdeniz-serhat-h-baseren/, [20.04.2020].

[1286] Ancak daha sonra Yunanistan, Rodos ve Meis Adaları ile Anadolu ortay hattını Türkiye-Yunanistan sınırı kabul ederek Türkiye'yi Akdeniz'den dışlamaya; GKRY'nin ise Meis'ten sonra Anadolu-Kıbrıs Ortay hattını esas alarak Türkiye'ye Antalya açıklarında çok az bir kıta sahanlığı bırakacak şekilde kıta sahanlığını Kıbrıs'a uzatmayı amaçladığı ifade edilmiştir. Sertaç Hami Başeren, **Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı** (İstanbul: Türk Deniz Araştırma Vakfı Yayınları, 2010), 9.

[1287] Doğu Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler Türkiye, Yunanistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Mısır, Filistin, İsrail ve Kıbrıs Adası'ndaki Akrotiri ve Dikelya üsleri ile İngiltere yer almaktadır. Antlaşmanın içeriği itibariyle ,1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne atıf yapılmıştır. Tuğçe Kafdağlı, "Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Krizi, http://tdpkrizleri.org/index.php/2003-dogu-akdeniz-deniz-yetki-alanlar-krizi, [20.04.2020].

karda böyle bir anlaşmanın yürürlüğe konulmamasını" talep ettikten sonra konu hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

> "Kıbrıs Adasının deniz alanlarında KKTC'nin de hak ve yetkileri bulunmaktadır. Öte yandan, GKRY Adanın tümünü temsil etmemektedir. Dolayısıyla, GKRY'nin bu konuda çıkardığı yasaların veya ilgili ülkelerle yaptığı anlaşmaların bizim açımızdan hükmü bulunmamaktadır. Ayrıca, Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin de meşru ve yasal hak ve çıkarlarının mevcut olduğu hatırda tutulmalıdır. GKRY'nin yapmaya niyet ettiği ikili anlaşmaların konusunu teşkil eden deniz alanlarının bir bölümü bu hak ve çıkarları da ilgilendirmektedir. Türkiye Doğu Akdeniz'deki hak ve çıkarlarını korumakta kararlı olup, bunların aşınmasına yönelik teşebbüslere müsaade etmeyecektir.
>
> Bu bağlamda, Kıbrıs Adasının deniz alanlarında GKRY'nin vermeye teşebbüs edebileceği hükümsüz ruhsatlara dayanarak petrol-doğal gaz araştırmasıyla ilgili çalışmalar yapmayı düşünebilecek ülkelerin ve şirketlerin, durumun hassasiyetini ve Ada'daki diğer kurucu halk olan Kıbrıs Türklerinin iradesini de dikkate almaları, her hal ve karda Kıbrıs meselesinin çözüm sürecine olumsuz etkide bulunacak girişimlere yönelmemeleri gerektiğini hatırlatıyor ve buna göre davranmalarını bekliyoruz."[1288]

Türkiye'nin gerçekleştirdiği girişimler, BM ve ikili ülkeler düzeyinde değerlendirildiğinde, "GKRY'den istenen kıta sahanlığı ile ilgili faaliyetlerine son vermesi" olduğu görülmektedir.[1289] Türkiye'nin bu noktadaki argümanı, Kıbrıs'lı "Türklerin de bölgede hakları olduğu"dur. Bu nedenle GKRY faaliyetlerine devam ettiği takdirde, Türkiye aynı şekilde karşılık verecektir. Nitekim GKRY'nin 2007'nin ilk aylarında 13 adet arama sahası ilan etmesinden sonra büyük petrol şirketlerine ruhsat verme aşamasına geçmesi karşısında Türkiye, Doğu Akdeniz'de kendi ekonomik bölgesinde -Kuzey Kıbrıs'ta adanın kuzeyinde ve doğusunda belirlediği bölgelerde- 9 Ağustos 2007'de, TPAO'ya arama ruhsatları vermiştir.[1290]

28 Ekim 2008'de GKRY, Noble Energy şirketine ruhsat vermiş; şirket, 19 Eylül 2011'de Doğu Akdeniz'de 12. parselde sondaj faaliyetlerine başlamıştır.[1291] Bunun hemen ardından Türkiye, 21 Eylül 2011'de KKTC ile MEB anlaşması imzalamıştır.

[1288] "**Dışişleri Bakanlığı Açıklaması No:18"**, 30 Ocak 2007, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi´nin Doğu Akdeniz´deki Ülkelerle Deniz Yetki Alanlarını İlgilendiren İkili Anlaşmalar Yapma Gayretlerini hk.", http://www.mfa.gov.tr/no_18---30-ocak-2007_-guney-kibris-rum-yonetimi_nin-dogu-akdeniz_deki-ulkelerle-deniz-yetki-alanlarini-ilgilendiren-ikili-anlasmalar-yapma-gayretlerini-hk_-.tr.mfa, [20.04.2020].

[1289] Tuğçe Kafdağlı, "Kriz Yönetimi Açısından Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı", (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013): 95.

[1290] Kıbrıs'ın 13 parselinden 1, 4, 5, 6 ve 7 no'lu parsellerin bir bölümü, Türkiye'nin TPAO'ya ruhsat verdiği bloklarla keşişmektedir. 3 no'lu parsel ise Kuzey Kıbrıs'ın TPAO'ya verdiği "ayrıcalıklı alan" ile çakışmaktadır. "Doğu Akdeniz-Erdoğan: Hidrokarbon arama çalışmalarına aynı kararlılıkla devam edeceğiz", **BBC Türkçe**, 23 Ağustos 2019, https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49443479, [23.08.2019].

[1291] "Doğu Akdeniz'de Petrol Arama Krizi Sürüyor", İktisadi Kalkınma Vakfı E-Bülteni 19-25 Eylül 2011,https://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/dogu_akdeniz%E2%80%99de_petrol_arama_krizi_suruyor.pdf

Başbakan Erdoğan, "*GKRY'yi adadaki tek yönetimmiş gibi petrol ve doğalgaz konusunda tek taraflı adımlar atmakla*" [1292] eleştirmiştir. Erdoğan,

> "[GKRY] Ada'nın güneyinde petrol ve doğalgaz ruhsat sahalarını belirlemiş, buralara uluslararası petrol firmalarını davet etmiş, onlara araştırmalar yaptırmıştır. Bu oldu bittilerin, Kıbrıs Türklerinin eşit hak ve çıkarlarını ihlal ettiğine, Birleşmiş Milletler kapsamlı çözüm görüşmelerinin ruhuna ve lafzına aykırı olduğuna ve bölgede gerginliğe sebebiyet vermektedir. Rum yönetimi, geçmişte ara verdiği petrol ve doğalgaz arama çalışmalarını yeniden başlatmış, sözde 12. ruhsat sahasına bir sondaj platformu intikal ettirerek, 19 Eylül 2011 tarihinde doğalgaz sondaj çalışmalarına başlamıştır. Rumların bu sorumsuz, tahrikkar ve tek yanlı adımını protesto ediyoruz. Bu adım, BM müzakerelerinde kritik ve belirleyici bir aşamaya geldiği bir dönemde atılmış olup, Rum tarafının Kıbrıs Türklerinin eşit hak ve çıkarlarını hiçe saydığını, Kıbrıs Türkleri ile ortak bir gelecek paylaşmak istemediğini ve böylece kapsamlı çözüme hazır olmadığını göstermektedir. "Bu duruma ne bizim ne de Kıbrıs Türklerinin kayıtsız kalamayacağını, Rumların sondaj faaliyetlerine başlaması halinde Kıbrıs Türklerinin hak ve hukukunu korumak için KKTC ile birlikte bir dizi somut adım atacağımızı evvelce uluslararası toplumun dikkatine açık bir şekilde getirmiştik. Bu kararlılığımızın göstergesi olarak Türkiye ile KKTC arasında bugün New York'ta kıta sahanlığı anlaşması imzalamış bulunuyoruz"[1293] beyanatında bulunarak Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki girişimlere karşı koyacağını açıklamıştır.

İsrail ile GKRY, 17 Aralık 2010'da MEB sınırlandırma antlaşması imzalamıştır. Türk Dışişleri, MEB sınırlandırma anlaşmasının konu aldığı deniz alanlarında Türkiye'nin bir hak iddiasının bulunmadığını ilan etmiş ve Türkiye'nin konuya "Kıbrıs meselesi bağlamında" yaklaştığını açıklamıştır.[1294] Ayrıca aynı yıl, bölgesel alt sistemdeki değişikliklerin etkisi ile 8 Kasım 2014'te GKRY, Mısır, Yunanistan Kahire'de Akdeniz'de ortak enerji çalışmaları yapmak üzere toplanmış ve Türkiye'nin münhasır ekonomik bölgede faaliyetlerini durdurmasını istemiştir. GKRY lideri Nikos Anastasiadis, ülkesinin "Mısır ve Yunanistan'la yaptığı iş birliğinin başka bir ülkenin aleyhine" olmadığını ifade ederken; Yunanistan Başbakanı Samaras, "adalet ve tarihe saygı esasına göre Kıbrıs'ın yeniden birleşmesi gerektiğini" ifade etmiştir.[1295] Bu arada Kıbrıs müzakereleri 30 Aralık 2014'te, GKRY tarafından Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki Kıbrıs açıklarında gerçekleştirdiği sismik araştırma faaliyetleri gerekçe gösterilerek askıya alınmıştır.[1296]

[1292] Kafdağlı, Kriz Yönetimi Açısından, 114.
[1293] "Sondaj için İlk Adım Atıldı", **Cumhuriyet**, 21 Eylül 2011.
[1294] "**Dışişleri Bakanlığı Açıklaması No: 288**", 21 Aralık 2010, İsrail ile GKRY Arasında İmzalanan MEB Anlaşması Hk.", http://www.mfa.gov.tr/no_-288_-21aralik-2010_-israil-ile-gkry-arasinda-imzalanan-meb-anlasmasi-hk_.tr.mfa, [22.04.2020].
[1295]"Mısır, Yunanistan ve Rum Yönetimi Zirvesi", **Aljazeera Türk**, 8 Kasım 2014, http://www.aljazeera.com.tr/haber/misir-yunanistan-rum-yonetimi-zirvesi, [20.04.2019].
[1296] Bu konuda bkz. Rahme Çiftçioğlu, "Kıbrıs Müzakereleri 2014'te Hidrokarbon Yataklarına Takıldı", 18 Kasım 2019, https://www.kibrispostasi.com/c35-KIBRIS_HABERLERI/n151460-kibris-muzakereleri-2014te-hidrokarbon-yataklarina-takildi, [18.11.2019].

GKRY, Yunanistan ve İsrail üçlü zirvesinde Doğu Akdeniz'de çıkacak doğalgaz ve petrolün EastMed adı verilen bir boru hattı ile Kıbrıs'tan önce Yunanistan'ın Girit adasına, oradan da Yunanistan'ın Mora Yarımadası'na, daha sonra İtalya'ya aktarılması yönünde iş birliği protokolü yapılmasının ardından 31 Mayıs 2018'de Türkiye'nin ilk sondaj gemisi Fatih Doğu Akdeniz'e açılmıştır. Bunun karşısında Yunanistan, Mısır ve Güney Kıbrıs "Medusa 6" tatbikatını[1297] gerçekleştirmiştir. Mısır, ABD, Suudi Arabistan, Yunanistan, Ürdün, İngiltere, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), İtalya ve Fransa'nın katıldığı "Parlak Yıldız 2018" adlı ortak askeri tatbikat Mısır'da gerçekleştirilmiştir.

21 Eylül 2018'de Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Fatih Dönmez, Mısır-GKRY antlaşmasına istinaden "*Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin onay vermediği, rızasının olmadığı hiçbir projenin oldubittiye getirilmesine izin vermeyeceğiz*" demiştir.[1298] Bu ortamda Mısır, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Yunanistan liderleri, Doğu Akdeniz'deki enerji işbirliklerini ilerletmek amacıyla Girit Adası'nda bir görüşme gerçekleştirmiştir. Yunanistan Başbakanı Aleksis Çipras, Mısır ile Akdeniz'de Münhasır Ekonomik Bölge sınırlarının en kısa sürede belirlenmesi konusunda anlaştıklarını ilan etmiştir.[1299] 19 Şubat 2018'de, adeta her gün yeni bir gelişmenin ve Doğu Akdenizde sürekli askeri tatbikatların yapılmasının ardından Doğu Akdeniz'i Türkiye ve KKTC'nin tepkilerine rağmen tek yanlı parselleyen Kıbrıs Rum yönetiminden ihale alan Amerikan Enerji şirketi Exxon Mobil, Ada'nın güneyinde 10 numaralı parselde sondaj çalışmalarına başlamıştır.[1300] Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy, Exxon Mobil'in "*doğal gaz arama faaliyeti başlatması bölgenin istikrarına katkıda bulunmamaktadır. Sorunun çözümü açısından da belirli hassas dengeleri değiştirebilece*ktir" demiştir.[1301] 15 Aralık 2018 tarihinde ise Güney Kıbrıs Rum Yönetimi lideri Nikos Anastasiadis:

> "Kıbrıslı Türklere ve Türkiye'ye söylediğim gibi, Kıbrıs Rum kesiminde sahip olunanları kötüye kullanma ya da bunlardan faydalanma konusunda hiçbir soru işareti yoktur. Kararlaştırılan bir nüfus oranı var, 4'e 1 (4 Kıbrıslı Ruma karşılık 1 Kıbrıslı Türk) ve bu orana

---

[1297] "Medusa 6" İcra Edildi", **Gündem Kıbrıs,** 30 Haziran 2018.
[1298] "Doğu Akdeniz'de Oldubittiye İzin Vermeyiz", **Sabah**, 21 Eylül 2018.
[1299] "Çipras, Sisi ve Anastasiadis Girit'te Enerji Meselesi İçin Buluştu", 10 Ekim 2018, https://www.sde.org.tr/ege-kibris/cipras-sisi-ve-anastasiadis-giritte-enerji-meselesi-icin-bulustu-haberi-7480, [10.10.2018].
[1300] Ömer Bilge, "Amerikan Exxon Mobil Kıbrıs'ta Sondaja Başladı", **Hürriyet,** 17 Kasım 2018.
[1301] "Türkiye'den Exxon Mobil'e Uyarı", **Sabah**, 19 Kasım 2018.

göre istediğimiz noktaya ulaşabilirsek doğal zenginliğin paylaşımını da bu şekilde yaparız"[1302] ifadelerini kullanmıştır.

19 Aralık'ta Yunanistan Genelkurmay Başkanı Evangelos Apostolakis, "*Türkiye'nin Doğu Akdeniz bölgesinde uyguladığı baskılara karşı olan Yunanistan; Kıbrıs, İsrail ve Mısır ile kurduğu ittifak sayesinde bölgedeki dengeleri sağlayacağını ve Kaş'ın hemen karşısında yer alan Meis Adasının münhasır ekonomik bölge ilan edileceğini* [1303] belirtmiştir. 2 Şubat 2019'da Yunanistan Enerji Bakanı Yorgos Statakis, ülkesinin East-Med olarak bilinen Doğu Akdeniz Doğalgaz Boru Hattı inşasını desteklediğini açıklarken söz konusu proje için anlaşmaların birkaç ay içinde imzalanacağını bildirmiştir. 2 Mart 2019 tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan, yaptığı konuşmada, "*Türkiye olarak Doğu Akdeniz'deki ve Karadeniz'deki doğal gaz ve petrol haklarımızı en iyi şekilde değerlendirmekte kararlıyız"* demiştir. [1304] 5 Mart 2019'da Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, "*KKTC, adanın etrafındaki doğal zenginliklerin de paydaşıdır, orada hak sahibidir. Herkesin buna göre davranması gerekir*" açıklamasında bulunmuştur. [1305]

21 Mart 2019'da Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Yunan mevkidaşı Katrougalos ile görüşmüş ve Doğu Akdeniz ile Kıbrıs etrafındaki hidrokarbon rezervlerine ilişkin açıklamalar yapmıştır. Bakan Çavuşoğlu, "*Türkiye'nin dahil edilmediği ya da dışlandığı hiçbir proje gerçekçi değildir*" diyerek Türkiye'nin uluslararası hukuktan doğan hakları olduğunu, kıta sahanlığı içindeki alanlarda sismik ve sondaj yapma hakkı bulunduğunu belirtmiştir. Yunan Dışişleri Bakanı Katrougalos ise Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki enerji kaynaklarıyla ilgili bazı haklara sahip olduğunu bildiklerini belirterek, "*Biz de bu çerçevede Kıbrıs'ın haklarını destekliyoruz çünkü Kıbrıs, kendi Münhasır Ekonomik Bölgesi'nde (MEB) var olan hidrokarbon kaynaklarından faydalanma hakkına sahiptir ancak şu da bir gerçek ki Doğu*

[1302] "Kıbrıslı Rum Liderden Gaz Paylaşım Önerisi: 4 Bize, 1 Türklere", **Aydınlık**, 15 Aralık 2018, https://www.aydinlik.com.tr/kibrisli-rum-liderden-gaz-paylasim-onerisi-4-bize-1-turklere-dunya-aralik-2018-2, [20.04.2020].

[1303] "Türkler kayalıklarımıza çıkarsa yerle bir ederiz. Hükümetimiz de aynı görüştedir." "Yunan Genelkurmay Başkanı: Türkler Kayalıklarımıza Çıkarsa Yerle Bir Ederiz", **Cumhuriyet,** 19 Aralık 2018.

[1304] "Yavuz, Akdeniz'de Petrol Sondaj Çalışmalarına Başlayacak", **PetroTürk**, 2 Mart 2019, http://petroturk.com/dogalgaz/yavuz-akdenizde-petrol-sondaj-calismalarina-baslayacak, [02.03.2019].

[1305] "Milli Savunma Bakanı Akar'dan Flaş Açıklama", **Sabah**, 5 Mart 2019.

Akdeniz'de Türkiye'nin de mevcut hakları var" beyanatını vermiştir.[1306] 5 Mayıs 2019'da Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, "*Türkiye, Doğu Akdeniz ve Ege'de uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarının yanı sıra garantör ülke olması nedeniyle KKTC halkının haklarını da her zaman korumaya ve oldubittilere müsaade etmemeye kararlıdır*" diye konuştur.[1307] 7 Mayıs 2019'da Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan:

> "Doğu Akdeniz'de, Güneydoğu Akdeniz'de, Kuzey Kıbrıs'taki soydaşlarımızın hakları ne ise bu haklarını orada garantör bir ülke olarak aramanın gayreti içerisindeyiz. O sularda çıkacak olan bütün imkânlardan Kıbrıs'ın tüm halkı, güneyde de kuzeyde de eşit miktarda hak sahibidirler ve bu eşit miktardaki haklarını korumak için Kuzey Kıbrıs'taki soydaşlarımızın hakkının aranması mücadelesini veriyoruz" açıklamasında bulunmuştur.[1308]

8 Mayıs 2019 tarihinde Yunanistan Cumhurbaşkanı Prokopis Pavlopulos, Türkiye'nin Kıbrıs'ın Münhasır Ekonomik Bölgesi'ndeki sondaj girişimlerinin "uluslararası hukukun doğrudan ve ciddi bir ihlali" olduğunu iddia etmiştir.[1309] 10 Mayıs 2019'da Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Fatih Dönmez, "*Kıbrıs'taki rezervler iki tarafa aittir ve hakça bir paylaşım gerçekleştirilmelidir. Kıta sahanlığımız içerisinde gerçekleştirdiğimiz sismik arama ve sondaj faaliyetlerine saygı duyulmasını bölge içi ve dışı tüm taraflardan beklemekteyiz*" [1310] demiştir. 14 Mayıs 2019 tarihinde Yunanistan Başbakanı Alexis Çipras, Doğu Akdeniz'de doğalgaz aramaya devam etmesi halinde Türkiye'ye ekonomik yaptırımların uygulanacağını söylemiştir. [1311] 17 Mayıs 2019 Yunanistan'ın en eski muhafazakâr gazetelerinden Estia'nın yayınladığı bir haberde, Yunanistan Başbakanı Aleksis Tsipras'ın, Kıbrıs'tan asker çekmesi

---

[1306] "Çavuşoğlu ve Katrougalos'dan Doğu Akdeniz Açıklaması", **DW**, 21 Mart 2019, https://www.dw.com/tr/%C3%A7avu%C5%9Fo%C4%9Flu-ve-katrougalosdan-do%C4%9Fu-akdeniz-a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1/a-48010476, [20.04.2020].

[1307] "Bakan Akar'dan Kıbrıs Mesajı", **Gazete Duvar**, 5 Mayıs 2019, https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2019/05/05/bakan-akardan-kibris-mesaji/, [20.04.2020].

[1308] "Sondaja Aynen Devam Edeceğiz", **Gazetda**, 7 Mayıs 2019, https://www.gazetda.com/sondaja-aynen-devam-edecegiz/, [20.04.2020].

[1309] "Yunanistan Cumhurbaşkanı Pavlopulos: Türkiye Doğu Akdeniz'de Uluslararası Hukuku İhlal Ediyor", **Sputnik News**, 8 Mayıs 2019, https://tr.sputniknews.com/dogu_akdeniz/201905081038987134-yunanistan-cumhurbaskani-pavlopulos-turkiye-dogu-akdenizde-uluslararasi-hukuku-ihlal-ediyor/, [22.04.2020].

[1310] "Bakan Dönmez'den Doğu Akdeniz'de "Oldubitti" Tepkisi", **Hürriyet**, 10 Mayıs 2019.

[1311] "Çipras'tan Türkiye'ye Yaptırım Tehdidi", **Gazete Duvar**, 14 Mayıs 2019, https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya/2019/05/14/ciprastan-turkiyeye-yaptirim-tehdidi/, [22.04.2020].

karşılığında Türkiye'ye, Doğu Akdeniz'deki doğalgazdan pay önereceği öne sürülmüştür.[1312]

15 Haziran 2019 Yunanistan Başbakanı Alexis Çipras, Portekiz Başbakanı Antonio Costa, Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, Malta Başbakanı Joseph Muscat, İspanya Başbakanı Pedro Sanchez, İtalya Başbakanı Giuseppe Conte ve Kıbrıs Cumhurbaşkanı Nicos Anastasiades, Malta'da 'AB Güney Ülkeleri Zirvesi' gerçekleştirmiştir. Zirve sonunda yapılan açıklamalarda, Türkiye'nin, Kıbrıs'taki doğalgaz arama faaliyetleri eleştirilmiştir.[1313] Bundan 3 gün sonra Aleksis Çipras, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki sondaj faaliyetleri konusunda Avrupa Konseyi Başkanı Donald Tusk ile konuşmuş ve Konsey'e, 'Türkiye'yi kınama ve yaptırım uygulama' çağrısı yaptığını açıklamıştır.[1314]

Bu ortamda Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın "*Yunanistan Başbakanı kendine göre bir şeyler söyleyip duruyor. Ne söylerse söylesin. Biz Doğu Akdeniz'deki haklarımızı korumaya kararlıyız*" söylemine cevaben Yunanistan Başbakanı Aleksis Çipras:

> "Sayın Cumhurbaşkanı'na buradan sesleniyorum. Ben kendime göre değil; uluslararası hukuk adına, Avrupa Birliği adına ve hukuk kuralarına saygılı olan uluslararası toplumun adına, mantıklı ve gerçekçi bir dil kullanarak konuşuyorum. Yunanistan tek başına değildir. Bölgedeki istikrarın ve barışın sütun taşlarından biridir. Gerek Yunanistan'ın gerekse Kıbrıs'ın egemenlik haklarını, uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde korumakta kararlıyız." [1315] ifadelerini kullanmıştır.

Ayrıca, "Yunanistan tek başına değildir" derken Türkiye'nin tarihsel travmalarına da atıfta bulunduğu gibi Yunanistan'ın Doğu Akdeniz konusunda önemli bir aktör ve bir taraf olduğunu göstermektedir.

14 Temmuz 2019'da "Türkiye'nin 170 milyar metreküp rezerv bulduğu ve S-400'leri Kıbrıs'a yerleştireceği" iddiası Yunan basınında yer almıştır.[1316] Aynı dönemde Türkiye, iki sondaj ve bir sismik gemi ile bulunduğu bölgeye dördüncü gemiyi göndereceğini duyururken, 16 Temmuz'da Avrupa Birliği'nin üst düzey temasları ve hava taşımacılık antlaşması müzakerelerinin askıya alınması ile 'küçük çaplı' bir

---

[1312] "Yunan Basını: "Tsipras Türkiye'ye Kıbrıs'tan Asker Çekmesi Karşılığında Doğalgazdan Pay Önerecek", **Girne Postası,** 17 Mayıs 2019, https://www.kibrispostasi.com/c37-DUNYA/n285423-Yunan-basini-Tsipras-Turkiyeye-Kibristan-asker-cekmesi-karsiliginda-dogal-gazdan,

[1313] "**Akdeniz Haber Arşivi: Yavuz Sondaj Gemisi Bölgede**", 9 Temmuz 2019, https://www.stratejikortak.com/2019/07/akdeniz-haber-arsivi-yavuz-sondaj-gemisi-bolgede-haziran-2019.html, [22.04.2020].

[1314] **age**.

[1315] **age**.

[1316] "Yunan Medyası Panikte! 'Türkler Doğalgaz Buldu'", **Akşam**, 14 Temmuz 2019.

yaptırım ile karşılaşmıştır.[1317] Taraflar arasında karşılıklı açıklamaların yarışmasının ve birbirlerine karşı gövde gösterisi olarak okunabilecek tatbikatlar ile geçen yılın ardından Türkiye, 27 Kasım 2019'da, boru hattı projesinin güzergahı üzerinde Libya ile deniz yetki alanları anlaşması imzalayarak Doğu Akdeniz'deki gelişmelere cevap vermiştir. Bunun ardından EastMed boru hattıyla ilgili anlaşmanın imza töreni, 2 Şubat 2020'de Atina'da gerçekleştirilmiştir.

Yunanistan Başbakanı Kyriakos Miçotakis, imza töreni sonrası yaptığı açıklamada, "üç ülke arasındaki enerji ittifakının hiçbir ülkeyi tehdit amaçlı olmadığını ve her ülkenin katılımına açık olduğunu" belirtirken "işbirliğine katılacak ülkelere koşulan tek şart, iyi komşuluk ilkelerine ve uluslararası hukuk kurallarına saygılı olmaları" olduğunu belirtmiştir. İsrail Başbakanı Benyamin Netanyahu ise "üç ülke arasında enerji alanındaki iş birliğinin bölgede barış ve istikrarın güvencesi" olduğunu ileri sürmüştür.[1318]

3.3.7. Üçüncü Aktörler

Türk[iye]-Yuna[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın yeniden tetiklenme sürecine bakıldığında, üçüncü aktörler başlığı altında farklı dönemlerde yer alan etkili üçüncü aktör devletleri (İngiltere, ABD ve Rusya) ve bununla beraber; BM, NATO, AB vb. gibi uluslararası aktörlerin üçüncü aktör desteği sağladıklarını ya da sürece müdahil olarak sorunun tarafı haline geldiklerini belirtmek gereklidir. Bu başlık altında, uluslararası aktörlerin sürece dahil olmaları daha geniş bir yer tutacağından yalnızca bu aktörler devletlerin tekrarlayan çatışmaya etkilerinden kısaca bahsedilmesi uygun bulunmuştur. BM, NATO ve AB'nin tekrarlayan çatışma üzerindeki etkileri daha sonra tartışılacaktır.

Hiç şüphesiz, Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma Kıbrıs üzerinden yeniden tetiklenmiştir. Bu noktadaki en önemli uluslararası aktör BM olmuştur. NATO, Soğuk Savaş dönemindeki kutuplaşmanın etkisi Sovyet tehdidine karşı bir

---

[1317] Mehmet Akçam, "**Kıbrıs Haber Arşivi: 'Doğu Akdeniz'de Denge Kuruldu'**, (Temmuz 2019)", 5 Ağustos 2019, https://www.stratejikortak.com/2019/08/dogu-akdeniz-haber-temmuz2019.html, [22.04.2020].

[1318] İmza törenine Yunanistan Başbakanı Kyriakos Miçotakis, İsrail Başbakanı Binyamin Netanyahu ve Kıbrıs Cumhurbaşkanı Nikos Anastasiades katılmış ancak antlaşma enerji bakanları tarafından imzalanmıştır. Stelyo Berberakis, "Doğu Akdeniz-Eastmed Doğalgaz Boru Hattı Anlaşması Atina'da İmzalandı", 2 Ocak 2020, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50973890, [02.02.2020].

güvenlik şemsiyesi olması neticesinde ittifakın güvenliği bağlamında sürece dahil olmuştur. AB ise önce Yunanistan'ın ve yakın tarihlerde GKRY'nin birliğe üyeliklerinden sonra çatışmanın bir parçası haline gelmiştir.

Tekrarlayan çatışmanın yeniden tetiklenme sürecinde ilk olarak İngiltere ön plana çıkmaktadır. İngiltere, Kıbrıs'tan çıkacağını ilan ettikten sonra Türkiye'yi hem Kıbrıs sorununun hem de garanti antlaşmalarının bir tarafı haline getirmiştir. Bununla birlikte İngiltere'nin adada iki askeri üssü bulunmaktadır. İngiltere, Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kurucu antlaşmalar bağlamında inşa etme noktasında arabuluculuk rolü üstlenmiştir. 1963 sonrasında İngiltere'nin böyle bir çatışmaya ayıracak ne isteği ne de kaynağının kalmaması nedeniyle "Kıbrıs'taki barışı sürdürme" rolü ABD'ye düşmüştür.[1319]

3.3.7.1. ABD ve NATO

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın ABD'nin gündemine gelmesi, NATO ittifakı ve Soğuk Savaş döneminin gerekliliklerleriyle bağlantılıdır. Hem Türkiye'nin hem de Yunanistan'ın Washington ile olan ittifakları NATO ve ikili ilişkiler açısından önemli bir konumda bulunmasına rağmen Türk[iye]-Yunan[istan] arasında yeni krizlerin ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Bununla beraber, krizlerin savaşa evrilmesine büyük ölçüde engel olmuştur.[1320] Bu noktada 1964 Kıbrıs Krizi'nin Amerika açısından bir test olduğunu -ABD'nin herhangi bir finansal destek ya da askeri müdahaleye gerek kalmadan- Türk[iye]-Yunan[istan] arasında ortaya çıkabilecek potansiyel bir savaşı önlediğini vurgulamak gereklidir. 1967 Kıbrıs Krizi ise Türkiye, Amerikan büyükelçisine 1964 yılında olduğu gibi, "Kıbrıslı Türklerin yardımına koşan Türkiye'yi durdurmak için müdahale edilirse bunun Türkiye tarafından affedilemez bir davranış olarak görüleceğini vurgulayan bir ültimatom vermiştir. Buna rağmen Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri operasyon düzenleyeceğinin anlaşılmasıyla birlikte ABD, Johnson Mektubu ile askeri yardımlar çerçevesinde, Amerika'dan askeri yardım silahları kullanamayacağını bildirerek sürece dahil olmuştur. ABD'nin Kıbrıs Özel Temsilcisi Cyrus Vance, kriz döneminde çatışan taraflar arasında mekik diplomasisi uygulamış ve bu uygulama taraflar arasında

---

[1319] Aylin Güney, "The USA's Role in Mediating the Cyprus Conflict: A Story of Success or Failure?", **Security Dialogue**, c. 35, s. 1 (2004): 29.
[1320] Sotiris Rizas, "Cold War in the Aegean Managing a Conflict Between Allies: United States Policy Towards Greece And Turkey İn Relation To The Aegean Dispute, 1974–76", **Cold War History,** c. 9, s. 3 (2009): 368.

iletişim kanallarının açık olmasını sağlamıştır. 1967'de savaş riski atlatılmış olsa da 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı bu diplomatik arabuluculuğun "başarısızlığını" göstermiştir. Bir diğer açıdan tekrarlayan çatışma içerisindeki -taraflara üçüncü aktörün müdahalesi taraflardan birinin diğerine tercih edildiği argümanını doğurmuştur. Aslında 1964 ve 1967'de yaşanan krizlerde Amerika'nın önceliği krizin tehditten ziyade bir probleme dönüşmesini önlemek üzerine kurulmuştur. Amaç, Türkiye ve Yunanistan arasında kalıcı bir barışın tesis edilmesinden ziyade -anti-komünizmin bir kalesi olan Türkiye'yi yabancılaştırmak istemedikleri için- Kıbrıs sorununun durağanlaşmasını sağlamıştır.[1321] Bir başka deyişle, üçüncü aktörün müdahalesi, sorunun çözümünden çok katılaşmasına neden olmuştur.

1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Yunanistan ABD'nin, Türkiye'ye silah ambargosu uygulamasına rağmen yeterince engel olmadığı düşüncesiyle NATO'nun askeri kanadından ayrılmıştır. Ayrıca Yunanistan bu durumu, ABD'nin çatışma içerisinde Türkiye'nin tarafını tuttuğu şeklinde yorumlamıştır.

ABD etkisi, S-300 Füzelerinin Kıbrıs'a yerleştirilmesi engellediği gibi 1996 Kardak Krizi'nde iki müttefik arasında sıcak bir çatışmanın eşiğinden dönülmesini sağlamıştır. ABD'nin bir üçüncü aktör olarak politikası, BM kararlarına uygun bir çizgide taraflar arasında ulaşılabilir bir çözümü gerçekleştirmek, Kıbrıs'ın AB üyeliğini ve Türkiye'nin üyelik adaylığını destekleyerek kalıcı bir çözümün oluşturulmasını sağlamaktır. [1322] ABD'nin ve NATO'nun desteklediği bu politikalar Güney Kıbrıs'ın bütün adanın temsilcisi olarak AB'ye üye olmasının ardından bir Avrupa Birliği problemi haline gelmiştir. İki devletin kuruluşu diğerine karşı bir kaldıraç olarak kullanma çabalarına yanıt olarak NATO, ittifakın tarafsızlığını korumaya ve her iki devleti de kendi anlaşmazlıklarını çözmeye teşvik eden tarafsız bir politika benimsemiştir. Bununla birlikte, NATO'nun tarafsız politikası hem Türkiye hem de Yunanistan'da ittifakın çatışma sürecinde taraflara tarafsız davranmadığı ve hep diğer tarafın lehine hareket ettiği düşüncesini güçlendirmiştir.[1323]

[1321] George Kaloudis, "Cyprus: The Enduring Conflict", **International Journal on World Peace**, c. 16, s. 1 (1999): 12.
[1322] Güney, **age**, 40-41.
[1323] Bahar Rumelili, "The European Union's Impact on the Greek-Turkish Conflict", **The European Union and Border Conflicts: The Impact of Integration and Association**, s. 6 (2004): 21.

Bu noktada üçüncü aktör olarak Sovyetler Birliği'nin müdahalelerinin daha sınırlı olduğunu belirtmek gereklidir. Başlangıçta Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Londra Antlaşmaları çerçevesinde oluşturulmasından duyulan rahatsızlığa rağmen Sovyetler Birliği, Kıbrıs'ın bağımsızlığına ve bağlantısızlığına öncelik vermiştir. Moskova her ne kadar -Kıbrıs'ın BM yerine NATO çerçevesinde ele alınması nedeniyle Doğu Akdeniz'de ABD'nin denetiminde olacak her politikaya karşı çıksa da- 1964'ten 1979'a kadar yaşanan bütün krizlerde iki toplumun eşit haklarını vurgulamıştır.[1324]

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma, Soğuk Savaş düzeni içerisinde ABD tarafından NATO ittifakına bir tehdit olarak görülmüştür. NATO'nun güney kanadının tehlikeye girmesi ile SSCB'nın Akdeniz'e inme ihtimali, ABD'nın çıkarlarına tehdit olarak tanımlanmıştır. Nitekim Soğuk Savaş sonrasında bu durumun Kıbrıs özelinde devam ettiğini söylemek mümkündür. S-300 Füzeleri Krizi'nde Rusya'ya bölgeyi tamamen izlemesine olanak verecek olması nedeniyle füzeler adadan geri çekilmiştir. Ancak 2011'de başlayan Suriye Krizi sonrasında Rusya'nın bir aktör olarak Suriye'ye yerleştmiş ve Akdeniz'e inmiş olduğu söylenebilir.

3.3.7.2. Birleşmiş Milletler

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmayı yeniden başlatan Kıbrıs Sorunu, BM Genel Kurulu'nun gündemine ilk kez 1954 yılında gelmiştir.[1325] BM Genel Kurulu, NATO ülkelerinin muhalefeti nedeniyle Kıbrıs Sorunu ile ilgili bir karar alınmasının uygun olmadığına karar vermiş olsa da, Yunanistan'ın BM'ye yaptığı başvuru enosisi benimsediğini ve sorunu uluslararasılaştırmayı tercih ettiğini göstermiştir. 1974'te Türkiye'nin adaya müdahalesi sonrasında Yunanistan, sorunun başta BM olmak üzere uluslararası platformlarda çözülmesi gerektiği tezini savunmaya başlamıştır ve sorunu BM Güvenlik Konseyi gündemine taşımaya yönelmiştir. 1968'den günümüze kadar gelen barış görüşmeleri, BM'yi sorunun bir tarafı haline getirmiştir. Nitekim uzun döneme yayılan görüşmeler, darbeler gibi iç siyasal gelişmelerden, tarafların uzlaşmazlık yanlısı tutumlarından ve siyasi hedeflerinden etkilenmiştir. Bu nedenle Kıbrıs müzakerelerinden sonuç

[1324] Burçin Canar, "SSCB-Türkiye İlişkilerinde Kıbrıs Sorunu (1964-1979), **ViraVerita E-Journal: Interdisciplinary Encounters**, c. 8 (2018): 242-243.
[1325] Soyalp Tamçelik, "BM Güvenlik Konseyi'nin Kıbrıs'la İlgili Aldığı Bazı Kararların Özellikleri ve Analitik Değerlendirmesi (1964-1992)", **Turkish Studies**, c. 8, s. 12 (2013): 1239.

alınamamıştır.[1326] 1964'ten itibaren ise BM Kıbrıs'a barış gücü askerlerini yerleşmiştir.

Birleşmiş Milletler'in Kıbrıs sorununa katılım süreci, adadaki barış gücünün varlığı ve BM genel sekreterinin arabuluculuk çalışmaları da dahil olmak üzere karışık bir bilançoya sahiptir. Genel olarak -1967 ve 1974 krizleri haricinde- Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul, tarafları kısıtlamaya zorlayan kararları kabul ederek çatışmanın artmasını kontrol etmeyi başarmıştır. Ancak anlaşmazlık dışında bir çözüm üretememiştir. Bu noktada BM'nin müzakerecileri, zirve toplantıları, antlaşma taslakları, genel sekreterler tarafından yapılan bütün üçüncü aktör müdahaleleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte BM tarafından tanınan zaman ile birlikte uzun soğuma süreleri, tarafların sorunla yaşamayı öğrenmelerine neden olmuştur. Belki de bu nedenle çatışmanın tarafları arasındaki uzlaşmazlık derinleşmiştir. Taraflar kendi uzlaşmaz tavırlarında ısrarcı olmuşlardır.

Yunanistan ve Kıbrıs Rum tarafının BM Genel Kurulu'nda kapsamlı bir kamuoyu tartışması yaratarak resmi oylamalar ile Kıbrıs davasının evrensel olarak meşrulaştırılmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu nedenle BM Kıbrıs Türkleri ve Türkiye tarafından barışçıl bir güven ortamı tesis edilebilecek bir saha olarak görülmemesine neden olmuştur. Kıbrıslı Rumlar ise BM çoğunluğunun Kıbrıs Türk pozisyonlarını feshetmesiyle kurtarıldığı düşüncesiyle giderek daha sert koşullar öne sürmüştür.[1327] BM Güvenlik Konseyi, 12 Mart 1975 tarihinde, sorunun çözümünü sağlamak üzere Genel Sekreter'e iyi niyet görevi veren 367 sayılı kararı kabul etmiştir.[1328]

Yunan[istan]-Türk[iye] arasında yaşanan çatışmalı ilişki, süreç içerisinde müzakereleri engellemiş ve siyasi atmosferi değiştirmiştir. Her iki taraf da açıkça gözlemlenebilir bir etki-tepki dinamiği doğrultusunda- çatışmacı duruşlar

---

[1326] Bu konuda bakınız. "Kıbrıs Meselesinin Tarihçesi, BM Müzakerelerinin Başlangıcı", http://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa, [11.05.2020].

[1327] Süha Bölükbaşı, "The Cyprus Dispute and the United Nations: Peaceful Non-Settlement between 1954 and 1996", **International Journal of Middle East Studies**, c. 30, s. 3 (1998): 429-430.

[1328] BM Genel Sekreteri himayesinde Nisan 1975'te Viyana'da başlayan toplumlararası görüşmeler, Şubat 1976'da 5. turun sonunda bir kez daha kesilmiştir. Rum tarafını ise Rum Yönetimi Başkanı Makarios adına Klerides'in temsil ettiği Viyana görüşmelerinde varılan en önemli sonuç "Nüfus Mübadelesi Anlaşması" oldu. "Kıbrıs Cumhuriyeti" adına Kıbrıs Temsilciler Meclisi Başkanı Klerides ve adanın kuzeyinde Kıbrıslı Türkler tarafından kurulan KTFD adına Başbakan Rauf Raif Denktaş tarafından imzalanan Nüfus Mübadelesi anlaşmasına göre, isteyen Kıbrıslı Rumlar adanın güneyine geçebilecek ya da kuzeyde ikamet edebilecek; güneyde ikamet eden Kıbrıslı Türkler ise adanın kuzeyine göç edebilecektir.

benimsemiştir. Çatışma uzadıkça, her iki toplum da bağımsız uluslararası siyasi aktörler olarak kendi meşruiyetlerini güçlendirmek amacıyla kendi çıkarlarını korumaya yönelmiştir.[1329] Kesintilerle devam eden barış görüşmelerinde ise konunun bütün olarak ele alınması, fikirler dizisi, güven arttırıcı önlemler paketi ve yüz yüze görüşmeler gibi pek çok farklı yöntem denenmiştir.

BM'nin Kıbrıs'a olan müdahalesi ilk kez Butros Gali'nin önerileri birlikte sorunun açıkça ele alınmasını sağlamıştır. Bu nedenle 1992'de Butros Gali'nin "fikirler dizisi" önerisi, BM'nin konuya ilk kapsamlı müdahalesi olarak görülmelidir. Bu öneriler kapsamında gerçekleştirilen gayri resmi antlaşma bir konu üzerinde mutabakat sağlanmadan diğer konulara geçilmemesini içermekteydi. Türk tarafının %91'ini onayladığı ve kalan söz konusu müdahale, Glafkos Klerides'in iktidara gelmesi ile birlikte reddedilmiştir.

Tarafların uzlaşmaya en yakın oldukları dönem ise BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın 2004'ün başlarında mektup göndererek, tarafları, müzakere sürecini başlatmak amacıyla New York'a davet etmesi ve müzakere yolunun yeniden açılmasına imkân veren bir mutabakata varması ile gerçekleşmiştir. İki aşamalı olarak 19 Şubat 2004'te başlayan müzakereler, 31 Mart 2004 tarihine kadar devam etmiş[1330] ve ardından Annan Planı taraflara sunulmuştur. 24 Nisan 2004 tarihinde iki tarafta referanduma sunulan planda; yeni ortaklığın iki kesimli olacağı, iki tarafın birbirinin ayrı kimliğini ve bütünlüğünü tanıyacağı, tarafların birbirlerinin kültürel, dini, siyasi, sosyal ve dil kimliklerine saygı gösterecekleri, bir tarafın diğer taraf üzerinde hakimiyet kuramayacağı, kurucu devletlerin kendi alanlarında yetkilerini egemen olarak kullanacakları ve kendi düzenlerini serbestçe kurabilecekleri, kurucu devletlerin ve Federal Hükümetin birbirlerinin yetki ve işlevlerine karışamayacakları gibi konulara yer verilmiştir. Ayrıca Annan Planı'nda bir tarafın diğer taraf üzerinde otorite ve yetki iddiasında bulunamayacağı gibi temel prensipler yer almıştır. Kıbrıs'ta adanın güneyinde ve kuzeyinde yapılan referandumlar sonucunda Kuzey Kıbrıs %65 oranında birleşmeye "evet" derken; Güney Kıbrıs %75 "hayır" demiştir. [1331] Bu noktadan sonra

---

[1329] Michális S. Michael, "The Cyprus Peace Talks: A Critical Appraisal", **Journal of Peace Research**, c. 44, s. 5 (2007): 589.
[1330] Sibel Akgün, "Kıbrıs'ta Birleşmiş Milletler Arabulucuğu ile Siyasal Çözüm Modelleri ve Analizi", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, c. 5, s. 11 (2018): 91.
[1331] **age**, 94.

Güney Kıbrıs'ın bütün adanın temsilcisi olarak AB'ye kabul edilmesi ile birlikte barış görüşmelerini sürdürmek mümkün olmamıştır. Bu durum hem KKTC hem de Türkiye'de "haksızlık" olarak görülmüştür.

BM'nin 1960'ların başından itibaren Kıbrıs konusu üzerindeki rolü ve bu noktada gerçekleştirilen sayısız denemeye rağmen arabuluculuk çabalarının başarısının vasat olduğu söylenebilir. Sorunla ilgilenen daimî arabulucular da dahil olmak üzere BM'nin arabuluculuk çabaları, düzenlenen zirveler ve çeşitli genel sekreterlerin anlaşma tasarılarının tamamı başarısız olmuştur. Aslında BM'nin sağladığı uzun soğuma süreci, taraflara sorunla birlikte yaşamayı öğretmişse de tarafların, bu sorunun bazı yönlerinde sert ve uzlaşmaz bir tutum takınmasına yol açmıştır. Gerçekte ilginç olan, BM'nin barışçı çözüm girişimlerinin ve planlarının tarafların tutumlarının sertleşmesine neden olmasıdır. Özellikle Rum tarafı, BM Genel Kurulu'nu parlamenter diplomasiye açık bir tartışma alanı olarak kullanmakta ve "dava"sına evrensel meşruiyet azandırmak istemektedir. Bu nedenle Kıbrıslı Türkler ve Ankara BM'yi barışçı çözüm için güvenilmez bir yol olarak algılamaktadır. Kıbrıslı Rumlar ise BM'deki çoğunluğun Türkiye'nin duruşuna karşı çıkmasından cesaret alarak çözüm noktasında daha uzlaşmaz bir tutum takınmaktadır.[1332]

3.3.7.3. Avrupa Birliği

Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinde çatışma riski barındıran konular, sadece çatışmanın taraflarının dış politikalarını değil; aynı zamanda ittifak içerisinde oldukları örgütleri de yakından ilgilendirmektedir. Avrupa Birliği açısından bu durum değerlendirildiğinde, örgütün tekrarlayan çatışmaya yaklaşımının iki ana döneme ayrıldığı söylenebilir. AB, Yunanistan'ın üyesi olduğu 1981'den 1995'e kadar geçen süreçte sorunun bir tarafı olmamayı tercih ederken; 1995'ten günümüze ayrıca bir taraf haline gelmiştir. AB, 2003 Doğu Akdeniz Kıta Sahanlığı-MEB Krizi'nin dolaylı taraflarından biri olmuştur.[1333]

Türkiye, 1999'da Helsinki Zirvesi ile AB'ye aday ülke olarak ilan edilmesinden sonra, Kopenhag kriterlerinin ötesinde ekstra koşullarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Kopenhag kriterleri ile birlikte, katılım ortaklığı belgeleri, Türkiye için ilerleme

---

[1332] Tamçelik, BM Güvenlik Konseyi'nin, 1263.
[1333] Fuat Aksu, "Ege ve Kıbrıs Sorunlarının Çözümünde Avrupa Birliği'nin Tutumu", **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, s. 3, y. 2 (2004): 104.

raporları ve Avrupa Konseyi'nin genişlemeye ilişkin başkanlık sonuçları Ege uyuşmazlığı ve Kıbrıs sorununu ele almıştır.[1334] Yunanistan bu açıdan sahip olduğu veto hakkı sebebiyle Avrupa Birliği'nin manevra alanını sınırlarken; öte yandan, Türk[iye] ile Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma ilişkisini etkilemiştir.[1335] Türkiye bir yandan Kopenhag Kriterleri diğer yandan Yunanistan özelindeki Ege Denizi sorunları ve son olarak GKRY üzerinden Kıbrıs sorunları ile çerçevelenmiştir. AB'nin bütün bu sorunlarda yaklaşımının oldukça karmaşık olması, birliğin Yunanistan'ı desteklediğinin kanıtı olarak görülmektedir. Bu durum Türkiye tarafından çifte standart olarak algılanmaktadır.[1336]

Bununla beraber, Türk ve Yunan tarafları arasında siyasi bir çözümün oluşturulması istemi AB'ye katılım açısından değerlendirildiğinde, hem Türk hem de Rum tarafını üzerinde uzlaşılan bir çözümün sağlanması noktasında itici güç olduğu söylenebilir. Helsinki Zirvesi, Türkiye'nin tam üyeliği ile ilk kez Lüksemburg Avrupa Konseyi tarafından oluşturulan Kıbrıs sorununu çözme konusu arasındaki bağlantıyı yeniden teyit etmiştir. Türkiye, Kıbrıs sorununu AB ile olan ilişkilerinden ayrı tuttuğu için Kıbrıs sorunu açısından değerlendirmeye itiraz etmiştir. Fakat kısa bir süre sonra AB, anlaşmazlık çözülmemesine rağmen GKRY'nin AB'ye katılabileceğini savunarak politikasını değiştirmiştir.[1337] Böylece, sorun daha kapsamlı bir nitelik kazanmıştır. Üçüncü aktör müdahelesi bağlamında ise taraflar arasındaki barış görüşmelerini çıkmaza sokmuştur.

Esasen iki egemen devlet temelinde yeniden birleşmeyi amaçlayan Annan Planı, Kasım 2002'de taraflara sunulmuştur. Planın imzalanmasını sağlamak için büyük bir diplomatik diplomatik çaba ortaya konmuştur. Kopenhag Zirvesi'nde Avrupa

---

[1334] Çiğdem Nas and Yonca Özer, **Turkey and EU Integration: Achievements and Obstacles** (London: Routhledge, 2017): 111.
[1335] Bahar Rumelili 1999 sonrasında AB'nin Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde olumlu bir etkiye sahip olamamasının bazı nedenlerini şu şekilde sıralamaktadır: a) 1990'lara kadar AB, Yunan-Türk anlaşmazlıklarından uzak durmayı seçmesi b) 1990'lardan sonra Yunanistan zaten bir üyeydi ve Türkiye için üyelik havuçunun güvenilirliğinin olmaması c) Türkiye'nin AB'yi Yunanistan tarafından "ele geçirilmiş" olarak algılaması d) Yunanistan AB'yi Türkiye'ye karşı kullanılacak çekici bir kaldıraç olarak algılaması e) Yunan ve Türk siyasi kültürlerinin özellikleri politika yapımının Avrupalılaşmasını engellemesi f) zayıf kurumsallaşmış demokrasi ve Türkiye ve Yunanistan'daki yetersiz sivil toplum gelişimi, uyuşmazlıklara alternatif bakış açılarının oluşturulmasının önüne geçmesi g) Yunanistan ve Türkiye'nin "Avrupa" ile sorunlu kimlik ilişkileri, Avrupa kimliği ve normlarının kusurlu ve belirsiz içselleştirilmesine yol açması biçiminde ele almıştır. Rumelili, "The European Union's Impact", 25.
[1336] Nas, Özer, **Turkey and EU Integration**, 111.
[1337] **age**, 116.

Konseyi, Bulgaristan ve Romanya hariç, Kıbrıs'ın Haziran 2004 Avrupa Parlamentosu seçimlerine katılımlarını sağlamak amacıyla 1 Mayıs 2004'te üye ülke olma kararını almıştır. 1 Mayıs 2004 tarihinden önce Annan Planı dahilinde herhangi bir çözüme ulaşılamaması halinde, adanın kuzey kesimi ile müktesebatın askıya alınacağı açıklanmıştır. Bu nedenle Kopenhag Zirvesi öncesinde taraflar arasında kalıcı bir çözümün sağlanması imkansız bir hedef hale gelmiştir. 2004 yılı Mayıs ayında GKRY tüm adanın temsilcisi olarak, Kıbrıs sorununa bir çözüm üretmesine gerek kalmadan bir asimetri yaratmıştır. Bu durum Annan Planı temelinde çözüm olasılığını azaltmıştır. Sonuçta, GKRY'nin tam üye Türkiye'nin ise üyelik için aday ülke olmasından kaynaklanan sorun AB ile krizin tarafları arasındaki ilişkinin niteliği bağlamında güç asimetrisi yaratmıştır. Bu güç asimetrisi çerçevesinde GKRY'nin hamleleri ve AB'nin uyuşmazlığa yönelik tutumunu belirleyici değişken olmakta ve ortaya çıkan sonuçlar hem Türkiye'nin kriz yönetimini hem de AB ile ilişkilerini etkilemektedir.[1338] 2009 yılı itibariyle Doğu Akdeniz'de kıta sahanlığı ve MEB üzerinden yaşanan kriz, Türkiye'nin AB ilerleme raporlarına yansımaya başlamıştır. Müzakere süreciyle başlayan güç asimetrisinin yansımaları, Doğu Akdeniz Kıta Sahanlığı ve MEB Krizi'nde kendisini göstermiştir.

2009'da AB, Türkiye İlerleme Raporu'nda "GKRY'nin petrol arama faaliyetinde bulunan sivil gemilerin Türk donanması tarafından engellenmesinin ilişkilerin normalleşmesine engel olduğu" değerlendirmesini yapmıştır.[1339] 2011 yılında, Türkiye'nin GKRY ile Kıta Sahanlığı Sınırlandırma Antlaşması imzalaması ve KKTC'nin münhasır ekonomik bölgesinde TPAO'ya ruhsatlar vermesinden sonra AB, GKRY'nin eylemlerini destekleyen beyanatlar vermeye başlamıştır.[1340] Türkiye'nin sondaj faaliyetine başlamasının ardından Avrupa Birliği Konseyi, 22 Mart 2019, 18

[1338] Tuğçe Kafdağlı Koru, "Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Krizinde Üçüncü Aktör Olarak Avrupa Birliği", **Marmara Avrupa Çalışmaları Konferansı: Avrupayı Tartışmak: Dünü, Bugünü ve Yarını**, 14, 7-8 Şubat 2020.

[1339] "**European Commission (2009) "Turkey 2009 Progress Report**", https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/news_corner/keydocuments_en?f%5B0%5D=field_file_country%3A91&page=1>, [20.01.2020].

[1340] 2012 yılındaki raporda şu ifadeler yer almıştır:
"AB, AB'ye üye devletlerin, BM Deniz Hukuku Sözleşmesi dâhil, uluslararası hukuka ve AB müktesebatına uygun olarak, diğerlerinin yanında, ikili anlaşmalar yapma, doğal kaynaklar ile ilgili arama yapma ve bunlardan yararlanmayı da kapsayan egemenlik haklarını vurgular."
Kafdağlı Koru, **age**, 10. "**European Commission (2012) "Turkey 2012 Progress Report**", https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/news_corner/keydocuments_en?f%5B0%5D=field_file_country%3A91&page=1>, [20.01.2020].

Haziran 2019 ve 20 Haziran 2019 tarihli kararlarında, Türkiye'ye "hukuksuz" eylemlerini durdurması çağrısı yapmıştır.[1341] AB Dış İlişkiler Konseyi 15 Temmuz 2019 tarihli kararında, Türkiye'ye birtakım yaptırımların uygulanması konusu yer almıştır. Bu yaptırımlar arasında Türkiye'nin AB'den 2020'de alması öngörülen katılım öncesi mali yardımlarda kesintiye gidilmesi, Ortaklık Konseyi ile üst düzey siyasi diyalog toplantılarına ara verilmesi, Havacılık Anlaşması müzakerelerinin askıya alınması ve Avrupa Yatırım Bankası'ndan Türkiye'ye verilecek kredi desteğinin yeniden gözden geçirilmesi[1342] gibi maddeler yer almıştır.

3.3.8. Tekrarlama Dinamikleri ve Siyasa Bağlamında Türk[iye]-Yunan[istan] İlişkileri

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın temelinde 19. yüzyıl boyunca tarafların ulus devletleşme süreçlerinin birbirlerine karşıt gelişmesi, düşmanlık ve tehdit algılamaları ve karşıt kimlik inşaları etkili olmuştur. 1821'de başlayan 'Yunan Bağımsızlık Savaşı'/ 'Mora İsyanı', Yunanistan'da bulunan alt düzey din adamları tarafından desteklenmiştir. Yunan diasporası ise Avrupa'daki milliyetçilik akımlarından etkilenerek bağımsızlığın düşünsel alt yapısını oluşturmuş ve bunu topluma aşılanmıştır. 1830 Edirne Antlaşması ile Yunanistan, Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlığını kazanmıştır. Ancak Yunanistan, ulus-devlet inşası sonrasında Megali Idea'nın etkisi ile irredentist politikalara yönelmiş; doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak şekillenmiştir. 1897 Osmanlı-Yunanistan Savaşı, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın ardından Yunanistan, Batı Anadolu'yu işgal girişimine yönelmiş ve bu durum Türk Kurtuluş Savaşı'nın başlatan katalizör olmuştur. Küçük Asya Harekatı'nın Yunanistan'ın büyük felaketi/bozgununa dönüşmesi sonrasında bir önceki dönemden kalan sorunlar egemenlik sınırları, mali sorunlar ve azınlıklar bağlamında Lozan Barış Antlaşması ile çözüme kavuşturulurken modern Türkiye'nin kuruluşu da gerçekleşmiştir. Türkiye'nin ulus-devletleşme sürecinin en önemli karşıt kimliklerinden biri, Yunan kimliği haline gelmiştir. Lozan Barış Antlaşması'nın bir

[1341] Kafdağlı Koru, **age**, 14**.**
[1342] "**European Council (2019) "Outcome of the Council Meeting-3709**", 15 Temmuz 2019, 11260/19, <https://www.consilium.europa.eu/media/40365/st11260-en19.pdf>, [22.01.2020].

diğer önemi tarafların Kuzey Ege adalarının askerden arındırılması noktasında çok taraflı bir anlaşma ile karara bağlanmasıdır.

Bu noktada kimliğe ilişkin algılar her dönemde ve tekrarlayan çatışmanın her yeni aşamasında etkili olsa da düşmanlık ilişkisi, tarafların birbirlerini tehdit olarak algılamaları, milli bir düşman olarak öteki kurgularına dayanmıştır. Çatışmanın tarafları arasında kimlik temelli olan krizler ise daha çok Batı Trakya'daki Türk ve Türkiye'deki Rum azınlığa ilişkin konularda ortaya çıkmıştır. Ayrıca tekrarlayan çatışma içerisinde kimliğe ilişkin krizlerin bir diğeri "düşmanımın düşmanı dostumdur" olarak ifade edilebilecek olan Yunanistan'ın PKK'ya desteği üzerinden 1998 Öcalan Krizi'nde görünür olmuştur.

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada taraflar birbirlerinin niyetlerinden sürekli biçimde şüphe etmiş, karşılıklı güvensizlik algıları ekseninde düşmanca etkileşimleri sürdürmüşlerdir. Tarafların herhangi bir konuda geri adım atması diğer tarafın kazancı olarak görüldüğü için birbirlerinin ulusal çıkarlarını tehdit ettikleri algısı süreklilik göstermiş ve çatışmanın sürmesine olanak vermiştir.

Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra, 1947 yılında On İki Ada'nın İtalya'dan Yunanistan'a devredilmesine rağmen Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki ilişki barışçıl bir biçimde devam etmiştir. İki ülke arasındaki tekrarlayan çatışmanın yeniden ortaya çıktığı dönem, bütün Dünya'da millileştirme rüzgarlarının estiği, Kıbrıs'ın İngiltere'nin egemenliğinden çıkacağının anlaşıldığı günler olmuştur. Yunanistan'ın enosis ile Kıbrıs'ın kendisine bağlanması isteği, Türkiye'nin ulusal çıkarlarına "tehdit" olarak algılanmıştır. 1956'dan sonra Türkiye'de karar alıcılar Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması tehdidi karşısında taksim planından vazgeçerek Kıbrıs Cumhuriyeti'ni desteklemişlerdir. Yunan yayılmacılığının yeni hedefi, enosisin sağlanacağı yer olarak Kıbrıs'ın görülmesi karşısında Türkiye, İngiltere ve Yunanistan ile birlikte Kıbrıs Cumhuriyeti'nin garantör devletlerinden biri olarak ortak devlet statüsünü korumayı amaçlasa da Kıbrıs'ta meydana gelen toplumlararası çatışma, Kıbrıs'lı Rumların enosisten vazgeçmediğinin anlaşılması ile birlikte yeniden tetiklenmiştir. 1964 ve 1967'de yaşanan Kıbrıs krizleri savaşa evrilmese de yaşanan toplumlararası çatışma durdurulamamıştır. Bu süreçte EOKA ve EOKA-B, Kıbrıs Türk toplumuna karşı saldırılar gerçekleştirmiştir. Kıbrıs krizlerinde enosisin gerçekleştirilmesi, Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması ve Kıbrıs Türk toplumunun azınlık konumuna itilmesi tehdidi karşısında Türkiye garantör devlet olarak Kıbrıs Cumhuriyeti'ni korumaya

yönelmiştir. Aynı konular ekseninde Makarios önderliğinde Rumların adanın Yunanistan'a bağlanmasına yönelik çabaları varlığını sürdürmüştür.

Tekrarlayan çalışmanın aynı dinamiklerle devam etmesi ve Albaylar Cuntası tarafından Kıbrıs'ta Makarios'a karşı düzenlenen darbenin hedefinin enosisin gerçekleştirilmesine yönelik bir çaba olarak algılanması, 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'nın temel nedeni olmuştur. Babakan Bülent Ecevit gerçekleştirilen harekatın, "yalnızca Türklere değil bütün ada halkına barış getirileceği" beyan etmiştir. Kıbrıs Barış Harekatı'nın ardından tekrarlayan çatışmanın dinamikleri Ege Denizi'ne sıçradığı gibi egemenlik sınırları konusundaki uyuşmalıklar kıta sahanlığı, karasuları, FIR hattı, Ege Denizi'nde aidiyeti belirsiz ada, adacık ve kayalıklar itibariyle çok kısa zaman aralıklarıyla yeniden tetiklenmiştir. Bu noktada tarafların karşılıklı tarihsel düşmanlık algıları, birbirlerinin egemenlik sınırlarını tehdit ettikleri düşüncesi ya da antlaşmalardan doğan hakları birbirlerinden farklı olarak yorumlamaları etkili olmuştur. Karşılıklı olarak tarihsel düşmanlık algılarının yoğunluğu nedeniyle ortak çözüm üretmek bir yana, çoğunlukla sorunların bağlamı noktasında dahi uzlaşama sağlanamamıştır. Öteki algıları, tarafların kolektif kimliklerine içkin olduğu için Yunanistan enosisi gerçekleştirmeye yönelirken; Türkiye Kıbrıs ve Ege Denizi özelinde Yunanistan'ın oldu-bittilerine izin vermemeye, ne pahasına olursa olsun Yunan yayılmacılığına engel olmaya çalışmıştır. Bu nedenle tekrarlayan çatışmanın merkezine egemenlik sınırları ve tarafların karşıt kimlik inşaları yerleştirmiş ve bu durum yaşanan her yeni krizle birlikte karşıt kimliklerini güçlendirmelerine neden olmuştur.

Ege Denizi'ndeki krizlerde Türkiye'nin temel hedefi ve ulusal çıkarı, egemenlik haklarından taviz vermemek yönünde olurken var olan statünün korunması amaçlanmıştır. 1974-1976, 1987 Ege Denizi krizleri tarafların kıta sahanlığı konusunda uzlaşamamaları nedeniyle tetiklenirken 1994-1995 Ege Denizi krizinin arka planını karasuları oluşturmuştur. Hatta 1994-1995 Ege Denizi Krizi'nde, Yunanistan'ın BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni imzalamasına dayanarak karasularını 6 deniz milinden 12 deniz miline çıkartması ihtimali Türkiye tarafından casus belli olarak sayılacağı ve düşmanca eylem olarak görüleceği ilan edilmiştir. 1997 S-300 Füzeleri Krizi'nde, Yunanistan ile GKRY arasındaki Ortak Savunma Doktrini'ne dayanarak adaya konuşlandırmak istenilen füzelerinin yerleştirilmesine, Doğu Akdeniz'deki güvenlik ve bölgedeki Türkiye-Yunanistan arasındaki güç dengesini

bozacağı için engel olunmuştur. 2003'ten itibaren Kıbrıs'da Münhasır Ekonomik Bölge Krizi'nde ise Akdeniz'deki kıta sahanlığı konusu gündem maddesi olmuştur. Bölgede GKRY tarafından verilen petrol arama ruhsat sahaları, Türkiye'nin ruhsat alanları ile çakışmıştır. Bu durum, Türkiye'nin egemenlik haklarınI ve sınırlarını hem tehdit etmiş hem de Türk[iye]-Yunan[istan] rekabeti'nin bir parçası olarak görülmüştür. Ayrıca Türkiye'nin AB ile olan müzakere sürecini olumsuz etkilemiş; 1999 sonrasında, AB ile ilişkilerinin önünde aşılması gereken bir engel halini almıştır.

4. SONUÇ

Türk dış politikasında bazı çatışmaların çözüme ulaşırken bazılarının kendini tekrar üretmesinin "nasıl mümkün" olduğu sorusuna odaklanan bu çalışmada Türk[iye]-Ermeni[stan] ve Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkileri, eleştirel konstrüktivist bakış açısından ele alınmıştır. Türk dış politikasındaki bu çatışmalarda algı, söylem ve siyasa arasında özneler-arası bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Egemenlik sınırları ve tarafların karşıt kimlik inşaları Türkiye'nin tekrarlayan çatışmalarında çatışmanın belirleyici unsuru olmuştur.

Türkiye, bütün diğer devletler gibi, uluslararası bir özne olarak onun adına kimin konuştuğu, kimin onun hakkında yazdığı ve kimin ona hareket ettiği ile birlikte söylemsel pratiklerin bir araya gelmesinin sonucudur. Bu nedenle devlet kimliği, sabit ve verili olmayıp sürekli olarak kendisini yeniden üretmiştir. "Ben" ve "öteki" ilişkileri bağlamında tekrarlayan çatışmalar geçmişten günümüze incelendiğinde düşmanlık ilişkisinin görece sabit kalmış olduğu görülmektedir. Çatışmanın tarafları arasında düşmanlık ilişkisi etki-tepki silsilesi içerisinde her yeni dönemde yeniden üretilmiştir. Yaşanan dış politika krizleri ile birlikte çatışma ilişkisi, tarihsel düşmanlıklar anlatılar ve sembollerle sürekli kılınmıştır. Böylece çatışmacı ilişkiler geçmişten bugüne taşınmıştır. Konstrüktivist bakış açısı ile aktörlerin kimlikleri çıkarlarını belirlerdiği için kimliğe içkin çatışmalar varlığını sürdürmüştür.

Bu tezde, tekrarlayan çatışmaların devletlerin kimliklerine içkin, çözümleri üzerinde herhangi bir uzlaşının bulunmadığı ve kendini sürekli biçimde yeniden üreten bir ilişkiyi doğurduğu belirtilmiştir. Çatışma süreci içerisinde tarafların birbirlerine yönelik düşmanca algıları, söylemleri ve siyasa, birbirini besler şekilde inşa edilmiş ve her iki tarafın da kimliğinin belirleyicisi olmuştur. Çatışma, kimliğe içkin hale gelmiş olduğu için taraflar, halklar, karar alıcılar ve devlet adamları tarafından içselleştirilmiştir. Bu bağlamda derin tarihsel kökenleri olan düşmanlık algısı ve düşmanca söylemler siyasayı belirleyen ontolojik bir kategori oluşturmuştur. Bu nedenle ikili ilişkilerin temel dinamiği geçici dostluk dönemlerinin ardından hızla çatışmaya geri dönülmesidir. Diğer tekrarlayan çatışma örneklerinde olduğu gibi

Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki çatışmalar yüksek risk, uzun zamana yayılmış düşmanca etkileşimler, çatışma yoğunluğundaki dalgalanmalar ve belirgin bir sona erme noktası olmaması bağlamında tekrarlayan çatışmalardır. Türk[iye]-Ermeni[stan] ve Türk[iye]-Yunan[istan] arasında 19. yüzyılda başlayan düşmanca etkileşimler çatışma yoğunluğundaki dalgalanmalara rağmen günümüzde geçerliliğini korumaktadır. Bu ülkeler ile Türkiye arasındaki sorunlar hala dış politika gündeminin çok önemli maddelerindendir. Bir ülkenin tekrarlayan çatışmaya sahip olması yalnızca taraf ülke ile olan ikili ilişkilerinde var olan bir uyuşmazlık/çatışma/kriz olarak kalmamıştır. Bölgesel yaklaşımlarını, ittifaklarını, üçüncü aktörlerle ilişkilerini etkileyip şekillendirmiştir. Tekrarlayan çatışma bütün dış politika yönelimini, karar ve çıktılarını etkiler. Bu nedenle tekrarlayan çatışmaların dış politikanın bütün analiz düzeylerinde -sistem, devlet ve birey- belirleyici olur.

Eleştirel konstrüktivist bakış açısından ulusal çıkarın üretilmesi ya da bir konunun ulusal çıkarlara yönelik tehdit olarak inşa edilmesi maddi gerekçelerin yanı sıra bir yorumdur. Bu yorum güvensizliği temsil ettiği gibi tehdit olarak inşa edilen nesneye cevaptır. Tehlike, tehdit haline getirilebilecek olan konudan bağımsız olarak ele alınamaz. Bu nedenle tehdit "nesnel" değildir. Kimlik ve güvensizlik karşılıklı inşa süreçlerine dayanır. Güven ve güvensizliğe anlamını veren birtakım söylemlerin dolaşıma girmesidir. Paylaşılan düşünce sosyal gerçeklik halini almaktadır. Böylece tehdit söylemi sosyal gerçeklik haline gelmektedir. Bütün bu süreç 19. yüzyıldan itibaren Türk[iye]-Ermeni[stan] ve Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkileri bağlamında incelenmiştir. Bu durum, devletlerin kendi özneler-arası anlamlarını inşa ederken kimliklerini ve ulusal çıkarlarını inşa ettikleri anlamına gelmektedir. "Ulusal çıkar" olarak kavramsallaştırılan şey, aktörlerin tanımladıkları durumların ve onların karşı karşıya geldiği olayların bir temsilidir.

Bu tez ana akım uluslararası ilişkiler çalışmalarında devletlerin ulusal çıkarlarını neye göre, hangi amaçla inşa ettiklerini Türk[iye]-Ermeni[stan] ve Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmalar bağlamında gösterme iddiasındadır. Ulusal çıkar ve ulusal çıkarlara karşı tehditler, kavramsal olarak sübjektif tanımlamalara açıktır. Eleştirel konstrüktivistlere göre güven(siz)lik ve tehdit algılamaları yalnızca doğal değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel üretimlerdir. Psikolojik etkilerden, algılamalardan, ben-öteki ilişkisinden ve tarihten bağımsız olarak ele alınamaz. Karar[laştırma] sürecini yürüten liderler, devlet adamları ve karar alıcılar ulusal çıkar

kavramı gereği var olan olaya, duruma, soruna anlam yüklemektedir. Aslında bu durum ulusal çıkar kavramının gerçekliğe değil algılamaya yönelik olduğunu ortaya koymaktadır. Dış politika kararları onun ulusal çıkarların bir gereği olarak sunulur. Ancak hangi tehdidin neden ve nasıl ulusal çıkarlarları belirler hale geldiği konusu belirsizdir. Bununla birlikte uluslararası ilişkiler literatürü, ulusal çıkar/ulusal çıkarlara yönelik tehdit tanımlamalarıyla doludur. Ancak eleştirel yaklaşımlar dışında ana akım uluslararası ilişkiler çalışmalarında bir olayın ya da durumun ulusal çıkarlara tehdit haline gelmesinin nasıl mümkün olduğuna odaklanmaz.

Bu nedenle Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerindeki çatışmanın tekrarlayan çatışmalar ekseninde analiz edilmesi çok önemli bir çabadır. Bu sayede çatışmanın başlangıcından günümüze karşılıklı ilişkilerin dinamiklerini ve düşmanlık algılamalarının belirleyiciliğini gözlemleyebilir ve gelişim gösterme sürecini kavrayabiliriz. Çünkü tekrarlayan çatışma içerisinde yaşanan krizlerde temel problem yalnızca o zaman dilimine özgü olan olayla ilişkili değildir. Tekrarlayan çatışma içerisindeki krizler geçmişten günümüze birbirlerine karşıt olarak inşa edilmiş kimliklerin bir hesaplaşmasıdır. Derin tarihsel köklere sahip olan çatışmanın varlığı hem olayların hızla tırmanmasına neden olmuş hem de çatışma sürecindeki aktörler arasında her yeni konu ölüm-kalım meselesi haline gelmiştir. Nitekim, egemenlik sınırları ve karşıt kimlikler sıklıkla "savaş nedeni" olarak görülmüştür ve üzerlerinde uzlaşı sağlamak güçtür.

Bu tez, Türk[iye]-Ermen[istan] ve Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerindeki tekrarlayan çatışmalarda derin tarihsel kökler, çatışmanın taraflarının kimliklerine içkin olması ve düşmanlık algılamalarının ikili ilişkilerde geçmişten günümüze belirleyiciliğini sürdürdüğü iddiasındadır. Bu durum çatışmanın tarafları arasında yaşanan krizlerin karar[laştırma] sürecinde söylemlere yansımış -zaman zaman bazı karar alıcılar var olan çatışmayı geride bırakmayı amaçlayıp buna yönelik politikalar gerçekleştirmeyi hedeflese de- ve ülkelerin uzun dönemde devletlerin siyasaları üzerinde belirleyici olmuştur. Karar[laştırma] sürecinde aktörler, devlet adına karar[laştırma] sürecini yürütenler, bu hâkim düşmanlık algılamalarından hem etkilenmiş hem de bu algılamaları yeniden üreterek düşmanlık ilişkisinin devamına dayanan temsili sürdürmüştür. Hatta bazı dönemlerde iktidarlar iç politikalarındaki kaygılar nedeniyle tekrarlayan çatışmalardan faydalanmışlardır. Çatışma tarafların ulus-devletleşme süreçlerinin temel parçası olduğu için kurucu niteliktedir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı "ihanet" karşısında "ihtilal" fikri, Osmanlı Ermeni isyanları ile birleşmiştir. Bu durum Van İsyanı sonrasında Osmanlı Ermenilerinin tehcir edilmesinin önünü açmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devletine dayatılan Sevr Antlaşması, Doğu Anadolu'da bir Ermenistan Devleti kurulmasını öngörmüştür. Buna karşın Kurtuluş Savaşı başlatılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın Doğu Cephesi, Türkiye'yi inşa eden kurucu savaşın ilk cephesidir. Şark Cephesi, Ermenistan'da "Türk işgali" olarak okunmuş, Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmaları ile ahdi statü tesis edilmiştir. 1920'de Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'ne katılmasıyla ülkenin kısa süren bağımsızlık dönemi sona ermiştir. Türkiye'nin egemenlik sınırları üzerindeki hak iddialarına Lozan Barış Antlaşması ile son verilmiştir. Antlaşmanın Ermenilerle ilgili maddeleri vatandaşlık, azınlıklar ve sigortalar gibi sorunları çözüme bağlamıştır. Böylece Sevr Antlaşması'nın öngördüğü Ermenistan tarihe karışmıştır. Düşmanlık ilişkisinin kurulumu tam olarak tarafların ulus-devletleşme sürecinde gerçekleşmiştir. 1915'te yaşananlarla Ermeni kimliği yeniden inşa edilmiştir. Bu tarihten itibaren özellikle diaspora ve kilise tarafından "kurucu mit" olarak geliştirilmiştir. Tehcir, Ermeni kimliğinin tutkalı halini almıştır. 1920-1991 arasında Ermenistan'ın bir Sovyet cumhuriyeti olması, devletler arasında tekrarlayan çatışmayı etkisiz kılmıştır. Diaspora merkezli sosyal çatışma, 1965 sonrasında Türk-Ermeni ilişkilerini şekillendirmiştir. Ermeni meselesi, 70'li yıllarda Dışişleri personeline karşı gerçekleştirilen terör saldırıları bağlamında ise Türkiye gündemine taşınmıştır. Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Türkiye'nin egemenlik sınırlarını tanımadığı düşüncesi ile birlikte köklü tarihsel geçmişi olan çatışma yeniden tetiklenmiştir.

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma, 19. yüzyıl boyunca ulus-devletleşme süreçlerinin karşıt gelişmesini temel almıştır. 1821'de başlayan 'Yunan Bağımsızlık Savaşı'/'Mora İsyanı', Yunanistan'da bulunan alt düzey din adamları tarafından desteklenmiştir. Avrupa'daki milliyetçilik akımlarından etkilenen Yunan diasporası bağımsızlığın düşünsel alt yapısını oluşturmuştur. 1830 Edirne Antlaşması ile Yunanistan bağımsızlığını Osmanlı Devleti'ne karşı kazanmıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde ise Megali Idea çerçevesinde irredentist politikalara yönelmiştir. 1897 Osmanlı-Yunanistan Savaşı, 1912 Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın ardından Yunanistan Batı Anadolu'yu işgal girişimine yönelmiştir. Yunanistan'ın Batı Anadolu işgali, Kurtuluş Savaşı'nı başlatan katalizör olmuştur. 1919, 1920 ve 1921

sürecinde "Küçük Asya Harekâtı", Yunanistan'ın büyük felaketine/bozgununa dönüşmüştür. Bir önceki dönemden kalan sorunlar, egemenlik sınırları ve azınlıklar bağlamında çözülmüştür. Türkiye, Lozan Barış Antlaşması sonrasında ulus-devlet olarak inşa edilmiştir. Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinde 1928-1955 yılları arasında herhangi bir problemle karşılaşılmamıştır. İki ülke arasındaki sorunlar Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde çözümlenmiştir. Kıbrıs'ın İngiltere'nin egemenliğinden ayrılacağının anlaşılmasından sonra Türkiye-Yunanistan arasındaki ilişkiler hızla bozulmuştur. Papagos döneminde Yunaistan'da Kıbrıs meselesi milli dava halini almıştır. Demokrat Parti döneminde Kıbrıs, Türkiye'de milli dava haline gelmiştir. Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tarihsel düşmanlık Kıbrıs üzerinden yeniden tetiklenmiştir. Kıbrıs meselesi üzerinde yeniden tetiklenen tarihsel düşmanlıklar 1974 Kıbrıs Barış Harekatı sonrasında Ege Denizi'ne taşınmıştır. 1974'ten itibaren Türkiye ve Yunanistan egemenlik sınırları üzerinden sürekli karşı karşıya gelmiştir.

Tekrarlayan çatışmalar kimliğe içkin olduğu için Hipotez 1 **(*Ulus devlet kimliği/aktör kimliği devletler arasında tekrarlayan çatışmaları doğrudan etkiler*)** bu bağlamda sınanmıştır. Ermenistan ile Doğu Cephesi'nde gerçekleştirilen savaş ile Batı Cephesi'ndeki kurucu savaşlar sonucunda Türkiye Cumhuriyeti inşa edilmiştir. Bu süreçte Türk kimliğinin kurucu ötekisi Ermeni ve Yunan kimlikleri olmuştur. Bu nedenle 1925 öncesi öteki kimliği "Ermeni" ve "Yunan" kimliği karşısında kurulmuştur. Ermeni kimliği 1915'te yaşanan tehciri temel alarak kendisini Türk karşıtı inşa etmiştir. Yunanistan 1821'de bağımsızlığını kazanırken de "milli ötekisi" Türk kimliği olarak temsil edilmiştir. Bu süreçte Türk kimliği "günah keçisi" seçilerek ortak "biz" yaratılmıştır. Bu durum Yunanistan ve Ermenistan'ın ulus devletleşme süreçlerinin tarihsel olarak Türk kimliğine karşıt olarak geliştiğini ortaya koymaktadır.

Tekrarlayan çatışmalarda tarihsel travmalar, kayıplar ve işgaller gibi toplumsal hafızaya içkin tarihsel olaylara sıklıkla atıf yapılır. Bu nedenle tarih ve düşmanlık ilişkisi, sürekli olarak kendini yeniden üretir. Tekrarlayan çatışmalarda tarih geçmiş bir unsur olarak ele alınamaz günümüzü inşa eder. Bu süreç çatışmanın her iki tarafının davranışlarını farklı alanlarda şekillendirir. Atıf verilen tarihsel referans değişmekle birlikte düşmanlık ilişkisini kalıcı hale getirir ve katılaştırır. Hipotez 2 (***Tarafların algısındaki çatışmanın derin tarihi köklerin varlığı, tarih ve düşmanlık ilişkisinin sürekli olarak yeniden inşa edildiği anlamına gelir)*** bu bağlamda sınanmıştır. Türk[iye]-Ermen[istan] ilişkilerindeki tekrarlayan çatışmada Türk tarafı "Sevr'in

yırtılmasına" atıf yaparken Ermeni[stan] 1915'te yaşananların planlı bir "soykırım" olduğuna atıf vermektedir. 1915 Tehcir/Sevk ve İskân Kanunu ile yaşanan "trajedi", "tehcir", "kıyım" ya da "yıkım" Türk[iye]-Ermen[istan] ilişkilerini geçmişten günümüze şekillendirmiştir. Bu nedenle Gerard Libaridian, "soykırımın bütün sorunların Türk karşısında izlenebilir hale getirdiğini" vurgulamıştır. Hrant Dink, "Türk'ten azat olmak" gereğinin altını çizmiştir. "Soykırımı tanıma/tanımama" ve "özür dileme/dilememe" tartışması Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerinde belirleyici olmuştur. Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada Yunanistan'ın İstanbul'un Fethi'ni "seçilmiş bir travma" olarak gördüğü göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim, Michael Brecher Türk-Yunan çatışmasının temelini İstanbul'un fethine dayandırmıştır. Yunanistan'ın Osmanlı Devleti karşısında topraklarını genişletmesi Balkanların, Batı Trakya'nın, Selanik'in, Girit'in, On İki Ada'nın kaybı tarihi olayların Türkiye'nin travmaları arasında sayılabilir. Bununla birlikte, tarihsel olarak Megali Idea ve sonrasında enosis Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerini şekillendirmiştir. 1955'te Başbakan Adnan Menderes, Türkiye'nin Kıbrıs'taki statükonun değişmesine asla izin vermeyeceğini belirtirken "Girit örneğine" referans vermiştir. 1964 Kıbrıs Krizi'nde Yunanistan Dışişleri Bakanı Kostopulos, "*Girit'i aldıkları gibi bir gün Kıbrıs'ı da alacaklarını*" ifade etmiştir. Ayrıca, Yunanistan'da 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'nın da önemli bir travma yarattığını belirtmek mümkündür. Bu nedenle Türkiye, "Doğu'dan gelen tehlike" söylemi çerçevesinde tehdit olarak temsil edilmiştir.

Tekrarlayan çatışma sıfır toplamlı oyun (zero-sum game) olarak görüldüğü için taraflar kendilerinin kazanmasını sağlamak, o güne kadar yaptıkları yatırımların karşılığını almak ve ve çatışmaya harcanan zamanı haklı çıkarmaya çıkarmak çabası içerisine girmektedir. Geri çekilmek, yapılan bütün yatırımları değersiz ve anlamsız kılacaktır. Bu nedenle tekrarlayan çatışmalar diğer çatışmalar ve krizler ile karşılaştırıldığında çok daha dayanıklıdır. Karşı taraf düşman olarak algılandığı için onun kazanmasına ya da kazandığının düşünülmesine asla verilmez. Taraflardan birinin bir konuda geri adım atması, diğer tarafın kazancı olarak yorumlanır. Bir tarafın çıkarının diğer taraf açısından tehdit oluşturduğu düşüncesi farklı örnekler üzerinden ele alınabilir. *Hipotez 3* (***Tekrarlayan çatışmalarda tarafların algısal düzeyde herhangi bir kaybı diğer tarafın kazancı olarak (zero-sum game) görmesi çatışma ilişkisini sürekli kılmaktadır*****)** bu açıdan sınanmıştır. Türk[iye]-Ermen[istan]

arasındaki tekrarlayan çatışmada bu durumun örneği tarafların birbirlerine yaklaşımlarında tespit edilmiştir. Her iki taraf açısından rasyonel olan çatışmayı sona erdirmektir. Ancak bu konudaki bütün girişimler sonuçsuz kalmıştır. Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerini geliştirmek mümkün olmamıştır. Bu noktada tarafların aralarındaki tarihsel çatışmayı gidermeye en yakın oldukları nokta 2008 "Futbol Diplomasisi" olarak bilinen süreçtir. Sürecin sonunda 2010 yılında Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerinin geliştirilmesi ve 1993'ten beri olan kapalı olan sınır kapılarının açılması için iki protokol imzalanmıştır. Ancak imzalanan protokoller onaylanmamıştır. Türkiye, protokolleri TBMM Dışişleri Komisyonu'na iletmiş ve önce Ermenistan'ın onayını beklemiştir. Ermenistan ise uygunluk denetimi için Anayasa Mahkemesi'ne taşımıştır. Mahkeme 2010 yılında aldığı kararda protokollerin 1990 Bağımsızlık Bildirgesi ile çelişemeyeceğini vurgulamıştır.[1343] Bu nedenle Ermenistan Dışişleri Bakanı Edward Nalbandyan, İsviçre'nin arabuluculuğunda imzalanan protokollerin "onaylanma sürecinin gecikme sorumluluğun Türkiye'ye ait" olduğunu belirten açıklamalar yapmıştır. Protokollerin 2010 yılında askıya alındığı duyurulmuş, 2018'de hükümsüz olduğu ilan edilmiştir. Türk[iye]-Ermen[istan] sınırının kapalı olması, her iki tarafın da ticaret hacminin potansiyelinden çok aşağıda kalmasına ve Türkiye'nin bütün ticaretini İran ve Gürcistan yolu üzerinden sağlamasına neden olmuştur. Bu nedenle Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada iki devlet arasında ilişkilerin geliştirilmesinin başka bir anlamaı gösterdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durum Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinde yaşanan bütün krizlerde tespit edilmiştir. Oysa ki 1955 öncesinde Türkiye'nin Kıbrıs'a yönelik herhangi bir talebi olmamıştır.

1964, 1967 ve 1974 Kıbrıs Krizleri'nde Türkiye bütün stratejisini enosisin önüne geçmek üzerine kurmuştur. Nitekim Yunanistan Başbakanı Karamanlis, 24 Haziran 1964'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada Kıbrıs konusunda "*yegâne çözüm yolunun enosis*" olduğunu ifade etmiş, ancak bunu "*hayata nasıl geçireceklerinin belirli*" olmadığını beyan etmiştir. Enosis, Yunanistan'ın kazancı Türkiye'nin kaybı

[1343] 1990 Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nde "*Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'daki 1915 soykırımının uluslararası olarak tanınmasının başarılması görevini desteklemeye devam etmektedir*" demektedir.

olarak görülmüştür. Türk[iye]-Yunan[istan] arasında 1974 Kıbrıs Barış Harekatı egemenlik sınırlarına ilişkin pek çok uyuşmazlığı tetiklemiştir. 1974-1976, 1987, 1994-1995 Ege Denizi Krizleri Türk[iye]-Yunan[istan] kıta sahanlığı tartışması üzerinden karşı karşıya gelmiştir. Bu krizlerin çoğunlukla teknik konular üzerine odaklandığı bilinmektedir. Ancak tarafların birbirlerine karşı pozisyonlarını aktarmak açısından anlamlıdır. Yunanistan, "Ege adalarının kendi kıta sahanlıklarına sahip olduğu" iddiasını öne sürmüştür. Buna karşı Türkiye, adaların "Anadolu anakarasının bir uzantısı" gerekçesi ile ortay hat prensibinin uygulanması gereğinde ısrarcı olmuştur. 1974-1976 Ege Denizi Krizi'nde Yunanistan Türkiye'nin petrol arama verdiği alanların kendi egemenlik sınırları içerisinde olduğunu belirtmiştir. Yunanistan, Ege Denizi konusunda Türk tarafının isteklerinin "adalete uygun olmadığını" belirterek Türkiye'nin maksimalist olduğunu savunmuştur. 1987'de aynı uyuşmazlık üzerinden yeniden tetiklenen krizde Türkiye, Yunanistan'ın itilaflı sularda sondaj çalışmaları yapamayacağını vurgulamıştır. Buna karşı Yunanistan Başbakanı Papandreu "Ege'nin kıta sahanlığının %95'inin Yunanistan'a ait" olduğuna dikkat çekmiştir. 1994-1995 Ege Denizi Krizi'nde ise Yunanistan'ın kıta sahanlığını 6 milden 12 mile çıkarma ihtimali tehdit olarak algılanmıştır. Bunun gerçeklemesi halinde karasuları genişlediği için kıta sahanlığı da genişleyecektir. Dışişleri Bakanı Mümtaz Soysal, böyle bir girişimin "Türkiye'nin açık denize erişimini" engelleceğinin altını çizmiştir. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Ferhat Ataman, Ege Denizi'nde Türkiye'nin hak ve çıkarlarının çiğnemesine müsaade etmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada her iki tarafın da çıkarı karşılıklı olarak sorunlarını çözümlenmesinden geçmektedir. Ancak bunun yerine her iki taraf da kendi çıkarını maksimize ederek karşı tarafı zayıflatmayı amaçlamıştır. Bu durum, "ya bütünüyle kazanırsınız ya da bütünüyle kaybedersiniz" algısının Türk[iy]e-Yunan[istan] ilişkilerine hakim olduğunu kanıtlamaktadır.

Tekrarlayan çatışmalarda düşmanca algılar söylemi belirler. Söylem hem yapı hem de faildir. Sonuçta siyasa, düşmanlık algılamalarından ve söylemlerden beslenerek katılaşır. Bu nedenle tekrarlayan çatışma içinde her eylem "ulusal çıkar" ya da "ulusal çıkarlara karşı tehdit" olarak tanımlanır. Devletler kimliklerini ve çıkarlarını özneler-arası anlamlar aracığı ile inşa ettiği için ulusal çıkarlar düşmanca etkileşimin sürdürülmesine bağlanır. Algı, söylem ve siyasa arasındaki ilişki döngüseldir. Bu ilişki tekrarlayan çatışmanın sürmesine, yeniden yaşanan her yeni krizle birlikte kendini

üretmesine olanak sağlar. Oysa ki, taraflar arasında barışçı ilişkiler geliştirmek imkansız değildir. Hipotez 4 ***(Tekrarlayan çatışmalarda algı, söylem ve siyasa arasında öznelerler-arası bir ilişki vardır. Bu ilişki çatışmanın sürekliliğine hizmet eder)*** bu açıdan sınanmıştır.

Türk[iye]-Ermen[istan] ilişkilerindeki tekrarlayan çatışmada algı-söylem-siyasa arasındaki ilişki iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulamaması ve Nahcivan Krizi temelinde kendisini göstermiştir. Ermenistan, 1991'de Ermenistan Bağımsız Devletler Topluluğu'na, 1992'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na katılmıştır. Bağımsızlıktan ilanı sonrası Ermenistan dış politikasını geliştirmeye, ikili ilişkiler kurmaya yöneltmiştir. Bu süreçte Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi noktasında 1990 Ermenistan Bağımsızlık Bildirisi gündeme gelmiştir. Bildiride yer alan ifadelerde "Batı Ermenistan" ifadesi Doğu Anadolu bölgesini işaret etmiş ve Ermenistan'ın 1921 Moskova ve Kars Antlaşmaları'nın tanımadığını ima etmiştir. Bu süreçte tehcire ilişkin tartışmalar ile Dağlık-Karabağ'daki çatışma ihtilaflı konuların sürmesine neden olmuştur. Bununla beraber 90'lı yıllarda "Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talep ettiği", "büyük Ermenistan hayalinin peşinde" olduğu gibi söylemler yaygınlaşmıştır. Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlığını 1991 yılında *de jure* olarak tanımıştır. Ancak Türkiye diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için bazı şartlar öne sürmüştür. Bu tür ek güvencelerin talep edilmiş olması, 4t planı (tanınma, tanıtım, toprak ve tazminat) algısının yaygın olduğunu göstermiştir. Bu şartlar, iki ülke arasındaki "teritoryal iddiaların geri çekilmesi", var olan sınırların hiçbir biçimde "tartışmaya açık olmadığının ve barışçıl yollarla dahi olsa hiçbir biçimde olmayacağının" deklere edilmesi ile "Ermeni soykırımı" iddialarının gündemden düşürülmesidir. Erivan bu koşulların yerine getirmediği için iki ülke arasında diplomatik ilişkiler geliştirilmemiştir. 1990 Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alan "Batı Ermenistan" ifadesi 1995 Ermenistan Anayasası'nda bulunmamakla birlikte Türkiye'de yoğun olarak gündemde tutulmuştur. Bu nedenle Türkiye, Ermenistan'dan AGİK Şartı'na ek olarak, toprak bütünlüğünü dair güvence istemiştir. Bu şart yerine getirildiği taktirde, Türkiye ve Ermenistan arasında büyükelçi değiş tokuşu yapılacağını ifade etmiştir. Ermenistan'a göre ise böyle bir gereklilik yoktur.

Nahcivan Krizi'nde algı, söylem ve siyasa arasındaki özneler-arası ilişki somutlaşmıştır. Konunun esası, Nahcivan'ın antlaşmalardan kaynaklanan ahdi hukuki statüsü bağlamındadır. Ancak kriz, Dağlık-Karabağ'daki çatışma ile birlikte gelişim

göstermiştir. 1993'e gelindiğinde Kelbecer'in işgal edilmesiyle beraber Türk karar alıcıların söylemleri sertleşmiştir. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, meselenin artık "Ermeni-Azeri meselesi" veya "Karabağ meselesi" olmaktan çıkarak Ermenistan'ın "büyük Ermenistan hayali" olduğunu vurgulamıştır. 1993'te iki ülke arasındaki sınır ise 1993 Kelbecer işgalinden sonra kapatılmıştır. Bugün hala iki ülke arasında geliştirilemeyen diplomatik ilişkiler algı, söylem ve siyasa arasında çatışmanın sürekliliğine hizmet eden özneler-arası ilişkinin varlığını ortaya çıkartmıştır.

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada bu özneler-arasılık baskın biçimde tespit edilmiştir. 1964 Kıbrıs Krizi'nde Makarios'un anayasada değişiklik öngören memorandumu Türk kesimine ve bütün taraflara göndermesi ile kriz tetiklenmiştir. Türkiye bu önerileri 6 Aralık 1963'de reddetmiştir. Burada Türkiye'nin algısı Akritas Planı bağlamında Kıbrıs'ta üniter devlet yaratma çabası olduğudur. Bu durumda ada anayasasındaki iki toplumlu yapı bozulacak ve Türkler azınlık konumuna indirilecektir. Türkiye'nin "değişmez hasımlarla ve düşmanlarla çevrili" ve "Yunan yayılmacılığında son hedefin Kıbrıs olduğu" söylemini doğurmuştur. Türkiye, üç garantör devletin müdahalesini istemiştir. İlk etapta bu isteğe alamayınca 25 Aralık'ta Türk jetleri Ada üzerinde ihtar uçuşu yapmışlardır. Bu nedenle siyasasında kuvvet kullanmakla tehdit etmiştir. İhtar sonrasında Türkiye'nin uyarıları Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümeti ile garantör devletler tarafından kabul edilmiştir. TBMM 16 Mart 1964 gizli oturumunda 1960 Lefkoşa Antlaşması uyarıca silahlı kuvvetlere kuvvet kullanma yetkisini tanımıştır.

Yunanistan Başbakanı Kolias, 1967 Kıbrıs Krizi'nde Keşan görüşmelerinde "Dikelya'daki İngiliz üssüne karşılık" olarak Başbakan Süleyman Demirel'den Türkiye'nin "enosisi kabul etmesi"ni istemiştir. Demirel bu talebi reddetmiştir. Kolias, "Türkiye istese de istemese de Kıbrıs'ın Yunanistan'a katılması mukadder" olduğunu ifade etmiştir. 1967'de adadaki Türklere yönelik şiddetin artması üzerine Türkiye, Kıbrıs ve Yunanistan'a nota vermiştir. Buna göre, adadaki Türklere yönelik ablukaya ve işgale son verilmediği taktirde askeri olarak müdahalede bulunulacaktır. Ayrıca 16 Kasım 1967'de TBMM toplantıya çağrılmış ve 17 Kasım 1967 itibari ile antlaşmalar gereği müdahale hakkının kullanılması kararı alınmıştır.

Yunanistan'daki Albaylar Cuntası "Makaryos'suz bir Kıbrıs" yaratmak için gerçekleştirdiği darbe girişimi, 1974 Kıbrıs Krizi'ni doğurmuştur. Bu süreçte gerçekleştirilen darbenin "Türklere yönelik olmadığı" açıklanmıştır. Ancak Türkiye

bu durumu 1964-1967 krizlerinin, enosis girişimlerinin ve buna karşı çıkış sürecinin bir devamı olarak algılamıştır. Hemen toplanan Milli Güvenlik Kurulu'nda oluşan algı, "Kıbrıs'ta olan gizli Enosis" olduğu ve "Türkiye'nin duruma müdahale etmesi gerektiği"dir. Bülent Ecevit darbenin "Yunan cuntası" tarafından düzenlendiğini ve "açıkça enosisi hedef alan bir hareket" olduğunu ifade etmiştir. Ecevit'e göre "durum ciddidir" hafife alınmamalıdır. 17 Temmuz 1974'te Türkiye "anlaşmalardan doğan haklarını kullanacağını" belirtmiştir. Nitekim 20 Temmuz 1974'te Kıbrıs Barış Harekatı başlamıştır. Başbakan Ecevit harekatı duyururken "biz aslında savaş için değil [...]barış getirmek için Ada'ya gidiyoruz" ifadesini kullanmıştır. Birbirinin doğrudan doğruya devamı olan bu üç kriz, 10 yıllık bir dönem içerisinde algı, söylem ve siyasa ilişkisinin süreklilik içerisinde olduğunu kanıtlamaktadır.

Tekrarlayan çatışmalarda tarafların birbirlerine olan güvensizlikleri, birbirlerinden duyduğu şüphe ve kuşku dış politika davranışlarınında sert tepkilere dönüşmektedir. Bu nedenle krizler hızla tırmanmaktadır. Bu durumda diğer tarafın niyeti çatışmanın devam ettiği bağlamında algılanır. Bu durum karar[laştırma] sürecini yürüten liderlerin rasyonel davranmasını engeller. Böylece olumsuz imaj ve yargılar ikili ilişkilerde etkili olur. Türk[iye]-Yunan[istan] arasında tekrarlayan çatışma içerisindeki bütün krizlerde bu olumsuz yapılaşmanın etkilerini tespit etmek mümkündür. Bu olumsuz algılamaların etkileri 6-7 Eylül Krizi, 1964 Kıbrıs Krizi, 1967 Kıbrıs Krizi, 1974 Kıbrıs Krizi, 1974-1976 Ege Krizi, 1974-1980 NOTAM-FIR Krizi, 1981 Limni Krizi, 1989-1990 Batı Trakya Krizi, 1994-1995 Ege Krizi, 1997 S-300 Füzeleri Krizi, 1987 Ege Krizi, 1996 Kardak, 1998 Suriye-Öcalan Krizi, 2003 Doğu Akdeniz MEB Krizinde tespit edilmiştir. Krizlerin dışında diğer dış politika seçeneklerinde, davranışlarında ve kararlarında bunun etkileri görülür. Nitekim Türkiye ve Yunanistan'ın uluslararası örgütler ve ittifaklar ya da üçüncü bir devlet ile ilişkilerinde olumsuz yapılaşma etkili olmuştur. Hipotez 5 (***Tekrarlayan çatışmalarda algılar gerçekliğin önüne geçer)*** bu bağlamda sınanmıştır. Türk[iye]-Ermen[istan] ilişkilerindeki tekrarlayan çatışmada 1965 ve sonrası diaspora aktivizmi, 70'li yıllarda Türk Dışişleri personeline karşı gerçekleştirilen terör eylemleri, 24 Nisan'ı "soykırım" olarak tanıyan parlamento kararları gerçeklik üretiminin yanı sıra sosyal ve kültürel üretim olarak değerlendirilebilir. Bu dönemden itibaren Türkiye'de 4t (tanınma-tanıtım-tazminat ve toprak) şeklinde temsilini bulan düşmanca algı, söylem ve siyasa yer tutmuştur. Nahcivan Krizi, "büyük Ermenistan" fikrinin bir parçası haline

gelmiştir. Koçaryan, Türkiye'nin "soykırımı" tanımasının ve özür dilemesinin toprak ve tazminat gibi sonuçlar doğurmayacağını belirtmiştir. Bu nedenle iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulamamıştır. Nahcivan Krizi'inde Kelbecer'in işgali sonrasında Cumhurbaşkanı Özal, "Karabağ sorunu değil; büyük Ermenistan sorunu" olduğunu vurgulamıştır. Nahcivan Krizi ile Azerbaycan ile Ermenistan çatışması birleşmiştir. Bu nedenle Nahcivan'ın ahdi statüsü hem tarihsel bir "dost" Azerbaycan hem de tarihsel "düşman" olan Ermenistan arasındaki sorunun çözülmesine bağlanmıştır. Ermenistan'da ise "soykırım" tartışmasızdır. Türkiye 2006 sonrası 1915'te yaşananların soykırım olup olmadığını "tarihçilerin tartışması gereken" bir konu olarak görmektedir. Ancak toprak ve tazminat talebini Türkiye tartışmasız olarak reddetmiştir. Sonuçta Türk[iye]-Ermeni[stan] çatışmasında ilişkisizlik doğal ilişki biçimi haline gelmiştir. Bu durum tekrarlayan çatışmalarda "algılamaların objektif gerçekliklerin önüne geçtiği" argümanı ile tam olarak örtüşmektedir.

Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerindeki tekrarlayan çatışmada bu hipotezin örneklerine sıklıkla rastlanır. Örneğin Türkiye'nin tehdit algısı 1997 S-300 Füzeleri Krizi'nde yalnızca maddi gerekçelere dayanmamıştır. Krizin arka planını oluşturan Yunanistan-GKRY Ortak Savunma Doktrini çerçevesindeki askeri stratejik operasyonlar, Girit, On İki Ada ve Kıbrıs'ın savunma alt yapılarının düzenlenmesi, hava ve deniz üstleri kurulması ve askeri harcamaların arttırılması önemli noktalar arasında bulunmaktadır. Türkiye tarafından doktrin Yunanistan'dan Kıbrıs'ta Magosa'ya kadar uzanan bölgenin "doğal savunma alanı" olarak kabul edileceği ve bölgenin tamamında Yunanistan'ın etkinlik kazanacağı biçiminde yorumlanmıştır. Bu nedenle taraflar arasındaki rekabetin bir parçası olduğunu belirtmek mümkündür. Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan'a göre Ege'de olduğu gibi Doğu Akdeniz'de de Türkiye'nin hareket sahasını daraltacak, Türkiye'yi çevreleyecek ve Kuzey Kıbrıs ile Türkiye arasındaki bağı koparmaya yönelik bir hamledir. Bu nedenle 140 km menzille sahip ancak 250 km kadar yükseltilebilmesi mümkün olan füzelerin kapasitelerini vurgulanmıştır. 1997'de satın alma antlaşmasının açıklanmasından sonra Başbakan Mesut Yılmaz, Baf'ta inşa edilen hava üssünün S-300 füzeleri ile donatılması halinde "*taarruzi bir sistem haline geleceğini"* ifade etmiştir. Dışişleri Bakanı Cem, güneyden "olası bir tecavüzde" Güney Kıbrıs'ın bir sıçrama tahtası olacağının açık göstergesi olduğunu beyan etmiştir. 30 Aralık 1998'de GKRY, S-300 füzelerini adaya konuşlandırmama kararı alındığını ilan etmiştir. Böylece S-300'ler Yunanistan'a

gönderilerek Girit'e yerleştirilmiştir. Bu bağlamda S-300 Füzeleri Krizi tekrarlayan çatışmalarda anlamın yalnızca maddi gerçeklikle bağlantılı olmadığı, sosyal ve kültürel bir üretim olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü kriz içerisindeki bütün henüz hayata geçirilmemiş bir tehdit üzerine odaklanmıştır.

Devletlerin egemenlik sınırları, toprak bütünlüğü ile ilişkilidir. Aynı zamanda toprak/teritorya ve bunlar üzerindeki egemenlik ulusal kimliklerin başat simgeleridir. Bu nedenle tekrarlayan çatışmalar -en yoğun olarak- egemenlik sınırları ve kimlik temelli konularda ortaya çıkmıştır. Taraflar arasında çatışma sürecini doğrudan etkileyen uyuşmazlıktır. Krizlerin nedeni karşıt kimlik inşaları ve niyetleridir. Bu nedenle çatışmanın tarafları birbirlerinden sürekli şüphe eder ve ilişkilerinin temel dinamiğini güvensizlik, şüphecilik ve kuşku alır. Türkiye'nin tekrarlayan çatışmalarında karşıt kimlik inşaları ve niyetler etkili olmuştur. Hipotez 6 **(*Tekrarlayan çatışmalarda egemenlik sınırları ve kimlik devletlerin yaşamsal çıkarlarını temsil ettiği için temel çerçevedir*)** bu açıdan sınanmıştır.

Niyete ilişkin algılar ile ilgili olarak Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada 1945 Sovyet Talepleri Krizi, Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması sonrasında ikili ilişkilerin geliştirilememesi ve Nahcivan Krizi incelenmiştir. 1945 Sovyet Talepleri Krizi'nde Kars ve Ardahan "Batı Ermenistan'ın bir parçası" olduğu gerekçesi ile Stalin tarafından kendilerine iade edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Stalin, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin lideri Kevork Çörekçiyan'a Sovyetlerin 1920'de ellerinden çıkan "Batı Ermenistan" topraklarını geri almaya hazırlandığını beyan etmiştir. Ayrıca Stalin Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan ve diasporada yaşayan Ermenilerin bu topraklara geri dönmesini arzuladıklarını belirtmiştir. Türkiye'nin tepkisi ise "bölgenin Ruslardan değil, Ermeniler'den alındığı" ve bölgeye "iki kez harekat yapıldığı" olmuştur. 1945 Sovyet Talepleri Krizi, Türkiye'nin egemenlik sınırlarının büyük güç tehdidi alması sonucunda bir başka büyük güç ABD'nin güvenlik şemsiyesi altına girmiştir. Bağımsızlıktan sonra Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerinin geliştirilememesi, Ermenistan'ın Türkiye'nin "egemenlik sınırlarını tanımadığı" konusundaki şüphelerden kaynaklanmıştır. Türkiye'nin talep ettiği ek güvenceler 1991 protokolleridir.

Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada egemenlik sınırları ve karşıt kimlik inşasına dayanan krizler adeta iç içe geçmiştir. Kıbrıs'ta olan çatışma ilk bakışta adada bulunan Yunan ve Türk nüfus arasında toplumlararası niteliktedir. Ancak Kıbrıs

milliyetçiliği Yunanistan ve Türkiye'nin uluslaşma süreçlerine paralel olarak gelişmiştir. Ada'da yaşayan iki toplumun ayrı ayrı siyasallaşmasını sağlayarak kendi içlerinde ortak bir kimlik inşa etmeye değil; anavatanları ile birleşmeye yönelmiştir. Bu nedenle bir taraf için kimlik temelli olan çatışma diğer taraf için niyet temelli olarak okunabilir. Niyet temelli -tarafların birbirlerini ulusal çıkarlarını tehdit ettiğini düşündüğü- krizler ise 1964 Kıbrıs Krizi, 1967 Kıbrıs Krizi, 1974 Kıbrıs Krizi, 1974-1976 Ege Krizi, 1974-1980 NOTAM – FIR Krizi, 1981 Limni Krizi, 1987 Ege Krizi, 1994-1995 Ege Krizi, 1997 S-300 Füzeleri Krizi, 1996 Kardak Krizi, 1998 Suriye-Öcalan Krizi ve 2003 Doğu Akdeniz MEB Krizi'dir. Tekrarlayan çatışmalarda ulus devlet kimliği hem çıkarları belirlemesi bakımından hem de tek başına etkili olur.

Egemenlik sınırları belirlenmemiş ya da tartışmalı ise tekrarlayan çatışmalarda süreklilik gözlenir. Hipotez 7 **(Tekrarlayan çatışmaların ömrü/sürekliliği ile ilgili tarafların arasındaki egemenlik sınırlarının belirlenmesi arasında doğrusal bir ilişki vardır)** bu açıdan sınanmıştır. Türk[iye]-Ermen[istan arasındaki tekrarlayan çatışmada Ermenistan'ın 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alan "Batı Ermenistan" ifadesi, ülkenin Türkiye'nin egemenlik sınırlarını tanımadığı biçiminde yorumlanmasının bir sonucudur. Bu durum 1921 Moskova ve Kars Antlaşmaları'nın Ermenistan tarafından tanınmadığı algısına işaret etmiştir. Bununla birlikte 90'lı yıllarda "Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talep ettiği" ve "büyük Ermenistan hayalinin peşinde" olduğu gibi söylemler yaygınlaşmıştır. Türkiye, SSCB'den ayrılan bütün ülkeleri tanıdığını açıklayan Ermenistan'ın bağımsızlığını *de jure* olarak 1991 yılında tanımıştır. Diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için bazı şartlar öne sürmüştür. Bu koşullar Erivan yönetimi tarafından yerine getirilmediği için iki ülke arasında diplomatik ilişkiler geliştirilmemiştir. Ermenistan'a göre böyle bir gereklilik yoktur. İlişkiler eşit koşullar altında kurulmalıdır. 1995 Ermenistan Anayasası'nda bu ifadeler yer almamasına rağmen Türkiye'de yoğun olarak gündemde tutulmuştur.

Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerindeki tekrarlayan çatışmada 1974-1976 1987, 1995-1996 Ege Denizi Krizleri egemenlik sınırlarının belirlenmesi ile ilişkilidir.[1344]

[1344] Lozan Barış Antlaşması'nda 3 deniz mili olarak belirlenen karasularını Yunanistan 1932'de 6 deniz miline çıkartmıştır. Türkiye buna 1964'de 6 mil uygulayarak cevap vermiştir. Ege'de 12 milin savaş sebebi olması da bundandır.

Yunanistan karasularını 12 mile genişletmesi halinde Ege Denizi'nin yaklaşık yüzde 72'sini egemenliği altına sokmuş olacaktır. TBMM 8 Haziran 1995 oturumu aldığı karar, bunu Türkiye'nin casus belli/savaş sebebi olarak kabul ettiğini ortaya koymaktadır. Bir bakıma Doğu Akdeniz MEB Krizi de egemenlik sınırlarının tartışmalı olması açısından bu bağlamda ele alınabilir. Ege Denizi'nde egemenlik sınırları tartışmalı olmasına 1996 Kardak Krizi de örnek olarak verilebilir. Krizde Yunanistan Kardak'ın kendi karasuları içinde olduğunu iddia etmiştir. Yunanistan Başbakanı Costas Simitis'e göre "Kardak Yunandır." Türkiye'nin buna cevabı kendisinin bir parçası olduğu yönündedir. Başbakan Çiller'in ifadesi ile "Türkiye kendi toprakları üzerinde başka bir ülkenin askerine müsaade" etmekyecektir. Başbakan Çiller'e göre bu bayrak inecek, bu asker gidecektir.

Tekrarlayan çatışmalarda tarafların sorunlarını görüşmek üzere zaman zaman bir araya geldikleri görülür. Türk[iye]-Yunan[istan] ilişkilerinde uzun bir müzakere sürecinin varlığından söz etmek gereklidir. 1968'den itibaren Kıbrıs üzerinde BM başlatılmıştır. 50 yılı aşkın süredir devam eden müzakerelerden sonuç alınamamıştır. Bu konuda çözüme en yakın olunan nokta 2002'de ilan edilen Annan Planı'dır. Türkiye plana olumlu yaklaşmış ve desteklemiştir. Rauf Denktaş "planın müzakere edilme şansının olmadığı" vurgusunu yapmıştır. Başbakan Erdoğan ise eksiklerine rağmen Londra ve Zürih Antlaşmaları temelinde müzakere edilmesi gereğinin altını çizmiştir. Yunanistan'ın Annan Planı'na olumlu yaklaşmadığı bilinmesine rağmen bu koşullar altında 2004 yılında Annan Planı referanduma sunulmuştur. Annan Planı, %75.83 ile Kıbrıs Rumları tarafından reddedilmiştir. GKRY bütün adayı temsilen AB üyesi olmuştur. Türk[iye]-Yunan[istan] arasında Ege krizleri bağlamındaki müzakereler ise aralıklı olarak devam etmiştir. Hipotez 8 **(Çatışma çözümü süreçleri genellikle yan konular üzerinde güven artırıcı önlemleri geliştirmeye yöneliktir. Esas sorun konuşulamadığı için uyuşmazlık üzerinde müzakere edilmez ve süreç bir takım aşamalardan sonra askıya alınır)** sınırlı olarak incelenmiş olmakla birlikte bu bağlamda önemli bir hipotezdir. Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerinde sınanmıştır. 1974-1976 Ege Krizi Bern Deklerasyonu ile kriz durdurulmuştur. Her iki taraf Ege'de karşılıklı rızaya dayanan bir çözüm bulununcaya kadar kıta sahanlığı konusunda harekete geçmemeyi kararlaştırmıştır. Ancak Yunanistan'ın Bern Deklerasyonu'nu tanımadığını ilan etmesi ile 1987 krizi kaldığı yerden yeniden tetiklenmiştir. Türk[iye]-Yunan[istan] arasında 1988 Atina ve İstanbul

Mutabakatları hayata geçirilmiştir. Taraflar birbirlerinin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı duyduklarını ilan etmişlerdir. 1997 Madrid Deklerasyonu ile taraflar kuvvet kullanma tehdidi olmaksızın barışçıl yollardan sorunların çözülmesi konusunda anlaşmışlardır. 2002-2016 yılları arasında ise istikşafi görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmelerden sonuç alınamamıştır**.** Türk[iye]-Ermen[istan] ilişkilerinde 2010 yılındaki protokollerde aynı durum geçerli olmuştur. 2010 yılında İsviçre'nin arabuluculuğunda gerçekleştirilen görüşmelerden sonra imzalanan Ermeni diasporası büyük tepki ile karşılanmıştır. 2009'da Ermenistan Anayasa Mahkemesi protokellerin bağımsızlık bildirgesi ile çelişemeyeceğini belirtmiştir. 2010'da protokoller askıya alınmıştır. Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, 2015'te sözkonusu protokolleri Ermenistan Parlamentosu'ndan geri çekmiştir. Sarkisyan, 2018'de protokollerin "hükümsüz" olduğunu açıklamıştır. Son kertede taraflar kimin masadan kalktığı konusunda birbirlerini işaret etmeye devam etmişlerdir.

Bütün hipotezlerin sınanması sonucunda Türk[iye]-Ermeni[stan] ve Türk[iye]-Yunan[istan] çatışmalarında ortak paydalar olduğu gibi birtakım farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Bu noktadaki benzerlikler şunlardır: Geçmiş travmaları günümüze taşıtan, bu travmaların yeniden üretilmesini sağlayan ortak tarih, ben-öteki ilişkileri eksenindeki derin ayrılıklar, ulus-devletleşme süreçlerinin karşıt milliyetçilikler çerçevesinde gelişmesinin yarattığı karşıt kimlik inşalarının günümüze yansımaları, kilise ve diasporaların kimlik üzerindeki etkileridir. En temel fark Türk[iye]-Yunan[istan] çatışmasında daha görünür, devlet kimliğine içkin ve sıklıkla kriz üreten bir yapıdan söz edilirken; Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada Ermenistan'dan çok Ermeni diasporasına referans verilmesidir. Bu açıdan Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmanın sosyal bir çatışmadan başladığı sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim Ermeni diasporası sadece Türkiye için değil; Ermenistan açısından da dışsal bir baskı aracıdır. Yunan ve Ermeni kimliği üzerinde öteki inşasının Türk kimliği ile karşılaştırıldığında daha baskındır.

Bu çalışmada Türk[iye]-Ermen[istan] ve Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çalışmalarda algı, söylem, siyasa ilişkisi dış polika krizleri bağlamında ele alındığı için çatışmaların tarafları arasındaki müzakerelere ve barış yönünde geliştirilen çabalara doğrudan doğruya odaklanılması mümkün olmamıştır. Gelecekte gerçekleştirilecek çalışmalar bakımından algı, söylem ve siyasa ilişkisinin her iki aktör

devlet açısından da barış müzakereleri ve yine bu müzakerelere yönelik çabalar açısından incelenmesi faydalı olacaktır.

Tekrarlayan çatışmaların sona erdirilmesi ancak kolektif yorgunluk, iç ve dış baskılar, güç dengesindeki değişiklikler, tarafların birbirleri ile çatışan hedeflerindeki azalma ve çatışmayı sürdürmeye yönelik eylemlerindeki azalma ile mümkün olabilir. Bu durum çatışmanın ancak ona yüklenen anlam ortadan kalkarsa sona erebileceği anlamına gelmektedir.

Tekrarlayan çatışmaların geleceğine yönelik öngörülerde bulunmak gerekirse, son günlerde Doğu Akdeniz'de artan gerilimin bize gösterdiği üzere, Türk[iye]-Yunan[istan] arasında yeni aynı uyuşmazlık üzerinde yeni bir aşamanın gelişmekte olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.[1345] Oruç Reis Gemisi'nin Doğu Akdeniz'de sismik araştırmalar yaptığı bölgenin hangi ülkenin egemenlik sınırları içerisinde olduğuna yönelik tartışma, Türkiye ve Yunanistan'ın tekrarlayan çatışma içerisinde kendi pozisyonlarını koruduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle Türk[iye]-Yunan[istan] arasındaki tekrarlayan çatışmada değişen herhangi bir şey olmadığı düşüncesine varılmaktadır. Türk[iye]-Yunan[istan] arasında uyuşmazlığın esası giderilmediği sürece her gün yeni bir krizin tetiklenme olasılığı mevcuttur. Türk[iye]-Ermeni[stan] arasındaki tekrarlayan çatışmada ise Başbakan Erdoğan'ın ilk taziye mesajını yayınladığı ve yayınlamaya devam ettiği bu süreçte herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır. Türk[iye]-Ermen[istan] arasındaki tekrarlayan çatışma bağlamında da aynı şeyi söylemek mümkündür. Uyuşmazlığın esası Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerinde henüz giderilememiştir. Son günlerde Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan'ın "*Sevr Antlaşması'nın Ermeni meselesinin çözümüne dair hala uygulanabilir bir antlaşma olduğu*" ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın "*Sevr Antlaşması tarihsel bir gerçektir. Bugüne kadar da öyle kalmıştır*"[1346] yönündeki

[1345] Yunanistan Uluslararası Adalet Divanı'na yalnızca kıta sahanlıklarının belirlenmesi için gitmeyi kabul etmektedir. Türkiye ise ilke olarak Uluslararası Adalet Divanı'na gitmeye karşı çıkmamakla birlikte taraflar arasındaki tüm uyuşmazlıkların öncelikle müzakerelerde ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Buna göre müzakerelerle çözülebilecek sorunlar çözüldükten sonra kalan uyuşmazlıkların çözümünde Divan'dan nasıl bir katkı isteyeceklerine karar verilmesi gerekir. Nihayetinde Divan'a başvuru için de tarafların bir tahkimname üzerinde uzlaşıyor olmaları gerekir ki Yunanistan Türkiye'nin bu yaklaşımına itiraz etmektedir.

1346 "Ermenistan Cumhurbaşkanı: Sevr Anlaşması Asla İptal Edilmedi ve Ermeni Meselesini Kökten Çözebilirdi",https://www.ermenihaber.am/tr/news/2020/08/11/Ermenistan-Cumhurba%C5%9Fkan%C4%B1-Sevr-

beyanları Türk[iye]-Ermen[istan] ilişkilerindeki tekrarlayan çatışmanın her an yeniden tetiklenebileceğini göstermektedir. Bu nedenle Türkiye'nin tekrarlayan çatışmalarında değişen bir şey yoktur. Bununla birlikte uyuşmazlıkların topyekûn ortadan kaldırılması için hasım aktörler arasında yapıcı ilişkilerin ve önyargıların geliştirilmesi için samimi bir çabaya ihtiyaç duyulduğu gerçeği her zamankinden daha da belirgin olarak karşımızda durmaktadır. Önyargılardan ve gerçekçi olmayan hayallerden beslenmeyen bir çatışma çözümü sürecine ihtiyaç sürmektedir. Bu ise karmaşık ve çok katmanlı bir ortak çabayı gerektirmektedir.

Anla%C5%9Fmas%C4%B1/190109?fb_comment_id=3094209047344330_3094307484001153, [11.08.2020].

KAYNAKÇA

Kitaplar

Açık, Eşref Hilmi. **Geçmişten Günümüze Türkiye-Fransa İlişkiler**i. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

Adıyeke, Ayşe Nükhet. **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

Ahmet, Feroz. **Modern Türkiye'nin Oluşumu**. çev. Yavuz Alogan, 13. bs. İstanbul, Kaynak Yayınları, 2013.

Akçam, Taner. **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**. 5. bs. İstanbul: Su Yayınları, 2001.

Akçora, Ergünöz. **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları 1896-1916**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994.

Akçura, Yusuf. **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri: XVIII ve XIX: Asırlarda**. 3. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

_____. **Üç Tarz-ı Siyaset**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

Akgündüz, Ahmed, Said Öztürk, Recep Kara, **Sorularla Ermeni Meselesi**. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2008.

Akın, Rıdvan. **Türk Siyasal Tarihi 1908-2000**. 2. bs. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2012).

Akipek, Ömer İlhan. **Devletler Hukuku Kaynaklarından ve Belgelerinden Örnekler**. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1966.

Aksu, Fuat. **Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Kriz Yönetimi Süreç Analizi**. İstanbul: Dış Politika ve Kriz İncelemeleri Yayınları, 2017.

_____. **Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi**. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2008.

_____. **Türk-Yunan İlişkileri: İlişkilerin Yönelimini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme**. Ankara: SAEMK Yay., 2001.

Aktaş, Melih. **1950-1960 Demokrat Parti Dönemi Türk Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü**. İstanbul: Şema Yayınevi, 2006.

Akyol, Taha. **Bilinmeyen Lozan**. 4. bs. İstanbul: Doğan Kitap, 2019.

Albayrak, Mustafa. **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1969)**. Ankara: Phonenix Yayınları, 2004.

Allison, Graham T. and Philip Zelikow, **Essence of Decision: Explaining Cuban Missile Crisis**. Second Edition, New York: Longmann, 1999.

Altan, Mehmet. **Süperler ve Türkiye: Türkiye'de Amerikan ve Sovyet Yatırımları**. İstanbul: AFA Yayınları, 1988.

Anderson, Benedict. **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**. çev. İskender Savaşır, 9. bs. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.

Anderson, Matthew Smith. **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**. çev. İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Andonyan, Aram. **Balkan Savaşı**. İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999.

Aras, Mikail. **Global Terörizm, ASALA ve Ermeniler**. İstanbul: Mühür Kitaplığı, 2013.

Armaoğlu, Fahir. **20 Yüzyıl Siyasi Tarihi**. 16. bs. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007.

_____. **Kıbrıs Meselesi Türk Hükümeti ve Kamuoyunun Davranışları 1954-1959**. Ankara: Sevinç Matbaası, 1963.

Arsel, İlhan. **Türk Anayasa Hukuku**. Ankara: Mars Matbaası, 1959.

Arslan, Hüsamettin. **Epistemik Cemaat: Bir Bilim Felsefesi Denemesi**. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2018).

Ata, Feridün. **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2011.

Atalay, Bülent. **Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)**. İstanbul: TATAV Yayınları, 2001.

Auron, Yair. **The Banality of Indifference**. New Brunswick: Transaction Publishers, 2002.

Aydın-Düzgit, Senem. **Türklük, Müslümanlık, Doğululuk: AB'nin Türkiye Söylemleri**. çev. Barış Cezar, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015.

Aydın, Suavi ve Yüksel Taşkın, **1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi**. 5. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Azar, Edward E. **The Management of Protracted Social Conflict: Theory & Cases**. Aldershot: Dartmouth Publishing, 1990.

Balcı, Ali. **Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar**. 2. bs. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017.

Balcı, Muharrem. **MGK ve Demokrasi**. 2. bs. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.

Bardakçı, **Talat Paşa'ın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmaları**. 4. bs. stanbul: Everest Yayınları, 2009.

Barnett, Michael and Raymond Duvall, **Power in Global Governance**. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Başeren, Sertaç Hami. **Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı**. İstanbul: Türk Deniz Araştırma Vakfı Yayınları, 2010.

_____. Sertaç Hami. **Ege Sorunları**. İstanbul, TÜDAV Yayınları, 2003.

Batum, Süheyl ve Necmi Yüzbaşıoğlu, **Anayasa Hukukunun Temel Metinleri**. İstanbul: Beta Yayıncılık, 1993.

Beach, Derek. **Analyzing Foreign Policy**. London: Palgrave McMillan, 2012.

Benlisoy, Yorgo ve Elçin Macar, **Fener Patrikhanesi**. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1996.

Berger, Peter L. ve Thomas Luckmann, **Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi**. çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2008.

Berkes, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**. haz. Ahmet Kuyaş, 2. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Bilge, A. Suat. **Büyük Düş: Türk-Yunan İlişkileri**. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2000.

Bilgi, Nejdet. **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Beyin Yargılanması**. Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1999.

_____. **Yozgat Ermeni Tehciri Davası**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.

Bilgin, Nuri. **Sosyal Psikoloji Sözlüğü: Kavramlar, Yaklaşımlar**. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2003.

Binark, İsmet. "Sunuş", **Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I**. Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1994).

Bora, Tanıl ve Kemal Can, **Devlet ve Kuzgun: 1990'lardan 2000'lere MHP**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Bora, Tanıl. **Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi ideolojiler**. 4. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

_____. **Milliyetçiliğin Kara Baharı**. İstanbul: Birikim Yayınları, 1995.

Bournotian, George A. **A History of Armenian People Volume II: 1500 A.D. to the Present**. California: Mazda Publishers, 1993.

Boyajian, Dickran H. **Armenia: The Case for a Forgotten Genoside**. Westwood, Educational Book Crafters, 1972.

Bölükbaşı, Süha. **Barışçı Çözümsüzlük: Ankara'nın ABD ve BM ile Kıbrıs Macerası**. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.

Brecher, Michael and Jonathan Wilkenfeld, **A Study of Crises**. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997.

Brecher, Michael. **A Century of Crisis and Conflict International System**. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.

_____. **A Century of Crisis and Conflicts in the International System: Theory and Evidence Intellectual Odessey III**. Cham: Palgrave McMillan, 2018.

_____. **International Political Eartquakes**. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.

_____. **The World of Protracted Conflicts**. Maryland: Lexington Books, 2016.

Bruneau, Michel. **Küçük Asya'dan Türkiye'ye: Azınlıklar, Etnik-Milli Homojenleştirme, Diasporalar**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Breuning, Marike. **Foreign Policy Analises: A Comparative Introduction**. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Brown, Chris, Kirsten Ainley, **Uluslararası İlişkileri Anlamak**. 2. bs. çev. Arzu Oyacıoğlu, İstanbul: Yayın Odası, 2007.

Brownlie, Ian. **Principles of Public International Law**. 5th Edition, Oxford: Clarendon Press, 1998.

Burton, John W. **Violence Explained: The Sources of Conflict, Violence and Crime and Their Provention**. Manchester: Mancester University Press, 1997.

Butler, Judith. **Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi**. 4. bs. çev. Başak Ertür, İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

Campbell, David. **Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity**. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992.

Cem, İsmail. **Türkiye, Avrupa, Avrasya: Strateji Yunanistan Kıbrıs**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

Cihan, Ali Rıza. **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973 Cilt 3**. Ankara: TBMM Kültür ve Sanat Yayın Kurulu Yayınları, 1993.

Chilton, Paul. **Analysing Political Discourse: Theory and Practice**. London: Routhledge, 2004.

Chrysanthopoulos, Leonidas T. **Caucasus Chronicles: Nation Building and Diplomacy in Armenia 1993-1994**. Princeton: Gomidas Institude Books, 2002.

Clogg, Richard. **Yunanistan'ın Kısa Tarihi**. çev. Dilek Şendil, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013.

Connolly, William A. **Kimlik ve Farklılık: Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri**. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.

Cordes, Bonnie, Bruce Hoffmann, Brian M. Jenkings and oth. **Trends in International Terrorism 1982 and 1983**. Santa Monica: RAND Cooperation, 1984.

Cornell, Eric. **Turkey in The 21th Century: Opportunities, Challenges, Threats**. Richmond: Curzon Press, 2001.

Cox, Robert W. **Approaches to World Order**. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Çiçek, Kemal. **Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi**. Ankara: Astana Yayınları, 2016.

_____. **Ermenilerin Zorunlu Göçü: 1915-1917**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005.

De Waal, Thomas. **Büyük Felaketten Sonra: Soykırım'ın Gölgesinde Ermeni-Türk İlişkileri**. çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

_____. **Great Catastrophe: Armenians and Turks in the Shadow of Genoside**. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Demirel, Taner. **Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.

Demirhan, Hasan. **Büyük Güçlerin Gölgesinde Yunan İsyanı**. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2016.

Demirer, Mehmet Arif. **6 Eylül 1955 Yassıada Yassıada Dezinformatsiya**. İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995.

Deringil, Selim. **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**. 6. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Dershowitz, Alan M. **Why Terrorism Works: Understanding the Threat, Responding to the Challenge**. New Heaven: Yale University Press, 2002.

Deutsch, Morton. **The Resolution of Conflict**. New Haven: Yale University Press, 1973).

Donnan, Haslings ve Thomas M. Wilson, **Sınırlar: Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları**. Çev: Zeki Yaş, Ankara: Ütopya Yayınları, 2003.

Doty, Roxanne Lynn. **Imperial Encounters: The Politics of Representation in South-North Relations**. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.

Dyatlov, Victor, Eduard Melkonyan. **Armyanskaya Diaspora: Ocherki Sotsiokil'turnoi Tipologii Armyanskaya Diaspora: Ocherki** [Armenian Diaspora: Notes on Sociological Typology]. Yerevan: In-T Kavkaza, 2009.

Dündar, Fuat. **Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

_____. **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendsiliği**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Eralp, Yalım. **Perdeyi Aralarken: Bir "Monşer"in Hatıratı**. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.

Ergün, Ahmet, Murat Yüzbaşıoğlu, **Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol**. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2016.

Erickson, Erward J. **Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency**. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Erkin, Feridun Cemal. **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**. Ankara: Başnur Matbaası, 1968.

Faroqhi, Suraiya. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**. çev. Ercan Ertürk, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

Foucault, Michael **Özne ve İktidar**. çev. Işık Ergüden ve Osman Akınbay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.

Fukuyama, Francis. **Devlet İnşası: 21. Yüzyılda Dünya Düzeni ve Yönetişim**. çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.

Gallant, Thomas W. **Modern Greece**. London: Arnold Publishers, 2001.

Galtung, Johan. **Çatışmaları Aşarak Dönüştürmek: Çatışma Çözümüne Giriş**. çev. Havva Kök, Ankara: USAK Yayınları, 2009.

_____. **Peaceful By, Peaceful Means: Peace and Conflict Development and Civilization**. London: Sage Publications,1996.

Gazigiray, A. Alper. **Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları**. İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982.

Gee, James Paul. **An Introduction to Discouse Analyzsis: Theory and Method**. London: Routhledge, 1999.

Gellner, Ernest. **Milliyetçiliğe Bakmak**. Çeviren S. Çoşar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

George, Alexander L. **The "Operationel Code": A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision Making**. Santa Monica: RAND Cooperation,1967.

Giddens, Anthony ve Philip W. Sutton, **Sosyolojide Temel Kavramlar**. Ankara: Phonenix Yayınları, 2014.

_____. **Sosyal Teorinin Temel Problemleri: Sosyal Analizde Eylem, Yapı, Çelişki**. İstanbul; Paradigma Yayıncılık, 2005.

_____. **The Constitution of Society: Outline of the Theory Structuration**. Cambridge: Polity Press, 1984.

Gotmann, Jean. 1973. **The Significance of Teritory**. Virginia:Virginia University Press.

Gökalp, Ziya. **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**. 4. bs. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1976.

Gökay, Bülent. **Soviet Eastern Policy and Turkey 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism**. London: Routhledge, 2006.

Gözen, Ramazan. **İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye'nin Dış Politikası**. Ankara: Palme Yayıncılık, 2009.

Gözler, Kemal. **Anayasa Hukukuna Giriş: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku**. 17. bs. Bursa: Ekin Basım, 2011.

Gunter, Michael. **Armenian History and the Question of Genoside**. New York: Palgrave Mcmillan, 2011.

Gurr, Ted. **Why Men Rebel**. Princeton: Princeton University Press, 1970.

Güllü, Ramazan Erhan. **Patrik Meletikos Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.

Güngör, Uğur Ümit. **Modern Türkiye'nin İnşası: Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Gürel, Ahmet. **Türk-Ermeni İlişkileri: Dünü ve Bugünü**. İstanbul: Şenocak Yayınları, 2009.

Gürel, Şükrü Sina. **Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993**. İstanbul: İmge Kitabevi, 2018.

Gürün, Kamuran. **Dış ilişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)**. Ankara: SBF Yayınları, 1983.

_____. **Ermeni Dosyası**. 7. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.

Güven, Dilek. **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Halaçoğlu, Yusuf. **Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları**. 2. bs. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık, 2006.

Hall, Rodney Bruce. **National Collective Identity: Social Constructs and International Systems**. New York: Columbia University Press, 1999.

Hall, Stuart. **West and the Rest: Discourse and Power**. Cambridge: Polity Press, 1992.

Hanioğlu, M. Şükrü. **A Brief History of the Late Ottoman Empire**. Princeton: Princeton University Press, 2009.

Hansen, Lene. **Security as Practice: Discourse Analysis and the Bosnian War**. London: Routhledge, 2006.

Cemal, Hasan. **Özal Hikayesi.** 2. bs. Ankara: Bilgi Yayınevi,1989.

Hasançebi, Hüseyin. **Osmanlı Ermeni Olayı: Sahne-i Fecai**. İstanbul: Pencere Yayınları, 2010.

Hasanli, Jamil. **Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War (1945-1953)**. Lanham: Lexington Books, 2011.

Hatipoğlu, M. Murat. **Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988).

Hatzivassiliou, Evanthis. **Greece and the Cold War: Front Line State 1952-1967**. London: Routledge, 2006.

Hayta, Necdet. **Balkan Savaşlarının Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)**. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008.

Heper, Metin. **Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açıdan Türkiye'nin Siyasal Hayatı**. İstanbul: Doğan Kitap, 2011.

_____. **Türkiye'de Devlet Geleneği**. çev. Nalan Soyarık, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2006.

Heraclides, Alexis. **Yunanistan ve "Doğudan Gelen Tehlike Türkiye: Türk-Yunan İlişkilerinde Çıkmazlar ve Çözüm Yolları**. çev. Mihalis Vasilyadis ve Herkül Millas, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2002.

Hermann, Charles F, Gregory Peacock. "The Evolution and Future of Theoretical Research in the Comparative Study of Foreign Policy". **New Directions in the Study of Foreign Policy**. ed. Charles F. Hermann, Charles W. Kegley, James N. Rosenau (Taylor &Francis, 1987): 13-32.

Hickey, Eric. **Encylopedia Murder and Violent Crime**. London: Sage Publications, 2003.

Hill, Christopher. **The Changing Politics of Foreign Policy**. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2003.

Hobsbawn, Eric J. **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik**. çev. Osman Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.

Holsti, Kalevi J. **Peace and War Armed Conflicts and International Order**. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Hovhannisyan, Nikolay. **Ermeni Soykırımı: Ermeni Kırım**. çev. Atilla Tuygan 2. bs. İstanbul: Pencere Yayınları, 2007.

Hudson, Valeri M. **Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory**. Second Edition, Lanham: Rowman & Littlefield, 2014.

Huntington, Samuel P. **Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması**. İstanbul: Okuyan Us Yayınları: 2006.

İlter, Erdal. **Ermeni Kilisesi ve Terör**. Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1996.

İnalcık, Halil. **Osmanlı ve Modern Türkiye**. İstanbul: Timaş Yayıncılık, 2013.

İskit, Temel. **Diplomasi: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

İşyar, Ömer Göksel. **Türk Dış Politikası: Sorunlar ve Süreçler**. Bursa: Dora Yayıncılık, 2017.

Jelavich, Barbara. **Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar**. çev. Haşim Koç ve Gülbin Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

Jeong, Ho-Won. **Understanding Conflict and Conflict Analysis**. Los Angeles: Sage Publications, 2008.

Jervis, Robert. **Perception and Misperception in International Politics**. Princeton: Princeton University Press, 1976.

Kalelioğlu, Oğuz. **Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Megali İdea**. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2009.

Kamel, Ayhan. **1923'ten Günümüze Türk Dış Politikası ve Diplomasisi**. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2014.

Kantarcı, Şenol. **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**. İstanbul: IQ Kültür Yayıncılık, 2011.

Kaplan, Eyüp. **Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu**. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 2002.

Karacan, Ali Naci. **Lozan**. Haz. Hulusi Turgut, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Karpat, Kemal H. **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik**. İstanbul: Timaş Yayıncılık, 2012.

Keser, Ulvi. **Dünden Bugüne Kıbrıs (1913-2013)**. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.

Keshishian, Aram. **The Witness of the Armenian Church in a Diaspora Situation**. New York: Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, 1978.

Keshissian, Onnik K. **Integrative and Dysfunctional Factors in The Formation Of The Armenian Nation**. Ann Arbor: Michigan University Microfilms International, 1974.

Khan, Saira **Iran and Nucleer Weapons: Protracted Conflict and Ploriferation**. London: Routledge, 2010.

Kızılyürek, Niyazi. **Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs**. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Kitsikis, Dimitri. **Türk-Yunan İmparatorluğu: Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış**. çev. Volkan Aytar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Koçak, Cemil. **İktidar ve Demokratlar: Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Koliopoulos, John S. and Thanos M. Veremis**, Modern Greece: A History Since 1821**. West Sussex: Wiley and Blackwell, 2010.

Krotocwill, Frederich H. **Rules, Norms, and Decisions: On the Conditions of Practical and Legal Reasoning in International Relations and Domestic Affairs**. Cambridge: Cambridge University Press,1989.

Kurat, Akdes Nimet. **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Kurban, Vefa. **Russian-Turkish Relations from the First World War to the Present**. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2017.

Kurt, Ümit. **Türk'ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdunda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Kushner, David. **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**. çev. Zeki Doğan, İstanbul: Fener Yayınları, 1998.

Küçük, Abdurrahman. **Ermeni Kilisesi ve Türkler**. Ankara: Ocak Yayınları, 1997.

Küçük, Yalçın. **Türkiye Üzerine Tezler (1908-1998)**. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1986.

Laclau, Ernesto ve Chantal Mouffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru**. çev. Ahmet Kardam, 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Lacoste, Yves. **Büyük Oyunu Anlamak: Jeopolitik Bugünün Uzun Tarihi**. İstanbul: NTV Yayınları, 2007.

Laçiner, Sedat. **Türk-Ermeni İlişkileri: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması**. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.

_____. **Türkler ve Ermeniler: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması (1991-2005)**. 2. bs. Ankara: USAK Yayınları, 2005.

Larabee F. Stephan and Ian O. Lesser, **Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty**. Santa Monica: RAND, 2003.

Lewis, Bernad. **Modern Türkiye'nin Doğuşu**. 8. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2000.

_____. **The Emergence of Modern Turkey**. 3th Edition, Oxford: Oxford University Press, 2002

Lewy, Guenter. **The Armenian Massacres in the Ottoman Turkey: A Disputed Genoside**. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005.

Libaridian, Gerard. **The Challenge of Statehood: Armenian Political Thinking Since Indipendence**. Watertown: Blue Crane Books, 1999.

Macar, Elçin. **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Mann, Michael. **İktidarın Tarihi, Sınıflar ve Ulus Devletlerin Yükselişi, 1760-1914**. çev. Deniz Ela, Ali R. Güngen, Gülben Şaş, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.

_____. **States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology**. Basil Blackwell: Oxford and New York, 1988.

Mattei, Jean Louis. **Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri**. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2008.

McCarthy**,** E. Doyle. **Bilgi Kültürü**. çev. Figen Yılmaz, İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi, 2002.

McCarthy, Justin, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, **1915 Van'da Ermeni İsyanı**. İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınları, 2015.

Mehmet Arif Demirer, **6 Eylül 1955 Yassıada 6/7 Eylül davası Dezinformatsiya**. **(**İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.

Meray, Seha L. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler Cilt 1**. 2. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

_____. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler Cilt 2**. 2. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

_____. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler Cilt 3**. 2. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Millas, Herkül. **Geçmişten Bugüne Yunanlılar: Dil, Din ve Kimlikleri**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

_____. **Yunan Ulusunun Doğuşu**. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Mirzoyan, Alla. **Armenia the Regional Powers and the West: Between History and Geopolitics**. Cham: Palgrave Mcmillan, 2010.

Mithchell, C.R. **The Structure of International Conflict**. London Palgrave McMillan;1981.

Mollaer, Fırat. **Kimlik, Tanınma Mücadelesi ve Şarkiyatçılık**. İstanbul: Metis Yayınları, 2019).

Morgenthau, Hans J. **Uluslararası Politika Cilt 1**. çev. Ünsal Oskay ve Baskın Oran, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 1970.

Morin, Jean-Frederic and Jonathan Paquin, **Foreign Policy Analysis: A Toolbox**. Cham: Palgrave MacMillan, 2018.

Mütercimler, Erol, Mim Kemal Öke, **Düşler ve Entrikalar: Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası**. İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.

_____. **Bilinmeyen Yönleriyle Kıbrıs Barış Harekâtı**. 2. bs. İstanbul: Arba Yayınları, 1998.

Nacmani, Amikam. **Turkey: Facing A New Milennium**. Mancester, Manchester University Press, 2009.

Nas, Çiğdem, Yonca Özer, **Turkey and EU Integration: Achievements and Obstacles**. London: Routhledge, 2017.

Neact, Laura. **Studying Foreign Policy Comaparatively: Cases and Analysis**. 4th Edition, Lanham: Rowman & Littlefield, 2019.

Onuf, Nicholas Greenwood. **World of Our Making: Rules and the Rule in Social Theory**. Columbia: University of South Carolina Press, 1989.

_____. **Making Sense, Making Worlds: Constructivism in Social Theory and International Relations**. London: Routledge, 2013.

Oran, Baskın. **Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**. Ankara: Dost Kitabevi, 1989.

_____. **Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu**. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1986.

_____. **Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**. 43. bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

Öke, Mim Kemal. **Ermeni Meselesi (1914-1923)**. İstanbul: Aydınlar Ocağı, 1986.

_____. **Yüzyılın Kan davası: Ermeni Sorunu (1914-1923)**. 5. bs. İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2001.

Özer, İlbeyi. **Demokrat Parti Dönemi Siyasi ve Sosyal Hayat**. İstanbul: İskenderiye Kitap, 2015.

Özkan, Behlül. **Türkiye'de Milli Vatanın İnşası: Dar'ul İslamdan Türk Vatanına**. çev. Dara Elhüseyni, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2018.

Özkırımlı, Umut, Sypros A. Sofos, **Tarihin Cenderesinde Yunanistan ve Türkiye'de Milliyetçilik**. çev. Sezin Tekin Özsakınç, Özlem Bülbül, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Özkırımlı, Umut. **Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri**. İstanbul: TESEV Yayınları, 2008.

Özsoy, Osman. **Saltanat'tan Cumhuriyet'e Giden Yolda Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası**. İstanbul: Aksoy Yayıncılık,1999.

Özsüer, Esra. **Türkokratia: Avrupa'da Türk İmajı**. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Pallis, Alexander Anastasius. **Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)**. çev. Orhan Azizoğlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Panossian, Razmik. **The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars**. London: Hurst & Company, 2006.

Pazarcı, Hüseyin. **Uluslararası Hukuk Dersleri III. Kitap**. 3. bs. Ankara: Turhan Kitabevi, 1999.

Perikleus, Hrisostomos. **Tarihsel Süreçten Kıbrıs Referandumuna**. çev. Ali Çakıroğlu, Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları, 2011.

Richardson, James L. **Crisis Diplomacy: The Great Powers since the Mid-Nineteenth Century**. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Rubin, Jeffrey Z, Dean J, Pruit, Sung H. Kim, **Social Conflict: Escalation, Stalemate and Settlement**. Second Edition, New York: Mcgraw-Hill Book Company, 1994.

Rumelili, Bahar. **Constructing Regional Community and Order in Europe and South-East Asia**. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Sander, Oral. **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Selek, Sebahattin. **Anadolu İhtilali**. 9. bs. İstanbul: Kaştaş Yayınevi, 2000.

Seyfeli, Canan **"Millet sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)**. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.

Sezgin, Mahmut Niyazi. **Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet: Ermeni Sorununun Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış**. Ankara, Platin Yayıncılık, 2005.

Shaw, Stanford J., Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**. çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 1983.

Smith, Antony D. **Milli Kimlik**. çev. Bahadır Sina Şener, 9. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Smith, Michael Llewellyn. **Yunan Düşü**. çev. Halim İnal, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002.

_____. **Yunanistan'ın Anadolu Hayali 1919-1922**. çev. Nilgün Ergün, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2017.

Snyder, Glenn Herald, Paul Diesing, **Conflict Among Nations: Bargaining, Decision Making, and System Structure in International Crises**. Princeton: Princeton University Press, 2015.

Snyder, Richard C, H.W. Bruck, Burton Sapin, **Foreign Policy Decision Making (Revisited)**. New York: Palgrave Macmillan, 2002.

Solomon, Anat N. **Cooperation and Protracted in International Affairs: Cycles and Reciprocity**. Cham: Palgrave Mcmillan, 2017.

Sonyel, Salahi R. **Osmalı Ermenileri: Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları**. çev. Ayden Birerdinç, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.

Soysal, İsmail. **Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye: Olaylar Kronolojisi (1945-1975)**. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1997): 238.

_____. **Türkiye'nin Siyasal Adlaşmaları: Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte**. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Sönmezoğlu Faruk. **Tarafların Tutum ve Tezleri Açısından Kıbrıs Sorunu (1945-1986)**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1991.

_____. **Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler: Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar**. İstanbul: Der Yayınları, 2000.

_____. **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**. 4. bs. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2005.

Steele, Brendt J. **Ontological Security in International Relations: Self Identity and IR State**. London: Roouthledge, 2008.

Suny, Ronald Gregor. **Looking Toward Ararat: Armenia in the Modern History**. Bloomington: Indiana University Press, 1993.

_____. **Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History**. Bloomington: Indiana University Press 1993.

Swanström, Niklas L.P., Mikael S. Weissmann, **Conflict, Conflict Prevention and Conflict Management and Beyond: a Conceptual Exploration**. CACI & SRSP Concept Paper, Washington & Uppsala: 2005.

Şamsutdinov, A. M. **Modros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**. çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999.

Şıhmantepe, Aydın. **Türk Dış Politikasında Bir Lider Süleyman Demirel: Dış Politika Kriz Davranışları Üzerine Bir Araştırma**. İstanbul: Cinius Yayınları, 2019.

Şimşir, Bilal N. **İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e**. 3. bs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2016.

_____. **İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler**. Haz. Erdem Ünlen Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2017.

Tağmat, Çağla Derya. **Lozan Konferansı'nda Yunan Diplomasisi (1922-1923)**. İstanbul: Libra Yayıncılık, 2018.

Tekin, Arslan. **İmralı'daki Konuk**. (Ankara: Tutibay Yayınları, 1999.

Ter Petrossian, Levon. **Armenia's Future, Relations with Turkey, and the Karabagh Conflict**. Ed. Arman Grigoryan, Cham: Palgrace Mcmillan, 2018.

Tilly, Charles. **Coercion, Capital, and European States**. Oxford: Blackwell, 1992.

Timur, Taner. **Türkler ve Ermeniler: 1915 ve Sonrası**. 2. bs. İstanbul: İmge Kitabevi, 2001.

Toker, Metin. **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**. Ankara: Akis Yayınları, 1971.

Toprak, Zafer. **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1995.

Topur, Tuncer. **Dünya ve Türkiye-AB-Kıbrıs Üçgeni**. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Tuncer, Hüner. **Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi 1920-2002**. Cilt 2, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017.

Tuncer, Hüner. **Kıbrıs Sarmalı: Nasıl Bir Çözüm?**. Ankara: Ümit Yayıncılık, 2005.

Turan, Ömer ve Güven Gürkan Öztan, **Devlet Aklı ve 1915: Türkiye'de Ermeni Meselesi Anlatısının İnşası**. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2018.

Tülümen, Turgut. **Hayat Boyu Kıbrıs**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.

Ural, Selçuk. **Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası**. Erzurum: Günes Vakfı Yayınları, 2005.

Uras, Esat. **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**. Ankara: Yeni Matbaa, 1950.

Uzgel, İlhan. **Ulusal Çıkar ve Dış Politika**. Ankara: İmge Kitabvi, 2004.

Uzer, Umut. **Identity and Turkish Foreign Policy: The Kemalist Influence in Cyprus and Caucasus**. London: I.B. TAURIS, 2011.

Vasquez, John A. **The War Puzzle**. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Volkan, Vamik D. ve Norman Itzkowitz, **Türkler ve Yunanlılar: Çatışan Komşular**. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2002.

Volkan, Vamik **Körü Körüne İnanç: Kriz ve Terör Dönemlerinde Geniş Gruplar ve Liderleri**. Çev: Özgür Karaçam, İstanbul: Okuyan Us Yayın, 2005.

Walker, Walter F. **The Turkish Revolution 1960-1961: Aspects and Military Politics**. 2nd Printing, Washington DC: The Brookings Institution, 1964.

Waltz, Kenneth. **Man, State, War: A Theoretical Analises**. Second Edition, , Columbia: Columbia: Columbia University Pres, 2001.

Weldes, Jutta. **Constructing National Interest: The United States and the Cuban Missile Crisis**. Minneapolis: University of Minnesota Press,1999.

Wendt, Alexander **Social Theory of International Politics**. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

_____. **Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi**. çev. Helin Sarı Ertem ve Suna Gülfer Ihlamur Öner, İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

Yalçın, Durmuş, Dursun Ali Akbulut, Mustafa Balcıoğlu vd. **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I.** Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004.

Yerasimos, Stefanos. **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu**. 6. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Yıldırım, Münir. **Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi**. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.

Yıldırım, Onur. **Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Yıldırım, Seyfi ve Adnan Sofuoğlu, **Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyete İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi**. Ankara: Köksav Yayınları, 2010).

Yıldız, Ahmet. **"Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları**. 6. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Yılmaz, İskender. **Gümrü Antlaşması**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Kitabevi, 2001.

Young, Oran R. **Politics of Force: Bargaining Durin the International Crises**. Princeton: Princeton University Press, 2015.

Zaman, Serhat. **Siyasi Coğrafya Açısından Nahcivan Özerk Cumhuriyeti**. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2014.

Zehfuss, Maja. **Constructivism in International Relations: The Politics of Reality**. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Zürcher, Eric Jan. **Millî Mücadele'de İttihatçılık**. çev. Nüzhet Salihoğlu, 10. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

_____. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**. çev. Yasemin Saner Gönen, 7. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

_____. **Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Editörlü Kitaplar

Ahmad, Feroz. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler". **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**. der. Mete Tuncay, Erik Jan Zürcher. İstanbul: İletişim Yayınları: 1995: 13-33.

Aksu, Fuat. "Kuvvet Kullanma Tehdidine Dayalı Dış Politika Krizlerinde Güvenlik Kavramı". **Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti**. ed. Evren Palta Paker, İsmet Akça. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010: 475-502.

_____. "Protracted Conflicts and Foreign Policy Crises in Turkish Foreign Policy". **New Concepts and New Conflicts in Global Security Issues**. ed. R. Kutay Karaca, Fatma Zeynep Özkurt. İstanbul: İstanbul Gelişim University Press, 2017: 65-98.

Aktar, Yücel. "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Yönelik Geleneksel Politikasında Temel Yaklaşımlar". **Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri**. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986: 1-18.

Akyol, Taha. "Önsöz" iç. Çağla Derya Tağmat. **Lozan Konferansı'nda Yunan Diplomasisi (1922-1923)**, İstanbul: Libra Yayıncılık, 2018.

Alexandris, Alexis. "Lozan Konferansı ve İstanbul Rum Patrikhanesinin Ekümenik Boyutu:10 Ocak 1923 Tarihli Tutanağın Önemi". **Tarihi, Siyasi, Dini ve Hukuki Açıdan Ekümenik Patrikhane**. der. Cengiz Aktar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011: 77-119.

Alkan, Mehmet Ö. "II. Meşrutiyette Eğitim, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya 'Militer' Türk-İslam Sentezi". **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**. der. Ferdan Ergut. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009: 57-85.

Astourian, Stephen H. "Toprağın Sessizliği Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar". Ed. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark. **Soykırım Meselesi: Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler**. çev. Akın Emre Pilgir. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015: 70.

Aydın, Mustafa. "Changing Dynamics Turkish Foreign and Security Policies in Caucasus". **Reassesing Security in the South Caucasus: Regional Conflicts and Transformation**. ed. Annie Jafalian. Burlington: Ashgate Publishing, 2011: 117-136.

_____. "Contemparory Turkish Greek Relations Constraints and Oportunities". **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**. ed. Mustafa Aydın, K. Ifandis. London: Routledge, 2004: 41-72.

_____. "Türk-Yunan İlişkilerinde Şüpheci İyimserlik". **Türkiye-Yunanistan: Eski Sorunlar Yeni Arayışlar**. der. Birgül Demirtaş Coşkun. Ankara: ASAM Yayınları, 2002: 223-240.

_____. "Türkiye'nin Azerbaycan'la Tarihsel Bağları ve Nahcivan". **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1 1919-1980**. ed. Baskın Oran. 13. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008: 403.

Aydın, Suavi, Ömer Türkoğlu. "İttihat ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası". **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**. der. Ferdan Ergut. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009: 260-285.

Baban, Feyzi. "Türkiye'de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik". **Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık**. der. Fuat Keyman, Ahmet İçduygu. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009: 59-83.

Bahcheli, Tozun. "Turning a New Page in Turkey's Relations with Greece? The Challenge of Reconciling Vital Interests". **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**. ed. Mustafa Aydın, K. Ifandis. London: Routledge, 2004: 95-120.

Bali Kurtarır, Elif. "Pakistan". **Dünya Siyasetinde Doğu Asya**, ed. İsmail Ermağan, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016: 459-460.

Ballinger, Pamela. "The Politics of the Past: Redefining Insecurity along the Worlds Most Open Border". **Cultures of Insecurity: States, Communities, and Production od Danger**. ed. Jutta Weldes, Mark Laffey, Hugh Gusterson and Raymond Duval. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999: 63-90.

Başeren, Sertaç Hami. "Ege'de Ada, Adacık ve Kayalıkların Uluslararası Antlaşmalarla Tayin Edilen Hukuki Statüsü". yay. haz. Ali Kurumahmut. **Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1998: 82-116.

Basrur, Rajesh. "India-Pakistan Relations: Between War and Peace". **Engaging The World: Indian Foreign Policy Since 1947**. ed. Sumit Ganguly. New Delhi: Oxford University Press, 2016: 21-48.

Berktay, Halil. "Resmi Söylem Ne Diyor?". **İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları**. 24-25 Eylül 2005. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011: 5.

Biçer, Savaş. "Cumhuriyet'in İlk Dönemi Türk Dış Politikası (1923-1938)". **Türk Dış Politikası Aktörler, Krizler, Tercihler, Çözümler**. Ankara: Barış Kitap, 2017: 68-82.

Bilge, Suat. "Kıbrıs Uyuşmazlığı". **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt I**. 7. bs. Ankara: Elif Matbaası, 1990: 347-467.

Büyükakıncı, Erhan. "Ermenistan Dış Politikasından Uluslararası Sistem Değişkenlerine Bakış". **Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya**. der. Okan Yeşilot. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005: 123-132.

Carras, Costa. "Greek Identity: A Long View". **Balkan Identities: Nation and Memory**. ed. Maria Todorova. New York: New York Uniersity Press, 2004: 294-327.

Clogg, Richard. "Greek-Turkish Relations in the Post-1974 Period". **The Greek-Turkish Conflict in the 1990s: Domestic and External Influences.** ed. Dimitri Costas. New York: Palgrave Macmillan, 1991: 12-23.

_____. "The Greek Millet in the Ottoman Empire". **Christians and Jews in Ottoman: The Functioning of A Plural Society**. ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis. New York: Holmes &Meier Publisher, 1982: 185-207.

Constas, Dimitri. “Introduction”. **The Greek-Turkish Conflict in 1990s: Domestic and External Influences**. Ed. Dimitri Constas. New York: Palgrave Mcmillan, 1991: 1-11.

Çağaptay, Soner. “Müslüman Milletinden Türk Ulusuna Geçiş: Osmanlı’nın Mirası”. **Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009: 1-17.

Çakmak, Gizem. “Lozan Barışı Sonrası Fener-Rum Patrikhanesi”. **Tarafların Bakışıyla Lozan Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**. 9-14 Mayıs 2014 İstanbul. Ed. Cezmi Eraslan, Cezmi Bayram, Savaş Açıkkaya, Nilüfer Erdem. İstanbul: Şenyıldız Yayıncılık, 2015: 150-171.

Çakmak, Haydar. “Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Uygulama Yöntemleri”. **Türk Dış Politikası 1919-2002**. Ed. Haydar Çakmak. 2. bs. Ankara: Platin Yayıncılık, 2012: 31-39.

Çalış, Şaban H. “Ulus, Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası”. **Türkiye’nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik**. Der: Şaban H. Çalış, İhsan Dağı, Ramazan Gözen. İstanbul: Liberte Yayınları, 2001: 3-34.

Çelik, Metin. “Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ‘Ermeni Diasporası’ ve ‘Ermeni Devleti/Halkı’ Özelinde Muhatabı Belirleme Sorunsalı”. **Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum**. Ed. Soyalp Tamçelik. Ankara: Gazi Kitabevi, 2015: 393.

Çoban Öztürk, Ebru. “Diaspora, Kimlik ve Uluslararası İlişkiler”. **Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar, Yalanlar, Gerçekler**. Ed. Hakan Boz. İstanbul: Aygan Yayıncılık, 2015: 546-577.

Çuhadar, Esra. “Dış Politikada Karar Birimleri”. **Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi**. Cilt I. Ed. Ertan Efegil ve Rıdvan Kalaycı. Ankara: Nobel Yayınları, 2012: 289-313.

Dadrian, Vahakn N. “Tehcir Kanunu’nun Kandırmacaları ve Yardımcı Mevzuat”. **Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlarda Anadolu ve Kafkasya’da Etnik Çatışma**. İstanbul: Belge Yayınları, 2008: 345-354.

Demiray, Muhittin. “Turgut Özal Dönemi Türkiye Cumhuriyeti’nin Dış Politikası”. **Türk Dış Politikası: Cumhuriyet Dönemi I**. Ed. Mustafa Bıyıklı. İstanbul: Gökkubbe, 2008: 239-284.

Demirtaş, Birgül. “İnşacılık”. **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular**. Eds. Şaban Kardaş ve Ali Balcı. 2. bs. İstanbul: Küre Yayınları, 2014: 110-123.

Deveci Bozkuş, Yıldız. “Ermenistan”. **Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı**. ed. Mehmet Hacısalihoğlu. İstanbul: BALKAR Yayınları, 2020: 509-576

Deringil, Selim. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Köprü Olarak Lozan”. **Ankara ve Lozan Arasında: Avrupa Yolundaki Türkiye Üzerine Bir Derleme**. Der. Max Schweizer, Ankara: Phoenix Yayınları, 2005: 70.

Durgun, Sezgi. “Yer Bilgisinden Ulusal Coğrafya’ya”. **Mekân, Kimlik, Güç ve Dış Politika**. Der. Gülden Ayman Güler. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2013: 13-38.

Dündar, Fuat. "Savaş ve Ermeni Nüfus Meselesinin Halli". **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım**. Haz. Fikret Adanır ve Oktay Özel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015: 444-453.

Fırat, Melek. "Yunanistan ile İlişkiler 1960-1980". **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaş'ından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1**. Ed. Baskın Oran. 10. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004: 716-767.

_____. "Yunanistan'la İlişkiler 1923-1939". Ed. Baskın Oran. **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt. I**. 7. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003: 325-356.

Fierke, K.M. "İnşacılık". **Uluslararası İlişkiler Teorileri Disiplin ve Çeşitlilik**. (Eds) Tim Dunne, Milja Kurki ve Steve Smith. Çev: Özge Kelekçi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2016 : 199-218.

Fierke, K.M, Knud Erik Jorgenson. "Introduction". **Constructing International Relations: The Next Generation**. London: Routhledge, 2001: 3-10.

Fisher, Ronald J. "Intergroup Conflict". **The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice**. Second Editon. Eds. Morton Deutsch, Peter T. Coleman and Eric C. Marcus. San Francisco: Jossey-Bass, 2006: 176-196.

Flockhart, Trine. "İnşacılık ve Dış Politika". **Dış Politika: Teoriler, Aktörler, Örnek Olaylar**. Eds. Steve Smith, Amelia Hadfield, Tim Dunne. Çev: Nasuh Uslu. 2. bs. İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, 2016: 78-112.

George, Alexander. "Geçici Bir Kriz Yönetimi Kuramı". **Savaştan Kaçınmak**. Ed. Alexander George. NESA Yayınları, 2006: 32-40.

Gönlübol, Mehmet ve Haluk Ülman. "II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965)". **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt I**. 7. bs. Ankara: Elif Matbaası, 1990: 191-334.

Guzzini, Stefano. "Imposing Coherence: the Central Role of Practice in Friedrich Kratochwil's Theorising of Politics". **Power, Realism and Constructivism**. London: Routhledge, 2013: 268-287.

Hacısalihoğlu, Mehmet. "Giriş", **Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı**. ed. Mehmet Hacısalihoğlu. İstanbul: BALKAR Yayınları, 2020: 13-43.

Hatzapoulos, Marinos. "From Re-surrection to Insurrection: 'Sacred' Mhyts, Motifs and Sembols in the Greek War of Independence". **The Making of Modern Greece: Nationalism, Romaticism and the Uses of the Past (1797-1896)**. Eds. Roderick Beaton, David Ricks. Farnham: Ashgate Publishing, 2009: 81-93.

Hermann, Charles F. "Crisis". **The Oxford Companion to Politics of the World**. Ed. Joel Krieger. New York: Oxford University Press, 1993: 205-206.

Herzing, Edmund. "Politics in Independent Armenia". **The Armenians: Past and Present in Making National Identity**. Eds. Edmund Herzing and Marina Kurkchiyan. London: Routhledge, 2005: 178-191.

Hirschon, Renée. "Ege Bölgesinde Ayrışan Halklar". Egeyi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi. Der. Renée Hirschon. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015: 1-16.

Holsti, Ole R. “Theories of Crisis Decision Making”. **International Conflict and Conflict Management**. Ed. Robert Mathews. Canada: Parantence Hall, 1989: 99-136.

Hudson, Valeri M. “Dış Politika Analizi’nin Tarihi ve Evrimi”. **Dış Politika: Teoriler, Aktörler, Örnek Olaylar.** Ed. Steve Smith, Amelia Hadfield ve Tim Dunne, çev. Nasuh Uslu. 2. bs. İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, 2016: 13-34.

İnalcık, Halil. “Tanzimat Nedir?”.**Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**. Der. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2005: 13-35.

Karacakaya, Recep. “1894-1896 yıllarında çıkan Ermeni isyanlarının Temel Özellikleri ve Meydana gelen İnsan Kayıplarının Sayısal Sonuçları Üzerine Düşünceler”. **Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909) Bildiriler**. 23 Ocak 2014. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015: 105-120.

Karacasulu, Nilüfer. “Uluslararası İlişkilerde İnşacılık Yaklaşımları”. **Post-Modern Uluslararası İlişkiler Teorileri: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar**. Der. Tayyar Arı. Bursa: Dora Yayınevi, 2014: 105-123.

Katzenstein, Peter. “Introduction: Alternative Perspectives on National Security”. **The Culture of National Security**. Ed. Peter Katzenstein. New York: Columbia University Press, 1996: 18-19.

Kayalı, Hasan. “Bağımsızlık Mücadelesi”. **Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye**. Ed. Reşat Kasaba. çev. Zuhal Bilgin. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011: 70-133.

Keyman, Fuat. “Kimlik ve Demokrasi”. **Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**. Ed. Atila Eralp. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005: 217-250.

Khaire, Deepali Raghunath. “Pakistan’s Incoherant Claim on Kashmir”. **Understanding Pakistan: Emerging Voices From India**. Ed. Mathew Joseph C. New Delhi: Monahar Publishers, 2015: 296-412.

Kitroeff, Alexander. “The Limits of Political Transnationalism: The Greek-American Lobby 1970s–1990s”. **Greek Diaspora and Migration Since 1700: Society, Politics and Culture**. Ed. Dimitris Tziovas. Farnham: Ashgate Publishing, 2009: 141-153.

Kouthcharian, Gerayer. “Ermenilere Yönelik Soykırım (1915-1917)”. **Takibat, Tehcir ve İmha: Osmanlı İmparatorluğunda Hristiyanlara Yönelik Yaptırımlar**. Der. Tessa Hofmann, çev. Suzan Zengin. İstanbul: Belge Yayınları, 2013: 83-116.

Köker, Osman. “Tehcir Öncesinde Osmanlı Devleti’nde Ermeni Varlığı”. **İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları**. 24-25 Eylül 2005. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011: 21-31.

Kramer, Heinz. “Turkey's Relations with Greece: Motives and Interests”. **The Greek-Turkish Conflict in the 1990s: Domestic and External Influences**. Ed. Dimitri Costas. New York: Palgrave Macmillan, 1991: 57-72.

Küçük, Mustafa. "Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık". **Uluslararası İlişkiler Teorileri**. Ed. Ramazan Gözen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 325-377.

Laçiner, Sedat. "70'li Yıllar ve Ermeni Terörizmi". **Dünyada ve Türkiye'de Terör Konferansı (20-24 Mayıs 2002)**. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları, 2002: 71-88.

Laffey, Mark, Jutta Weldes. "Policing and Global Governance". **Power in Global Governance**. Cambridge: Cambridge University Press, 2005: 59-79.

Le Billon, Philip. "Economic and Resource Couses of Conflict". **SAGE Handbook of Conflict Resolution**. Eds. Jacop Berkovitch, Victor Kremenyuk and I. William Zartman. London: Sage Publications, 2009: 210-224.

Lütem, Ömer Engin. "Günümüzde Ermeni Sorunu", Der. Ömer Engin Lütem. **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler**. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2007: 85-123.

_____. "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Son Gelişmeler". **I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler**. Ed. Tolga Başak ve Mevlut Yüksel. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014: 83-90.

Mardin, Şerif. "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti". **Türk Modernleşmesi Makaleler IV** İstanbul: İletişim Yayınları, 1991: 81-100.

McCarthy, Justin. "Europeans and Sasun Rebellion". **Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909) Bildiriler**. 23 Ocak 2014. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015: 4.

Meinardus, Ronald. "Muslims: Turks, Pomaks and Gypsies". **Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society**. Ed: Richard Clogg. London: Hurst &Company, 2002: 81-93.

Milas, Hercules. "National Perception of the 'Other' and the Persistence of Some Images". **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**. Mustafa Aydın ve K. Ifandis. London: Routledge, 2004: 73-86.

_____. "The National Perception of the 'other' and the Persistence of Some Images". **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**. ed. Mustafa Aydın, K. Ifandis. (London: Routledge, 2004): 73-86.

Milliken, Jennifer. "Intervention and Identity: Reconstructing West Korea". **Cultures of Insecurity: States, Communities, and Production od Danger**. Eds. Jutta Weldes, Mark Laffey, Hugh Gusterson and Raymond Duval. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999: 91-117.

Miş, Nebi. "Keşmir: Bağımsızlık Mücadelesinde Bitmeyen Savaş". **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları 2. Cilt**. Ed. Kemal İnat, Burhanettin Duran ve Muhittin Ataman. Ankara: Nobel Yayınları, 2010: 417-462.

Muppidi, Himadeep. "Critical Constructivism". **The Politics of the Global**. Minneapolis: University of Minnesota, 2004: 19-29.

Mustafa Kaymakçı. "Yunan Algısındaki Türk İmgesinin Kökenleri ve Dostluk İçin Çıkış Yolları". **Ege Adalarının Unutulan Halkı: Rodos ve İstanköy Türkleri**. Ed. Mustafa Kaymakçı ve Cihan Özgür. Konya: Eğitim Yayınevi, 2019: 273-292.

Neack, Laura, Jeanne A. K. Hey. "Generational Change in Foregn Policy Analysis." **Foreign Policy Analysis: Continiuty and Change its Second Generation**. Eds. Laura Neack, Jeanne A. K. Hey and Patrick J. Haney. New Jersey: Prentice-Hall, 1995. 1-15.

Okur, Mehmet. "Büyük Güçlerin Ermeni Sorununa Etkisi ve Ermeni Politikaları". **Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909) Bildiriler**. 23 Ocak 2014. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2015: 19-54.

Onuf, Nicholas. "Constructivism: As a User's Manuel", **International Relations in a Constructed World**, Eds. Vendulka Kubalkova, Nicholas Onuf, Paul Kowert. ME Sharpe, 1998: 58-78.

Oran, Baskın. "Lozan Barış Antlaşması". **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1 1919-1980**. Ed. Baskın Oran. 13. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008: 215-238.

_____. Dönemin Bilançosu (1945-1960). Ed. Baskın Oran. **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt. I**. 7. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003: 479-498.

Özcan, Gencer. "Dış Politika Analizi". **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**. Der. Evren Balta. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 323-349.

_____. "Türk Dış Politikasının Oluşum Süreci ve Askeri Yapı". **Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası**. Der. Barry Rubin ve Kemal Kirişçi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002: 19-62.

_____. "Yalan Dünyaya Sanal Politikalar". **On Bir Aylık Saltanat: Siyaset Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi**. Yay. Haz. Gencer Özcan. İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1998: 179-200.

Özdal, Barış. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Güney Kafkasya". **Türkiye'nin Değişen Dış Politikası**. Der. Ertan Efegil ve Cüneyt Yenigün. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010: 303-322.

Özkeçeci-Taner, Binnur. "Koalisyon Hükümetleri ve Türk Dış Politikasının Oluşturulması". **Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi.** Cilt I. Ed. Ertan Efegil ve Rıdvan Kalaycı. Ankara: Nobel Yayınları, 2012: 271-287.

Özsüer, Esra. "Türkiye ve Yunanistan Örneğinde Din ve Milliyetçilik Algısının 'Öteki' Üzerinden İnşası". V. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu. 10-12 Mayıs 2018. İstanbul (2018): 258-271.

Öztarsu, Mehmet Fatih. "Kimlik Temelli Politiklar Bağlamında Bir Belirsizlik Örneği: Türkiye-Ermenistan İlişkileri". **Uluslararası İlişkilerde Güncel Sorunlar**. Der. Mehmet Emin Erendor. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018: 1-24.

Paasi, Anssi. "Territory". **A Companion to Political Geography** Eds: Agnew John, Mitchell Katharyne, Toal Gerard. Oxford: Blackwell, 2003: 109-122.

Palabıyık, M. Serdar. "Ermeni Sorununa Giriş: başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar". **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler**. Ed. Ömer Engin Lütem. Ankara: ASAM Yayınları, 2007: 7-24.

Pizanias, Petros. "From Reaya to Greek Citizen: Enlightenment and Revolution, 1750-1832". **The Greek Revolution of 1821: A European Even**t. Ed. Petros Pizanias. İstanbul: The Isis Press, 2011: 12-78.

Ramazyan, Hripsime and Sona Avetisyan. "Armenian Diaspora: Rendezvous Between the Past and the Present". **Caucasus Studies: Migration, Society and Language**. Papers From the Conference November 28-30 2008. Ed. Karina Vanling. Malmö: Malmö University Faculty of Culture and Society, 2011: 62-69.

Renwick, Neil. "Re-reading Europe's Identities". **Identities In International Relations**. Eds. Jill Krause and Neil Renwick. London: Palgrave McMillan, 1996: 154-171.

Reus-Smit, Christian. "Constructivism". **Theories of International Relations** Eds. Schott Burchill, Andrew Linklater and Richard Devetak and others. Thirth Edition. New York, Palgrave Mcmillan, 2005: 217-240.

Rogers, J. Philip. "Crisis Bargaining Codes and Crisis Management". **Avoiding War: Problems of Crisis Management**. Ed. Alexander L. George. Boulder: Westview Press, 1991: 413-442.

Ronald L. Jepperson, Alexander Wendt, and Peter J. Katzenstein, "Norms, Identity, and Culture in National Security", **The Culture of National Security**, Ed. Peter Katzenstein. New York: Columbia University Press, 1996: 33-75.

Rosenau, James N. "Introduction: New Directions and Recurrent Questions in the Comparative Study of Foreign Policy". **New Directions in the Study of Foreign Policy**. Eds. Charles Hermann, Charles W. Kegley and James N. Rosenau. 4th Edition.Winchester: Undwin Hyman, 1989: 1-12.

Rumelili, Bahar. "İnşacılık/Konstrüktivizm". **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçleri**. Ed. Evren Balta İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 151-173.

_____. "The European Union's Impact on the Greek-Turkish Conflict". **The European Union and Border Conflicts: The Impact of Integration and Association**. n. 6 (2004): 1-32.

Sarı, Mustafa. "Üçüncü Dönem Ermeni Terörü (1973-1986)". **Sevk ve İskân Kanununun 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri**. İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2014: 285-323.

Sarınay, Yusuf. "Ermeni Tehciri Sırasında Alınan Tedbirler ve 1915-1916 Yargılamaları". **'Ermeni Soykırımı' İddiaları: Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce**. Der. Mustafa Çalık. 6. bs. Ankara: Cedit Neşriyat, 2013: 179-190.

Seirinidou, Vassiliki. "Grocers And Wholesalers, Ottomans And Habsburgs, Foreigners and 'Our Own': The Greek Trade Diasporas in Central Europe, Seventeenth to Nineteenth Centuries". **Merchants in the Ottoman Empire**. Eds. Suraiya Faroghi and Gilles Veinstein. Leuven: Peeters Publishing, 2008: 81-95.

Singer, David. "Uluslararası İlişkilerde Analiz Düzeyi Meselesi". **Uluslararası İlişkiler**. c. 3. s. 11 (2006): 3-24.

Smith, Steve. "Foreign Policy is What the States Make of it: Social Construction and International Relations Theory". **Foreign Policy in Constructed World**. Ed. Vendulka Kubalkova. London: Routhledge, 2001: 38-55.

Sotniçenko, Aleksandr. "1945-1956 Yıllarında Türk-Sovyet Diplomatik Mücadelesi e Sonuçları". **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri**. **Atatürk Araştırma Merkezi Bildiriler**, 14-15 Mayıs 2010. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010: 321-338.

Steans, Jill and Lloyd Pettiford others. "Social Constructivism". **An Introduction to International Relations Theory Perspectives and Themes**. Thirth Edition. Harlow: Pearson Publishing, 2010: 183-204.

Stouraiti, Anastasia and Alexander Kazamias. "The Imaginary Topograpies of the Megali Idea: National territory as Utopia". **Spatial Conceptions of The Nation: Modernazing Geograpies in Geece and Turkey**. Eds. P. Nikiforos Daimandouros, Talia Dragonas and Çağlar Keyder. London: Tauris Academic Studies, 2010: 11-34.

Sunar, Burcu. "Türk Dış Politikasında Bir Karar Alma Organı Olarak Medyanın Rolü: Kardak Krizi Örneği". **Siyaset, Devlet ve Dış Politika**. YEBKO Cilt 5. İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2009: 239-249.

Şimşir, Bilal N. "Lozan'a Göre Azınlıklar". **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**. 6 Ekim 2003. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005: 171-195.

_____. "Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu". **Ankara ve Lozan Arasında: Avrupa Yolundaki Türkiye Üzerine Bir Derleme**. Der. Max Schweizer. Ankara: Phoenix Yayınları, 2005: 72-92.

Tekin, Segâh. "Çatışma Dili: Bir Söylem Analizi". **Barışı Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Çözümü**. Der: Nezir Akyeşilmen. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2013: 87-107.

Tellal, Eren. "Sovyetlerle İlişkiler", Ed. Baskın Oran. **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt. I**. 7. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003: 155-178.

Tilly, Charles. "War Making and State Making as Organized Crime". **Bringing the State Back In**. Eds. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press, 1985: 169-191.

Turan, Ömer, Güven Gürkan Öztan. "Mütareke Döneminde Tehcir Tartışmaları ve Divan-ı Harbi Örfi Yargılamaları". **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım**. Haz. Fikret Adanır ve Oktay Özel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015: 505-524.

Turan, Ömer. "The Armenian Question At the Lousanne Peace Talks". **The Armenians in the Late Ottoman Period**. Ed. T. Ataöv. Ankara: The Turkish Historical Society for the Council of Culture, 2001: 208-238.

Tziovas, Dimitris. "Introduction". **Greek Diaspora and Migration Since 1700: Society, Politics and Culture**. Ed. Dimitris Tziovas. Farnham: Ashgate Publishing, 2009: 1-14.

Uzuner, Zuhal Mert. "Introduction", **Role of Image in Greek-Turkish Relations**. ed. Zuhal Mert Uzuner. Berlin: Peter Lang Publishing, 2018: 13-18.

Vennesson, Pascal. "Case Studies and Process Tracing: Theories and Practices". **Approaches and Metodologies in Social Siences: Apluralist Perspective**. Ed. Donatella Della Porta and Michael Keating. Cambridge: Cambridge University Press, 2008: 223-239.

Venturas, Lina. 'Deterritorialising' the Nation: the Greek State and 'Ecumenical Hellenism'. **Society, Politics and Culture**. Ed. Dimitris Tziovas. Farnham: Ashgate Publishing, 2009: 125-140.

Walker, S. "Role Theory and Foreign Policy Analyses an Evaluation". **Role Theory and Foreign Policy Analyses**. Newyork, Duke University Press, 1987: 241-259.

Weldes, Jutta, Mark Laffey, Hugh Gusterson and Raymond Duval. Introducton: Constructing Insecurity. **Cultures of Insecurity: States, Communities, and Production od Danger**. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999: 1-33.

Weldes, Jutta. "The Cultural Production of Crisis: U.S. Identity and Missiles in Cuba". **Cultures of Insecurity: States, Communities, and Production and Danger**. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999: 35-62.

Windrow, Gareth. "Turkey and the Newly Indipendent States of Central Asia and Transcaucasus". **Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power**. Eds. Barry Rubin and Kemal Kirişçi. London: Lynne Reinner Publishers, 2001: 175-176.

Yavuz, Hakan. "Değişen Türk Kimliği ve Dış Politika: Neo-Osmanlıcılığın Yükselişi". **Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik**. Der: Şaban H. Çalış, İhsan Dağı, Ramazan Gözen. İstanbul: Liberte Yayınları, 2001: 35-63.

Yenigün, Cüneyt. "Ege'de Barış Yolunda Donmuş Sorunlar". **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları Cilt:1**. 3. bs. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010: 707-726.

Yetişgin, Mehmet. "Yakınçağ Osmanlı Siyasi Tarihi". **Osmanlı Tarihi Araştırmaları I: Nizam-ı Ceditten Meşruiyet'e**. Ed. Ahmet Oğuz. İstanbul: Kesit Yayınları, 2018: 15-105.

Yıldız, Ahmet. "Kemalist Milliyetçilik". **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 2 Kemalizm**, Der. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 210-234.

Zürcher, Eric Jan. "Giriş: Demografi Mühendisliği ve Modern Türkiye'nin Doğuşu". Der. Eric Jan Zürcher. **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma**. 8. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017: 9-17.

Makaleler

Acun, Fatma. "Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Değişme ve Süreklilik". **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**. c. 1 s. 16. (1999):155-167.

Adler, Emanuel. "Seizing the Middle Graund: Constructivism in the World Politics". **European Journal of International Relations** c. 3. s. 3 (1997): 319-363.

Agadjanian, Alexander. “Revising Pandora’s Gifts: Religious and National Identity in the Post-Soviet Societal Fabric”. **Europe-Asia Studies**. c. 53 s. 3 (2001): 473-488.

Akgün, Sibel. “Kıbrıs’ta Birleşmiş Milletler Arabulucuğu ile Siyasal Çözüm Modelleri ve Analizi”. **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**. c. 5. s. 11 (2018): 89-107.

Aksu, Fuat, Yunus Çolak. Türkiye’nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri. **Bilig**. s. 88. c. 1 (2019): 19-54.

_____. “Turkish-Greek Relations: From Conflict to Detante Last Decade”. **Turkish Review of Balkan Studies**. c. 6 (2001): 167-201.

_____. “Ege ve Kıbrıs Sorunlarının Çözümünde Avrupa Birliği’nin Tutumu”. **Stratejik Araştırmalar Dergisi**. s. 3 y. 2. (2004): 103-132.

_____. “Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar”. **Uluslararası İlişkiler**. c. 15. s. 59 (2018): 65-87.

Akşin, Sina. “Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi”. **Ermeni Araştırmaları**. c. 1. s. 50 (2015): 87-106.

Allison, Graham T., Morton H. Halperin. “Bureaucratic Politics: A Paradigm and Some Policy Implications”. **World Politics**. c. 24. s. 1 (1974): 40-79.

Altınbaş, Deniz. “Avrupa Birliği Kurumlarında ‘Ermeni Meselesi’”. **Ermeni Araştırmaları**. c. 1. s. 39 (2011): 67-142.

An. Ömer Faruk. “Türkiye’nin Dış Politikasına Etkisi Bakımından 2015’e Doğru Ermeni Lobisi”. **Ermeni Araştırmaları.** c. 1. s. 45 (2013): 177-244.

Antonian, Yulia. “Religiosity And Religious Identity in Armenia: Some Current Models And Developments”. **Acta Ethnographica Hungarica**. c. 56. s. 2 (2011): 315-332.

Arık, Umut. “Kıbrıs Krizi”. **LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi**. c. 2. s. 1 (2011): 3-21.

Arkan, Zeynep. Via Media vs. Critical Path: Constructivism(s) and the Case of EU Identity. **All Azimuth**. c. 3. s. 2 (2014) 21-36.

Atlıoğlu, Yasin. “Suriye İç Savaşı ve Müzmin Toplumsal Çatışma”. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. c. 73. s. 1 (2018): 129-156.

Avedian, Vahagn. “State Identitiy, Continuity and Responsability: The Ottoman Empire, the Rebuplic of Turkey and the Armenian Genoside”. **European Journal of International Law**. c. 23. s. 3 (2012): 797-820.

Azar, Edward E., Paul Jureidini, Ronald McLaurin. “Protracted Social Conflict; Theory and Practice in the Middle East”. **Journal of Palestine Studies**. c. 8 s.1 (1978): 41-60.

Balcı, Ali. “Diskors ve Pratik Olarak Dış Politika”. **Uluslararası İlişkiler**. c. 3. s. 15: (2007): 67-87.

_____. “90’lar Basınında Ermenistan Tehdidinin İnşası: Milliyet Gazetesi Örneği”. **Akademik İncelemeler Dergisi**. c. 6. s. 2 (2011): 97-321.

Bar-Tal, Daniel. “Socio Psychological Foundations of Intractable Conflicts”. **American Behaivoral Scientist**. c. 50. s. 11 (2007): 1430-1453.

Başak, Tolga. “Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu (1919-1922)”. **Ermeni Araştırmaları**. s. 6 (2018): 107-183.

Bennet, D. Scott. “Security, Bargaining, and the End of the Interstate Rivalry”. **International Studies Quarterly**. c. 40, s. 2 (1996): 157-184.

Beyoğlu, Süleyman. “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”. **Gazi Akademik Bakış**. c. 2. s. 3 (2008): 125-138.

Bilgin, Pınar, Kıvanç Coş. “Stalin’s Demands: Constructions of the ‘‘Soviet Other’’ in Turkey’s Foreign Policy1919–1945”. **Foreign Policy Analysis**. c. 1 s. 6. (2010): 43-60.

Bircan, Ufuk. “Micheel Foucault’da Dil ve Söylem”. **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**. s. 28 y.14. (2016): 85-106.

Bozdağlıoğlu, Yücel. “Modernity, Identity and Turkey’s Foreign Policy”. **Insight Turkey**. c. 10. s. 1 (2008): 55-76.

Bölükbaşı, Süha. “The Cyprus Dispute and the United Nations: Peaceful Non-Settlement between 1954 and 1996”. **International Journal of Middle East Studies**. c. 30. s. 3 (1998): 411-434.

Branch, Antony D. “Armenia and South Caucasus: A New Security Environment”. **Connections: The Quarterly Journal**. c. 17. s. 2 (2018): 47-60.

Brecher, Michael and Patrick James. “Patterns of Crisis Management”. **Journal of Conflict Resolution** c. 32. s. 3 (1988): 426-456.

Brown, Philip Marshall. “The Lousanne Treaty”. **American Journal of International Law**. c. 17. s. 2 (1923): 503-505.

Bucher, Bernd, Ursula Jasper. “Revisiting ‘identity’ in International Relations: From Identity as Substance to Identifications in Action”. **European Journal of International Relations**. c. 23. s. 2 (2017): 391-415.

Burak, Durdu Mehmet. “Lozan’da Ermeni Meselesi Tartışmaları”. **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**. c. 21. s. 62 (2005): 545-568.

Camus. Jean-Yves. “The Commemoration of Slavery in France and the Emergence of a Black Political Consciousness”. **European Legacy**. c. 11. s. 6 (2006) 647-655.

Canar, Burçin. “SSCB-Türkiye İlişkilerinde Kıbrıs Sorunu (1964-1979)”. **ViraVerita E-Journal: Interdisciplinary Encounters**. c. 8 (2018): 223-246.

Cengiz, Recep. “Ermeni Soykırımı İddiası; Ermeni Diasporasının Rolü ve Stratejisi”. **Karadeniz-Blacksea-Черное море**. s. 26 (2015): 153-167.

Checkel, Jeffrey T. “The Constructivist Turn in International Relations Theory”. **World Politics**. c. 50. s. 2 (1998): 324-348.

_____. “Tracing Causal Mechanisms”. **International Studies Review**. c. 8. s. 2 (2006): 362-370.

Chul, Cho Young. “Conventional and Constructivist Approaches to National Security: An Analytical Survey”. **The Korean Journal of International Relations**. c. 49. s. 3 (2009): 75-102.

Cohen, Raymond. “Threat Perception in International Crisis”. **Political Science Quarterly**. c. 93. s. 1 (1978): 93-107.

Cohen, Robin. “Diasporas and the Nation State: From Victims to Challangers”. **International Affairs**. c. 72. s. 3 (1996): 507-520.

Coleman, Peter T. “Characteristics of Protracted, Intractable Conflict: Toward the Development of a Metaframework–I”. **Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology**. c. 9. s. 1 (2003): 1-37.

Coloresi, Michael and William R. Thompson. Strategic Rivalries, Protracted Conflict, and Crisis Escalation. **Journal of Peace Research**. c. 39. s. 3 (2002): 263-287.

Collier, David. “Understanding Process Tracing”. **PS: Political Science & Politics**. c. 44. s. 4 (2011): 823-830.

Corley, Felix. “The Armenian Church Under The Soviet Regime, Part 1: The Leadership of Kevork”. **Religion, State & Society**. c. 24. s. 1 (1996): 9-53.

Çakaş, Caner Övsan. “Ermeni Diasporası ve Kültürleşme Stratejileri: Lübnan, Fransa ve ABD Örnekleri Üzerinden Bir İnceleme”. **Akademik Matbuat**. c. 2. s. 2 (2018): 31-48.

Çam, Mehmet Mert. “Ermeni Terör Örgütleri ve ASALA”. **Yeni Türkiye**. c. 1. s. 61 (2014): 1720-1736.

Çevik Ersaydı, Sinem. “The Armenian Diaspora and the Need for the ‘Other’”. **Gazi Akademik Bakış**. c. 5. s. 9 (2011): 93-107.

Çoban Öztürk, Ebru. “İnşacı Kuram Gözüyle Ulusal Kimlik, İkili İlişkiler ve Uzlaşma”. **Ermeni Araştırmaları Dergisi**. c. 1. s. 47 (2014): 85-102.

_____. “Tarih, Travma ve Kimlik: Ermeni Diasporada Kimlik ve Kimliğin Yeni Nesillere Aktarımı”. **Ermeni Araştırmaları**. c. 1. s. 52 (2015): 141-167.

Çoruh, Haydar. “Psikolojik Savaş Kıskacında Türkiye: Genocide, Tehcir, Meds Yeghern”. **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**. c. 17. s. 42 (2010): 307-326.

Çulha, İbrahim. “Türk Rum Mübadelesinde “Etabli” Sorunu, İstanbul’un Sınırları Konusundaki Anlaşmazlık ve Türkiye’nin İzlediği Politika”. **Tarih ve Günce**. c. 2. s. 4 (2019): 155-202.

Das, Runa. “Critical Social Constructivism: "Culturing" Identity, (in)Security, and the State in International Relations Theory”. **Indian Journal of Political Science**. c. 70. s. 4 (2009): 961-982.

Demir, Ali Faik. “SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri”. **Uluslararası İlişkiler**. c. 2. s. 5 (2005): 109-135.

Dimitrakis, Panagiotis. “Intelligence for Crisis Management: The Case of the January 1996 Greek-Turkish Crisis”. **European Security**. c. 17. s. 4 (2008): 455-493.

Dimitras, Panayote E. “Greece: A New Danger”. **Foreign Policy**. s. 58 (1985): 134-150.

Doty, Roxanne Lynn. “Desire all the Way Down”. **Review of International Studies**. c. 26. s. 1 (2000): 137-139.

Dugan, Laura. Julie Y. Huang, Gary LaFree & Clark McCauley. “Sudden Desistance from Terrorism: The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia and the Justice Commandos of the Armenian Genocide”. **Dynamics of Asymmetric Conflict**. c. 1. s. 3 (2008): 231-249.

Emeklier, Bilgehan. “Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistomolojik Paradigma Tartışmaları: Postpozitivist Kuramlar”. **Bilge Strateji**. c. 2. s. 4 (2011): 143-192.

Göka, Erol, Murat Beyazyüz. “Türk-Ermeni Sorununun Psikolojik Boyutu”. **Ermeni Araştırmaları Dergisi**. c. 1. s. 44 (2013): 123-164.

Gökçe, Emrah Utku. “1974 Kıbrıs Krizinde CHP-MSP Koalisyon Hükümetinin Karar Alma Süreci”. **Ulisa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi**. c. 2. s.1 (2018): 41-60.

Göl, Ayla. “Imagining the Turkish Nation Through ‘Othering’ Armenians”. **Nations and Nationalism.** c. 11. s. 1 (2005): 121-139.

Grieco, Joseph M. “Liberal International Theory and Imagining the End of the Cold War”. **British Journal of Politics & International Relations**, c. 11. s. 2 (2009). 192-204.

Gunn, Christopher. “Cinayetin Cezasız Kalması: Soghomon Tehlirian, Asala ve Adalet Komandoları, 1921–1984”. **Ermeni Araştırmaları Dergisi**. s. 42. n. 1 (2012): 125-146.

Gunter, Michael. “Armenian Terrorism: a Reappraisal”. **The Journal of Conflict Studies**. c. 28. s. 2 (2007): 109-128.

Guroian, Vigen. “Armenian Genocide and Christian Existence”. **CrossCurrents**. c. 41. s. 3 (1991): 322-342.

Guzzini, Stefano. “A Reconstruction of Constructivism in International Relations”. **European Journal of International Relations**. c. 6. s. 2 (2000): 147-182.

Güner, Serdar Ş. “Aegean Territorial Waters Conflict: An Evolutionary Narrative”. **Conflict Management and Peace Science**. c. 21 (2004): 297-312.

Güney, Aylin. “The USA's Role in Mediating the Cyprus Conflict: A Story of Success or Failure”. **Security Dialogue**. c. 35. s. 1 (2004): 27-42.

Hagström, Lünus. “The ‘Abnormal’ State: Identity, Norm/Exception and Japan”. **European Journal of International Relations**. c. 21. s. 1 (2014): 122-145.

Heifetz, Avad, Ella Segev. “Escalation and Delay in Protracted International Conflicts”. **Mathematical Social Siennces**. c. 49. s. 1 (2005): 17-37.

Heraclides, Alexis. “Imagined Enemies: The Aegean Conflict”. **Mediterranean Politics**. c. 16. s. 2 (2011): 221-239.

Hermann, Margaret G., Charles Hermann. “Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An Emprical Inquiry”. **International Studies Quarterly**. c. 33. s. 4 (1989): 361-387.

Holsti, Ole R. “The Belief System and National Images: A Case Study”. **Conflict Resolution**. c. 6. s. 3 (1962): 244-252.

_____. “National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy”. **International Studies Quarterly**. c. 14. s. 3 (1970): 233-309.

Hopf, Ted. “The Promise of Constructivism in International Relations Theory”. **International Security**. c. 23. s. 1 (1998): 171-200.

Hovannisian, Richard G. “Dimensions of Democracy and Authority in Caucasian Armenia, 1917-1920”. **The Russian Review**. c. 33. s. 1 (1974): 37-49.

Hudson, Valerie M. “Foreign Policy Analysis: Actor-Specific Theory and the Ground of International Relations”. **Foreign Policy Analysis**. c. 1. s. 1 (2005): 1-30.

İskefiyeli, Zeynep. “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler”. **Akademik İncelemeler Dergisi**. c. 2. s. 1 (2014): 231-255.

Jervis, Robert. “Cooperation Under Security Dilemma”. **World Politics**. c. 30. s. 2 (1978): 167-214.

Kaloudis, George. “Cyprus: The Enduring Conflict”. **International Journal on World Peace**. c. 16. s. 1 (1999): 3-18.

Kaya, Sezgin. “Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar”. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. c. 63. s. 3 (2008): 83-111.

Keohane, Robert O. “International Institutions: Two Approaches”. **International Studies Quarterly.** c. 32 s. 4 (1988): 379-396.

Koumandraki, Anna. “The Evaluation of Greek National Identity”. **Studies in Ethnicity and Nationalism**. c. 2. s. 2 (2002): 39-53.

Laffey, Mark. “Locating Identity: Performativity, Foreign Policy and State Action”. **Review of International Studies**. c. 26. s. 3 (2000): 429-444.

Laycock, Jo. “Armenian Homelands and Homecomings, 1945–49”. **Cultural and Social History**. c. 9. s. 1 (2012): 107-108.

Lebow, Richard Ned. “The Long Peace, the End of the Cold War, and the Failure of Realism”. **International Organization**. c. 48. s. 2 (1994): 249-277.

Lütem, Ömer Engin. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”. **Ermeni Araştırmaları**. c. 1. s. 50 (2015): 231-373.

Margaret G. Hermann, “How Decision Making Units Shape Foreign Policy: A Theoretical Framework”, **International Studies Review**, c. 3. s. 2 (2001): 47-81.

Matsuzato, Kimitaka & Stepan Danielyan. “Faith or Tradition: the Armenian Apostolic Church and Community-Building in Armenia and Nagorny Karabakh.” **Religion, State and Society**. c. 41. s.1 (2012): 18-34.

Mazinani, Mehran. “On Problems of Constructing “Genocidal Identity”: The Armenians of Eastern Anatolia”. **Journal of Muslim Minority Affairs**. c. 33. s. 1 (2013): 29-40.

McCarthy, Justin. “Bırakın Tarihçiler Karar Versin.” **Ermeni Araştırmaları.** c. 1. s. 2, (2001): 113-130.

Michael, Michális S. “The Cyprus Peace Talks: A Critical Appraisal”. **Journal of Peace Research**. c. 44. s. 5 (2007): 587-604.

Mkrtchyan, Narek. “Gramsci in Armenia: State-Church Relations in the Post-Soviet Armenia.” **Transformation**. c. 32. s. 3 (2015): 163-176.

Nilsson, Marcus and Joakim Kreutz. “Protracted Conflicts: Issues or Dynamics at Stake”. **New Routes**. c. 15. s. 4 (2010): 3-6.

“Özal: Yunanistan Müftü Tayin Edemez”. **Batı Trakya’nın Sesi**. s. 9. y. 2. (1989): 10-11.

Özdal, Barış. “Avrupa Birliği, Türkiye-Ermenistan İlişkilerini Nasıl Okuyor? İlerleme Raporları İtibarıyla Genel Bir Analiz”. **Yeni Türkiye**. c. 1. s. 60 (2014): 1184-1196.

Özsüer, Esra. “Tarih Ders Kitaplarında Öteki Kurgusu”. **Türk Tarih Eğitimi Dergisi**. c. 4. s. 2 (2015): 165-201.

Özel, Sibel. “Lozan Antlaşması ve Azınlık Hukuku Çerçevesinde Fener-Rum Partikhanesinin Hukuki Konumu”. **Avrupa Araştırmaları Dergisi**. c. 14. s. 1 (2016): 39-65.

Öztığ, İdil Laçin. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Nahçıvan Sorunu”. **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**. v.18. n. 26 (2018): 413-430.

Panossian, Razmik. “The Past as Nation: Three Dimensions of Armenian Identity”. **Geopolitics**. c. 7. s. 2 (2002):121-146.

Papacosma, S. Victor. “Legacy Of Strife: Greece, Turkey, And The Aegean”. **Studia Diplomatica**. c. 37. s. 3 (1984): 295-318.

Papazian, Taline. “From Ter-Petrossian to Kocharian: Explaining Continuity in Armenian Foreign Policy (1991-2003)”. **Demokratizatsiya.** c. 14. s. 2 (2006): 235-251.

Petrosyan, Levon. “The Armenian Apostolic Church in Contemporary Times (1991-2011): Political Changes in Armenia and Social Challenges of Last Three Catholicai of Etchmiadzin Part II: Catholicos Garekin II. (1999) and the Reinstitulation of the Church”. **Journal of the Society for Armenian Studies**. c. 25. s. 1 (2016): 81-111.

Poghosyan, Georg. “Problems of the Third Generation of Armenian Diaspora”. **21st Century**. c. 2. s. 6 (2009): 59-67.

Politakis, George P. “The Aegean Agenda: The Greek National Interest and the New Law on the Sea Convention”. **The International Journal of Marine and Coastal Law**. c. 10. s. 4 (1995): 497-527.

Pratt, Martin, Clive Schofield. “The Imia/Kardak Rocks Dispute in the Aegean Sea. **IBRU Boundary and Security Bulletin**, c. 4, s.1 (1996): 62-69.

Prévélakis, Georges. “The Hellenic Diaspora and the Greek State: A Spatial Approach. **Geopolitics**”. c. 5. s. 2 (2000): 171-185.

Rizas, Sotiris. “Cold War in the Aegean Managing a Conflict Between Allies: United States Policy Towards Greece and Turkey in Relation to the Aegean Dispute, 1974–76”. **Cold War History**. c. 9. s. 3 (2009): 367-387.

Ruggie, John Gerard. “What Makes the World Hang Together: Neo-Utiliterianism and Social Constructivist Challenge”. **International Organization**. c. 52. s. 4 (1998): 855-885.

Safran, William. “Diasporas in Modern Societies: Myth of Homeland and Return”. **Diaspora: A Journal of Transnational Studies**. c. 1. s. 1 (1991): 83-99.

Sarı Ertem, Helin. “Kimlik ve Güvenlik İlişkisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: ‘Kimliğin Güvenliği’ ve ‘Güvenliğin Kimliği’”. **Güvenlik Stratejileri**. s. 16. y. 8: (2012): 177-236.

Sarıkoyuncu Değerli, Esra. “Demokrat Parti Döneminde Türkiye’nin Kıbrıs Politikası (1950–1960)”. **Gazi Akademik Bakış**. c. 6. s. 11 (2012): 85-102.

Sassounian, Harut. “Genocide Recognition and a Quest for Justice”. **Loy. LA Int'l & Comp. L. Rev.** c. 32 (2010): 115-122.

Saunders, Harold H. “We Need a Larger Theory of Negotiation: The Importance of Pre-negotiating Phases”. **Negotiation Journal**. c. 1. s. 3 (1985): 249-262.

Şıhmantepe, Aydın. “Kardak Krizi Sürecinin Kriz Yönetim Prensipleri Açısından İncelenmesi”. **Güvenlik Stratejileri**. c. 9. s. 17 (2013): 127-155.

Şir, Aslan Yavuz. “Diaspora Ermenileri ve ABD Mahkemelerindeki Tazminat Girişimleri”. **Ermeni Araştırmaları Dergisi**. c. 1. s. 41 (2012): 113-140.

Tacar, Pulat. “Ermenilerin Soykırımı Savını Yadsıyanları Cezalandırmak veya Türkiye’den Tazminat Almak Amacı ile Yaptıkları Yargı Mücadeleleri”. **Ermeni Araştırmaları**. c. 1. s. 50 (2015): 395-470.

Tagar, Michal R., Christopher M. Federico, Eran Halperin. “The Positive Effect of Negative Emotions in Protracted Conflict: The Case of Anger”. **Journal of Experimental Social Psychology**. c. 47. s. 1 (2007): 157-164.

Tamçelik, Soyalp. “BM Güvenlik Konseyi’nin Kıbrıs’la İlgili Aldığı Bazı Kararların Özellikleri ve Analitik Değerlendirmesi (1964-1992)”. **Turkish Studies**. c. 8. s. 12 (2013): 1229-1268.

Taşçıoğlu, Ömer Lütfi. “Fransa’nın Cumhuriyet Döneminde İzlediği Politikalar ve Bu Politikaların Türkiye’de Etkileri”. **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. c. 20. s. 1 (2018): 129-147.

Ter-Matevosyan, V., H. Danielyan, S. Sisserian and others. “Institutions and Identity Politics in the Armenian Diaspora: The Cases of Russia and Lebanon”. **Diaspora Studies**. c. 10. s. 1 (2017): 64-80.

Thies, Camoron G. “A Social Psychological Approach to Enduring Rivalries”. **Political Psychology**. c. 22. s. 4 (2001): 693-725.

Toprak, Serap. “19. Yüzyıl Milliyetçilik Çıkmazında Rumlar”. **Yeni Türkiye**. s. 68 (2015): 2840-2884.

Udayakumar, S. P. “Futures of Protracted Conflicts”. **Futures**. c. 36. s. 1 (2004): 379-384.

Ugarriza. Juan E., Matthew J. Craig. "The Relevance of Ideology to Contemporary Armed Conflicts: A Quantitative Analysis of Former Combatants in Colombia". **Journal of Conflict Resolution**. c. 53. s. 3 (2012): 445-477.

Ulvi Keser, "21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve Bugüne Yansımaları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. 11. s. 3 (2011): 93-121.

Uzman, Nasrullah. "İktidardan Muhalefete M. Fuad Köprülü'nün Siyasi Mücadelesi (1956-1966)". **Akademik Bakış**. c. 7. s. 13 (2013): 185-208.

Ülker, Erol. "Contextualising 'Turkification': Nation-building in Late Otttoman Empire (1908-1918)". **Nations and Nationalism**. c. 11. s. 4 (2005): 613-636.

Ünlü, Barış. "Türklük Sözleşmesinin İmzalanışı (1915-1925)". **Mülkiye Dergisi**. c. 3. s. 38 (2014): 47-82.

Vural, Mithat Kadri. "'Unutma' ile 'Hatırlama' Arasında Türkiye'nin Ermeni Meselesi (1923-1985)". **Kebikeç**. c. 1. s. 46 (2018): 63-96.

Wakizaka, Keisuke. "Ermenistan'ın Ulus-Devlet İnşası ve Meşruiyetinde, Ermeni Meselesi ve Karabağ Sorununun Rolü". **Yeni Türkiye**. c. 1. s. 60 (2014): 1-12.

Weldes, Jutta. "Bureaucratic Politics: A Critical Constructivist Assessment". **Mershon International Studies Review**. c. 42. s. 2 (1998): 216-225.

Wendt, Alexander E. "The Agent-Structure Problem in International Relations Theory". **International Organization**. c. 41. s. 3 (1987): 335-370.

_____. "Uluslararası İlişkiler Kuramında Yapan-Yapı Sorunu". **Uluslararası İlişkiler**. c. 6. s. 23 (2009): 3-44.

_____. "Anarchy What the States Make of it: The Social Construction of Power Politics". **International Organization**. c. 46. s. 2 (1992): 391-425.

_____. "Constructing International Politics". **International Security**. c. 20. s.1 (1995): 71-81.

Wiener, Antje. "Constructivism: The Limits of Bringing Gaps". **Journal of International Relations and Development**. c. 6. s. 3 (2003): 252-275.

Wilkenson, Paul. "Armenian Terrorism". **The World Today**. c. 39. s. 9 (1983): 344-350.

Windmaier, Weslwy W. "Constructing Foreign Policy Crises: Interpretive Leadership in the Cold War and War on Terrorism". **International Studies Quarterly**. c. 51. s. 1 2007: 779-794.

Yalçın, Osman. "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Tehdidi karşısında Kalan Türkiye'nin Batı ile İşbirliği Yapma Süreci". **Turkish Studies**. c. 8. s. 5 (2013): 919-958.

Yavuz, M. Hakan. "Contours of Scholarship on Armenian-Turkish Relations". **Middle East Critique**. c. 20. s. 3 (2011): 231-251.

Yellice, Gürhan. "Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan: Çanakkale'den Milli Bölünmeye". **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**. c. 16. s. 32 (2016): 205-242.

Yılmaz, Muzaffer Ercan. “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri ve Ege Sorunu”. **Sosyal Bilimler Dergisi**. c. 5. s. 2 (2008): 27-44.

Yılmaz, Reha. “Armenian Foreign Policy During Levon Ter-Petrossian And Robert Kocharian Period”. **Journal of Qafqaz University**. c. 26. s. 1 (2009): 11-21.

Zehfuss, Maja. “Constructivism and Identity: A Dangerous Liaison”. **European Journal of International Relations**. c. 7. s. 3 (2001): 315-348.

Zorbay, Taner. “6/7 Eylül Olaylarına TBMM ve Kamuoyu Tartışmaları Çerçevesinde Yeni Bir Bakış”. **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi.** c. 1. s. 35. (2019): 253-296.

Zoubir, Yahia H. “Protracted Conflict and Failure to Achive Prenegotiation in Western Sahara Conflict”. **Humbolt Journal of Social Relations**. c. 20. s. 2 (1994): 1-44.

Lisansüstü Tezler

Aksu, Fuat. “Ege Denizi Kıta Sahanlığı Sorunu ve Türk-Yunan İlişkileri”. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986.

Arghyrou, Arghyris. “Norms and Greek Foreign Policy”. PhD Thesis, Florida International University College of Arts and Sciences, 2004.

Arslan, Elif. “Ermeni Diasporasının Ermenistan İç Politikası Üzerine Etkileri”. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Balcı, Ali. “Cumhuriyet Türkiye'sinde Devlet söylemine İlişkin Bir Dönemleştirme: Foucault'cu Bir Yaklaşım”. Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Baran, Taha. “Türkiye’de Güvenlik Söyleminin Kuruluşu: TBMM Tutanakları Üzerinden Bir İnceleme (1978-2002)”. Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Bayrak, Meral. “1821 Mora İsyanı ve Yunanistan’ın Bağımsızlığı”. Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Bektaş, Mücahit. “Türkiye’nin Dış Politikasında “Kıbrıs Sorunu”: Kriz Yönetimi Stratejisi Açısından Bir İnceleme”, Yüksek Lisans Tezi. Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırma Enstitüsü, 2013.

Cabbarlı, Hatem. “Ermenistan Dış Politikası (1991-2005)”. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Daleziou, Eleftheria. “Britain and the Greek-Turkish War and Settlement of 1919-1923: the Pursuit of Security by "Proxy" in Western Asia Minor”, PhD Thesis. University of Glasgow Deparment of History Faculty of Arts, 2002.

Deveci Bozkuş, Yıldız. “Parlamento Kararları Çerçevesinde Soykırım İddialarının Yabancı Basında Yeniden İnşası (1965-2007)”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2011.

Diamanti-Karanou, Panagoula. “The Relationship Between Homeland And Diaspora: The Case Of Greece And The Greek-American Community”, PhD Thesis. Northeastern University College of Social Sciences and Humanities, 2015.

Ereker, Fulya. “Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Erman, Arzu. “Erken Dönem Osmanlı Devleti-Yunanistan Krallığı İlişkileri: Problemler, Çatışan Faktörler ve Uzlaşma”. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Gökçal, Olgun. “6-7 Eylül Olayları ve Türk Basını”. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006.

Kafdağlı, Tuğçe. “Kriz Yönetimi Açısından Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı”, Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Lika, Idlir “The Quest For Security: Sovıet Union’s Demands From Turkey, 1945-1946”, Master Thesis. Bilkent İhsan Doğramacı University Graduate School of Economics and Social Sciences, 2015.

Mekin, Kısmet. “Uluslararası ilişkiler Sosyolojisi: Yapı-Amil Tartışması”, Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Rençberler, Özgür. “Küçük Asya Felaketi’nin Yunan Siyasetine Etkisi”, Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü, 2014.

Sarı Ertem, Helin. “Geleneksel Amerikan Kimlik ve Güvenlik Algısının 11 Eylül Sonrası ABD Dış Politikasına Etkisi”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2010.

Simmerl, Georg. “A Critical Constructivist Perspective on Global Multi-Level Governance. Discursive Struggles Among Multiple Actors in a Globalized Political Space”. Manuscript. Freie Universität Berlin, 2011.

Şıhmantepe, Aydın. “Türkiye’de Dış Politika Krizlerinde Karar Alıcının Operasyonel Kodları: Süleyman Demirel Örneği”. Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Tuncel, Turgut Kerem. “Mayr Hayastan Im Hairenik: Memory and the Politics of Construction of the Armenian Homeland”. PhD Thesis. University of Trento School of Social Sciences, 2014.

Üçbaş, Ümran. “Neoklasik Realizm ve Türkiye’de Dış Politikanın Süreçsel Analizi”. Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Ünal, Nuray. “Lozan’dan Günümüze Batı Trakya Türkleri”. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Valeriano, Brandon. “The Steps to Rivalry: Power Politics and Rivalry Formation”, PhD Thesis, Graduate School of Vanderbilt University, 2003.

İnternet Kaynakları

Akçam, Mehmet. “Kıbrıs Haber Arşivi: ‘Doğu Akdeniz’de Denge Kuruldu’”. (Temmuz 2019). 5 Ağustos 2019. https://www.stratejikortak.com/2019/08/dogu-akdeniz-haber-temmuz2019.html. [22.04.2020].

Aksu, Fuat. “1974 ve Sonrası Dönem”. http://www.turkishgreek.org/iki-uelke-arasindaki-iliskileri-etkileyen-temel-faktoerler/ic-ve-dis-politika-

kaygilarinin-etkisi/tuerk-d-s-politikas-nda-tuerk-yunan-iliskileri-ve-ic-politika-kayg-s/1974-ve-sonras-doenem. [28.03.2020].

. "Azınlıklara İlişkin Sorunlar". http://www.turkishgreek.org/ikili-iliskiler/uyusmazliklar/azinliklar/item/18-minorities-in-turkish-greek-relations. [26.04.2020].

. "Uyuşmazlık-Kriz Sarmalından Algı Değişimine Türkiye-Yunanistan İlişkileri".http://www.tdpkrizleri.org/images/pdfmakaleler/uyu%C5%9Fmazl%C4%B1k-kriz-alg%C4%B1.pdf. [11.10.2017].

Aktan, Gündüz. "Ermeni Sorununun Tarihsel Boyutu: Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu". http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_2.htm. [20.09.2019].

Alford, Roger. "Armenian Genosidee Claims Dismissed". http://opiniojuris.org/2007/12/31/armenian-genocide-claims-dismissed/. [07.12.2019].

Aslan, Ali. "Ermeni Kilisesi'nin Ermenilerin Hayat ve İdeallerindeki Yeri ve Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu". http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/9-Cilt/2-AliARSLAN.pdf. [20.04.2019].

Arvazyan, Armen. "The Enhancement of Armenia-Diaspora Relations as a Way of Addressing the Challenges Facing the Armenian Nation". http://www.hayq.org/upload/files/Enhancement_of_Armenia-Diaspora_Relations_ENG.pdf. [16.10.2019].

Astourian, Stephan H. "From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia". https://escholarship.org/uc/item/0c2794v4. [24.11.2019].

Avşar, Gülçin. "AK Parti'nin '24 Nisan 2015' Serüveni". 25 Nisan 2020. https://serbestiyet.com/uncategorized/ak-partinin-24-nisan-1915-seruveni-322/. [20.06.2020].

Bahcheli, Tozun. "The Potential Conflicts in Greek-Turkish Relations". http://www.heeresgeschichtlichesmuseum.at/pdf_pool/publikationen/03_jb00_24.pdf. [28.03.2020].

Başeren, Sertaç Hami. "Doğu Akdeniz". http://tudav.org/calismalar/deniz-alanlari/munhasir-ekonomik-bolge/dogu-akdeniz-serhat-h-baseren/. [20.04.2020].

Berberakis, Stelyo. "Doğu Akdeniz-EastMed doğalgaz boru hattı anlaşması Atina'da imzalandı". 2 Ocak 2020. **BBC Türkçe**. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50973890. [02.02.2020].

Brown, Graham K. Frances Stewart. "Economic and Political Causes of Conflict: An Overview and Some Policy Implications". **Crise Working Paper**. No: 81. https://pdfs.semanticscholar.org/f083/0e83ec84a0470ecd8dd4d52040e5dc20adf3.pdf. [02.03.2019].

Checkel, Jeffrey T. "Social Constructivism in Global and European Politics". **Arena Working Papers 15/3**. https://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-working-papers/2001-2010/2003/wp03_15.pdf. 2-3. [30.10.2018].

Çiftçioğlu, Rahme. “Kıbrıs Müzakereleri 2014'te Hidrokarbon Yataklarına Takıldı”. **Kıbrıs Postası**. 18 Kasım 2019. https://www.kibrispostasi.com/c35-KIBRIS_HABERLERI/n151460-kibris-muzakereleri-2014te-hidrokarbon-yataklarina-takildi. [18.11.2019].

Derman, Giray Saynur. “Ermeni Diasporası’nın Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkisi”. http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-diasporasinin-turkiye-avrupa-birligi-iliskilerine-etkisi/. [02.12.2019].

Elden, Stuart. “Territory Without Borders”. http://hir.harvard.edu/article/?a=2843. [07.03.2018].

Gencer, Ali İhsan. “Ayastefanos Antlaşması”. https://islamansiklopedisi.org.tr/ayastefanos-antlasmasi. [10.12.2019].

Goertz, Gary, Paul F. Diehl. “(Endurinng) Rivalries”. https://pestuge.iliauni.edu.ge/wp-content/uploads/2017/12/Gary-Goertz-and-Paul-F.-Diehl-Enduring-Rivalries.pdf. [10.02.2019].

Görgülü, Aybars. Türkiye-Ermenistan İlişkileri Bir Kısır Döngü. http://tesev.org.tr/wp-content/uploads/2015/11/Turkiye_Ermenistan_Iliskileri_Bir_Kisir_Dongu.pdf. [18.03.2018].

. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri Bir Kısır Döngü”. http://tesev.org.tr/wp-content/uploads/2015/11/Turkiye_Ermenistan_Iliskileri_Bir_Kisir_Dongu.pdf. [18.03.2018].

Gunn, Christopher. “The Armenian Question (1945-1965)”. https://tasam.org/Files/Icerik/File/STR68_The_Armenian_Question.pdf_163fa574-f93b-4b6f-880d-7b392af4d444.pdf. [30.09.2019].

Gürbey, Hüsnü, Mahsuni Gül. “Vur Dediler Vurduk, Kır Dediler Kırdık”. **Agos Gazetesi**. 5 Eylül 2019. http://www.agos.com.tr/tr/yazi/22859/vur-dediler-vurduk-kir-dediler-kirdik. [02.05.2020].

Hanioğlu, Şükrü. “İttihat ve Terakki Cemiyeti”. https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti. [02.08.2019].

Kafdağlı, Tuğçe. “Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Krizi”. http://tdpkrizleri.org/index.php/2003-dogu-akdeniz-deniz-yetki-alanlar-krizi. [20.04.2020].

Kalaycıoğlu, Ersin. “Anayasalar Hakkında Bir Not”. https://sarkac.org/2017/03/anayasalar-hakkinda-bir-not-ersin-kalaycioglu/.[12.12.2019].

Karabat, Ayşe. “TBMM Türkiye-Ermenistan Protokollerini Tartıştı”. **BBC Türkçe**. 21 Ekim 2009. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091021_turkeyarmenia. [26.11.2019].

Kasapoğlu, Çağıl. “Kardak Kayalıkları: Theodoros Pangalos ve Onur Öymen 1996 Krizini Anlattı”. **BBC Türkçe**. 21 Aralık 2016. https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-38394643. [10.04.2020].

Keskin, Hakkı. “Ermeni Soykırımı İddialarına İlişkin Politikamız Ne Olmalı?”. **Cumhuriyet Gazetesi**. 27 Şubat 2019.

https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/olaylar-ve-gorusler/ermeni-soykirimi-iddialarina-iliskin-politikamiz-ne-olmali-1268038, [20.08.2020].

Koptaş, Rober. "Asıl Suç Unsuru 301. Maddenin Kendisi". **Agos Gazetesi**. 10 Nisan 2013. http://www.agos.com.tr/tr/yazi/4780/asil-suc-unsuru-301-maddenin-kendisi. [27.08.2020].

Lazarou, Elena. "Transforming Discourses of 'Otherness': The Role of Mass Media in Greek-Turkish Relations". https://ri.fgv.br/sites/default/files/publicacoes/paper-424.pdf. [10.04.2020].

Lokmagözyan, Diran. "Ermenistan'a İçeriden Bakmak". **Anlayış Dergisi**. 2009 Kasım. http://anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=78&makaleid=2354. [28.11.2019].

Mitchell, Christopher R. "Conflict, Social Change and Conflict Resolution: An Enquiry". https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Dialogue_Chapters/dialogue5_mitchell_lead-1.pdf. [10.02.2019].

Oran, Baskın. "Lozan'ın 'Azınlıkların Korunması' Bölümünü Yeniden Okurken" .https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12456789/52276/5334.pdf?sequence=1. [07.02.2020].

Özbay, Fatih. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri". **Bilge Adamlar Kurulu Rapor No. 25.** 2011. http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-96-201403263turkiye-ermenistan-iliskileri.pdf. [28.11.2019].

Özdal, Barış. "Avrupa Parlamentosu'nun Aldığı Kararların Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri". http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/avrupa-parlamentosunun-aldigi-kararlarin-turkiye-avrupa-birligi-iliskilerine-etkileri/#_ftn3. [02.12.2019].

Özel, Oktay, Gökhan Çetinsaya. "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi". 7. http://www.tarihyazimi.org/upload/makale/zel-o-cetinsaya-g-2002-turkiye-de-osmanli-tarihciliginin-son-ceyrek-yuzyili-bir-bilanco-denemesi-toplum-ve-bilim-s-91-8-38_156b4cfe0baf71.pdf. [21.10.2019].

Öztığ, İdil Laçin. "1992-1993 Nahçıvan Krizi". http://tdpkrizleri.org/index.php/1991-nahcivan-krizi. [13.10.2019].

Palabıyık, Mustafa Serdar, Yıldız Deveci Bozkuş. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918-2009)". http://acikerisim.ybu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/326/makale_c4.pdf?sequence=1&isAllowed=y. [29.11.2019].

Roselle, Laura. "Strategic Narratives of War: Fear of Entrapment and Abandonment During Protracted Conflict". http://ssrn.com/abstract=1536526. [05.03.2019].

Serdar, Bora. "İşte Ege'de İşgal Edilen Adalarımız Hakkındaki Gerçekler". **Oda Tv**. 9 Şubat 2018. https://odatv.com/iste-egede-isgal-edilen-adalarimiz-hakkindaki-gercekler-09021806.html. [09.02.2018].

Şıhmantepe, Aydın. “1974-76 Kıta Sahanlığı Krizi”. http://tdpkrizleri.org/index.php/1974-1976-ege-denizi-krizi. [11.03.2020].

. “1996 Kardak Krizi”. http://www.tfpcrises.org/ana-sayfa-1996-kardak-krizi. [04.03.2020].

Şir, Aslan Yavuz. “Fransa Tartışmaları Işığında 2015 Öncesi Ermeni Diasporası Faaliyetleri”. https://avim.org.tr/tr/Yorum/FRANSA-TARTISMALARI-ISIGINDA-2015-ONCESI-ERMENI-DIASPORASI-FAALIYETLERI. [29.11.2019].

Toroğlu, Mehmet. “ABD Temsilciler Meclisi Ermeni Tasarısını Kabul Etti”. 29 Ekim 2019. https://www.amerikaninsesi.com/a/abd-temsilciler-meclisi-ermeni-tasarisini-kabul-etti/5144512.html. [02.12.2019].

Turan, Şerafettin. “Lozan Antlaşması”. https://islamansiklopedisi.org.tr/lozan-antlasmasi. [23.08.2019].

Varouhakis, Miron. “Fiasco in Nairobi: Greek Intelligence and the Capture of PKK Leader Abdullah Ocalan in 1999”. https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/vol53no1/fiasco-in-nairobi.html. [28.04.2020].

“1918 Mondros Sözleşmesi”. http://www.turkishgreek.org/kuetuephane/item/130-1918-mondros-soezlesmesi. [02.02.2020].

“1924 Anayasası”. https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm. [21.09.2019].

“29 Ülke ve Kurumdan 'Ermeni Soykırımı' Kararı”. **Gazete Duvar**. 2 Eylül 2016. https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya/2016/09/02/29-ulke-ve-kurumdan-ermeni-soykirimi-karari/. [02.12.2019].

“Afedersin Rum Ne Demek Ya!”. **T24**. 11 Haziran 2011. https://t24.com.tr/haber/afedersin-rum-ne-demek-ya,150388,x. [02.12.2019].

“Akdeniz Haber Arşivi: Yavuz Sondaj Gemisi Bölgede. (Haziran 2019)”. 9 Temmuz 2019. https://www.stratejikortak.com/2019/07/akdeniz-haber-arsivi-yavuz-sondaj-gemisi-bolgede-haziran-2019.html. [22.04.2020].

“Algı Mad”. **Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük**. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.54f61fe98f7b73.53717660. [03.03.2019].

“Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence”. **Policy Forum Armenia**. https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/documents/files/PFA%20Diaspora%20Report.pdf. [16.10.2019].

“75. Memorandum of Conversation”. 24 Nisan 1964. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d75 . [10.06.2020].

“Bakan Akar'dan Kıbrıs Mesajı”. **Gazete Duvar**. 5 Mayıs 2019. https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2019/05/05/bakan-akardan-kibris-mesaji/. [20.04.2020].

“Batı Trakya’daki Türk Azınlık: Uzun Yıllardır Süren Hak ve Tanınma Mücadelesi”. Https://Minorityrights.Org/Wp-

Content/Uploads/2019/10/Mrg_Rep_Wthra_Tk_Oct19_Onlıne.Pdf. [26.04.2020].

"Bülent Ecevit'in Kıbrıs Barış Harekatı'nı duyurduğu an". **En Son Haber**. 20 Temmuz 2019. https://www.ensonhaber.com/122-bulent-ecevitin-kibris-baris-harekatini-duyurdugu-an.html. [11.03.2020].

"Canada House of Commons Resolution". 21 Nisan 2004. http://www.genocide-museum.am/eng/Canada_House_of_Commons_Resolution.php. [02.12.2019].

"Canada Senate Resolution". 13 Haziran 2002. http://www.genocidemuseum.am/eng/Canada_Senate_Resolution.php. [02.12.2019].

"Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution". 24 Nisan 2001. Recognition of the Armenian genocide Doc. 9056, Written Declaration No. 320. http://www.genocide-museum.am/eng/Council_of_Europe_Parliamentary_Assembly_Resolution_2001.php. [02.12.2019].

"Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Ermeni Patrikhanesi'ne Taziye Mektubu". **BBC Türkçe**. 24 Nisan 2017. https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39694764. [20.06.2020].

"Cyprus House of Representatives Resolution", 29 Nisan 1982. http://www.genocide-museum.am/eng/Cyprus_House_of_Representatives_Resolution.php. [02.12.2019].

"Çavuşoğlu ve Katrougalos'dan Doğu Akdeniz Açıklaması". **DW**. 21 Mart 2019. https://www.dw.com/tr/%C3%A7avu%C5%9Fo%C4%9Flu-ve-katrougalosdan-do%C4%9Fu-akdeniz-a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1/a-48010476. [20.04.2020].

"Çipras, Sisi ve Anastasiadis Girit'te Enerji Meselesi için Buluştu". 10 Ekim 2018. https://www.sde.org.tr/ege-kibris/cipras-sisi-ve-anastasiadis-giritte-enerji-meselesi-icin-bulustu-haberi-7480. [10.10.2018].

"Çipras'tan Türkiye'ye Yaptırım Tehdidi". **Gazete Duvar.** 14 Mayıs 2019. https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya/2019/05/14/ciprastan-turkiyeye-yaptirim-tehdidi/. [22.04.2020].

"Davutoğlu, Nalbandyan ile Görüştü". **T24**. 29 Ocak 2010. https://t24.com.tr/haber/davutoglu-nalbandyan-ile-gorustu,69182. [29.01.2010].

"Destroying Ethnic Identity: The Turks Of Greece". A Helsinki Watch Report. Ağustos 1990. https://www.hrw.org/legacy/reports/pdfs/g/greece/greece908.pdf. [25.04.2020].

"Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın Açıklama ve Mesajları (2013)". President Serzh Sargsyan's Statement at the Opening of the Bishops' Synod of the Holy Armenian Apostolic Church", http://www.president.am/en/statements-and-messages/item/2013/09/24/President-Serzh-Sargsyan- participated-at-Assembly-at-the-Holy-See-of-Saint-Etchmiadzin-speech/ [05.10.2013].

"Dışişleri Bakanı Sayın İsmail Cem'in Basın Toplantısı (8 Ekim 1997)". http://www.turkishgreek.org/kuetuephane/item/32-disisleri-bakani-sayin-ismail-cem-in-basin-toplantisi-8-ekim-1997. [18.04.2020].

"Dışişleri Bakanlığı Açıklaması No: 288. 21 Aralık 2010, İsrail ile GKRY Arasında İmzalanan MEB Anlaşması Hk". http://www.mfa.gov.tr/no_-288_-21aralik-2010_-israil-ile-gkry-arasinda-imzalanan-meb-anlasmasi-hk_.tr.mfa. [22.04.2020].

"Dışişleri Bakanlığı Açıklaması No:18. 30 Ocak 2007. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi´nin Doğu Akdeniz´deki Ülkelerle Deniz Yetki Alanlarını İlgilendiren İkili Anlaşmalar Yapma Gayretleri hk". http://www.mfa.gov.tr/no_18---30-ocak-2007_-guney-kibris-rum-yonetimi_nin-dogu-akdeniz_deki-ulkelerle-deniz-yetki-alanlarini-ilgilendiren-ikili-anlasmalar-yapma-gayretlerini-hk_-.tr.mfa. [20.04.2020].

"Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi (1997)". http://diad.mfa.gov.tr/diad/tarihce/1997.pdf. [18.04.2020].

"Diasporayı Tatmin Etmek Mümkün Değil". **TRT Haber**, 22 Nisan 2015. https://www.trthaber.com/haber/gundem/diasporayi-tatmin-etmek-mumkun-degil-180194.html. **TRT Haber**. [20.06.2020].

"Doğu Akdeniz-Erdoğan: Hidrokarbon Arama Çalışmalarına Aynı Kararlılıkla Devam Edeceğiz". **BBC Türkçe**. 23 Ağustos 2019. https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49443479. [23.08.2019].

"Doğu Akdeniz'de Petrol Arama Krizi Sürüyor". **İktisadi Kalkınma Vakfı E-Bülteni**. 19-25 Eylül 2011. https://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/dogu_akdeniz%E2%80%99de_petrol_arama_krizi_suruyor.pdf. [23.08.2019].

"Erdoğan: Afedersin Ermeni Diyen Oldu". **Bianet**. 6 Ağustos 2014. https://m.bianet.org/bianet/toplum/157616-erdogan-afedersin-ermeni-diyen-oldu. [06.08.2014].

"Erdoğan'a 'İlk' Davet: Ermenistan 'Soykırım'ın 100'üncü Yılında Erivan'a Bekliyor". **Diken**. 29 Ağustos 2014. http://www.diken.com.tr/erdogana-zorlu-davet-ermenistan-soykirimin-100uncu-yilinda-erivana-bekliyor/. [22.08.2020].

"Ermeni Kimliği Üzerine (8) Ermenistan ile Tanışmak". **Agos Gazetesi**. 13 Şubat 2004. http://www.agos.com.tr/tr/yazi/17525/ermeni-kimligi-uzerine-8-ermenistanla-tanismak. [28.08.2020].

"European Commission Turkey 2009 Progress Report". https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/news_corner/keydocuments_en?f%5B0%5D=field_file_country%3A91&page=1>. [20.01.2020].

"European Commission Turkey 2012 Progress Report". https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/news_corner/keydocuments_en?f%5B0%5D=field_file_country%3A91&page=1>. [20.01.2020].

"European Council- Outcome of the Council Meeting-3709". 11260/19. https://www.consilium.europa.eu/media/40365/st11260-en19.pdf. [22.01.2020].

"France Law" 29 Ocak 2001. http://www.genocide-museum.am/eng/France_Law.php. [02.12.2019].

"Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın, Fransa Ulusal Meclisi'nin Sözde Ermeni Soykırımı Konusunda Kabul Ettiği Yasayı Onaylamasına İlişkin Açıklama". https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/4493/fransa-cumhurbaskani-jacques-chiracin-fransa-ulusal-meclisinin-sozde-ermeni-soykirimi-konusunda-kabul-ettigi-yasayi-onaylamasina-iliskin-aciklama. [18.12.2019].

"Gerçeklerle Yüzleşmek. Ermenistan, Türkiye ve Soykırım Tartışması". Europen Stability Initiative, 2009. https://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_110.pdf. [28.11.2019].

"Germany Parlamentary Resolution", 15 Haziran 2005. http://www.genocide-museum.am/eng/Germany_Parliament_Resolution.php. [02.12.2019].

"Hayastan All Armenian Fund 2018". https://www.himnadram.org/files/2019/08/5226080.pdf. [16.10.2019].

"Kıbrıs Meselesinin Tarihçesi: BM Müzakerelerinin Başlangıcı". http://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa. [11.05.2020].

"Kıbrıslı Rum Liderden Gaz Paylaşım Önerisi: 4 Bize, 1 Türklere". **Aydınlık**. 15 Aralık 2018. https://www.aydinlik.com.tr/kibrisli-rum-liderden-gaz-paylasim-onerisi-4-bize-1-turklere-dunya-aralik-2018-2. [20.04.2020].

"Kronoloji: Paris-Ankara Ermeni Krizi". **Aljazeera Türk**. 21 Aralık 2012. http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/kronoloji-paris-ankara-ermeni-krizi. [02.12.2019].

"Lozan Barış Andlaşması 24 Temmuz 1923". http://www.ismetinonu.org.tr/lozan-baris-antlasmasi-tam-metni/. [04.02.2020].

"Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923". http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf. [06.10.2018].

"Mısır, Yunanistan ve Rum Yönetimi Zirvesi". **Aljazeera Türk**. 8 Kasım 2014. http://www.aljazeera.com.tr/haber/misir-yunanistan-rum-yonetimi-zirvesi. [20.04.2019].

"Millî Güvenlik Kurulu ve Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu". https://www.afad.gov.tr/UserFiles/File/2945%20say%C4%B1l%C4%B1%20milli%20g%C3%BCvenlik%20kurlu%20ve%20milli%20g%C3%BCvenlik%20kurulu%20genel%20sekreterli%C4%9Fi%20kanunu.pdf. [19.07.2019].

"Milliyetçi Hareket Partisi 9 Olağan Büyük Kurultayı Parti Programı: Geleceğe Doğru 8 Kasım 2009". https://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/mhp_parti_programi_2009_opt.pdf. [21.10.2019].

"Nahçivan'ın Kısa Tarihçesi". http://naxcivan.cg.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/208580. [05.10.2019].

"Netherlands Parlamentary Resolution", 21 Aralık 2004. http://www.genocide-museum.am/eng/Netherlands_Parliament_Resolution.php. [02.12.2019].

"Resmî Gazete. Sayı: 19412. (26 Mart 1987)". http://www.turkishgreek.org/kuetuephane/indirilebilir-kaynaklar/send/13-k-ta-sahanl-g/128-resmi-gazete-26-mart-1987-sayi-19412. [28.03.2020].

"Resolution 353 (1974) / [adopted by the Security Council at its 1781st meeting], of 20 July 1974". https://digitallibrary.un.org/record/93470. [11.03.2020].

"Sondaja Aynen Devam Edeceğiz". **Gazetda**. 7 Mayıs 2019. https://www.gazetda.com/sondaja-aynen-devam-edecegiz/. [20.04.2020].

"Tarihi Değiştiren Suikastler". **Sabah Gazetesi**. 15 Kasım 2010. https://www.sabah.com.tr/galeri/dunya/tarihi_degistiren_suikastler/62. [27.08.2020].

"TDP Kriz Anasayfaları". http://www.tdpkrizleri.org/index.php/tfp-crisis. [25.09.2018].

"Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri". http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa. [28.11.2019].

"Türkiye'den "Ermeni soykırımı" tasarısına tepki". **DW**. 12 Aralık 2019. https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyeden-ermeni-soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1-tasar%C4%B1s%C4%B1na-tepki/a-51649346. [12.12.2019].

"Understanding Conflict". https://pjp-eu.coe.int/documents/1017981/7110680/3-Understandingconflict.pdf/0f63c846-6942-4e8f-83c0-3626f2f73dfa. [05.03.2019].

"United Nations Convention on the Law of the Sea". https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/closindx.htm. [25.03.2019].

"Uruguay, Senate and House of Representatives, Resolution". 20 Nisan 1965. http://www.genocide-museum.am/eng/Uruguay-Senate-and-House-of-Representatives-Resolution.php. [02.12.2019].

"Yavuz, Akdeniz'de Petrol Sondaj Çalışmalarına Başlayacak". **PetroTürk**. 2 Mart 2019. http://petroturk.com/dogalgaz/yavuz-akdenizde-petrol-sondaj-calismalarina-baslayacak. [02.03.2019].

"Yunanistan Cumhurbaşkanı Pavlopulos: Türkiye Doğu Akdeniz'de Uluslararası Hukuku İhlal Ediyor". **Sputnik News**. 8 Mayıs 2019. https://tr.sputniknews.com/dogu_akdeniz/201905081038987134-yunanistan-cumhurbaskani-pavlopulos-turkiye-dogu-akdenizde-uluslararasi-hukuku-ihlal-ediyor/. [22.04.2020].

"Yunan Basını: "Tsipras Türkiye'ye Kıbrıs'tan Asker Çekmesi Karşılığında Doğalgazdan Pay Önerecek". **Girne Postası Gazetesi**. 17 Mayıs 2019. https://www.kibrispostasi.com/c37-DUNYA/n285423-Yunan-basini-Tsipras-Turkiyeye-Kibristan-asker-cekmesi-karsiliginda-dogal-gazdan, [25.05.2019].

"Yunanistan ve GKRY Arasında Ortak Savunma Dokrini". http://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa. [17.04.2020].

Gazete Kaynakları

Akın, Doğan, Esat Pala. "Nahcivan'la Büyük Dayanışma". **Cumhuriyet Gazetesi**. 29 Mayıs 1992.

Aktar, Ayhan. "Yaklaşık 25 Milyon Dolar Tazminat Ödendi!". **Sabah Gazetesi**.

8 Eylül 2005.

Arcayürek, Cüneyt. "...Bir Konuda Anlaşmak". **Cumhuriyet Gazetesi**. 22 Mayıs 1992.

Balcı, Ergun. "Aliyev Türkiye'den Asker İstedi". **Cumhuriyet Gazetesi**. 19 Mayıs 1992.

Bilge, Ömer. "Amerikan Exxon Mobil Kıbrıs'ta Sondaja Başladı". **Hürriyet Gazetesi**. 17 Kasım 2018.

Birand, Mehmet Ali. "Hrant Dink'i 301 Öldürdü", **Hürriyet Gazetesi**. 23 Ocak 2007.

Civaoğlu, Güneri. "PKK'ya 80 Füze". **Milliyet Gazetesi**. 11 Mart 1999.

Çağalayan, Selin. "Holbrooke'un Taviz İsteğine Ret". **Hürriyet Gazetesi**. 15 Ekim 1997.

Elekdağ, Şükrü. "Atina Neyin Peşinde?". **Milliyet Gazetesi**. 22 Haziran 1998.

Hacıoğlu, Nerdun. "Ruslardan S-300 küstahlığı". **Hürriyet Gazetesi**. 26 Eylül 1997.

Sarıkaya, Muharrem. "Mesut Yılmaz: 'S-300'ler Türkiye'yi tehdit ediyor". **Hürriyet Gazetesi**. 12 Eylül 1997.

"1915'i Resmen 'Ermeni Soykırımı' Olarak Tanıyan Ülkeler". **Birgün Gazetesi**. 30 Ekim 2019**.**

"ABD: S-300'ler Bölgeyi Rus Kontrolüne Sokar". **Hürriyet Gazetesi**. 10 Eylül 1998.

"ABD'den Kıbrıs Tugayı". **Hürriyet Gazetesi**. 24 Şubat 1998.

"Aliyev: Azerbaycan'da Devlet Yok". **Cumhuriyet Gazetesi**. 15 Mayıs 1992.

"Ankara Önlem İstedi". **Cumhuriyet Gazetesi**. 30 Ocak 1990.

"Ankara'dan Atina'ya Kınama". **Cumhuriyet Gazetesi**. 1 Şubat 1990.

"Apo Bağlantısı". **Hürriyet Gazetesi**. 23 Temmuz 2002.

"Askeri çek. Yoksa...". **Milliyet Gazetesi**. 20 Ocak 1996.

"Atina ile Kriz". **Cumhuriyet Gazetesi**. 2 Şubat 1990.

"Atina Terör Destekçisi". **Cumhuriyet Gazetesi**. 23 Şubat 1999.

"Atina: Enosis İçin Her Şeyi Yapacağız". **Milliyet Gazetesi**. 12 Temmuz 1967.

"Atina'da durum". **Cumhuriyet Gazetesi**. 8 Eylül 1955.

"Bakan Dönmez'den Doğu Akdeniz'de "Oldubitti" Tepkisi". **Hürriyet Gazetesi**.

10 Mayıs 2019.

"Çatışmalar Sürüyor: Nahcivan İki Stratejik Tepeyi Daha Yitirdi". **Cumhuriyet Gazetesi**. 21 Mayıs 1992.

"Dış Türkler Brifingi". **Cumhuriyet Gazetesi**. 31 Ocak 1990.

"Dışişleri: Atina PKK'yı Kınasın". **Cumhuriyet Gazetesi**. 25 Şubat 1999.

"Doğu Akdeniz'de Oldubittiye İzin Vermeyiz". **Sabah Gazetesi**. 21 Eylül 2018.

"Ermeni Anayasasında Türkiye Karşıtı Maddeler". **Hürriyet Gazetesi**. 5 Aralık 2000.

"Fransa'yı Kutluyor". **Hürriyet Gazetesi**. 1 Şubat 2001.

"Gümülcine Konsolosu Gür'e Sınır Dışı". **Cumhuriyet Gazetesi**. 3 Şubat 1990.

"Karşılıklı Suçlama". **Cumhuriyet Gazetesi**. 31 Ocak 1990.

"Koçaryan: Siyasiler Araştırsın", **Milliyet**, 18 Kasım 2006.

"Makarios ve Atina Meseleyi Genel Kurula Götürecekler". **Cumhuriyet Gazetesi**. 23 Temmuz 1964.

"Makarios ve Atina Meseleyi Genel Kurula Götürecekler". **Cumhuriyet**. 23 Temmuz 1964.

"Medusa 6" İcra Edildi". **Gündem Kıbrıs Gazetesi.** 30 Haziran 2018.

"MHP, Ermenistan Sınırında Etten Duvar Ördü". **Posta Gazetesi**. 2 Ekim 2010.

"Milli Savunma Bakanı Akar'dan Flaş Açıklama". **Sabah Gazetesi**. 5 Mart 2019.

"NATO ve AB'den S-300'ler için Baskı". **Hürriyet Gazetesi**. 18 Temmuz 1998.

"O Bayrak İnecek". **Hürriyet Gazetesi**. 29 Ocak 1996.

"Papandreu da Zürih ve Londra Anlaşmalarının Tadilini İstiyor". **Cumhuriyet Gazetesi**. 5 Nisan 1964.

"Papandreu Dün Kıbrıs Politikasını 10 Madde İçinde Açıkladı". **Cumhuriyet Gazetesi**. 15 Nisan 1964.

"S-300'ler Kıbrıs'a gelmiyor". **Hürriyet Gazetesi**. 30 Aralık 1998.

"Sondaj için İlk Adım Atıldı". **Cumhuriyet Gazetesi**. 21 Eylül 2011.

"Türkiye'den Exxon Mobil'e Uyarı". **Sabah Gazetesi**. 19 Kasım 2018.

"Ülkenin En Güçlü İnsanıydı, Sonunda Vatan Haini İlan Edildi". **Hürriyet**.

17 Ağustos 2010.

"Yunan Genelkurmay Başkanı: Türkler Kayalıklarımıza Çıkarsa Yerle Bir Ederiz"**. Cumhuriyet Gazetesi**. 19 Aralık 2018.

"Yunan Medyası Panikte! 'Türkler Doğalgaz Buldu'". **Akşam Gazetesi**. 14 Temmuz 2019.

"Yunanistan: İddialar Asılsız". **Cumhuriyet Gazetesi**. 23 Şubat 1999.

"Yunanistan'a İstenmeyen Kişi Misillemesi". **Cumhuriyet Gazetesi**. 4 Şubat 1990.

"Yunanistan'da Temyiz Kararı". **Cumhuriyet Gazetesi**. 31 Mart 1990.

Cumhuriyet Gazetesi. 29 Ocak 1975.

Diğer Kaynaklar

Ayın Tarihi. Ağustos 1992.

_____. Eylül 1992.

_____. Haziran 1992.

_____. Mayıs 1992.

_____. Nisan 1993.

_____. Ocak 1996.

_____. Kasım 1994.

http://web.archive.org/web/20101213102810/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=188&Yil=1994&Ay=11. [31.03.2020].

_____. Ağustos 1995.

http://web.archive.org/web/20101213180744/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=171&Yil=1995&Ay=8. [31.02.2020].

_____. Aralık 1976.

http://web.archive.org/web/20101213120510/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=400&Yil=1976&Ay=12. [31.03.2020].

_____. Aralık 1994.

http://web.archive.org/web/20101213114137/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=184&Yil=1994&Ay=12. [31.03.2020].

_____. Eylül 1995.

http://web.archive.org/web/20101213155856/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=174&Yil=1995&Ay=9. [31.02.2020].

_____. Haziran 1995.

http://web.archive.org/web/20101213160001/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=175&Yil=1995&Ay=6. [31.02.2020].

_____. Mart 1980.

http://web.archive.org/web/20101213112407/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=358&Yil=1980&Ay=3. [31.03.2020].

_____. Ocak 1996.

http://web.archive.org/web/20101213151620/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=168&Yil=1996&Ay=1. [10.04.2020].

_____. Şubat 1996.

http://web.archive.org/web/20101213102232/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=169&Yil=1996&Ay=2. [10.04.2020].

_____. Temmuz 1995.

http://web.archive.org/web/20101213153510/http://byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=182&Yil=1995&Ay=7. [31.02.2020].

Bennet, Andrew, Jeffrey T. Checkel. “Process Tracing: From Philosophical Roots to Best Practices”. **Simons Working Paper Series in Security and Development**. n. 21 (2012): 1-48.

BMM Zabıt Ceridesi. Devre: X, İçtima: 1, Cilt: 7, (Eylül 1955): 685-689.

Dışişleri Bakanlığı Belleteni. Sayı 2. (Ekim 1964).

_____. Sayı 10. (Ekim 1984).

_____. Sayı 18. (Haziran 1985).

_____. Sayı 27. (Mart 1986).

_____. Sayı 88. (Kasım 1967).

TBMM Tutanak Dergisi. Dönem: X, Birleşim: 45, Cilt: 19, (Ocak 1997): 8-11.

_____. Dönem: IX, Birleşim: 78, Cilt: 11, (Mayıs 1992): 204-227.

_____. Dönem: VII, Birleşim: 15, Cilt: 20, (Aralık 1945): 256-258.

_____. Dönem: IX, Birleşim :121, Cilt: 88, (Haziran 1995): 136-137.

Kafdağlı Koru, Tuğçe. Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Krizinde Üçüncü Aktör Olarak Avrupa Birliği. **Marmara Avrupa Çalışmaları Konferansı: Avrupa’yı Tartışmak: Dünü, Bugünü ve Yarını**. 7-8 Şubat 2020.

Şencan, Hüdai. “Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi”. Ankara: TBMM Araştırma Merkezi, 2011: 1-98.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. 1924.

_____. 1961.

_____. 1982.

ÖZ GEÇMİŞ

1988 Trabzon'da doğdu. İlk ve orta öğrenim hayatını İstanbul'da tamamlamasının ardından 2006 yılında başladığı Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünden 2010 yılında mezun olmuştur. Yüksek Lisans eğitimini Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde Türkiye-İsrail İlişkilerinde Mavi Marmara Krizi: Kriz Yönetimi Açısından Bir İnceleme başlıklı tezi ile tamamladı. 2015 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora programında eğitimine devam etti. Doktora süresi boyunca Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Nişantası Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi gibi çeşitli akademik dergilerde ve editörlü kitaplarda çalışmaları yayınlandı. Ayrıca, çeşitli araştırma projelerine katkıda bulundu. Türk dış politikası, dış politikada kriz yönetimi, tekrarlayan çatışmalar gibi alanlarda araştırmalarını sürdürmektedir.